

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Az információtörténelem évtizede?

SLÍZ MARIANN

Az információ hatalom

GELLÉRFI GERGŐ

*A pridianum-típusú dokumentumok
mikro- és makrostruktúrájáról*

SZOMMER GÁBOR

*Holland navigációs tudás Japánról,
1608–1641*

KEES TESZELSZKY—ZÁSZKALICZKY MÁRTON

*A Bocskai-felkelés és az európai
információhálózatok*

ETÉNYI NÓRA

*A nyomtatott információ értéke és
funkcióváltozásai a kora újkorban*

27. évf.

2012

4. szám

*Beszélgetés Toni Weller információ-
történésszel*

SZÉCHENYI TERV

Következő számunk tartalmából

HAVAS LÁSZLÓ

Egy fejezet a Biblia magyarországi recepciójából

VARGA NORBERT

Kossuth Lajos magyar állampolgárságának elvesztése

TÓTH FERENC

François de Tott francia diplomata titkos diplomáciai küldetése a Kelet-Mediterráneumban

BAGI ZOLTÁN

A spanyol király pénzén felfogadott katonaság magyarországi harca 1601-ben

Bemutatjuk Silvia Marzagalli francia–olasz történészt

SILVIA MARZAGALLI

Az Amerikai Egyesült Államok mediterrán politikája a 18-19. század fordulóján

SIMON ZOLTÁN BOLDIZSÁR

Tapasztalat, jelenlét, történelem

HANS ULRICH GUMBRECHT

Jelenlét a nyelvben (különös tekintettel a múlt jelenlétére)

27. évfolyam

2012. 4. SZ.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

KOSZTA LÁSZLÓ

A szerkesztő munkatársa:

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

*E mű megjelenése a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0005 azonosító számú,
„Kutatóegyetemi Kiválósági Központ létrehozása a Szegedi Tudományegyetemen”
című projekt az Európai Unió támogatásával,
az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.*

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

Nemzeti
Kulturális
Alap

Nemzeti Együttműködési Alap,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Szegedért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GÉZA

TOMKA BÉLA

TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

Z. KARVALICS LÁSZLÓ Információtörténelem (Az önazonosság keresésétől az átfogó kutatási programokig)	5
SLÍZ MARIANN Az információ hatalom (Az információ hétköznapi metaforái)	13
GELLÉRFI GERGŐ A <i>pridianum</i> -típusú dokumentumok mikro- és makrostruktúrájáról	22
SZOMMER GÁBOR Holland navigációs tudás Japánról, 1608–1641	31
KESZTESZELSKY – ZÁSZKALICZKY MÁRTON A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok (Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606)	49
G. ETÉNYI NÓRA A nyomtatott információ értéke és funkcióváltozásai a kora újkorban	122

Műhely

VÉR MÁRTON Információtörténeti markerek a Mongol Birodalom történetében	144
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS A középkori szőlőművelés és borkereskedelem információtörténeti vizsgálatának lehetőségei	155
BAGI ZOLTÁN PÉTER A 16–17. századi határvidéki és diplomáciai kémkedés magyar nyelvű irodalmának áttekintése	176
ZÓDI ZSOLT A <i>common law</i> információs válsága és forradalma a 19. század Angliájában és Amerikájában (Jog a kontinensen és Angliában a felvilágosodás, majd az ipari forradalom idején)	188

Múltidéző

Z. KARVALICS LÁSZLÓ – ROHONYI ANDRÁS Harold Adams Innis információtörténeti tárgyú feljegyzéseiből	197
---	-----

Határainkon túl

Az információtörténelem gyönyörűsége (Beszélgetés Toni Wellerrel) Az interjút Z. Karvalics László készítette	214
TONI WELLER Egy információtörténeti évtized: a szakirodalom és az elméletek áttekintése (2000–2009) Fordította: Hunyadi Zsolt	221

Vita

- BAGI DÁNIEL
Hogyan jött létre a középkori Morvaország? (Egy új könyv margójára) 236

Kitekintés

- MALÉTH ÁGNES
Az információépítészet történetétől az információ-központú hadtörténetig (A Szegedi Információtörténeti Műhely első konferenciájáról) 253

Figyelő

- Egység és sokféleség (Jezsuita identitás[ok] a 16–17. században)
(*Le monde est une peinture. Jesuitische Identität und die Rolle der Bilder. Herausgegeben von Elisabeth Oy-Marra – Volker R. Remmert. Akademie Verlag, Berlin, 2011.*)
UGRY BÁLINT 256

„Három nap Cornwall felett”
(*C. John Sommerville: The News Revolution in England. Cultural dynamics of daily information. Oxford University Press, New York – London, 1996.*)

- Z. KARVALICS LÁSZLÓ 263

Templomok a török dúlta Tolna földjén
(*K. Németh András: A középkori Tolna megye templomai. Publikon Kiadó, Pécs, 2011.*)

- MÁTÉ GÁBOR 268

Az amerikai magyar katolikusok és az anyaország a két világháború között
(*Máté Anita: Az amerikai magyar katolikusok és az Óhaza (1918–1939). METEM, Budapest, 2012.*)

- VIDA ISTVÁN KORNÉL 271

Az egri Történelemtudományi Doktori Iskola bemutatkozik
Rainer M. János (szerk.): A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből; Ballabás Dániel (szerk.): Konferenciák, műhelybeszélgetések I. Trianon 90 év távolából; Ballabás Dániel (szerk.): Konferenciák, műhelybeszélgetések II. Országgyűlések – országos gyűlések. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai. (Sorozat-szerkesztő: Romsics Ignác) Líceum Kiadó, Eger, 2011.

- TAMÁS ÁGNES 274

- Számunk szerzői 279

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

Információtörténelem

Az önazonosság keresésétől az átfogó kutatási programokig

A huszadik század végi történetírásról szólva Bernhard Bailyn már-már poétikus fordulatokra ragadtatta magát. Véleménye szerint ennek „egyik legmélyebb tendenciája [...] az a készletelés, hogy a kutatások határait kiszélesítsék, hogy a nagyobb összefüggésekbe beállítva újramérlegeljenek jelentős eseményeket és tendenciákat, és hogy egy jóval tágasabb és általánosabb síkon magasabb fokú megértéshez jussanak el. A történeti kutatás minden – intellektuális, kulturális és politikai – szférájában kitért a látókör. Feltáruznak a nagyszabású hasonlóságok és párhuzamok...”¹

Úgy vélem, mindez nemcsak általában jellemzi a történeti vizsgálódásokat, hanem teljes mértékben alkalmazható azokra az irányzatokra, iskolákra, amelyek magukat önálló kutatási területként, ágazatként (az angolszász szóhasználatban: *sub-field*) meghatározva nagy lépéseket tettek az intézményesülés irányába. Annál különösebb, hogy a több mint húsz éve nagy erővel szerveződő és Bailyn definícióját messzemenően kielégítő információtörténelem (*information history*) még mindig nem tudott „betörni” a történettudományi közbeszédbe, annak ellenére sem, hogy az „információs társadalom” narratíva megjelenésének, illetve az annak előtörténete felé forduló érdeklődésnek természetszerű módon kellett volna elvezetnie az ismertséghez és a felértékelődéshez.² Azokon kívül, akik magukat az információtörténeti irányzathoz sorolják, és többé-kevésbé ismerik egymást, ez a megközelítésmód nem „látható” a szakma magas szintű orgánumai és intézményei számára.³

¹ Idézi: Kocka, Jürgen: *A történelem és a társadalomtudományok ma*. Eszmélet, 92. köt. (2011 tél) 95–96.

² Magyarországon az ELTE Történeti Informatika Műhelykurzusa kezdte meg a témakör művelését előadásokkal és mini-konferenciákkal 1991 és 1998 között. Az ELTE BTK-n debütált tanrendi kurzusként a kilencvenes évek közepén az információtörténelem mint tantárgy (akkor Z. Karvalics László, később, már az ezredforduló után Novák Veronika vezetésével). A Műhelykurzus törekvése egy országos oktatói és kutatói hálózat kiépítésére („Információtörténeti Kabinetek”) eredménytelen maradt, de a kérdéssel foglalkozókat egy informális, mostanra több mint ötven főt tartalmazó levelezőlista azóta is összeköti. 2010-ben alakult meg a Magyar Történeti Társulat Információtörténeti Szakosztálya, és az intézményesedés fontos állomása a Szegedi Információtörténeti Műhely megszületése (2011. október). Az első információtörténeti tárgyú publikációt (Z. Karvalics László: *Úton a történeti informatika felé*. Jel-Kép, 1991. 1-2. sz. 131–139.) azóta mintegy három tucatnyi információtörténeti tárgyú és féltucat, magával az információtörténelemmel mint tárggyal foglalkozó közlemény követte. Fontos állomásnak tekinthető a *Világtörténet* című folyóirat 1996-os, teljes egészében információtörténeti tematikus száma (ősz-tél). A „nagykorúvá váláshoz” pedig a Gondolat Kiadói Műhely által elindított két könyvsorozat, a mostanra öt kötetig jutó „*Információtörténelem*” (indulás: 2004.) és a Hajnal István íráskutatás-történeti Opus Magnumának magyar fordításával elindult „*Az információtörténelem klasszikusai*” járultak hozzá (2008).

³ Ezért idősebb az a javaslat, hogy a Pekingben rendezendő következő történész világtudományos kongresszusnak az információtörténelem legyen az egyik kiemelt témája.

Nagyon hasonlóképpen történt mindez egykor az antropológia és a történettudomány találkozásokkor. Negyedszázaddal ezelőtt David Gaunt négy szakaszt különített el a be- és elfogás stációiként.⁴ Az első időszak az *antagonizmus szakasza* volt, amelyet csekély számú átjárás, de annál jelentősebb szembenállás jellemezett. A második fázis hozta el az *elméleti érdeklődés felébredését*, különböző „mintakutatások” formájában. Ezt követte előbb a *jóindulat*, majd negyedikként az *integráció* korszaka. Ma az antropológiai megközelítés- és szemléletmód érvényessége és nélkülözhetetlensége nem kérdés: az integráció teljes körű és meggyőző.

Ha Gaunt tipológiáját alkalmazzuk az információtörténelemre, akkor pillanatnyilag nagyjából az *első és a második szakasz között vagyunk*. Minden rész-eredmény ellenére sem sikerült ugyanis még túllépni az antagonizmus periódusán. Mindennél többet mond, hogy a legfrissebb programtanulmányban, James Cortada egyszerre provokatív és szintetikus vitairatában⁵ a szerzőnek még *meg kell védenie* Alistair Blacket és Toni Wellert, a brit információtörténeti iskola vezető képviselői azzal az erősen akceptálható érveléssel, hogy mielőtt támadásba lendülne bárki, előtte adjon időt, hogy a paradigma „kiforrja” magát.⁶ A második fázishoz való közelítés legmeggyőzőbb bizonyítékának pedig azt tartom, hogy vezető tudományterületek átfogó konferenciái már teljes értékű szakmai rész-eseményként tekintenek az információtörténeti megközelítést képviselők saját szekcióra (miként a gazdaságtörténelem 2006. augusztusi (tizennegyedik) világkonferenciáján, Helsinkiben vagy az integrált információtudomány képviselőinek első, Kos szigetén tartott konferenciáján történt, 2011 októberében).⁷

Úgy vélem, az áttörés elsősorban azért maradt el, a jóindulat korszakába való átlépés azért késik, mert a történészársadalom nem tudatosította az „információs” jelző relevanciáját számos kutatási tárgy vagy irány esetében, amelyeket önállóan ugyan erősen létjogosultnak tekint már jó ideje, anélkül azonban, hogy felismerné annak „beletartozását” az átfogóbb paradigmába. Amikor Gaunt az antropológiai kutatások kapcsán a legígéretesebb tárgykörök között emeli ki a *mentálitástörténetet*, a *kozmológiák történeti rekonstrukcióját*, a *gondolkodási struktúrák, jelentések és szimbolikus rendszerek világát*, valójában információtörténeti fordulatról beszél, anélkül, hogy nevén nevezné.⁸ De még beszédesebb egy időben közelebb álló példa. Amikor egy friss tanulmányában Jürgen Kocka⁹ arra kíván-

⁴ Gaunt, David: *Történelem és antropológia (második rész)*. Világtörténet, 22. évf. (1985). 4. sz. 3–76. Az idézett részt lásd: 10–11.

⁵ Cortada, James W.: *Shaping Information History as an Intellectual Discipline*. In: *Information & Culture: A Journal of History*, vol. 47. (2012) No. 2. 119–144.

⁶ Érdemesnek látom felidézni e ponton a kilencvenes évek elejének egyik jóindulatú (!) pályatársi kommentárját, amely szóbeli és írásos információtörténeti „evangelizációs” próbálkozásaimat avval vélte elintézhetőnek, hogy „kitaláltam magamnak” egy tudományt (ami egyébként nem létezik).

⁷ *Information Flows 1350–2000. From Early Modern Business Correspondence to Business Press* http://www.helsinki.fi/iehc2006/logos/IEHC_06.pdf és: *Information History: Perspectives, methods and current topics* <http://www.icininfo.net/index.php>. Természetesen a brit *Library and Information History Group* saját konferenciáit és a hasonló hazai eseményeket nem említjük, hiszen itt a kulcskérdés a *külső* elfogadottság bemutathatósága.

⁸ Ez annál is érdekesebb, mert Gaunt pontosan azért bírálja a szóbeliség–írásbeliség iskola egyik apostolát, Jack Goodyt, mert annál az egyszerű tételnél, hogy „az írás olyan gondolkodásformákhoz és mentalitáshoz vezet, amelyek az írástudatlan kultúrákban elképzelhetetlenek”, sokkal bonyolultabbnak, csak több változóval leírhatóan tartja ezt az erőteret – gyakorlatilag egy holisztikus információtörténeti mező igényét jeleníti meg. Gaunt: *Történelem és antropológia*, ...

⁹ Kocka: *A történelem és a társadalomtudományok ma*, 89–105.

csi, hogy a 1960-as, 1970-es évek nagy kísérletezésekkel, nekilendülésekkel jellemezhető időszaka után a történelem és a többi társadalomtudományok a 1980-as évek elejétől meglazult¹⁰ viszonyának helyreállításáért mit lehetne tenni, „receptként” a következő ajánlásokat fogalmazza meg a történelemszociológia számára:

- kapjon nagyobb hangsúlyt a cselekvés, a *megfigyelés és a tapasztalat*, azaz a szubjektív dimenzió (ezzel összefüggésben: a mikrohistória),
- a *szimbolikus formák rekonstrukciója*,
- a *kulturális szokások magyarázata*,
- a *narrativitás, a nyelv mint a kutatás tárgya, fogalomtörténet*.

Valamennyi felsorolt tárgy explicit módon sorolható az információtörténeti vizsgálódásokhoz is, megtartva természetesen önálló (diszciplináris) arculatát. Kocka mégis teljesen érzéketlennek látszik e „közös többszörösre”.¹¹

Hasonlóképpen: az „új eszmetörténet” (*intellectual history*) néven szárnyait bontogató kutatási irányzat, amely egy korszak teljes „textuális keresztmetszetének” vizsgálatára vállalkozik (minden „szövegműfajt” beleértve, legyen az profán levelezés, szépirodalom, politikai pamflet, filozófiai értekezés, orvosi vagy asztrológiai irodalom stb.), valójában az információ áramlásának tárgyiasított metszeteit helyezi nagyító alá.¹² (Ide sorolom a *fogalomtörténeti irányzatot* is, amely nem a Koselleck-féle történeti szemantika programját viszi tovább, hanem arra kíváncsi, miképpen váltak átalakulások, folyamatok ágensévé a fogalmi innovációk.)¹³ A szövegek és a fogalmak mögött pedig kirajzolódik az *információ és az információtechnológia teljes társadalmi és kulturális kontextusa* – ahogy a nevét 2012-től megváltoztató folyóirat, az *Information & Culture: A Journal of History*¹⁴ a majdani szerzőknek szánt szerkesztőségi instrukciókban meghatározza. Olyan tanulmányokat várnak, amelyek az információs intézmények történetével foglalkoznak, kifejezetten bátorítva új, termékeny kapcsolatok létesítését a könyvtártörténet, a számítástechnika-történet, a munka, a társadalmi nemek, a gazdaságtörténet, a politika- és diplomáciatörténet, a tudomány és technológia hagyományos területei és kutatói között. Mindez James Cortada megközelítésében „törekvés azoknak az összefüggéseknek, kontextusoknak a megértésére, amelyek részeként az információhasználat szerephez jutott (mint például a kereslet-kínálat viszonyrendszere vagy az információtermelés és kereskedelem tartalmi kérdései)”¹⁵

Ugyanebbe az irányba mozdult el a kognitív régészet (*cognitive archaeology*) programja és teljesítménye, amely a tárgyi leletek segítségével csak közvetve, illetve kis részben (agykoponya-rekonstrukciókkal) vizsgálható mentális univerzumok rekonstrukciójára vállalkozik. Ez az irányzat ma már ott tart – szoros kapcsolatban a jelhagyás már korábban is

¹⁰ „...a történészek körében csökkent a társadalomtudományi fogalmak és módszerek iránti érdeklődés [...] ismét nőtt a távolság.” Kocka: *A történelem és a társadalomtudományok ma*, 92.

¹¹ Pedig a kommunikációtörténelemnek (*Kommunikationsgeschichte*) erős német iskolája van, és Michael Giesecke és köre sokoldalúan kapcsolta össze a kortárs információs kihívásokat a 16–17. század „mediatizált forradalmával”.

¹² Ön-meghatározása szerint a *Modern Intellectual History* című folyóirat az intellektuális történelmet és a kultúrtörténetet összekapcsoló kutatók fóruma, horizontja a tizenhetedik század közepétől napjainkig terjed. Hazai recepciójára lásd: Békés Enikő: Galeotto Marzio *De doctrina promiscua* című művének eszmetörténeti vizsgálata című 2012-es doktori értekezését.

¹³ Önálló szakfolyóiratuk a *Contributions to the History of Concepts*, a vezető kutatóhely számos projekttel a jeruzsálemi Van Leer Institute.

¹⁴ Korábban (2006-tól) *Libraries & the Cultural Record*. Kiadja: University of Texas, Austin.

¹⁵ Cortada: *Shaping Information History*, 138–139.

buzgón kutatott, de visszatérően újraértékelt területével, a mesterséges fénykeltés történetével és a hangrégészettel (*acoustic archaeology*¹⁶) –, hogy a legkorábbi mérési és mérték-rendszerekhez próbál a lelet-anyagon keresztül közelebb kerülni.¹⁷ Mondanunk sem kell, hogy teljes joggal lehet(ne) mindezt információrégésznek (is) nevezni – s ki tudja, lehet, hogy éppen az analóg információs jelenségek felismeréséből kiinduló közös programok is hozzájárulhatnak a történettudományt a régészettel összekapcsoló „Nagy Egyesítés” programjának sikeréhez...

Az információitörténelem természetesen nem szorul rá, hogy „hozott anyagból” dolgozzon, és mindenáron a saját interpretációit erőltesse más kiindulópontú megközelítésekre (elég, ha csak az elmúlt tíz év termésének Toni Weller által ismertetett – a 221–235. oldalon közölt – szemléjére pillantunk). Hiszen az a tény, hogy az információs társadalom, a poszt-indusztriális világ kialakulása számos, az információs előtörténettel kapcsolatos kérdés feltételére készítette a társadalomkutatókat, már önmagában elég ahhoz, hogy a történelmi múlt információs metszete felértékelődjön. Olyan ismeretelméleti, etikai, technológiai, közösségi kihívások tudatosodnak, amelyek narratívaként történő megmunkálásához kontextusért, magyarázó erőért, a működési logika feltárásáért korábbi századok tanulságaihoz kell visszafordulni, sokszor akár az egész világtörténelmi folyamat prizmáján megtörve azokat. S ugyanígy derül ki sorra, hogy mostanra a mindennapi élet részévé lett kortárs diskurzusok „újra felfedezhetővé”, újraírhatóvá teszik a történelmi hagyományt immár saját, jól ismert terminusaikban és a hozzájuk kötődő jelentésekben rejlő erő révén.

Vegyük például az *információ- és tudásmenedzsmentet, a szervezeti információgazdálkodást (information and knowledge management)*. Kierlelt gazdaság- és szervezéstudományi diszciplína, de tipológiai, modelljei, megközelítései mentén régebbi időszakok információs folyamatainak leírását tudjuk megkezdeni *mai nyelvezettel*. Az iroda-automatizálás története a 19. század második felében gyorsul fel, de a szervezeten belüli információáramlás, a döntés-előkészítés, a döntéstámogatás, az adatbázis-építés, adattisztítás, információ-megosztás, -tárolás és visszakeresés az ókori magas kultúráktól kezdve tipikus gyakorlat, csak eddig más okok miatt és más kategóriák mentén kerültek a tárgylemezre. Ugyanerre vonatkozóan az eddig született tanulmányokban a kulcsszavak mások: kancellária, bürokrácia, hivatal, birodalmi adminisztráció, levelezés, oklevél, hiteleshely stb. Nincs egyéb dolgunk, mint egy jól ismert történelmi anyagot új szemmel mérlegre tenni. A római hadtörténelem egyik forrástípusából így lesz például a korabeli adatbázis-használat kultúrájára vonatkozó elemzési Tárgy: aki elolvassa Gellérfi Gergő tanulmányát a Pridianum-típusú dokumentumokról (22–30. old.), azonnal érezni fogja, milyen az, amikor a történelmi árnyékból előlép egy statisztika, és hirtelen főszerepet követel.

De természetesen mondhatnánk *információpolitikát is (information policy)*. Milyen közlemények, milyen nyelven, a lakosság mely részét éri el? Milyen tartalmakat tiltunk, és melyek az engedélyezett? Milyen adatokat gyűjtünk és tárolunk a lakosságról? Miért és mikor válik szükségessé az adatok iparszerű termelése (mondjuk népszámlálás formájában)? Hogyan és milyen megoldásokkal igyekszünk információs versenyelőnyre szert tenni rivális országokkal szemben? Milyen információkat szerzünk be, és milyen tudáshordozókat „importálunk” külföldről? Mai szemmel mi másnak tekinthetnénk a koreai uralkodó,

¹⁶ Itt részletesen nem tárgyalható ez az izgalmas irányzat, annyit mondjunk róla, hogy horizontja a hangkeltő eszközök történetétől a korai magaskultúrák mesterséges tereinek akusztikus megkomponáltságáig húzódik.

¹⁷ Lásd: Morley, Iain – Renfrew, Colin (eds.): *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*. Cambridge, 2010.

Szedzsong információpolitikai kísérletét a 15. század közepén az írástudásnak a hangül ábécé bevezetésén keresztül történő demokratizálására, mint az információs írástudás „pre-digitális szakadéknak” áthidalására tett tudatos, korai kísérletnek? És vajon hány mai történelemkönyvben találjuk meg a nevét?

Vagy vegyük az információépítésetet (*information architecture*), a környezet korábban semleges elemeinek jelentéstelivé, információhordozóvá tételét, illetve a tárgyiasított információ elrendezésének, megjelenítésének tudományát és művészetét. Elképesztő mennyiségű témakör tartozik ezen egyetlen kalap alá. Jelek és szimbólumok állandó és időszakos felvitele a saját testre, a térképek és proto-térképek, nyilvános terekben felállított időmérő eszközök és közhasználatú naptárak, piktografikus reprezentációk (barlangokban, köveken), szám-reprezentációk, asztronómiai jelek, határjelek, épületjelzések, útjelzések, utcatáblák, cégtáblák, megállító táblák, közterületi órák, világítótornyok, reklámok, plakátok, hirdetések, hatalmi és katonai szimbólumok, tudásfolyamatokra optimalizált épített terek falainak tudatosan megkomponált tartalmakkal való borítása (mint például az antik *exedra*, a mezo-amerikai *calmecac* vagy a reneszansz *studiolo*). Kimeríthetetlen kutatási területek, ha nemcsak adalékként tekintünk rájuk egy-egy kultúra jellemzésekor, hanem saját jogon tesszük őket vizsgálat tárgyává, kronologikus vagy összehasonlító módon – természetesen azzal a céllal, hogy az ekképpen újradefiniált rész-tárgyak mélyebb megismerésén és feltárásán keresztül valamit jobban sikerüljön megérteni a társadalomtörténet átfogóbb tartományaiban is.

Minderre talán a legjobb példa a mai *információ- és tudásgazdaság* előképeinek keresése az ipar- és az agrár-domináns társadalmakban.¹⁸ Ha egyes szektorok történetét elkezdjük visszafelé vezetni az időben, hol áll meg a rekonstrukció? A mai hírügynökségek modern előképei a 19. század közepén indulnak útnak, de előtte is szervezett hírüzemek szolgálják a fogyasztókat, még ha a termelt hírek mennyiségét és a foglalkoztatottak számát tekintve alacsonyabb szinten is. Az írott szövegek sokszorosításának már a könyvnyomtatás kialakulása előtt kiterjedt gazdasági dimenziója van (gondoljunk csak a papirusz- és papírtermelésre, a könyvek borítóíért, a pergamenért leölt csordákra) – és ne felejtjük el, hogy a könyvnyomtatás sem kultúrmisszióként, hanem költségérzékeny vállalkozók kíméletlen technológiai és árharcaiként indult el. Vagy: a mindenkori postahálózat mekkora hozzáadott értéket termelt, mennyibe került, hány embert foglalkoztatott, és ez milyen arányokat jelent a többi termelési szegmenshez képest? És magukkal a jel-továbbítás csatornáival kapcsolatban minden szükséges részlet egymás mellé került már például ahhoz, hogy a galambposta ókori Egyiptomban és Mezopotámiában kezdődő hosszú történetének valódi jelentőségét, kiterjedését és hatását megfelelő módon bemutathassuk? És a tengeri hajózásban mekkora szerepe volt a navigációs szakembereknek,¹⁹ a térképészeknek, a tájékozódást segítő technológiai háttérriparnak (beleértve a szélesség, de különösen a hosszúság mérését)?

Arra mindig is figyelt például a történeti hagyomány, hogy a közvetlen termelésből kivont írnokok és tisztviselők szerepével, számával tisztában legyen, már a legkorábbi időkől kezdve. Az sem volt kétséges, hogy a munkamegosztásban „főállás” jut a papoknak és a hozzájuk hasonló szellemi vezetőknél. Az orvos, a vándorénekes, a jocator, a trubadúr, a művész, a tudós elő-előtérbe kerül a művelődéstörténeti fejezetek nélkülözhetetlenek tűnő bekezdéseiben, de vajon minden olyan foglalkozás számba vétetett, amely közvetve vagy közvetlenül az információs- és tudásfolyamatokat és nem magát a termelést szolgálta?

¹⁸ Giesecke, Michael: *Sinnenwandel, Sprachwandel, Kulturwandel. Studien zur Vorgeschichte der Informationsgesellschaft*. Frankfurt am Main, 1998.

¹⁹ Pontosan ilyen kérdéseket vizsgál tanulmányában Szommer Gábor ebben a számban (31–48. old.).

(Ilyen szemmel nézve az antik Róma fátylahordozó rabszolgáitól vagy az újkorban az utakat ellepő lámpagyújtogatóktól a 19. század végének gépíronőitől a huszadik század elejéig „humán számítógépeiig”²⁰ terjedhet a sor.) És vajon közösségről közösségre, korszakról korszakra ugrálva mekkora volt a száma és az aránya az információs szektorban foglalkoztatottnak (akik csak részben fedik át a korábbi gyűjtőkategoriat, az értelmiséget²¹)?

És így jutunk el a „nevezetes”, emblematikus személyekhez is. Ahogy egykor – Fernand Braudel szavaival – valóságos küzdelmet kellett folytatni, hogy a feltörekvő gazdaságtörténet tárgyai és szereplői az „előkelő” politika- és művelődéstörténet tárgyai és szereplői mellé kerülhessenek (például Jakob Fugger Rabelais mellé),²² úgy próbálja az információ-történelem is a most már „előkelőnek” számító Jakob Fugger mellé állítani – mondjuk a *mainstream* történetírás számára gyakorlatilag láthatatlan William Playfairt.

Tegyük a szívünkre a kezünket: hallottuk valaha James Watt egykori (1777 és 1782 közötti) asszisztensének, a skót mérnök-polihisztornak a nevét mint fontos történeti személyiséget? Pedig Playfair (1759–1823) az újabban infografikának nevezett technológia pionírja, a statisztikai adatok megjelenítésének innovátora, aki a mai napig meghatározó hatást gyakorolt a vizualizációra. Amikor valaki az üzleti és tudományos életben elterjedt vonal-, kör-, torta- vagy oszlopdiaagramot (*line chart, circle chart, pie chart, bar chart*) használ, Playfair 1786 és 1801 között kifejlesztett és monumentális kötetekben közkinccsá tett újítását alkalmazza.²³ Playfair hatása, jelentősége így mérhetetlenül nagyobb és kiterjedtebb, mint azon jelentéktelen gondolkodóké, akikkel hosszú oldalakat töltenek meg a 18. század végével foglalkozó művelődéstörténeti munkák vagy a politikatörténeti kronológiákban visszatérően említett, de már a következő nemzedék által elfelejtett szereplők.²⁴ (És az sem lehet véletlen, hogy Playfair „beemelését a történeti kánonba” először éppen az a

²⁰ Óriási, üzemcsarnokra emlékeztető termekben automatizálás híján kézi eszközökkel számolási műveleteket végző „betanított összeadó-kivonó segéd munkások” százait foglalkoztatta egy-egy „üzem”. Részletesen lásd: Grier, David Alan: *When computers were human*. Princeton University Press, 2007.

²¹ Ne felejtjük el, hogy maga az értelmiség fogalma is történeti képződmény, a 19. század közepén születik meg.

²² Braudel, Fernand: *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest, 2008. 15.

²³ Az első jelentős munka a *Commercial and Political Atlas* (London, 1786.), amely a kereskedelem, az import, az export, a bevétel és a kiadás statisztikai adatainak grafikus megjelenítésével 43 idősoros ábrát és egy oszlopdiaagramot tartalmaz, az első komplex statisztikai vizualizációs megoldást. Tegyük hozzá: pár évvel azelőtt, hogy maga a statisztika szó megszületett volna az angol nyelvben. (Az idősor-ábrázolás egyébként korábbi „találmány”, Joseph Priestley 1765-ban alkotta meg és tette nagyon gyorsan népszerűvé, de például Huygens már 1669-ben mortalitási grafikont szerkesztett. Az 1801-ben, szintén Londonban kiadott munkájában (*Playfair's Statistical Breviary*) debütált a tortadiaagram.

²⁴ A fentiekben túl említjük még meg, hogy a szellemi munka mechanizálásának is érdekes alfejezete a Watt által Playfair számára konstruált diagramrajzoló berendezés, és annak is jelentősége van, hogy az új megjelenítési formákkal párhuzamosan Playfair nagy figyelmet szentelt annak, hogy elmagyarázza grafikonjainak olvasási és megértési szabályait (megelőlegezve a fogyasztási javak világában később elterjedő ún. „szöveges információépítést”). Részletesen lásd: Spence, Ian: *William Playfair and the Psychology of Graphs* (2006) [http://www.psych.utoronto.ca/users/spence/Spence%20\(2006\).pdf](http://www.psych.utoronto.ca/users/spence/Spence%20(2006).pdf)

James Beniger szorgalmazta,²⁵ akinek legfontosabb könyve az információs társadalom előtörténetéről, a 19. század utolsó harmadának kontrollforradalmáról szól.²⁶

És persze nem csak a kiemelt jelentőségű személyekre érdemes figyelni. A mikrotörténelem áttörése és (korlátozott, de öröndetes) diadala óta nem lepődünk meg, ha kutató-társainknak a művelődéstörténeti narratívák részeként megszülető nevezetes nyomdász-életrajzai, tudós- és egyetemalapító-portréi, kartográfus-monográfiái mellé mások – a Szent Máté-elvnek²⁷ megfelelően – elkezdene egyszerű postamestereket, tolmácsokat, futárokat, tengeri navigátorokat, írnokokat, földmérőket vagy éppen közjegyzőket, esetleg az információáram kezelésének más napszámóit állítani a tárgylemezre.²⁸

Sőt, kapaszkodjunk meg: az információ-történeti kutatásoknak ma már az is kijelölt iránya, hogy az alapvetően nem információs szakmák és munkakörök, mezőgazdasági és kézműves tevékenységek információháztartása, információs alapviszonyai és összefüggései is minél sokoldalúbb feltárássra kerüljenek.²⁹

James Cortada, akinek az iménti maximát is köszönhetjük, megkísérelte egybegyűjteni a legfontosabb kérdéseket, amelyeket kutatásai megkezdésekor az információ-történésznek fel kell tennie:³⁰

Milyen hordozókat használtak az információ összegyűjtésére és tárolására a legkülönbé-
lebb társadalmak a legkülönbélebb korszakokban?

A szakmákat, munkaköröket, egyáltalán bármiféle emberi aktivitásformát milyen fajta
információ gyűjtése, használata és megosztása jellemezte?

Melyek az információ elsajátításának és használatának időbeli mintázatai?

Miként befolyásolta az információ használata egyes individuumból és csoportok (társadalmak) munkavégzését és életét?

Milyen létező történeti diskurzusokra tekinthetünk információ-történelemként? (Ezt már csak nagy óvatossággal veti fel, félve attól, hogy túl korainak minősül.)

Az érdeklődő történészek számára Cortada további „útravalókat” is megfogalmaz. A legfontosabbnak azt tartja, hogy miközben a leghagyományosabb történeti igénnyel nyúlunk tárgyakkhoz és korszakokhoz, a létező információhasználati gyakorlatok feltárása és dokumentálása álljon a középpontban – legyen akár egyeseké, akár intézményeké. Hogyan működtek, hogyan tanultak, az információs áramlások milyen terében helyezkedtek el?

²⁵ Beniger, J. R. – Robyn, D. L.: *Quantitative Graphics in Statistics: a Brief History*. The American Statistician, vol. 32. (1978) 1–11.

²⁶ E tematikus lapszám egyik legizgalmasabb darabja, Zódi Zsolt tanulmánya (188–196. old.) éppen azt illusztrálja, miként lehet „továbbvinni” és más területekre is alkalmazni Beniger korszakos művét (Beniger, James: *Az irányítás forradalma*. Budapest, 2004.)

²⁷ W. den Boer holland történész Szent Máté-elve: keveseknek tulajdonítunk olyan eredményeket, amelyek sokakéi. In: Bourde, Guy – Martin, Hervé (a közléskor helytelenül: Hevré): *Az új történetírás, az Annales iskola örökösei*. Világtörténet, 22. évf. (1985) 4. sz. 3–76. Az elv fordítva is működik: sokaknak tulajdonítunk olyat, amelyek valójában kevesekéi vagy egyesekéi (lásd például a bemutatott Playfair-effektust).

²⁸ Ahogy ez éppen e folyóirat hasábjain is történt legutóbb – lásd: Petrovics István: *Közjegyzők a középkori Pécsen: Pozsegavári Márton fia, Balázs*. Aetas, 26. évf. (2011) 3. sz. 68–81.

²⁹ Cortada: *Shaping Information History*, 134.: „...too many professions remain unstudied in their use of information (and knowledge)”. Az e számba beválogatott tanulmányok közül Gulyás László Szabolcs a szölművelés és borkereskedelem kapcsán vállalkozik ilyen irányú megközelítésre (155–175. old.).

³⁰ Cortada: *Shaping Information History*, 129–133.

Mindehhez magam azt tenném hozzá: nem árt, ha az információ mibenlétével, formagazdagságával, alakváltozataival rendszerszemléletű módon tisztában vagyunk, beleértve azt is, hogy mai információfogalmunknak mik a történeti előképei, milyen jelentésváltozáson ment, illetve megy keresztül.³¹

Az információ-történeti kutatások mostani szakaszában az is nagyon termékeny lehet, ha egy-egy civilizáció, korszak vagy terület ismerői összegyűjtik az adott ország, birodalom, kultúra történetének információ-történeti specifikumait, módot adva arra, hogy más hasonló összefoglalók rokon elemeiből újfajta „szöttesek” képződhessenek.³²

Minden bizonnyal felértékelődő területet jelent az információs forradalmak, nevezetesen korszakok információ-robbanásainak vizsgálata. Már jó ideje szaporodnak azok a feldolgozások, amelyek attól függően, hogy a szerző a beszéd, az írás, a könyvnyomtatás, a telefon, a televízió vagy az internet kialakulása közül melyiket és mennyire tartja jelentősnek, *valahány* vagy *valahányadik* információs forradalomról beszélnek. Hasonlóan népszerű dolog valamely korszak információ-robbanásáról beszélni és írni – a számítógépes korszak mellett a 19. század vége, a 18. század vége, a kora-újkor, a reneszánsz, a Karoling-renaisszánsz és a hellenizmus számít ilyen „célterületnek”.³³ Az információs alapviszonyok mennyiségi és minőségi ugrásainak természetrajzához azonban egyre komplexebb módon is közelítenek szerzők, mint például Leonard Dudley és Elin Whitney-Smith.³⁴

S végül az „útravaló” részeként még egy ajánlat. Megfelelő adalékok összegereblyezéséhez vagy izgalmas, váratlan találatokhoz való jutás kimeríthetetlennek tűnő „bányái” és az információ-történeti irányzat iránti figyelem felkeltésének fontos organumai lehetnek azok az internetes lelőhelyek, amelyek nagy mennyiségű egyedi, releváns adatot gyűjtöttek össze lexikonszerűen, korszerű, webes formában. Ilyen például az elavult és elfeledett kommunikációs technikák archívszerű gyűjteménye, az 1995 és 2001 között 600 önálló „szócikkig” jutó *Dead Media Project*.³⁵ A Wolfram Alpha szakértői óriás-poszteren és önálló minitanulmányok sorában mutatják be az adatkezelés kultúrájának világtörténetét (*Advance of the Data Civilization: A Timeline*).³⁶ Folyamatosan gyarapszik Jeremy Norman gondosan karbantartott, igényes online archívuma (*From Cave Paintings to the Internet – Chronological and Thematic Studies on the History of Information and Media*).³⁷ Ezeknek az oldalaknak a megismerése egyszerre támaszthat kedvet az „állomány” gyarapításához és további, hasonló, szűkebb tematikájú gyűjtemények életre keltéséhez.

³¹ Ebben a lapszámban Slíz Mariann tanulmánya íródott ilyen igénnyel (13–21. old.).

³² Így jártam el magam is korábban, amikor Korea információ-történeti sajátosságait jártam felületesen körül. Z. Karvalics, László: *Információ-történeti kalandozások. Korea*. In: Állandóság a változásban. T'ung pien. Tőkei Ferenc 70. születésnapjára. Szerk.: Puskás Ildikó. Budapest, 2000. 81–90. Ezt a megközelítést viszi tovább örvendetes módon Vér Márton tanulmánya ebben a lapszámban Mongóliáról (144–154. old.).

³³ Ebben a tematikus számban G. Etényi Nóra képviseli ezt a megközelítést (122–140. old.).

³⁴ Dudley, Leonard: *Information Revolutions in the History of the West*. Edward Elgar, 2008. Whitney-Smith, Elin: *Winning Information Revolutions: From the Ice Age to the Internet*. (Internetes megjelenés: <http://information-revolutions.com/>)

³⁵ <http://web.archive.org/web/20071019055700/http://www.deadmedia.org/notes/index.html>

³⁶ <http://www.wolframalpha.com/docs/timeline/computable-knowledge-history-6.html>

³⁷ <http://www.historyofinformation.com/>

SLÍZ MARIANN

Az információ hatalom

Az információ hétköznapi metaforái

Napjainkra az információáramlás történetének kutatása önálló, többfelé ágazó tudományággá vált. Minden tudománynak szüksége van tárgyának pontos körülhatárolására, meghatározására (habár nem állítható, hogy enélkül nem lehetséges tudományt művelni¹). Így az információ mibenlétére is születtek és születnek tudományos definíciók. De vajon hogyan tekint a laikus az információra, milyen jellemzőket és értékeket tulajdonít neki? A következőkben erre keresem a választ a kognitív tudományokban általánosan elfogadott „standard” metaforaelmélet segítségével,² mely megmutatja, hogyan kategorizáljuk az információt, milyen hétköznapi tapasztalataink, ismereteink vannak róla, és ezek hogyan interpretálódnak gondolkodásunkban és nyelvünkben. És hogy miért fontos mindez az információ-történet számára? Azért, mert – mint látni fogjuk – hétköznapi ismereteink és gondolkodásunk alapvetően befolyásolja tudományos látásmódunkat.

A kognitív szemantika szerint gondolatainkat csakis a nyelv segítségével vagyunk képesek kifejezni, a nyelvben pedig a gondolkodásunk tükröződik. A világról meglévő tudásunk nem választható el a nyelvi tudásunktól; minden nyelvi formában, eszközben az ember kognitív tevékenysége tükröződik. Egy adott nyelv vizsgálatával tehát azt is megismerjük, hogyan látja a világot annak használója. Ennek jegyében e nyelvészeti irányzat képviselői kiemelt figyelmet szentelnek a metaforának, mely szerintük – a hagyományos felfogással szemben – nem az egyes szavak tulajdonsága, hanem a fogalmakra, a gondolkodásunkra jellemző jelenség (fogalmi metafora). A másik nagy különbség a hagyományos és a kognitív felfogás között az, hogy az előbbi a metaforát retorikai díszítőelemnek tartotta, s egyértelműen az irodalom hatáskörébe utalta. E szerint a metafora létrehozásához költői tehetség szükséges. A kognitívok ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy a metafora a nyelv minden rétegében és stílusában jelen van, nap mint nap élünk vele, még ha ezt gyakran nem is vesszük észre. Szerepe nem a díszítés, hanem az, hogy segítse a különböző fogalmak megértését; ennek egyik bizonyítéka, hogy vannak dolgok, amelyeket nem is tudunk kifejezni metaforák nélkül. Természetesen a hagyományos szemlélet is tisztában volt azzal, hogy a hétköznapi nyelv is tele van olyan metaforikus kifejezésekkel, mint például *a szög feje, hegyhát, -gerinc, -láb*. Ezeket azonban halott metaforáknak tekintették: afféle kövületeknek, amelyek régen „élő” metaforák voltak, mára azonban már élettelené váltak, kiüresedtek. A kognitív elmélet ezzel szemben nem ismeri el ezek „halott” voltát, sőt: azt hangoztat-

¹ A bölcsészettudományokra különösen igaz, hogy tárgyük definiálhatatlannak bizonyul; vö.: Várnai Judit Szilvia: *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Budapest, 2005. 9.

² A kognitív metaforaelméletek hasonlóságaira és különbségeire lásd: Kövecses Zoltán: *Versengő metaforaelméletek? Magyar Nyelv*, 105. évf. (2009) 3. sz. 271–280.

ja, hogy nagyon is élnek, s éppen hétköznapiságuknak köszönhetően strukturálják gondolatainkat.

Az elmélet úgy fogja fel a metaforát, mint egy általában elvontabb fogalmi tartománynak (céltartomány) egy másik, általában konkrétabb fogalmi tartomány (forrástartomány) terminusai segítségével való megértését.³ A *hegygerinc* metaforikus kifejezésben ennek értelmében a DOLGOK EMBEREK metafora ölt testet; ennek forrástartománya az EMBEREK, céltartománya pedig a DOLGOK. E rövid bevezetés után vizsgáljuk meg, hogy az információval kapcsolatos metaforikus kifejezések milyen metaforákat jelenítenek meg, s mi szerepelhet ezekben forrástartományként.

Az információval kapcsolatos metaforák forrástartományai

Az olyan kifejezések, mint *összegyűjti, főszedi, elhinti, kiválogatja, átadja, megszerzi, megosztja, tárolja, továbbítja, hordozza* stb. az információt, arra utalnak, hogy AZ INFORMÁCIÓ TÁRGY, amely önálló részekből, darabokból áll össze. Ide sorolható az *információ-*vagy *hírérség*, valamint az *információmorzsa* is, amelyek mögött az INFORMÁCIÓ ÉTEL metafora áll, hiszen az ételek a DOLGOK fogalmi tartományába sorolhatók. A *fölsipegeti az információt* szintén e metafora kifejeződése, összekapcsolódva egy másik, AZ EMBEREK ÁLLATOK metaforával.⁴

Szintén gyakori forrástartomány a FOLYÉKONY ANYAG: az emberek *szomjazzák, magukba szívják, egyenként csepegtetik, kiszívárogtatják, rázúdítják valakire az információt, elárasztanak valakit információval, ered valahonnan az információ*. E metaforát tükrözik az olyan összetételek és szókapcsolatok is, mint *információáramlás, információáradat, információözön, információs csatorna* (amely *bedugulhat*) és *információforrás* (amely *elapadhat*).

AZ INFORMÁCIÓ ÁLLAT metaforát láthatjuk a következő fordulatokban és szavakban: *szenzációhajhász; lecsap, vadászik az információra; kiszalad a száján az információ, híresztelések kaptak szárnyra*.

Igen jellemző gondolkodásunkra AZ INFORMÁCIÓ ÉRTÉK metafora, melyet világosan tükröznek a következő kifejezések: *drága vagy megfizethetetlen információ, hiteles információ, közkinccsé tesz, információs érték, információvagyon*. Ha pedig értékes, akkor adásvétel alapja lehet. Ebből fakad AZ INFORMÁCIÓ ÁRU metafora: *információt szolgáltat; kereskedik, házal az információval; eladja, elárulja az információt; információcsere*. Mivel az információ érték, birtoklása hatalmat ad birtokosa kezébe. AZ INFORMÁCIÓ HATALOM metaforát láthatjuk a *birtokába jut az információ* mellett az *információval szolgál* kifejezésben, amely jól érzékelteti a hierarchiát: az alacsonyabb rangú szolgál a fölötte állónak, értékes ajándékkal igyekezve megvásárolni annak jóindulatát. Az *információ megosztása* szintén erre a hierarchiára utal: míg csak egyvalaki birtokában van egy bizonyos információ, ő áll a

³ A kognitív nyelvészetről bővebben lásd: Langacker, Ronald W.: *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1–2. Stanford, California, 1987–1991.; a fogalmi metaforáról és a standard elméletről lásd: Lakoff, George – Johnson, Mark: *Metaphors we live by*. Chicago–London, 1980.; Kövecses Zoltán: *Metafora a kognitív nyelvészetben*. In: Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, 1998. 50–82.; Kövecses Zoltán: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest, 2005.

⁴ E két utóbbi metaforára számtalan kifejezés él a magyarban. Az információ a GONDOLATOK fogalmi tartományába sorolható. A GONDOLATOK ÉTELEK metaforára lásd például: *rágódik/kérdzik valamin, lenyeli a sértést, jól megrágja a mondanivalóját, szájába rág egy gondolatot*; AZ EMBEREK ÁLLATOK metaforára lásd például: *buta liba, részeg disznó, vén marha*.

hierarchia csúcán, hatalma van az információval nem rendelkezők fölött. Ha azonban *megosztja, közli valakivel vagy közzé teszi az információt*, akkor maga mellé emeli az információ új birtokosait, a hatalmát osztja meg velük.⁵

A fenti metaforák közös vonása, hogy az információt valamiféle, folyamatosan mozgásban lévő dologként fogjuk fel: folyóvízként; állatként, mely önmagától mozog; illetve tárgyként, amelyet adnak-vesznek. Nem véletlen, hogy a nem továbbított hírt *holt információ*-nak nevezzük. Mindez azt tükrözi, hogy a Z. Karvalics László által kiemelt kommunikációközpontúság⁶ igen régi vonása az információról való gondolkodásnak.

Az információ jellemzői

A fentebb látott kifejezések némelyikéből is kitűnik, hogy az információt valamiféle tartályban lévő dologként képzeljük el. Ezt tükrözik az információval kapcsolatban használt igekötős igék is: *befogadja, kiadja, kifecsegi, kiszivároztatja vagy kiszedi valakiből az információt*. Kiváló példája e metaforának egy történet, melyet a Cornides-kódexben olvashatunk. Egy kolostor apácái azt kérték a pápától, hogy egymást gyóntathassák; szégyellték ugyanis, hogy egy férfi (egy pap) megtudja a legbensőbb titkaikat és vétkeiket. A pápa egy lezárt dobozt adott nekik azzal az utasítással, hogy vigyék magukkal a szállásukra, és másnap bontatlanul adják vissza neki. A nővérek persze nem bírtak a kíváncsiságukkal, és kinyitották a dobozt. Abban azonban nem valamiféle tárgy volt, hanem egy madár röppent elő belőle. Mivel az apácák nem tudták megfogni a kiszabadult madarat, szégyenszemre üresen vitték vissza a pápának a dobozt. A pápa ezt látván elutasította a kérésüket, mondván, hogy ha megharagudnának a másokra, dühükben ugyanígy kifecsegnék annak titkait is.⁷ Ez a példázat AZ INFORMÁCIÓ ÁLLAT metaforára épül, a doboz pedig a tartályt testesíti meg, de ugyanígy tetten érhető benne AZ INFORMÁCIÓ ÉRTÉK ÉS AZ INFORMÁCIÓ HATALOM metafora is.

Mi lehet vajon ez a tartály az információ képesén? Az információt besorolhatjuk a GONDOLATOK fogalmi tartományba. A gondolatokat és az érzelmeket gyakran fejezzük ki tartályban lévő dolgokként (*felforr az agyvíze, fortyog magában, kitör belőle az indulat, visszaszívja a szavait, magába fojtja a bánatát* stb.). Ezekben a kifejezésekben AZ EMBERI TEST TARTÁLY metafora tükröződik. Ez jelenik meg a *magában tartja az információt* vagy a *fúrja az oldalát* kifejezésekben is, és erre épülnek Pázmány pletykálkodás ellen írt prédikációjának következő sorai is: „Ezen nyugtalanságáruól szólván a bölc, inti az embereket; hogy ha mi gonoszt hallanak másokról, ne röpiésék egyebek fülebe; temessék magokban; ne féljenek, hogy kifakasztja oldalokat: de utánaveti, hogy a nyelvnek nyughatatlansága oly kint szerez az embernek, ha hallgat, mint kínlódik az asszony, mikor nem szülhet. És mint akinek nyilat lótték tomporjába, addig nem nyughatik, míg azt ki nem veszik: úgy a szűben rekesztett szó kint szerez, míg ki nem fakad.”⁸ Többnyire azonban ennél szűkebben is meg tudjuk határozni a forrástartományt. A következő kifejezésekben a tartály a SZÁJ, hiszen a szájjüreg természetes módon kelti fel bennünk a tartály képzetét: *tartja a száját, befogja a*

⁵ Érdemes itt figyelni a hierarchia leírásában megnyilvánuló, fel-le irányt reprezentáló orientációs metaforákra.

⁶ Z. Karvalics László: *Bevezetés az információtörténelembe*. Budapest, 2004. 39.

⁷ Bognár András – Levárdy Ferenc (kiad.): *Cornides-kódex*. Budapest, 1967. 57–58.

⁸ Pázmány Péter: *A nyelvnek vétkeirül*. In: Tarnóc Márton (szerk.): Pázmány Péter művei. Budapest, 1983. 908–925., 918.

száját, lakatot tesz a szájára, kicsúszik a száján stb. Erre épül a következő bibliai idézet is: „Mély verem az idegen asszonyoknak szája; a kire haragszik az Úr, oda esik.”⁹

Orientációs metaforák

Lakoff és Johnson már említett munkájukban a metaforákat szerepük szerint három csoportba sorolták: szerkezeti metaforák, ontológiai metaforák és orientációs metaforák. Ez utóbbiakban a legalapvetőbb térbeli irányok (fent-lent, kint-bent, közel-távol stb.) segítik az orientációt, s összekapcsolják a különböző céltartományokat, amelyeket hasonlóan konceptualizálnak. Megállapították, hogy az orientációs metaforák hierarchiákat alkotnak, az irányok kifejezése pedig szorosan összefonódik az értékelő funkcióval (például a FENT JÓ : A LENT ROSSZ). A hierarchia azonban erősen függ attól a szubkultúrától, amelyben a beszélők élnek.¹⁰ E csapáson elindulva járta körül Szilágyi N. Sándor a magyarra leginkább jellemző orientációs metaforákat.¹¹ Az irányok és a JÓ : ROSSZ tengely mellett olyan dimenziókat is bevont a vizsgálatba, mint a HIDEG : MELEG, SÖTÉT : VILÁGOS vagy HANGOS : HALK.

Az információval kapcsolatosak között is találunk számos orientációs metaforát; gondoljunk csak a korábban említett *ki-* és *be-* igekötős igékre. Szilágyi N. Sándor érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet a kint-bent irány-kapcsán. Megállapítása szerint kétféle értékelés kapcsolódik hozzájuk; ennek alapján megkülönbözteti a szociális és a nem szociális KINT : BENT-et. A SZOCIÁLIS BENT a jó, a KINT pedig a rossz¹²: ha *befogadnak a közösségbe*, az jó, ha viszont *kirekesztenek a társaságból*, az rossz. A NEM SZOCIÁLIS BENT ezzel szemben rossz, a KINT pedig jó, például *bebörtönöz*, *kiszabadul valahonnan* stb. Az információ természetesen a szociális szférába tartozik; ennek megfelelően a vele kapcsolatos kifejezések a BENT JÓ : KINT ROSSZ orientációs metaforákon alapulnak: *befogadni*, *begyűjteni az információt* jó, ha viszont *kiszivárogtatják*, *kiadják*, *kifecsegik*, *kiszedik valakiből az információt*, az rossz (mindig a „tartály” szempontjából értékelünk!). Ugyanezek az irányok a sötét-világos dimenzióval is összekapcsolódnak. A BENT SÖTÉT, a KINT VILÁGOS: amíg az információ *homályban marad*, az birtokosának jó, de ha *kiderül*, *fény derül rá*, *kiviláglik*, *napvilágra kerül*, az rossz. A SZÉT (vagy EL) : ÖSSZE irány is összekapcsolódik a KINT : BENT, JÓ : ROSSZ dimenziókkal: ha valaki *széthordja*, *elhinti az információt*, az (az információ korábbi birtokosának, azaz a tartálynak a szempontjából) rossz, míg ha *összegyűjti*, *összszeszedi*, az jó. A függőleges irányt nézve a FENT a ROSSZ, a LENT pedig a JÓ: *felröppen a hír* (vagyis kiszivárog, tehát rossz); *légből kapott hír*, *levadásza az információt*, *leinformál valakit*, *lecsap az információra* (megszerzi az információt, tehát jó). Ez azonban már nem olyan egyértelmű; fordított irányú (FENT: JÓ) orientáció is létezik: *felcsipegeti*, *felszedi az információt*. E dimenzió, úgy tűnik, azzal függ össze, hogy minek tartjuk az információt: az ÁLLAT metafora esetében a LENT kapcsolódik össze a JÓ-val, a TÁRGY metafora kapcsán viszont a FENT. A tárgy ugyanis passzív, önmagától nem képes mozogni; így a vele kapcsolatos metaforákban a földön hever, vagyis a LENT képzete kapcsolódik hozzá (mint a passzív dolgokhoz általában). Az állat ezzel szemben aktív, hiszen külső erő beavatkozása nélkül is képes a mozgásra, ezért a FENT képzete kapcsolódik hozzá (vö. az emberi élettritmussal kapcsolatban is: *fent van valaki 'ébre van'*, *lefekszik*, *felkel*, *felébred* stb.). Ha tehát egy tár-

⁹ Péld. 22,14.

¹⁰ Lakoff–Johnson: *Metaphors we live by*, 14–23.

¹¹ Szilágyi N. Sándor: *Hogyan teremtünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kolozsvár, 1996. 11–36.

¹² Szilágyi: *Hogyan teremtünk világot?* 26.

gyat meg akarunk szerezni, fel kell emelnünk, az állatot viszont „le kell szednünk” a magasból (nem véletlen, hogy a gondolatokkal, információval kapcsolatos metaforákban éppen a MADÁR tűnik fel leggyakrabban, s a görög mitológia hírvivőjének, Hermésznek a saruján, fejfedőjén megjelenő szárnyak vagy a latin Fama szárnya is nyilván erre vezethetők vissza).

Az információval kapcsolatos metaforák időbeli változása

Fentebb már több korai példát is láthattunk az információ metaforáira. Szintén a mozgásban levésre és élő mivoltra utalnak Szamosközy István kifejezései: *illíjen hírek iöwenek, fütamodot illíjen hír*.¹³ Ezekből kitűnik, hogy egyes metaforáink igen régre nyúlnak vissza (például AZ INFORMÁCIÓ ÁLLAT, TARTÁLYBAN LÉVŐ DOLOG, ÉRTÉK ÉS HATALOM). Az emberi társadalom, gazdaság stb. változásával azonban természetesen újak is keletkeznek: így például az előzőeknél bizonyosan későbbi fejlemény az ÉPÜLET, GÉP és az ezeket is magában foglaló, általánosabb ÖSSZETETT RENDSZER forrástartomány megjelenése, és még ifjabbak az emberi társadalom és gazdaság történetének különböző szakaszaira utaló metaforák. Ezek azonban már átvezetnek bennünket következő témánkhoz, ezért példáikat alább mutatom be.

Információval kapcsolatos metaforák a szaknyelvben

Bár eddig elsősorban a köznyelvben használatos metaforákról volt szó, ezek közül több része az információtörténeti szakszókincsnek is (például *információéhség*). A szaknyelv ugyanis a köznyelvhez hasonlóan tele van metaforákkal, melyek ugyanazokra a forrástartományokra épülnek, mint a köznyelvié, hiszen alkotóik, használóik egyben a köznyelvnek is beszélői; gondolkodásuk, világlátásuk szaknyelvhasználatukat is alapvetően meghatározza.

Ennek az állításnak az igazolására kiválasztottam egy általános áttekintést adó információtörténeti bevezető szöveget (szándékosan nem egy adott kérdéskörrel foglalkozó tanulmányt),¹⁴ s kigyűjtöttem belőle az információval kapcsolatos metaforikus kifejezéseket. Az alábbiakban ezeket mutatom be, forrástartományok szerint csoportosítva:

FOLYÉKONY ANYAG: *információáram*;¹⁵ *a szinte teljes postaforgalmat megcsapolni képes...*;¹⁶ *hírfolyam, a spanyol és holland kikötővárosok „csatornázták” a tengeren túli híreket*;¹⁷ *a híráram nagyobb sodrású csomópontjában*;¹⁸ *a hírek szűrésére*.¹⁹

ÁLLAT: *ismeretet is vadászni induló felfedezők*.²⁰

TÁRGY ÉS ÁRU: *üzenethordozó, közleményhordozó, hírforgalom*;²¹ *hírtömeg, adattermelő*;²² *hírvivők*;²³ *hírtermelés*;²⁴ *„gyógyászati hírek állandó börzéjét” tartották fenn*;²⁵ *a*

¹³ E. Abaffy Erzsébet – Kozocsa Sándor (kiad.): *Szamosközy István kézirata. Magyar nyelvű feljegyzések Erdély múltjából*. Budapest, 1991. 137–138.; 162.

¹⁴ *Bevezetés*. In: Z. Karvalics László – Kiss Károly (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*. Budapest, 2004. 7–19.

¹⁵ *Bevezetés*, 7.

¹⁶ *Bevezetés*, 8.

¹⁷ *Bevezetés*, 11.

¹⁸ *Bevezetés*, 12–13.

¹⁹ *Bevezetés*, 18.

²⁰ *Bevezetés*, 12.

²¹ *Bevezetés*, 7.

²² *Bevezetés*, 8.

²³ *Bevezetés*, 9.

közösségi információ gyűjtéséről;²⁶ hírtovábbítás, hírközlés, információhiány betöltésére;²⁷ a külföld híreinek [...] közvetítésén túl, információk kijuttatása, hírszerzés.²⁸

ÉRTÉK: információelőny;²⁹ [a hírek] óriási tudásvagyonnal gyarapították;³⁰ egy információ értéke.³¹

ÉPÜLET, GÉP vagy bármilyen ÖSSZETETT RENDSZER: az információ „építőköveiből” felépülő bonyolultabb ismeretek és tudások;³² információs központ;³³ hírtermelés hálózati csomópontjaiként, hírfolyam gyűjtő- és elosztóhelyeként;³⁴ információs gépezet;³⁵ információs lánc.³⁶

Mint látjuk, a forrástartományok ugyanazok, még ha az azokat megjelenítő metaforikus kifejezések egyediek vagy az újabb korok szülöttei is. Egyéb, a szakirodalomban szintén előforduló kifejezések szintén besorolhatók a fenti kategóriákba; a FOLYÉKONY ANYAG-ot reprezentálják például a következők: *information deluge* (‘információs özönvíz’), *information flood* (‘információs áradat’), *information ocean* (‘információóceán’), *information tide* (‘információs árhullám’), *information tidal wave* (‘információs szökőár’), *information tsunami* (‘információocunami’).³⁷

Az ÁLLAT forrástartomány áll a következő szövegrészlet mögött: „síri csöndben lapul az információ, de már ugrásra készen”³⁸.

Nem véletlen, hogy a Miller által megalkotott, azóta széles körben elterjedt *informavore* (‘információevő’) kifejezés is egy régi forrástartományra, az ÉTEL-re épül: az ember olyan állat, amely éhezik az infóra, hogy összegyűjtse és tárolja.³⁹ Jól kirajzolódó csoportot alkotnak az orvosi, illetve táplálkozásra utaló metaforikus kifejezések is; ezek megjelenése ugyan tipikusan a legújabb kori életmóddal áll összefüggésben, mögöttük azonban szintén AZ INFORMÁCIÓ ÉTEL vagy AZ INFORMÁCIÓ ÉLŐLÉNY metafora fedezhető fel: *information fullness* (‘információs telítettség’), *information digestion (disorder)* (‘információs emésztési zavar’), *information metabolism* (‘információs anyagcsere’), *information bulimia* (‘információs bulímia’), *information obesity* (‘információs túlsúlyosság’), *information diarrhea* (‘információs hasmenés’), *information diet* (‘információs diéta’), *információtolu-*

²⁴ Bevezetés, 11.

²⁵ Bevezetés, 12.

²⁶ Bevezetés, 15.

²⁷ Bevezetés, 17.

²⁸ Bevezetés, 18.

²⁹ Bevezetés, 7.

³⁰ Bevezetés, 9.

³¹ Bevezetés, 18.

³² Bevezetés, 8.

³³ Bevezetés, 10.

³⁴ Bevezetés, 11.

³⁵ Bevezetés, 15.

³⁶ Bevezetés, 18.

³⁷ Az e részben közölt magyar és angol kifejezések Z. Karvalics László gyűjteményéből származnak, melynek rendelkezésemre bocsátásáért itt szeretnék köszönetet mondani.

³⁸ Szetelészky Zsuzsanna: *A pletyka*. Budapest, 2002. 85.

³⁹ Vö.: Miller, George A.: „*Informavores*”. In: Machlup, Fritz – Mansfield, Una (eds.): *The Study of Information: Interdisciplinary Messages*. New York, 1983. 111–113.

lás, information death ('információhalál'), *information doctor* ('információorvos'), *információs higiénia*.

AZ INFORMÁCIÓ ÁRU metaforára vezethetők vissza az olyan szakkifejezések, mint az *information market* ('információpiac'), *information consumer* ('információfogyasztó'), *information property* ('információtulajdon, információs vagyon'), *information goods, information asset, information product* ('információs javak, termékek'), *information agent, information broker* ('információügynök'). Az ehhez kapcsolódó AZ INFORMÁCIÓ ÉRTÉK metafora fedezhető fel az *information poverty* ('információszegénység'), *info-rich* és *info-poor* ('infógazdag és -szegény'), *információs kárpótlás, information heritage* ('információs örökség') kifejezésekben. Az ezzel szoros kapcsolatban álló AZ INFORMÁCIÓ HATALOM metaforát jelentik meg a következő terminusok: *information policy* ('információs politika'), *information warfare* ('információs hadviselés'), *információs fölény, információdominancia, information power* ('információs hatalom'), *information empowerment* ('információs fejlődés, megerősödés').

A társadalom- és gazdaságtörténeti korszakoknak és azok jellemzőinek forrástartományként való felhasználása mögött végső soron szintén AZ INFORMÁCIÓ HATALOM, valamint az INFORMÁCIÓ TÁRGY metaforák állnak: *information hunters and gatherers* ('információvadászok és -gyűjtögetők'), *information nomads* ('információs nomádok'), *information feudalism* ('információs feudalizmus'), *information capitalism* ('információs kapitalizmus'), *information monarchy* ('információs monarchia'), *információs birodalom, information revolution* ('információs forradalom'), *information liberation* ('információs felszabadulás'), *freedom of information* ('az információ szabadsága'), *information piracy* ('információs kalózkodás'), *információs terrorizmus*.

Az orientációs metaforák között a szaknyelvben is megjelenik a KINT : BENT: *information prison* ('információs börtön'), *information quarantine* ('információs karantén'), *information hiding* ('az információ elrejtése'), *information roadblocks* ('információs blokádk), *information disclosure* ('információszivárgás').

Új elemként jelenik meg az orientációs metaforák között a legújabb kor környezeti, természeti és politikai problémáit forrásként használó kifejezések mögött felismerhető TISZTA : KOSZOS/ZAVAROS metafora (a különbség a *tiszta* két jelentéséből adódik: 1. 'szennyeződésmentes', 2. 'egyértelmű, rendezett'; az utóbbi maga is metaforikus jelentésváltozással alakult ki az előbbiből). Ezek szintén összekapcsolódnak az értékdimenzióval: A TISZTA JÓ : A KOSZOS/ZAVAROS ROSSZ. Ilyen például az *information pollution* ('információs szennyezés'), *data smog* ('adatszmog'), *information poisoning* ('információs mérgezés'), *information cacophony* ('információs kakofónia'), *information fog* ('információs köd'). A KEVÉS ROSSZ : A SOK JÓ metaforák már korábban, a köznyelvben és a szaknyelvben egyaránt jelen voltak (például *információhiány, information drought*, azaz 'információs aszály'), új és elsősorban szaknyelvi jelenség azonban a dimenzió háromtagúvá bővülése: A TÚL SOK : ROSSZ. Erre utal a korábban már említett *szökőár, cunami* stb. mellett például az *information overload, information glut* ('információs túltöltődés, túlterhelés'), *information hurricane* ('információs hurrikán'), *information explosion* ('információrobbanás').

Az információval kapcsolatos metaforák univerzalitása

Mint láttuk, a fenti példák között számos angol nyelvű is volt, mégis egyértelműen besorolhattuk őket a magyar nyelvű kifejezések alapján kikövetkeztetett metaforák kifejezői közé. Ez nem kivételes, azaz nem kizárólag az információ metaforáinál tapasztalható jelenség. A metaforákkal kapcsolatban ugyanis általánosságban is felmerül a kérdés, hogy vajon uni-

verzálisak-e, vagyis minden nyelvben ugyanazokkal a metaforákkal ragadjuk-e meg a világot ugyanazon dolgait, jelenségeit. Ennek vizsgálata természetesen óriási nehézségbe ütközik, hiszen meglehetősen nagy munka lenne a világ minden nyelvét megvizsgálni e szempontból. Ebből következőleg nem is vállalkozhatom arra, hogy egyértelműen állást foglaljak az információval kapcsolatos metaforák univerzalitásának kérdésében; csupán néhány példát említek, amelyek azt bizonyítják, hogy a korábban említett metaforák közül több megtalálható más nyelvekben is. E példák egy része magára az információra vonatkozik, ilyen azonban kevesebb létezik; sokkal több kifejezés él azonban minden nyelvben az információ egyik fajtájával, a pletykával kapcsolatban.⁴⁰ A nyelveket igyekeztem úgy válogatni, hogy ne csak európaiak legyenek közöttük, és több nyelvcsaládból származzanak. Az, hogy a következő metaforák ilyen, genetikailag, tipológiailag és areálisan is eltérő nyelvekben is jelen vannak, növelik a valószínűségét a metaforák univerzalitásának, hiszen csökkentik a lehetőségét a nyelvi-kulturális érintkezésen alapuló kölcsönzésnek. A példák természetesen nem szaknyelvek, hiszen azok esetében felmerülhet a fordítás, illetve adott nyelvre való adaptáció esélye, így azok nem vonhatók be az univerzalitás vizsgálatába.

AZ INFORMÁCIÓ TÁRGY: *a piece of information* 'egy darab információ, az információ egy darabja, része', *give/collect information* 'információt ad/gyűjt' (ang.); *uwasza o szuru* 'pletykál' (szó szerint: 'pletykát csinál') (jap.); *sermunculos confero cum aliquo* 'pletykákat összegyűjt', *famiferatio/-geratio* 'hírhordás' (lat.); *wynosić plotki z domu* 'kihordja a házból a pletykákat' (lengy.); *Informationen einziehen* 'információt beszív/behajt' (ném.); *låtasiyan* 'pletykahordó (ember)' (tör.); stb.

AZ INFORMÁCIÓ FOLYADÉK: *source of information* 'információforrás' (ang.), *vera sólginn í slúður* 'szomjazik a pletykára' (szó szerint: 'nyeli a pletykát') (izl.); *spragniony plotek* 'pletykára szomjas' (lengy.); *acqua in bocca* 'maradjon köztünk, ne pletykáld el' (szó szerint: 'víz a szájban') (ol.).

AZ EMBERI SZÁJ TARTÁLY: *panna lukko suulle* 'lakatot tesz a szájára' (finn), *acqua in bocca* 'maradjon köztünk, ne pletykáld el' (szó szerint: 'víz a szájban') (ol.); *nepexodumъ из ycm в ycm* 'szájáról szájra jár' (szó szerint: 'átmegy egyik szájból a másikba') (or.).

Az eddigi példák között is szerepelt számos orientációs metafora, így a kint-bent irányra a lengyel *wynosić plotki z domu*, a német *Informationen einholen*, az olasz *acqua in bocca* vagy az orosz *nepexodumъ из ycm в ycm*, de említhetjük például az angol *information gets out* 'kiszivárog az információ' kifejezést is. A szét-össze irányra láthattuk a latin *sermunculos confero cum aliquo* kifejezést; hasonlóak még: *rumorem dissipare* 'szétszórja a pletykát' (lat.), *roznosić plotki* 'széthordja a pletykát' (lengy.), *raccogliere le voci della contrada* 'összeszedi a környék híreit' (ol.).⁴¹

Összegzés

Az elemzés tanulságaként megállapíthatjuk, hogy az információt – még ha a fent bemutatott kifejezések többségének hétköznapisága, begyakorlottsága miatt használatukkor nem is gondolunk metaforikusságukra – egy tartályban lévő értékes dologként (állatként, folya-

⁴⁰ Ezekre bővebben lásd: Slíz Mariann: *Árulkodó nyelv. A pletykáról alkotott elképzelések vizsgálata kognitív nyelvészeti eszközökkel*. In: Z. Karvalics László – Kiss Károly (szerk.): *Szavak és képek között. Médiatörténet – Kommunikációtörténet – információ-történet*. Budapest, 2008. 205–246.

⁴¹ Az izlandi példáért Papp Kornéliának, a japánokért pedig Vihar Juditnak tartozom köszönettel.

dékként vagy több darabból összeállítható tárgyként) kezeljük, amelynek birtoklása hatalmat ad birtoklója kezébe. Ezt a dolgot ráadásul jellemzően mozgásban lévőnek képzeljük; az állat és a folyadék esetében ez magának a dolognak a lényegéből fakad. Hétköznapi metaforáink a szaknyelvi kifejezések mögött is felismerhetők, hiszen a metafora az emberi megismerés és fogalomalkotás alapvető eszköze.

Több nyelv összehasonlításának eredményeként azt is kimondhatjuk, hogy a látott metaforák igen sok nyelvben megtalálhatók, tehát nagy az esély rá, hogy univerzálisak. Ennek oka abban keresendő, hogy – mint az elvi alapvetésben láhattuk – nyelvi tudásunk enciklopédikus, nem választható el a világról való tudásunktól. A tárgyalt metaforák az emberi testre (például az irányoknak az emberi test alakjához, helyzetéhez mint középponthoz, a szem elhelyezkedéséhez stb. való viszonyítása, lásd: szét-össze, fent-lent, elől-hátul stb.), az emberi természetre és az embert körülvevő természeti tényezőkre (például tárgyak, folyékony anyagok, állatok léte az ember környezetében) épülnek, ezek főbb jellemzői pedig – a társadalmi, gazdasági vagy kulturális viszonyokkal ellentétben – mindenhol ugyanolyanok.

MARIANN SLÍZ

Information is Power: Everyday Metaphors for Information

Using cognitive metaphor theories, the paper examines how we understand and see information. The overview touches upon possible source domains, orientational metaphors related to information, metaphors used in information history terminology and the question of the universality of these metaphors. It comes to the conclusion that we treat information as a valuable thing kept in a tank (as an animal, liquid or object made up of several pieces) the possession of which gives the possessor power. Moreover, we typically imagine this thing as something that is in motion. Our everyday metaphors are also noticeable in scientific terminology because metaphor is an essential tool in human cognition and conceptualization. By comparing several languages different in terms of genealogy, typology and areal features (English, Finnish, Icelandic, Japanese, Latin, Polish, German, Italian, Russian, Turkish), the paper demonstrates that this perception is true for speakers of different languages and thus is most probably universal. The reason for this is that our knowledge is encyclopedic and is not separable from our knowledge about the world. The discussed metaphors build on the human body, human nature and our natural surroundings, all of which are always the same everywhere as far as their general characteristics are concerned – unlike social, economic or cultural conditions.

GELLÉRFI GERGŐ

A *pridianum*-típusú dokumentumok mikro- és makrostruktúrájáról

Minden információnk a Római Birodalom területén uralkodó adatrögzítési gyakorlatról elsődleges forrásokból, a fennmaradt dokumentumokból származik. Tanulmányom egy rész-eredményét mutatja be egy a gyakorlati célú római császárkori dokumentumok adatszerkezetét vizsgáló kutatásnak, melynek legfontosabb célja, hogy hasonlóságok és szabályosságok feltárásával bizonyos konvenciókra következtessünk, s ezáltal képet kapjunk a Római Birodalom területén a Kr. u. 1–4. században uralkodó adatrögzítési gyakorlat sajátosságairól.

A tanulmány szűkebben vett témája egy adott dokumentumtípus, a *pridianum* vizsgálatra alkalmas állapotban fennmaradt példányainak összehasonlító elemzése. A *pridianum* egy évente egyszer, illetve Egyiptomban évente kétszer¹ elkészített jelentés egy adott *cohors* aktuális állapotáról és az előző jelentés óta történt változásokról. Az esetlegesen a *pridianum*-ra vonatkozó antik forrásaink közül a *Historia Augusta* egy szöveghelyét érdemes kiemelni, mely szerint Alexander Severus császár feljegyzéseket tartott a hálótermében, hogy a katonáira vonatkozó legfontosabb adatokat tanulmányozhassa, s e *locus* feltelezhetően a *pridianum*okra is utal.²

Három *pridianum*, továbbá egy *pridianum*-jellegű dokumentum maradt ránk olyan állapotban, hogy alkalmas legyen érdemi vizsgálatra. A négy feljegyzés közül a legkorábbi a Kr. u. 1. század utolsó évtizedében keletkezett a britanniai Vindolandában.³ A Tab. Vind. II. 154 számmal nyilvántartásba vett tábla⁴ nem kimondottan *pridianum*, csak egy időközi jelentés, melyet a felelős tiszt felhasználhatott a *pridianum* elkészítéséhez.⁵ Ettől függetlenül a dokumentumot *pridianum*-típusúnak nevezhetjük, mivel – mint az a későbbiekben látható lesz – tartalma és szerkezete megegyezik a *pridianum*ok megfelelő szakaszaival.

¹ Fink, Robert O.: *Mommsen's Pridianum: B. G. U., 696*. The American Journal of Philology, vol. 63. (1942) 71.

² „*Mīlites suos sic ubique scivīt, ut in cubiculo haberet breves et numerum et tempora militantium continentes, semperque, cum solus esset, et rationes eorum et numerum et dignitates et stipendia recenseret, ut esset ad omnia instructissimus.*” *Historia Augusta. Alex. Sev.* 21, 6.

³ Bowman, Alan K. – Thomas, John David: *A Military Strength Report from Vindolanda*. The Journal of Roman Studies, vol. 81. (1991) 62–73.

⁴ A dokumentum online elérhető a Vindolanda Tablets Online adatbázisában: <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk/>

⁵ Uo. 65–66. „*It is also worth bearing in mind that the archaeological context of the Vindolanda tablet gives us no reason to suppose that this document went into the official archives of the unit – it is perhaps more likely to have been an interim report compiled for the commanding officer.*”

A CPL 112 (=RMR 63) papirusz,⁶ mely a *cohors I Hispanorum veterana pridianuma*, minden valószínűség szerint a 100 és 105 közötti időszakból származik, s noha Egyiptomban találták, egyértelműen Moesia Inferior provinciában keletkezett.⁷ A 215 körül Egyiptomban keletkezett PBrook 24 papirusz nagyon töredékes állapotban maradt fenn, de tartalma alapján így is határozottan kijelenthető, hogy *pridianum*.⁸ A 2. század közepén, 156-ban keletkezett a szíriai Durában talált BGU 696 (= RMR 64 = CPL 118) papirusz.⁹ A *cohors I Augusta praetoria Lusitanorum equitata* állapotáról szóló jelentés fennmaradt része a *cohors*ba érkezett katonák nevééről, elhelyezéséről és érkezési idejükről tartalmaz információkat szabályos adatszerkezetben.

E négy azonos típusú dokumentum a Birodalom különböző területeiről származik, s keletkezésük közt jelentős időbeli eltérés van, így elemzésük lehetőséget ad arra, hogy általános megállapításokat tegyünk a *pridianum*okra vonatkozólag.

A dokumentumok adatszerkezetének vizsgálatakor azokat két szempont szerint csoportosítottam: egyfelől aszerint, hogy az adatokat valamilyen „grafikus” struktúrába, kezdetleges táblázatokba rendezve rögzítették-e vagy folyószövegben, másfelől pedig aszerint, hogy az adatok sorrendjében kimutatható-e szigorú szabályosság. A négy most vizsgált dokumentum közül hármát szabályos szerkezetük és grafikus struktúráltságuk alapján a szabályos, táblázatszerű feljegyzések csoportjába soroltam be: a Tab. Vind. II. 154, a CPL 112 és a PBrook 24 dokumentumokat. E feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a kor adatrögzítésért felelős személyzete gyakran komoly figyelmet fordított arra, hogy az adatok valamilyen szabályos grafikus rend szerint kerüljenek lejegyzésre. Ezen – úgymond – táblázatok alkalmazásának célja egyértelmű: jelentősen megkönnyítették az adatok áttekinthetőségét.

A britanniai dokumentum fő része egy grafikusan strukturált táblázatszerű szakasz (5–27), melyet egy négysoros bevezetés előz meg, amely megadja a dátumot, a *cohors* nevét, a prefektus nevét, az összlétszámot és a *centuriók* számát. Az *ex eis absentes* kifejezés vezet be a grafikusan strukturált szakaszba, mely két egymástól egyértelműen elkülönülő oszlopból áll, s ezek közül a második egyetlen kivétellel¹⁰ minden esetben számot tartalmaz.

A katonákat a feljegyzés két csoportra osztja, távollévőkre és jelenlévőkre, majd az utóbbit két újabb alcsoportra, betegekre és egészségesekre. A számítások pontosak, a szerkesztés logikus. Figyelemreméltó a 9. sor, ahol a számadat helyén a *centurio*-jel szerepel, olybá tűnik, ez lehetett a bevett módja azon eshetőség jelölésének, ha csak *centurio* esett egy adott kategóriába.¹¹ A dokumentum e szakaszának sorait három típusra oszthatjuk: ál-

⁶ A dokumentumot többek közt Fink közli. Fink, Robert O.: *Roman Military Records on Papyrus*. Cleveland, 1971. 217–227.

⁷ Ezekben az években a *cohors I Hispanorum veterana* Moesia Inferior provinciában állomásozott. A dokumentum Egyiptomba kerülését Hunt szerint az magyarázhatja, hogy 116-ban a *cohors* Egyiptomba ment egy zsidó felkelés leverésére. Fink szerint a valószínűbb magyarázat a dokumentum átkerülésére és ezzel együtt fennmaradására az, hogy ez csupán egy másolat a Moesiában felvett adatokról, amit elküldtek Egyiptomba, mivel a *cohors* hivatalosan az egyiptomi haderő részét képezte ez év kezdetén. Lásd: Fink, Robert O.: *Hunt's Pridianum: British Museum Papyrus 2851*. The Journal of Roman Studies, vol. 48. (1958) 102–116.

⁸ Thomas, John David – Davies, R. W.: *A New Military Strength Report on Papyrus*. The Journal of Roman Studies, vol. 67. (1977) 50–61.

⁹ Fink: *Mommsen's Pridianum*, i. m.

¹⁰ E kivételes esetről (9) lásd a következő bekezdést.

¹¹ A vizsgált anyagban igen gyakran jelenik meg az ún. *centurio*-jel (pl. Tab. Vind. II. 154. 8-9), amit hasonlóságuk miatt a 7 karakter jelöl az átírásban. E jel egyaránt rövidíthette a vizsgált anyag dokumentumaiban a *centurio* és a *centuria* szavakat s más dokumentumokon sok egyéb „c” betűvel

lapot rögzítő sorok, összegző sorok, melyek egy-egy adott szakaszt összesítenek, és részletező sorok. Az utóbbiak jobbra tolva kerültek rögzítésre, s egy adott kategóriába eső valamilyen szempontból kiemelt szerepű katonák számát rögzítik, e dokumentum esetében a *centuriók* számát. Ilyen például a dokumentum bemutatott szakaszában a 8. sor.

singulares leg(ati)	XLVI
officio Ferocis	
Coris	CCCXXXVII
in is 7	II
Londinio	7

a <i>leg(atus)</i> katonái	46
Ferox szolgálatában	
Coriában	337
közte (<i>centuriók</i>)	2
Londiniumban	(<i>centurio</i>)

1. táblázat

A TAB. VIND. II. 154 DOKUMENTUM 5–9. SORA¹²

A PBrook 24 meglévő része három egységre osztható: az első szakasz az érkező katonákról tartalmaz információkat, a második az elhunyt, illetve a *cohors*ból végleg eltávozott katonákat tárgyalja, a harmadik pedig az időlegesen távol lévő személyeket és távollétük okát rögzíti. A dokumentum ugyanazt a három sortípust tartalmazza, mint a britanniai. A szerkezet bemutatására a második hasáb 3–14. sorát közlöm.

Állapot		„Katona”		Szám	
Típus	Szám	Típus	Szám	Típus	Szám
dimissus caesar<i>e		mil(es)			I
		ab eodem praef(ecto) Aeg(ypti)			
θ		mil(ites)			VII
in is eq(ues)	I	dromadar(ius)		I	
summa qui decesserunt		mil(ites)			XXX
in is 7	II	eq(uites)		XI	
		dromadar(ius)		I	
reliq[ui] n(umero) p(uro)		mil(ites)		CCCCLVII	
in is 7	VI	dec(uriones)		IV	eq(uites) C
		drom(adarii)		XIII	
absunt in choram		mil(ites)			CXXVI

kezdődő szót is. A rövidítés egyértelműen a köztudatban élt: a britanniai, a szíriai és az egyiptomi leleteken egyaránt előfordul, az első, a második és a harmadik századi dokumentumokon is megjelenik.

¹² A dokumentumok szerkezetének bemutatására a szöveget táblázatokba rendeztem, az eredeti elrendezés megtartásával.

Állapot		„Katona”		Szám	
Típus	Szám	Típus	Szám	Típus	Szám
betegség miatt elbocsátva		kat(ona)			1
		ugyanazon egy(iptomi) pref(ektus) által			
(halott)		kat(onák)			7
közte lo(vas)	1	tev(és)		1	
összesen eltávozott		kat(onák)			30
közte (centuriók)	2	lo(vasok)		11	
		tev(és)		1	
marad[tak] ö(sszesen)		kat(onák)		457	
közte (centuriók)	6	dec(uriók)		4	lo(vasok) 100
		tev(ések)		13	
távol vannak		kat(onák)			126

2. táblázat

A PBROOK 24 DOKUMENTUM II. 3–13. SORA¹³

Annak ellenére, hogy ez a dokumentum nem mutat olyan szintű szabályosságokat, mint a britanniai vagy a moesiai, az elrendezésben mégis egyfajta tudatosság figyelhető meg. Példának okáért, amennyiben egy részletező bejegyzés több sort foglal el, a második sort mindig jelentősen jobbra csúsztatva rögzítik, mint például a II 8–9. sorban.

A CPL 112 szintén szabályos dokumentum. Két hasáb maradt fent a dokumentumból, ám az első *columna* első 19 sora szinte teljesen elveszett, csupán annyi bizonyos, hogy a 12–19. sorok végén dátumok és városnevek szerepelnek. Feltételezhetően katonák állományba vételének évét, valamint származásukat rögzítették ezek a sorok. A 21. sort követően a szöveg rögzíti a *cohors* január 1-jei létszámát, majd a január és szeptember közti érkezéseket, az első *columna* utolsó bejegyzése pedig a *cohors* létszámát adja meg. Az összegző sorok után részletező sorok is szerepelnek.

EX EIS DECEDUNT											
[d]atus in classem Fl(aviam) Moesicam admin[...] iussu Fausti[ni] leg(ati)											I
...]iussu Iust[i] leg(ati)			in is eq(ues) I								
...]nt[...]			in is eq(ues) I								
remissus ad [He]rennum Saturninum											I
translatus in exerc[i]tum Panno[n]i[-											I
perit in aqua											I
occisus a latronibus			eq(ues) I								
θetati											
summa decesserunt			in is								
restitutus ex non secutis											I
reliqui numero puro											
in is	7	VI	dec	III	eq	in is	dup	II	sesq	III	CX[
			dup	ped	I	sesq	VI	[

¹³ A táblázatok felső címsora az állapotrögzítő és összegző, az alsó a részletező sorokra vonatkozik.

KÖZÜLÜK ELTÁVOZOTT											
a classis Fl(avia) Moesicához [a]dva Fausti[nus legatus] parancsára											1
...] Iust[us] leg(atus) parancsára				közte lo(vas) 1							
...]nt[...]				közte lo(vas) 1							
visszaküldve [He]rennius Saturninushoz											1
áthelyezve a pannó[n]iai ser[er]gbe[-											1
vízbe fulladt											1
útonállók ölték meg				lo(vas) 1							
θétázottak ¹⁴											
összesen eltávoztak				közte							
felvett leszakadók											1
maradtak összesen											
közte	7	6	dec	4	eq	közte	dup	2	sesq	3	110[
			dup	ped	1	sesq	6	[

3. táblázat

A CPL 112 DOKUMENTUM II. 3–16. SORA¹⁵

A második hasáb három szakaszra osztható, mindegyiket egy afféle címsor vezeti be, ilyen például a II 3. sor. Az első szakasz a véglegesen elvesztett katonákról rögzít információkat, a második és a harmadik pedig az ideiglenesen távol lévő személyekről tudósít, az előbbi azokról, akik a provincián kívül teljesítenek szolgálatot, az utóbbi pedig azokról, akik azon belül. A számok – amennyiben egy sorban csak egy van – minden esetben a jobb szélre kerültek lejegyzésre, ahogy a két másik dokumentum esetében, és akárcsak ezek, a CPL 112 is alkalmaz összegző és részletező sorokat.

A BGU 696 első 18 sora a *pridianum* bevezetése, mely hasonló elemeket tartalmaz, mint a britanniai dokumentum első szakasza. Ezt a január 1. és augusztus 31. közt a *cohors*ba érkező katonák jegyzéke követi. A katonákról közölt adatok kötött sorrendje, valamint szerepeltetésük a következő szabály szerint írható le: 1. Az érkezés módja és forrása; 2. Az érkező katona beosztása, illetve több katona egyszerre történő érkezése esetén az érkezők száma; 3. Részletező sor (több katona érkezése esetén, amennyiben szükséges); 4. A *centuria* vagy *turma*, ahová a katona került (nem minden esetben tüntetik fel); 5. A katonai állományba vétel éve; 6. Név; 7. Az érkezés időpontja. Ha egyszerre egynél több katona érkezett, az utolsó négy elem ismétlődik, ha a negyedik és az ötödik adat is egyezik, csak az utolsó kettő.

Az adatok sorrendje és közlésmódja tehát szabályos, ám elrendezésük esetlegesnek hat. Az ok, amiért mégis a táblázatszerű dokumentumok közé soroltam e *pridianum*ot, hogy olyan szabályosságokat követ, mint az érkezők számának kiemelt helyen, a lap jobb szélén

¹⁴ A latin változat *θetati* szavát nyelvileg *participium perfectum*ként értelmezhetjük egy (feltételezett) *theto* igéből, „megthétázni, thétával megjelölni” jelentéssel. A görög *théta* a „halottak”, „elesetek”, „meghaltak” stb. szavak rövidítésére szolgál.

¹⁵ A táblázat utolsó két sorában a legtöbb rövidítést területi okok miatt nem oldottam fel. Az *eq* az *eq(ues)*, illetve *eq(uites)*, azaz „lovas”, illetve „lovak” szót, a *ped* minden bizonnyal a *ped(ester)*, azaz „gyalogos” szót rövidíti, a *dec*, *sesq* és *dup* rövidítések pedig a *dec(urio)*, a *sesq(uipticarius)* és a *dup(licarius)* szavakat egyes, illetve többes számban. A korábbiól már ismert 7 ez esetben is a *centurio* szót rövidíti.

történi rögzítése, a sortörések többé-kevésbé következetes alkalmazása, valamint a kétféle írásmód tudatos használata, amit Fink is kiemel e dokumentumról írott cikkében.¹⁶

A *pridianum*ok makrostruktúrájának átfogó elemzésére a legutóbbi dokumentum nem alkalmas, mivel annak fennmaradt része csak az első kettőt tartalmazza a *pridianum*ok tizennégy eleme közül, melyek a következőkben kerülnek bemutatásra. A CPL 112, a Tab. Vind. II. 154 és a PBrook 24 dokumentumok viszont lehetőséget adnak számunkra arra, hogy három különböző helyről és időből származó, de azonos típusú statisztikai feljegyzést összehasonlíthassunk. A dokumentumok legszembeütőbb közös tulajdonságai az összegző sorok és részletező sorok használata, valamint a számadatok jobb szélén való szerepeltetése. Phang tanulmányában *Summary of structure of ideal pridianum* címmel közli a *pridianum*ok általa feltételezett struktúráját.¹⁷ E vázlat nem fogadható el, mivel számos ponton ellentmond a meglévő dokumentumoknak és a továbbiakban bemutatott szerkezetnek.

A következőkben bemutatom a három vizsgált feljegyzés makrostruktúráját. A vindolandai lelet esetében a bevezetést követően a következő szerkezet figyelhető meg:

- Aktuális létszám (3)
- Ideiglenesen távol lévő katonák (4–16)
- Ideiglenesen távol lévő katonák összegzése (17–18)
- Jelen lévő katonák összegzése (19–20)
- Szolgálatképtelen katonák (21–24)
- Szolgálatképtelen katonák összegzése (25)
- Egészséges katonák összegzése (26–27)

A CPL 112 tartalmazza a fennmaradt *pridianum*ok közül a legtöbb különböző szakaszt. A vindolandai dokumentum első elemét (aktuális létszám) hét másik előzi meg a moesiai *pridianumon*. Ezt követően a szakaszok szinte teljesen megegyeznek a britanniai dokumentumon látottakkal, azzal az eltéréssel, hogy az ideiglenesen távol lévő katonákra vonatkozó bejegyzést a feljegyző két részre osztotta: provincián belül és provincián kívül szolgálatot teljesítő katonákra.

- Korábbi összlétszám (I 26–28)
- Érkező katonák (I 29–34)
- Érkező katonák összegzése (I 35)
- Összlétszám az elvesztett katonákkal együtt (I 36–II 2)
- Elvesztett katonák (II 3–11)
- Elvesztett katonák összegzése (II 12)
- Felvett leszakadók (II 13)
- Aktuális létszám (II 14–16)
- Ideiglenesen távol lévő katonák (a provincián kívül) (II 17–22)
- A provincián kívül ideiglenesen távol lévő katonák összegzése (II 23)
- Ideiglenesen távol lévő katonák (a provincián belül) (II 24–37)
- Ideiglenesen távol lévő katonák összegzése (II 38–40)
- Jelen lévő katonák összegzése (II 41–43)
- Szolgálatképtelen katonák (II 44–)

A PBrook 24 papirusz nagyon töredékes, mindhárom *columna* elejéről és végéről is hiányoznak sorok. Az elsők érkező katonákról szóló információkat olvashatunk, a második elvesztett katonákról szóló adatokat tartalmaz, a második *columna* végét és a harmadik

¹⁶ Fink: *Mommsen's Pridianum*, 68.

¹⁷ Phang, Sara Elise: *Military Documents, Language and Literacy*. In: Erdkamp, Paul (ed.): *A Companion to the Roman Army*. Malden, 2011. 293.

meglévő részének egészét pedig az ideiglenesen távol lévő katonákra vonatkozó bejegyzés tölti ki.

- Érkező katonák (I 1–18)
- Elvesztett katonák (II 1–6)
- Elvesztett katonák összegzése (II 7–9)
- Aktuális létszám (II 10–12)
- Ideiglenesen távol lévő katonák (II 13–III 18)

A következő összefoglaló táblázat a három *pridianum* közti hasonlóságokat mutatja be. Kérdőjeleket használtam, ahol az elem feltehetőleg a dokumentum elvesztett szakaszán állhatott, és gondolatjelet, ha az adott elem nem jelenik meg a feljegyzésben.

	TV II 154	CPL 112	PBrook 24
1. Korábbi összlétszám	-	I 26-28	?
2. Érkező katonák	-	I 29-34	I 1-18
3. A 2. összegzése	-	I 35	?
4. Létszám az elvesztettekkel	-	I 36-II 2	?
5. Elvesztett katonák	-	II 3-11	II 1-6
6. Az 5. összegzése	-	II 12	II 7-9
7. Felvett leszakadók	-	II 13	-
8. Aktuális létszám	3	II 14-16	II 10-12
9. Ideiglenesen távol lévő katonák (lásd lentebb)	4-16	II 17-37	II 13-III 18
10. A 9. összegzése	17-18	II 38-40	?
11. A jelenlévők összegzése	19-20	II 41-43	?
12. Szolgálatképtelen katonák	21-24	II 44-	?
13. A 12. összegzése	25	?	?
14. Az egészségesek összegzése	26-27	?	?

4. táblázat

A HÁROM DOKUMENTUM SZERKEZETE

A *pridianumok* meglévő szakaszai közötti eltérések mindegyikére lehet magyarázatot találni, így a látszólagos szabálytalanságok feloldhatók. Az első ilyen különbség az első hét elem hiánya a britanniai dokumentumról. Ennek egyszerű magyarázata lehet, ha az előző időszaki jelentés elkészítése óta eltelt időben nem változott a *cohors* összlétszáma. Mint-hogy az effajta időszaki jelentések elkészítése közti időtartamról semmit sem tudunk, ez csupán feltételezés, de ha az intervallum kellően rövid volt, ez elfogadható magyarázat lehet.

A második különbség az ideiglenesen távol lévő katonákkal kapcsolatos bejegyzésben található. A CPL 112 dokumentum két részre osztja e szakaszt: provincián kívül és provincián belül lévő katonákra. E különbséget – azon a kézenfekvő magyarázaton kívül, hogy különböztek a rögzítési szokások – a provinciák mérete és elhelyezkedése magyarázhatja. A dokumentum keletkezési helye, Moesia Inferior jóval kisebb, mint Egyiptom, így az esetlegesen provincián kívülre küldött katonának jóval kisebb távolságra kellett eltávoloznia, mint egy Egyiptomból más provinciába küldött személynek, következésképp nagyobb valószínűséggel kerülhetett el valaki innen egy szomszédos területre. Britanniát illetően nehezen feltételezhetnénk, hogy gyakori lett volna, hogy egy legionáriust innen egy szomszédos provinciába küldjenek, hiszen ehhez át kellett volna kelnie a tengeren. Ezért Egyiptom és Bri-

tannia esetén szükségtelennek tűnik a távol lévő katonák csoportosítása e szempont szerint.

A harmadik eltérés a felvett leszakadókra vonatkozó bejegyzés hiánya két dokumentumon. Ennek magyarázata jóval egyszerűbb: ha nem történt ilyen esemény, az elem kimaradt. Az is egyértelműnek tűnik, hogy amennyiben a másik két, az összlétszámot változtató esemény (katona érkezése, katona elvesztése) nem fordult elő, abban az esetben ez a két bejegyzés is hiányzott, s ha egyáltalán nem változott az előző jelentés óta a *cohors* létszáma, a dokumentum első eleme az aktuális létszám volt, ahogy azt a vindolandai dokumentum esetében láthattuk.

A vizsgált dokumentumok makrostruktúrájában további különbségek nem fedezhetők fel, így az imént leírtak alapján egy meglehetősen pontos hipotetikus képet vázolhatunk fel a *pridianumok* makrostruktúrájáról:

1	Korábbi összlétszám	A 2., a 3-4. és az 5. elem csak akkor jelenik meg, ha az adott esemény megtörtént, az 1. csak akkor, ha ezek valamelyike megtörtént.
2	Érkező katonák és összegzésük	
3	Létszám az elvesztettekkel	
4	Elvesztett katonák és összegzésük	
5	Felvett leszakadók	
6	Aktuális létszám	
7	Ideiglenesen távol lévő katonák és összegzésük	Ha szükséges, a provincián belül és kívül lévő katonákat külön szerepeltetik.
8	A jelenlévők összegzése	
9	Szolgálatképtelen katonák és összegzésük	
10	Az egészségesek összegzése	

5. táblázat

A *PRIDIANUMOK* HIPOTETIKUS MAKROSTRUKTÚRÁJA

Ez a struktúra megfelel a vizsgált anyag negyedik dokumentumából, a BGU 696 papi-rusból fennmaradt szakasz felépítésének. E feljegyzés az imént vázolt tíz elem közül csupán az első kettőt tartalmazza, ezután megszakad, ám nincs okunk azt feltételezni, hogy ne rögzítette volna az összes, a másik három dokumentumban megjelenő adatot. A *cohors* január 1-jei teljes létszáma az első hasáb 14. sorában található, ezt követően a 15-17. sor részletező sorként szolgál. A 19. sorral kezdődik a január 1. óta érkezett katonák felsorolása, amennyiben szükséges, részletező sorokkal együtt. E felsorolás I 19-től egészen a dokumentum fennmaradt részének végéig, II 39-ig tart.

Annak ellenére, hogy a vizsgált dokumentumok keletkezési helye és ideje meglehetősen távol esik egymástól, szembetűnő szabályosságokat sikerült kimutatni. Ez alapján a *pridianumok* keletkezésének hátterében valamiféle központi szabályozást sejthetünk. Ez egyaránt lehetett a szerkesztésük szervezett oktatása, egy a szerkezetüket bemutató mintadokumentum kibocsátása, vagy a katonai vezetés küldhetett egy útmutatót a *cohorsok*nak a statisztikai jellegű feljegyzések elkészítéséről. A választás e lehetőségek közt pusztán feltételezés lenne. Az viszont bizonyosnak tűnik, hogy a Birodalom katonai vezetése biztosítani kívánta, hogy az egyik legfontosabb katonai dokumentum, a *cohorsok* állapotát rögzítő *pridianum* elkészítésekor átlátható és könnyen kezelhető dokumentumok keletkezzenek, ami kritikus fontossággal bírhatott a harmadik évszázad elejére közel félmillió létszámú római hadsereg adminisztrációjában.

E tanulmány a Római Birodalom területéről ránk maradt *pridianum*-típusú dokumentumok adatszerkezetének elemzésével foglalkozik. E haderőjelentések közül, melyeket évente egyszer, illetve Egyiptomban évente kétszer készítettek el, s egy adott *cohors* aktuális állapotát, valamint az előző jelentés óta történt változásokat rögzítették, összesen négy áll rendelkezésünkre olyan állapotban, hogy érdemi vizsgálat alá vethessük őket. Annak ellenére, hogy kortárs forrásaink nem maradtak fent a római hadseregben uralkodó adatrögzítési gyakorlatról, a meglévő dokumentumok elemzésével olyan szabályosságokat fedezhetünk fel, melyek egyértelműen a statisztikai adatok tudatos rögzítésére utalnak. Noha a négy vizsgált dokumentum a Birodalom négy egymástól távol eső részén keletkezett, a legkorábbi és a legkésőbbi keletkezési időpontját pedig közel másfél évszázad választja el, határozott szabályosságok mutathatók ki a feljegyzések makrostruktúrájában, melyekből további következtetéseket vonhatunk le.

GERGŐ GELLÉRFI

On the Micro- and Macrostructure of Pridianum-type Documents

The paper analyzes the data structure of *pridianum*-type documents that survived from the territory of the Roman Empire. From these strength reports, which were compiled annually – or twice a year in Egypt – to document the actual state of a given *cohors* as well as the changes since the last report, four are available in such condition that makes meaningful examination possible. Despite the fact that we do not have any contemporary sources about the reporting practices in the Roman army, by analyzing the surviving documents, we can discover such regularities that suggest that statistical data was recorded systematically. Even though the four documents came from four distinct regions of the empire, distant from each other, and the earliest was compiled almost one and a half century before the latest, we can find clear-cut regularities in the macrostructure of the reports, from which we can draw further conclusions.

SZOMMER GÁBOR

Holland navigációs tudás Japánról, 1608–1641*

*„Csak csodálkozni lehet azon,
hogy a mieink már ilyen régóta
vannak ott, de mégsem
fedezték fel a teljes szigetet.”*

A fenti kritika¹ ugyan nem a hollandok által Japánban létrehozott, tanulmányunkban vizsgált teleppel kapcsolatban fogalmazódott meg, ennek ellenére annak a komoly átalakulásnak az emblémája lehetne, amelyen a holland navigációs tudás keresztülment a kijelentés születésének időpontja körül. A holland Egyesített Kelet-indiai Társaság (VOC) a 17. század elején új szereplőként bukkant fel az ázsiai kereskedelmi rendszerben, ez pedig a Társaság rendelkezésére álló ismeretekre is alapvetően rányomta bélyegét. Az 1620–1630-as évek azonban jelentős változásokat hoztak.

Az Ázsiára vonatkozó navigációs tudás 17–18. századi hollandiai kezelését és annak intézményi hátterét (gyakorlatilag a VOC Vízteni Intézetének működését) jól ismerjük Günther Schilder alapos tanulmányából.² Kees Zandvliet hasonlóan izgalmas áttekintést nyújt a VOC jelentősebb ázsiai csomópontjainak tevékenységéről. Szövegein keresztül nemcsak az elsődleges holland centrumban, Batáviában működő térképészeti műhely munkájába nyerünk betekintést, hanem részletesen megismerhetjük egy középszintű központ, Tajvan térképészeti feladatok elvégzésében játszott szerepét is.³ Ugyanakkor a legalsó szintek működéséről már jóval kevesebb adat érhető el – dolgozatom mindenekelőtt e téren kíván javítani a helyzeten. Egészen pontosan két „alsó szintre” igyekszem összpontosítani. A nagyobb hangsúlyt egy, a hierarchia alján található szervezeti egység, a VOC Japánban működő és a tajvani középszintű holland központtal szoros kapcsolatban álló kereskedőtelepének a navigációs tudás kezelésében betöltött szerepére helyezem. A másik – a jelen írásban kevésbé részletezett – szint a hajók szintje. Ezzel összefüggésben leginkább a felhalmozott tudás al-

* A dolgozat elkészítésében a Japán Alapítvány nyújtott komoly támogatást. Segítségüket ezúton is szeretném megköszönni.

¹ Cornelis van Nijenroode (Hirado) levele a kormányzó-generálisnak (Batávia), 1626. október 17. Afaande brieven, 7598 8 4. f. 57. A dolgozathoz az eredeti forrásoknak a Tokiói Egyetem Történettudományi Intézetében található mikrofilmen rögzített másolatait használtam. A szövegben az Intézet (és nem az eredeti lelőhely, a holland *Nationaal Archief* [korábban *Algemeen Rijksarchief*]) által használt jelzetek szerepelnek.

² Schilder, Günther: *Organization and Evolution of the Dutch East India Company's Hydrographic Office in the Seventeenth Century*. Imago Mundi, vol. 28. (1976) No. 1 61–78.

³ Zandvliet, Kees: *Mapping for Money*. Amsterdam, 2002.; Zandvliet, Kees: *The Contribution of Cartography to the Creation of a Dutch Colony and a Chinese State in Taiwan*. Cartographica. The International Journal for Geographic Information and Geovisualisation, vol. 35. (1998) No. 3–4. 123–135.

kalmazásáról esik szó: vagyis arról, hogy a navigációs ismeretek milyen formában voltak jelen a hajókon, és az ismert típusok szerepe hogyan módosult a vizsgált időszakban. Ennek megfelelően sem – a vonatkozó szakirodalom által részletesen tárgyalt – általános navigációs kérdésekkel, gyakorlatokkal, sem a nyílt tengeri hajózás különböző aspektusaival, sem pedig konkrét térképek elemzésével nem foglalkozom bővebben.⁴

E ponton egy tartalmi–terminológiai kérdésről is szót kell ejteni. A jelen dolgozat nem kizárólag a térképészeti tudással (noha a vizsgált tudáskészletnek valószínűleg ez a legmegfoghatóbb és legszembevetőbb része), hanem egy némileg eltérő csoporttal, a navigációs ismeretekkel foglalkozik. Mindenekelőtt a le nem írt és éppen ezért a forrásokban nehezen tetten érhető dimenzióra igyekszem komolyabb hangsúlyt fektetni; ez a tudáscsoport – éppen kevésbé dokumentált volta miatt – általában elkerüli a kutatók figyelmét. Ezen belül elsősorban arra igyekszem fókuszálni, hogy milyen szerepe volt a „tapasztalatnak” – amelyre a térképészeti tudás folytonos bővülése ellenére még a 17. század közepének (vagyis a vizsgált időszak végének) hajóin is komoly szükség volt.

A telepen, illetve a hajókon nyilvánvalóan más-más információs műveletek kerültek előtérbe, emiatt a két szint elemzésének segítségével az általános aspektusok (például különböző tudáskezelési feladatok) és a mindedig alaposabban nem vizsgált konkrét történeti részletek egyaránt jól megközelíthetők. A problémakörön keresztül kibontható néhány „időtlen”, a legtöbb történeti korszakban felvetődő kérdés számos részlete. A kereskedőtelep esetében elsősorban a pótlólagos tudásszerzésen (mindenekelőtt annak koordinálásán), valamint a már begyűjtött és „megfelelő formába öntött” ismeretek sokszorosításán, terjesztésén és elosztásán lesz a hangsúly. A figyelemmel kísért (és egyébként időrendbe állítható) japán események remekül szemléltethetik a tudáskezelési folyamat bizonyos egymásra épülő állomásait: a probléma megjelenésétől (a külső impulzustól) kezdve az elhatározás megszületésén és az adatgyűjtésen keresztül egészen a megszerzett ismeretek rendszeren belüli szétosztásáig. Egy ilyen vizsgálat megvilágíthatja, hogy miképpen fogalmazódtak meg az információkezeléssel kapcsolatos problémák a kora újkorban, milyen válaszok születtek a megoldásukra, emellett pedig az információs jelenség általánosabb történeti vizsgálata számára is nyersanyagul szolgálhat.

Másfelől a konkrét történeti helyzetre (vagyis a hollandok 17. század eleji kelet-ázsiai tevékenységére) is igyekszem figyelmet fordítani. Ez utóbbi aspektus vizsgálata révén – főleg a Tajvan–Japán, vagyis e két alá-fölrendelt csomópont közötti interakción keresztül – a Társaság tudáselosztási rendszerének egészen apró részleteibe is bepillantást nyerhetünk. A japán telep behatóbb vizsgálata a hollandok ázsiai (nem kizárólag térképészeti) tevékenységéről rajzolt képet is árnyalja, hiszen a lerakat működése ebből a szempontból sok ponton sajátos volt. Az egyes központokról számos részletes elemzés olvasható,⁵ ugyanakkor a japán helyzet leírása is hasznos lehet, hiszen a telep több szempontból egyedi sajátosságokkal rendelkezett. Tajvan kapcsán például Zandvliet jól strukturált modellben mutatja

⁴ Viszonylag friss áttekintést ad például: Ash, Eric H.: *Navigation techniques and practice in the Renaissance*. In: Woodward, David (ed.): *The History of Cartography*. Volume 3: *Cartography in the European Renaissance*. Chicago–London, 2007. 174–262. Ezenkívül Eva Taylor klasszikus munkája továbbra is említést érdemel: Taylor, E. R. G.: *The Haven-Finding Art. A History of Navigation from Odysseus to Captain Cook*. London, 1956.

⁵ Lásd például Leonard Blussé Batáviáról szóló tanulmányait: Blussé, Leonard: *Strange Company: Chinese Settlers, Mestizo Women and Dutch in Voc Batavia*. Dordrecht, 1988. A burmai holland jelenlétről lásd: Dijk, Wil O.: *Seventeenth-century Burma and the Dutch East India Company, 1634–1680*. Singapore, 2006. Megemlíthető Heert Terpstra klasszikus tanulmánya is: *De factorij der VOC te Patani*. 's-Gravenhage, 1938.

be a hollandok térképészeti tevékenységének alakulását. Ugyanakkor a modellben ismertett egymásra következő elemek kiépülésének egyik alapfeltétele az a katonai–politikai potenciál volt, amellyel a holland társaság a szigeten rendelkezett.⁶ Japánban viszont ilyen hatalmi helyzetnek nyoma sem volt, ez a különbség pedig a navigációs és kartográfiai tudás egyes sajátosságaira is hatott. Hogy csak egy példát említsek: a tajvanihoz hasonló földmérési munkálatokra természetesen nem kerülhetett sor, mi több, még a látszólag ártalmatlan és a hatalmi viszonyoktól függetlennek tűnő navigációs adatgyűjtés is megghiúsulhatott az érintett japán főemberek gyanakvása és ellenállása miatt.⁷ Összefoglalva tehát: a japán példán keresztül jól bemutatható a holland társaság regionális sokszínűsége, illetve hangsúlyozhatók és kiemelhetők a telepen folytatott, kereskedelemhez közvetlenül nem kapcsolható tevékenységek.

A japán telepnek a térképészeti és navigációs ismeretekkel kapcsolatban játszott szerepéről a telep első másfél évtizedében – az elérhető források csekély száma miatt – nehéz pontos képet alkotni. A telep 1625 előtti levelezése ugyanis erősen töredékesen maradt csak fenn, a ma is hozzáférhető levelek zöme az említett év után született. 1629 és 1633 között egy újabb komoly hullámvölgyet tapasztalunk, mindenekelőtt a politikai okokra visszavezethető Nuijts-ügy miatt.⁸ Az incidens megoldódását követően viszont már rengeteg – immár a Japánban, Tajvanon és Batáviában vezetett naplók szövegeivel is kiegészülve – forrás áll rendelkezésre.

*

⁶ Zandvliet: *The Contribution of Cartography*, 123–135. Gondolatmenetében világosan elkülöníti a térképezés egyes fázisait: az első lépések (1622–1625) a hajózási viszonyok felmérését szolgálták, és a további döntéshozatal közvetlen alapjaként működtek. A megtelepedés után a sziget körüli vizek szisztematikus feltérképezésének hosszú évei következtek; ez a folyamat egészen az 1630-as évek közepéig eltartott. Az erőd felépítését követően hamarosan megjelentek a településről készített nagyléptékű térképek, és az 1640-es években – amikor a holland központ már nem kizárólag kereskedelmi csomópontként működött, hanem a szigeten jelentős mezőgazdasági tevékenység is kibontakozott – megjelentek a földkataszterek és a földméréssel begyűjtött adatokon alapuló térképek. Az 1640-es évek végén pedig – amikor sikerült megszabadulni a magukat a sziget északi részébe befészkelő rivális spanyoloktól – felbukkantak a katonai és adminisztratív uralom alapjául szolgáló kis léptékű térképek. A hollandok Tajvanon kiépülő uralmával kapcsolatban – mindenekeelőtt Tonio Andrade tollából – számos részletes feldolgozás olvasható. A legrészletesebb: Andrade, Tonio: *How Taiwan Became Chinese. Dutch, Spanish, and Han Colonization in the Seventeenth Century*. <http://www.gutenberg-e.org/andrade/> A spanyolok tajvani akcióival kapcsolatosan mindenekeelőtt Boraó Mateo munkásságát érdemes kiemelni. Boraó Mateo, José Eugenio: *An overview of the Spaniards in Taiwan (1626–1642)*. In: *Proceedings of the International Conference on China and Spain during the Ming and Qing Dynasties*, Centre of Sino-Western Cultural Studies, I. P. M., Macao, 306–328. <http://homepage.ntu.edu.tw/~brao2/Profesores/Paper%20Macao%20Overview.pdf>. Letöltés: 2012. 09. 17

⁷ Japánban egyébként állami kezdeményezésre a 17. század elejétől egyre szisztematizáltabb formát öltött a tartományok és földbirtokok felmérése, ilyen irányú törekvések már 1605-ben kimutathatók. Ugyanakkor ez a térképekben testet öltött tudás nem számított állami monopóliumnak, „külös” térképkészítők is könnyen elérhették és felhasználhatták azt. Yonemoto, Marcia: *Mapping Early Modern Japan. Space, Place and Culture in the Tokugawa Period (1603–1868)*. Los Angeles, 2003. 10–17.

⁸ A Nuijts-ügy alapvetően a tajvani japán kereskedésből és az annak akadályozására tett holland lépésekből kibontakozó konfliktus volt; a sógun 1629-ben zár alá vette a holland telepet és a Japánban tartózkodó és oda érkező holland hajókat. Az ellentétek rendezése végül 1633-ra sikerült, addig nem hagyhatták el VOC-hajók a szigetországot.

A japán telep navigációs tudás kezelésében játszott szerepéről kialakított kép pontosításához – nem utolsósorban a közlekedő hajók nagy száma miatt – első lépésként mindenképpen érdemes röviden áttekinteni a japán telep helyzetét a VOC rendszerében, illetve az egyik legfontosabb partnerével, Tajvannal fenntartott kapcsolatát. A lerakat a létrehozását követő első években nem kizárólag (sőt, sok szempontból elsődlegesen nem) kereskedelmi szerepet játszott. Ennek a sajátosságának a megértéséhez mindenképpen szükség van a holland–spanyol–portugál politikai viszonyrendszer rövid áttekintésére. A németalföldi tartományoknak a 16. század közepén kirobbanó felkelése évtizedekig húzódó spanyolelleses háborúba torkollott, amelyhez – az ibériai államok perszonáluniójának eredményeképpen – idővel Portugália is csatlakozott, a hollandok ázsiai felbukkanása, majd a VOC 1602-es létrehozása pedig a konfliktus Európán kívülre történő exportjához (is) vezetett. A felek 1609-ben ugyan tizenkét évre fegyverszünetet kötöttek, az ázsiai régiókban azonban ennek ellenére többé-kevésbé változatlan intenzitással folytak tovább a harcok.

A Dél-kínai-tenger kiemelten fontos volt a hadviselő felek számára. A legjelentősebb spanyol centrum, Manila nemcsak a spanyol hadműveletek elsődleges kiindulópontjának számító adminisztratív és katonai központ volt, hanem gazdasági szempontból is alapvető szerepet játszott⁹ az Amerikából évente érkező ezüstszállítmány, valamint a kínai kereskedők jórészt erre épülő tevékenysége folytán. A térség elsődleges portugál központja Makaó volt, amelyet a portugálok – kihasználva a két állam közötti hivatalos kapcsolatok hiányát – a Japán és Kína közötti hatalmas hasznot hozó közvetítő kereskedelem bástyájává építettek ki. Japán ebben a spanyol–portugál hatalmi térben ugyancsak fontos pontnak számított. A portugál rendszerben az imént említett kereskedelmi út végpontjaként természetesen kiemelt helyet kapott, de a spanyolok számára is sok szempontból jelentős csomópont volt. Egyrészt az 1610-es évek elejétől egyre jobban megélnékült a Japán és Manila közötti – jórészt japán kereskedők által bonyolított – kereskedelmi forgalom,¹⁰ másrészt Japán használható bázist jelentett a Csendes-óceán közelebbi térségeinek felderítéséhez,¹¹ végezetül pedig a szigetország a spanyolok ázsiai jelenlétének alapjául szolgáló Amerika–Manila közötti kereskedőút védelmére és támogatására kidolgozott koncepciókban is szerepet kaphatott.¹²

A térségbe érkező hollandok az első lépések megtétele után gyorsan kiépítették saját csomópontjaikat (központjukat a jávai Bantamban, majd Batáviában, erődöket szerte a

⁹ Manila szerepéről bővebben lásd: Iaccarino, Ubaldo: *Manila as an International Entrepot: Chinese and Japanese Trade with the Spanish Philippines at the Close of the 16th Century*. In: *Bulletin of Portuguese–Japanese Studies*, vol. 9. (2008) No. 16. 71–81.

¹⁰ A részleteket lásd: Villiers, John: *Silk and Silver: Macau, Manila and Trade in the China Seas in the Sixteenth Century*. *Journal of the Royal Asiatic Society Hong Kong Branch*, 1980. 75–76.

¹¹ Ebből a szempontból mindenekelőtt a mitikus „aranyzigetek” keresése említhető, mely – ahogy a későbbiekben még említésre kerül – pár évtizeddel később a hollandok fantáziáját is megmozgatta. A szóban forgó fiktív szigetcsoport elérése a 16. század egészében fel-felbukkant a spanyol és portugál törekvések között. A mítoszról bővebben lásd: Camino, Mercedes Maroto: *Producing the Pacific. Maps and Narratives of Spanish Exploration (1567–1606)*. Amsterdam – New York, 2005. 18–21., 90. Japán – viszonyítási pontként és bázisként játszott – szerepére vonatkozóan: Spate, O. H. K.: *The Spanish Lake*. Canberra, 2004. 106–109.

¹² Barker, Thomas W.: *Pulling the Spanish out of the 'Christian Century': Re-evaluating Spanish–Japanese relations during the seventeenth century*. Eras, 2009. November. <http://arts.monash.edu.au/publications/eras/edition-11/articles/tbarker.pdf>; Borao Mateo, José Eugenio: *The arrival of the Spanish galleons in Manila from the Pacific Ocean and their departure along the Kuroshio stream (16th and 17th centuries)*. *Journal of Geographical Research*, vol. 33. (2007) No. 47. 17–37.

Maluku-szigetcsoporton belül, illetve kereskedőtelepek sorát Indokínában és Japánban), és hamarosan lendületesen – bár némiképpen rendszertelenül és alapvetően eredménytelenül – támadni kezdték a spanyol–portugál érdekeltségeket. A harcok egyik fő centrumából, a szegfűszeg- és szerecsendió-termelő központ Maluku-szigetcsoportból ugyan gyorsan sikerült kiűzniük a portugálokat, de a Manilát kiindulópontként használó spanyol erők hamarosan több erődöt is építettek a térségben, így a holland uralom megszilárdítása – és az azon alapuló, a gazdasági stratégia alapköveként szolgáló fűszermonopólium megszerzése – évtizedekbe telt. Az offenzíva másik fő célpontja Manila volt. Ez esetben nem a település elfoglalását tűzték ki elsődleges célul, hanem a két gazdasági pillér – az amerikai ezüstimport és a kínai kereskedelem – lerombolását. Ennek megfelelően a VOC huszonöt év alatt tizenhat akciót indított a Fülöp-szigetek térségébe, azonban ezek a blokádok minimális eredményt hoztak.¹³ Végezetül a portugál Makaó is rendszeresen felbukkant a célpontok listáján. Ez esetben ugyancsak nem a település bevétele volt az elsődleges feladat – habár ilyen kísérlettel is találkozunk –, hanem annak gazdasági ellehetetlenítése: azaz az évente Japánba indított kereskedőhajó(k) gazdag rakományának kézre kerítése.

A hollandok 1609-ben a dél-kjúsi Hirado kisvárosban létesített japán telepének alapítását a fent vázolt geopolitikai viszonyrendszerben érdemes elhelyezni, ami a lerakat 1610-es évekbeli tevékenységének sajátosságait is magyarázza: ezekben az években ugyanis a logisztikai feladatok legalább annyira hangsúlyosnak számítottak, mint a kereskedelmi megfontolások. A VOC japán telepe a Manila–Makaó–Maluku-szigetek háromszögben tevékenykedő hajók egyik jelentős ellátó bázisaként működött. A – sokszor erősen megtépzott – holland egységek ide vonulhattak vissza kipihipenni a viszontagságokat, miközben pedig a szigetország a hadműveletek (és sok esetben a kalózkodás) kiindulópontja is volt.¹⁴ 1617-ben például a Manila közelében alaposan helybenhagyott flotta néhány hajója Japán közelébe húzódott vissza, ahol egy portugál kereskedőhajó – akár helyi kikötőben történő – megtámadását fontolgatták. Az 1610-es évek végén, amikor a holland és az angol társaság között rövid konfliktus bontakozott ki, néhány elfogott angol hajót a hollandok ugyancsak Hiradóba küldtek utánpótlásért (alaposan felháborítva ezzel az ottani angol főkereskedőt). Aztán a gyorsan változó helyzet eredményeképpen felállított, a Manilát blokádk alá venni hivatott, tíz hajóból álló közös angol–holland flotta támaszpontja ugyancsak Japánban volt.

Hasonlóan fontos szerepet játszott a japán telep a holland hajók karbantartásában. Ebből a szempontból fontos regionális központtá lépett elő az 1610-es évek során, és e pozícióját – Batávia elsődleges centrummá válása és a kormányzó-generális ellenkezése dacára

¹³ A Manila ellen irányuló holland törekvések és az ezekkel kapcsolatos koncepciók részletes összefoglalása: Laarhoven, R. – Wittermans, E. P.: *From Blockade to Trade. Early Dutch Relations with Manila, 1600–1750*. Philippine Studies, vol. 44. (1985) No. 33. 485–504.; van Veen, Ernst: *VOC Strategies in the Far East (1605–1640)*. Bulletin of Portuguese–Japanese Studies, vol. 2. (2001) No. 3. 85–105.

¹⁴ A hiradói telep ilyen jellegű tevékenységével többen is foglalkoztak. Mindenképpen érdemes megemlíteni Adam Clulow tanulmányát, amely a politikai háttér alapos ismertetőjét tartalmazza: Clulow, Adam: *Pirating in the Shogun's Waters: the Dutch East India Company and the Santo Antonio Incident*. Bulletin of Portuguese–Japanese Studies, vol. 7. (2006) No. 13. 65–80. Ezenkívül Kato Eiichi arra is felhívja a figyelmet, hogy a hollandok a rabolt kínai selyem egy részét olykor exportálták Japánból, ami ugyancsak arra mutat, hogy ezekben az években a békés kereskedelem másodlagos szerepet játszott. Eiichi, Kato: *From Pirates to Merchants. The VOC's Trading Policy towards Japan during the 1620s*. In: Haellquist, Karl Reinhold (ed.): *Asian Trade Routes. Continental and Maritime*. London, 1991. 181–193.

– egészen az 1620-as évek végéig megőrizte: csak a Nuijts-ügy eredményeként beállt, évekig elhúzódó hajózási szünet vetett ennek véget.¹⁵ A hollandok rendszeresen exportáltak élelmiszert és hadfelszerelést is a háborús övezetekbe. A hiradói angol főkereskedő igen gyorsan felfigyelt a Japánt elhagyó holland hajók sajátos rakományára: több bejegyzésben is olvashatunk a japán élelmiszerek kivitelének fontosságáról vagy éppen a holland telepen öntött ágyúkról és fémalkatrészekről.¹⁶ Sokatmondó, hogy amikor a portugál hajó japán kikötőben történő megtámadásának imént említett ötlete felmerült, a holland főkereskedő azzal érvelt a terv ellen, hogy az könnyen a Maluku-szigetekre irányuló rizsexport végét eredményezheti.¹⁷

A helyzet az 1620-as évek közepén kezdett változni, amikortól a hiradói telep egyre inkább a holland kereskedelem – mindenekelőtt az Ázsián belüli áruforgalom – fontos sarokkövévé vált. Ez – anélkül, hogy részletes elemzésbe bocsátkoznék – több, egy időben érvényesülő tényező eredményének tűnik. Egyrészt Japán egyre kevésbé volt képes az említett támaszpont-funkciót betölteni: 1620-ban a sógun megtiltotta a fegyverek és személyek kivitelét az országból, ami komoly csapást mért e szerepkörre. Ahogy fent olvasható, az évtized végére a hajók karbantartása is lehetetlenné vált (az 1630-as években pedig már nem volt kifizetődő Japánban végezni ezeket a munkákat). Ezzel párhuzamosan a telep gazdasági súlya folyamatosan növekedett. Az 1623-ban létrehozott tajvani holland csomópont a Nuijts-ügy 1633-as lezárására fontos regionális központ lett, és az onnan Japánba irányuló holland kereskedelem volumene és jövedelmezősége robbanásszerűen megnőtt a kapcsolatok újrafelvételét követően.¹⁸

A hollandok Japánra épülő kereskedelmi tevékenysége során a 17. század első felében többé-kevésbé ugyanazok a helyek jöttek számításba kereskedelmi partnerként és a hajóforgalom célterületeiként.¹⁹ A két legjelentősebb térség, amelyhez Japánt rendszeres és szoros kapcsolat fűzte a hollandokon keresztül, Batávia és Tajvan volt. Batávia a VOC ázsiai központjaként kulcsszerepet töltött be a kereskedelmi rendszerben, az európai, illetve az Ázsia többi térségéből származó áruk főként erről a településről érték el a szigetországot. A tajvani holland központ ugyancsak alapvető helyet kapott a japán telep kapcsolatrendszerében. A csomópont létrehozására 1623-ban egy balul sikerült Makaó elleni támadás után került sor, a sziget pedig több tényező folytán is gyorsan a Japán felé irányuló holland kereskedelem fontos centruma lett.²⁰ Egyrészt Tajvanon jelentős mennyiségű – és Japánban igen keresett – szarvasbőr beszerzésére nyílt lehetőség, de talán még lényegesebbnek számított, hogy a kínai kereskedők is hamarosan megkedvelték az új holland kikötőt, az általuk hozott árukat (mindenekelőtt a különböző selyemtermékeket) pedig hatalmas haszonnal lehetett eladni Japánban. Mindehhez járult végezetül, hogy sokszor a Batáviából útnak

¹⁵ Parthesius, Robert: *Dutch Ships in Tropical Waters. The Development of the Dutch East India Company (VOC). Shipping Network in Asia, 1595–1660.* Amsterdam, 2010. 104–107.

¹⁶ Cocks, Richard: *Diary of Richard Cocks, 1615–1622. Diary kept by the head of the English factory in Japan.* Tokyo, 1978–1980. Vol. 1. 35., 41., 53., 150.

¹⁷ Sloos, Dirk Abraham: *De Nederlanders in de Philippijnsche Wateren vóór 1626.* Amsterdam, 1898. 14–15.

¹⁸ Blussé, Leonard: *No Boats to China. The Dutch East India Company and the Changing Pattern of the China Sea Trade, 1635–1690.* Modern Asian Studies, vol. 33. (1996) No. 30. 51–76.

¹⁹ Az 1600 utáni japán külkerkedelem általános áttekintése olvasható például: Totman, Conrad: *Early Modern Japan.* Berkeley – Los Angeles, 1995. 75–79.

²⁰ A tajvani holland erőd létrehozásának legalaposabb összefoglalása: Blussé, Leonard: *The Dutch Occupation of the Pescadores (1622–1624).* In: Transactions of the International Conference of Orientalists in Japan, 1973. 28–43.

induló holland hajók is a sziget érintésével érték el Japánt. Ennek megfelelően az 1620-as években gyorsan megélné a Tajvan és Japán közötti holland hajóforgalom. A két legfontosabb partner mellett ki kell még emelni a mindvégig jelentősnek számító Sziámot; ezen kívül Annam főleg a korai években, Tonkin pedig a vizsgált időszak végén töltött be fontos szerepet a holland telep életében.²¹

*

Az 1620-as évek második felében – legalábbis a levelezésben elsősorban erre találunk utalásokat – nagyon komoly szerepet játszott a „tapasztalat”, a papírra nem vetett tudás. Ekkoriban alig-alig említenek térképeket vagy szöveges útvonalleírásokat – ami természetesen nem jelenti azt, hogy azok ne lettek volna jelen a hajók fedélzetén. 1618 végén a hollandiai vezetők például küldtek néhány térképet a Jáva és Japán között közlekedő hajók számára, kifejezetten hangsúlyozva, hogy azokat nem kell visszajuttatni Európába.²² A hiány sokkal inkább arra utalhat, hogy ekkoriban viszonylag kevés probléma vagy megoldandó kérdés merült fel ezekkel a segédletekkel kapcsolatban. Ez a sajátosság mindazonáltal megnehezíti a térképhasználathoz kötődő gyakorlatok pontos körvonalazását.

Jóval gyakrabban olvashatunk a tapasztalattal kapcsolatos kérdésekről. Számos alkalommal kerül elő a tapasztalt kormányos (*bedreven piloot/ervaaren piloot*) szókapcsolat, mindenekelőtt abban az összefüggésben, hogy milyen nagy szükség lenne ilyen szakemberekre. Ha a szó mögöttes jelentését próbáljuk meghatározni, akkor az látszik valószínűnek, hogy a levélírók „tapasztalat” alatt valamiféle, általában többé-kevésbé behatárolható térséghez, illetve annak valamilyen sajátosságához kötődő konkrét, kézzelfogható tudást értettek. Vagyis a tapasztalat jobbára „ezen a környéken” (*hier ontrent*) vagy adott vidéken felmerülő konkrét hely(zet)ek ismeretét jelentette.²³ Így történhetett például az, hogy amikor egy Tajvan felé tartó hajó kormányosa nem volt járatos (*niet bedreven*) a kínai vizeken, a hirodoi telep tanácsa egy másik vitorlás navigátorát is áthelyezte a fedélzetre.²⁴ A fentiek gyakorlati megnyilvánulására jó példa a holland telepnek helyet adó Hirado kikötője. A holland hajóknak egy öbölben kellett kikötniük, amelynek bejáratában azonban egy nagy, „két hajó méretű” szikla feküdt. A fő problémát az jelentette, hogy a szikla jelentős része láthatatlanul, néhány méterrel a víz felszíne alatt rejtőzött, és nemcsak az öböl bejáratának mintegy kétharmadát zárta el, hanem láthatatlansága miatt különösen veszélyes lehetett volna – a „tapasztalt pilóták” azonban tudtak a létezéséről, így el is tudták kerülni.²⁵

A tapasztalat kérdésköre azonban leggyakrabban nem ilyen formában, hanem a tapasztalatatlanság (vagyis a tapasztalat hiánya), illetve az abból fakadó gondok említésekor érhető

²¹ A hollandok annami és tonkini tevékenységéről lásd: Hoang Anh Tuan: *Silk for Silver: Dutch-Vietnamese Relations, 1637–1700*. Leiden, 2007. 61–70.

²² Az Amszterdam kamara levele Jan Pietersz. Coennak, 1618. december 23. Közli: Colenbrander, H. T. (ed.): *Jan Pietersz. Coen*. 's-Gravenhage, 1922. Vol. 4. 411. A kérdéses térképek minden bizonnyal Hessel Gerritsz munkái voltak. Erre vonatkozóan lásd: Zandvliet: *Mapping for Money*, 90. Eszerint a korai években a térképek készítése Európában, elosztásuk pedig Ázsiában, minden bizonnyal az említett időszakban központként funkcionáló jávai Bantamban történt.

²³ Így 1624-ben például az „*op dit vaerwater ervaerne personen*” szókapcsolatot olvashatjuk a Tajvanról Batáviába küldött kormányosok jellemzéseiként. Groeneveldt, Pieter Willem: *De Nederlanders in China*. 's-Gravenhage, vol. 1. 1898. 500.

²⁴ A hirodoi telep tanácsának határozata, 1633. november 4. *Papieren en boeken, Resolutien boek, Anno 1620–1641*, 7598 5. f. 37.

²⁵ Cornelis van Nijenroode (Hirado) levele a kormányzó-generálisnak (Batávia), 1626. október 24. *Afgaande brieven*, 7598 8 4. f. 71.

tetten. Japánban az 1620-as években kezdett mind égetőbbé válni a tapasztalt szakemberek hiánya. A hirádoi telepre eleinte viszonylag kevés holland hajó látogatott, az évek múltával viszont fokozatosan nőtt a számuk. Amíg a telep működésének első éveiben nem volt ritka az olyan esztendő sem, amikor egyáltalán nem érkezett holland vitorlás, addig az 1610-es évtized végére rendszeressé váltak a látogatások. Az évtizedfordulón mindez elsősorban a megélnékül katonai tevékenységnek volt köszönhető – mindenekelőtt annak, hogy az angolokkal közösen szervezett spanyol- és portugállelles flotta regionális bázisa Japán volt –, de az 1620-as években a kereskedelem fellendülésének eredményeként rendszeresen ötnél több holland hajó érkezett évente Tajvanról és Batáviából. A dinamikus növekedést – ahogy arról már szó esett – átmenetileg megtörte a politikai színezetű Nuijts-ügy, a viszály elsimítása után viszont gyorsan visszaállt a régi trend. Az 1630-as évtized derekán rendszeresen évi nyolc hajó látogatott Japánba, az évtized végére pedig stabilan tíz fölé emelkedett a szám.²⁶ Ez kereskedelmi szempontból nyilván örvendetes volt, ugyanakkor az utazások sikeres lebonyolításához a megfelelő tudással – tehát jelen esetben a japán vizek ismeretével – felvértezett szakemberekkel is fel kellett (volna) tölteni ezeket a hajókat, ami viszont már egyáltalán nem ment gördülékenyen. Ráadásul tovább súlyosbította a helyzetet, hogy 1626-ban a sógun rendeletben tiltotta meg, hogy japán bárkák az érkező holland hajókkal találkozzanak. Az intézkedés azért okozhatott komoly problémát, mert a hollandok a jelek szerint rendszeresen igénybe vették a helyi lakosok segítségét célkikötőjük eléréséhez.²⁷ A nyílt tengeri hajózás többé-kevésbé rutinfeladatnak számított (ami természetesen nem jelentette azt, hogy veszélytelen és problémamentes lett volna), a legnagyobb odafigyelésre a céltárság megközelítésekor volt szükség: meg kellett találni a keresett települést vagy a szükség esetén biztonságot nyújtó kikötőhelyeket a – nem feltétlenül jól ismert – partvidéken, el kellett kerülni a part közelében található esetlegesen veszélyes részeket és tengeráramlatokat stb.

Ha a konkrét szövegek felé fordulunk, számos utalást találunk a navigációs ismeretek hiányából fakadó problémákra; olykor akár Japán elérése is komoly kihívást jelenthetett. 1626-ban például a *Wapen van Enkhuizen* és a *Wapen van Zeeland* nevű hajóknak vissza kellett fordulniuk Tajvanra. Az esetet az teszi érdekessé, hogy az okok között nemcsak az időjárás (a viharokban elvesztett horgonyok és az ellenszél) szerepel, hanem a tudás dimenzióját, a „kikötők beható ismeretének hiányát” is megtaláljuk. Amíg a (főellenség és gyakori összehasonlítási alapul szolgáló) portugálok az időjárás körülmények kedvezőtlené válása esetén rögtön tudták, hogy hol található menedékre a partvidéken, addig a „mieink nem ismerik úgy a kikötőket, mint a nyílt tengert”.²⁸ Más esetekben a következmények nem voltak ennyire komolyak. 1633-ban a *Venloo* nevű jacht a környező vidék ismeretének hiánya miatt nem mert menedéket keresni a japán partok öbleiben. 1634-ben a

²⁶ A Japánba látogató holland hajókkal kapcsolatos adatokat lásd: Mulder, W. Z.: *Hollanders in Hirado, 1597–1641*. Haarlem, 1984. 263–299.

²⁷ Cornelis van Nijenroode (Hirado) levele a kormányzó-generálisnak (Batávia), 1627. február 5. Afgaande brieven, 7598 8 4. f. 113. A telep vezetője azt is hangsúlyozta, hogy mekkora kockázattal jár a holland navigátorok és kormányosok tapasztalatlansága.

²⁸ Ilyen incidensekkel mindenekelőtt 1625 és 1635 között találkozunk. A problémák megszorodásában valószínűleg közrejátszhatott a hajóforgalom fent részletezett bővülése és az említett 1626-os sóguni rendelet, de az is megeshet, hogy a korábbi évek hasonló gondjaira a forráshiány miatt nem vetül fény. Az 1635 utáni évek viszonylagos nyugalma mindenesetre a – később részletezendő – térképészeti és tudáselosztási mechanizmus sikerességére utal. Cornelis van Nijenroode (Hirado) levele a kormányzó-generálisnak (Batávia), 1627. február 5. Afgaande brieven, 7598 8 4. f. 113.

Venloo és a Schagen nevű hajók – amelyek navigátorai ugyancsak nem jártak korábban Japánban – azt hitték, hogy Hirado közelében vannak, holott a településtől több száz kilométerre eső Szacuma tartomány partjait látták.²⁹ Hirado sikeres elérése után pedig még mindig komoly kihívást jelentett a kikötés, amit nemcsak az imént említett, víz alatti szikla nehezített meg, hanem a kikötő öblében található erős áramlat is. Ez utóbbi miatt került komoly bajba 1627-ben a *Woerden*, amely túlsodródott a kikötőn, és megfeneklett a telep előtti sziklákon. Az incidensről beszámoló levélíró fontosnak tartotta kiemelni, hogy korábban sem a hajó parancsnoka, sem a kormányos nem járt még Japánban, ezért „nem ismerték a hely fekvését”.³⁰

A tapasztalatlanságból adódó kisebb-nagyobb bonyodalmak tehát még az 1630-as évek közepén is gyakran számítottak, noha ekkorra a hollandok japán telepe már negyedszázados múltra tekinthetett vissza. A problémát a holland döntéshozók is érzékelték, akik több módon igyekeztek javítani a helyzeten. Magától értetődő lehetőségként adódott a hajós szakemberek „tanítása”, ami ebben az időszakban elsősorban a megfelelő gyakorlat szerzésén keresztül történt. Egy hradói telepen maradt „tapasztalt” kormányost például 1625-ben – vagyis amikor a hollandok még a Tajvan környéki vizekről sem rendelkeztek teljes körű és tökéletes ismeretekkel – a főkereskedő Tajvanra küldött egy japán hajón. Az illetőt ugyan nem elsősorban tudásszerzési céllal indította útnak, de az utazás e szempontból is jó alkalomnak bizonyult. Az előzetes értesülések szerint a japán hajók ugyanis a Pescadores szigetecsoport és Tajvan között közlekedtek, ami jóval biztonságosabb megoldásnak számított, mint a Kína partjai közelében történő hajózás. Ennek megfelelően a főkereskedő felhívta az említett kormányos figyelmét arra, hogy mindenre alaposan figyeljen, Tajvanra érkezése után pedig számoljon be a látottakról a kormányzóknak.³¹ A kormányosok „kölcsönadása” egyébként valószínűleg nem számított ritkának, de a hollandok néhány évvel később már egyértelműen igyekeztek elkerülni az ilyen szituációkat.³²

A helyzeten ugyanakkor nemcsak a hiányzó tudás megszerzésével vagy az ismeretek bővítésével, hanem a már rendelkezésre álló tudás elosztásának hatékonyabbá tételével is lehetett javítani. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a kérdéses központban megfelelő ismeretekkel felvértezett szakembert állomásoztattak, aki szükség esetén a bajba került hajók fedélzetére ment, és segített azokat biztonságos helyre kalauzolni. Tajvanon például rendszeres gyakorlatnak tűnik, hogy hajókat küldtek a Batáviából vagy Japánból érkező vitorlások elé,³³ és az 1630-as években a hradói telepen is több ilyen szakembert találunk. A két legnevezetesebb személy Frans Visscher és Mathijs Quast volt, azonban egyiküket sem azért küldte Japánba a Társaság, hogy efféle esetekben segítkezzenek, emiatt ez a megoldás csak átmeneti lehetett.³⁴ Mindazonáltal, ha a telepre arról érkezett hír, hogy egy hol-

²⁹ Nicolaes Couckebacker (Hirado) levele Hendrik Brouwernek (Batávia), 1634. február 15. Afgaande brieven, 7598 8 11. f. 48.; Nicolaes Couckebacker (Hirado) levele Hans Putmannak (Tajvan), 1635. február 15. Afgaande brieven, 7598 8 12. f. 18.

³⁰ Cornelis van Nijenroode (Hirado) levele [Batáviába], 1630. január 14. Afgaande brieven, 7598 8 6. f. 10.

³¹ Cornelis van Nijenroode (Hirado) levele, 1625. március 20. Afgaande brieven, 7598 8 3. f. 82-83.

³² *Diaries kept by the Heads of the Dutch Factory in Japan*. Tokyo, 1974. Vol. 1. 25.

³³ Lásd például: Blussé, Leonard et. al: *De dagregisters van het kasteel Zeelandia, Taiwan, 1629–1641*. 's-Gravenhage, 1986. Vol. 1. 35., 262. (1630. augusztus 13.; 1636. július 20.) (A digitalizált változat elérhető az interneten: <http://www.historici.nl/retroboeken/taiwan/#page=0&size=800&accessor=toc&source=1>)

³⁴ A Japánban töltött időszak mindkét navigátor számára afféle tanulóidő volt, és mindketten a későbbi tevékenységük eredményeképpen váltak híressé. Quast az 1630-as években Tajvan feltérké-

land hajó bajba került a közeli vizeken, általában rájuk hárult a veszély elhárítása. Erre 1634-ben – amikor az említett, Japánba törött főarboccal érkező *Schaagent* Mathijs Quast segítette ki³⁵ – és 1635-ben – amikor Visscher ment egy utat tévesztett hajó fedélzetére³⁶ – egyaránt sor került.

Ezek a módszerek azonban messze nem működtek tökéletesen, és hosszabb távon nem is voltak fenntarthatók. A szakemberek utaztatással történő képzése rendkívül időigényesnek számított, ahogy arra sem adódott lehetőség, hogy valamennyi holland telepen külön személyt állomásoztassanak az eltévedt hajók megsegítésére. Visschernek és Quastnak speciális feladatot kellett elvégeznie Japánban, és amikor ezt befejezték, hamarosan átvezényelték őket, így csak átmenetileg segíthettek. A szakemberek mozgását csak lassan lehetett megoldani, és soha nem volt belőlük elég. A legtökéletesebb megoldásnak végül a tudás konkrét személyektől való „eloldozása” és tárgyi hordozón való elérhetővé tétele bizonyult. Bár az 1620-as évektől kezdve mind a Tajvan, mind a Japán környéki vizekről számos térkép készült, sokkal inkább a hangsúlyok módosulásáról beszélhetünk, semmint az írott/tárgyiasult forma kizárólagosságáról. A korábbi gyakorlatok módosításához sok esetben drasztikus adminisztratív fellépésre is szükség lehetett, a személyes tapasztalat pedig még hosszú ideig megőrizte jelentőségét.³⁷

A különböző írott navigációs segédletek közül a térképek játszották a legfontosabb szerepet, ugyanakkor érdemes azonnal leszögezni, hogy nem ezek voltak az egyedüli segédeszközök. Az éppen aktuális utazások előkészületeként a navigátorokat nemcsak térképekkel látták el, hanem további – írott és szóbeli – instrukciókkal is (a gyakorlat funkciójáról később még bővebben esik szó). Arra is találunk példát, hogy egy „tapasztalt” pilóta leírta a Japánba tett hajóútjai során felhalmozott tapasztalatait, és ily módon próbált segíteni

pezésében is részt vett, azonban igazán híressé a Japántól keletre feltételezett „aranyzigetek” megtalálására kiküldött expedíció parancsnokaként vált. (Az expedíció ötlete egyébként Japánban gyűjtött információkon alapult.) Lásd: Verseput, J. (ed.): *De reis van Mathijs Hendriksz. Quast en Abel Jansz. Tasman ter ontdekking van de Goud- en Zilvereilanden, (1639).* 's-Gravenhage, 1954. Visscher az 1630-as évek elején egy japán kereskedőcsalád alkalmazásában állva gyűjtött tapasztalatot a térségről – legalábbis 1633-ban az ő alkalmazottjukként kereste fel Tonkint. (Nicolaes Couckebacker (Hirado) levele Hendrik Brouwernek (Batávia), 1634. november 24. Afgaande brieven, 7598 8 11. f. 86.) Más régiók feltérképezésében is részt vett: 1638 nyaráról származik egy utalás, amely szerint Hainan szigetéről készített térképet a japán telep alkalmazottjaként. (Johan van den Burch (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernek (Hirado), 1638. augusztus 20. Afgaande brieven, 7598 8 10. f. 131.) A tanulmányban vizsgált időszak után egy rövid időre visszatért Európába. 1640-ben újra Japánban bukkant fel (*Diaries kept by the Heads of the Dutch Factory in Japan.* Tokyo, 1974. Vol. 4. 264. (1640. augusztus 24.)), de a következő évtizedben Tasman navigátoraként töltötte be legismertebb pozícióját. Posthumus, Mayjes R.: *De Reizen van Abel Janszoon Tasman en Franchoyz Jacobszoon Visscher, ter nadere ontdekking van het Zuidland (Australie) in 1642–1644.* 's-Gravenhage, 1919.

³⁵ *Diaries kept by the Heads of the Dutch Factory in Japan*, I. 183. (1634. október 2.)

³⁶ Nicolaes Couckebacker (Hirado) levele a Hirado északnyugati oldalán horgonyzó hajó parancsnokának. 1635. szeptember 22. Afgaande brieven, 7598 8 12. fol. 29.

³⁷ 1628-ban például ilyen adminisztratív lépésekre került sor, amikor a batáviai vezetők pénzbüntetés kilátásba helyezésével igyekeztek a navigátorokat az előírt, biztonságosabbnak ítélt útvonal használatára kötelezni. Jan Pietersz. Coen (Batávia) levele Pieter Nuytsnek (Tajvan), 1628. május 18. Jan Pietersz. Coen (Batávia) levele Cornelis van Nijenrodénak (Hirado), 1628. május 18. Mindkét levél olvasható: Colenbrander, H. T. (ed.): *Jan Pietersz. Coen.* 's-Gravenhage, 1923. Vol. 5. 273., 275.

azoknak a navigátoroknak, akik még nem jártak az említett vidéken.³⁸ A telep levelezésében azonban a térképekre találjuk a legtöbb utalást.

Az új térképekre, illetve a meglévők bővítésére támasztott igényekkel az 1620-as évek második felében találkozunk először. Ez egybeesik a batáviai térképészeti tevékenység fel lendülésével, emellett azonban több helyi sajátosságot is érdemes megemlíteni. A fő probléma és motiváció – ahogy feljebb már szóba került, és ahogy a japán főkereskedő levelében olvasható – a japán part menti vizek ismeretének hiánya, illetve az ebből fakadó „balesetek” voltak. A térképek készítésének és bővítésének szükségességét és hasznosságát először 1627 elején vetette fel a japán telep főkereskedője.³⁹ Mindenképpen érdemes hangsúlyozni, hogy nem központi kezdeményezésről van szó; a vállalkozást – ellentétben például a Tajvan környéki tengerrészek felderítésével – nem Batáviából sürgették.⁴⁰ A szöveg több érdekes mozzanatot is tartalmaz. A problémát nem kizárólag a holland navigátorok tudáshiánya tette égetővé, hanem a sógun fent említett rendelkezése, amelyben megtiltotta, hogy japán bárkák az érkező holland hajók elé menjenek. Hogy egy ilyen rendelkezés kavargást okozhatott, arra utal, hogy a holland hajósok a korábbi időszakban a japán part menti vizeken történő hajózás során valószínűleg erősen támaszkodtak a helyi szakemberek segítségére. Ez azt is megmagyarázza, hogy a központi vezetés miért nem tett mindaddig semmilyen lépést a Kjúsú környéki vizek feltérképezésére, mi több, ötlet szintjén sem került szóba ilyen vállalkozás. A kereskedő – válaszul a megváltozott viszonyokra – a Batáviába küldött levélben egy kormányos Japánba küldését javasolta, akinek elsődleges feladata a Hirado közelében található partvidék (konkrétan a Goto szigetek, illetve Arima és Szacuma tartományok közelében fekvő tengerrészek) feltérképezése lett volna. A levélben – mintegy melleslegesen megemlítve – az is olvasható, hogy a projekt nem járna nagy kiadással (hiszen csak egy személy mozgatójáról lett volna szó), ez pedig arra utal, hogy mindaddig nem alapvetően pénzügyi okok miatt nem került sor részletesebb térképek készítésére. Nijenroode leveléből végezve az is kiderül, hogy – noha maga az ötlet a japán telepen fogalmazódott meg – a térképrajzolás expedícióval kapcsolatos döntés Batávia hatáskörébe tartozott – már csak amiatt is, mert onnan érkezett a kormányos. A felvetésből azonban – valószínűleg a bekövetkező holland–japán konfrontáció miatt – hosszú évekig semmi sem valósult meg, és még egy 1634-es Batáviából küldött levél is ismeretlen területként utal az említett régióra.⁴¹

Hasonló tervekkel 1633-ban találkozunk újra, ekkor azonban már más igény állt a háttérben. Már a korábbi években is többször felmerült, hogy a holland telepet érdemes lenne máshová költöztetni. Mindaddig Nagaszaki került szóba, de az említett évben érkező új főkereskedőnek – Nicolaes Couckebackernek – adott instrukciókban már a Szakai közelében fekvő Ki no Kuni neve bukkant fel. A döntés megalapozásához további ismereteket kellett gyűjteni a kiszemelt célterületről, viszont térkép rajzolásáról nem esett szó, a dokumentumokban a „felfedezés” szerepelt feladatként. A navigációs célú adatgyűjtés és tengeri felde-

³⁸ Nicolaes Couckebacker (Hirado) levele Hendrik Brouwernek (Batávia), 1635. február 15. Afgaande brieven, 7598 8 8. f. 16.

³⁹ Cornelis van Nijenroode (Hirado) levele a kormányzó-generálisnak Batáviába, 1627. február 5. Afgaande brieven, 7598 8 4. f. 113.

⁴⁰ A Tajvanba küldött batáviai levelek ezzel szemben gyakran hangsúlyozták, mennyire fontos lenne a közeli tengerrészek feltérképezése. Lásd: Groeneveldt: *De Nederlanders in China*, I. 545.

⁴¹ Hendrik Brouwer, Antonio van Diemen, Pieter Valcq és Johan van der Burch (Batávia) levele Nicolaes Couckebackernek (Hirado), 1634. május 24. Afgaande brieven, 7598 8 7. f. 44.

rítés néhány évvel korábban megfogalmazott igénye azonban szóba sem került.⁴² A tervek kivitelezéséhez nem kellett feltétlenül külön expedíciót indítani, a kérdéses vizek felderítésére az Edóba tett éves utazások is megfelelő alkalmat biztosítottak – legalábbis a telep tanácsa különböző okokra hivatkozva addig halasztotta az ügyet.⁴³ A terület megvizsgálására végül 1634 elején sor került, azonban – valószínűleg a hajós szakemberek hiánya miatt – azt már nem sikerült megállapítani, hogy a kikötő nagyobb hajók számára is alkalmas-e, vagy csak bárkák köthetnek ki, az ügy kielégítő lezárása így tovább váratott magára. A kereskedők megítélése szerint további információszerezésre volt szükség, amihez egy hajó kiküldését tartották a megfelelő megoldásnak (tudniillik a vízmélységi adatok összegyűjtéséhez). A labdát ezzel visszadobták Batáviának, ugyanis az erre vonatkozó döntést újfent ott kellett meghozni. A felfedezést a hatásköri hierarchia mellett a megoldatlan szakemberkérdés is lassította, az pedig még tovább bonyolította a helyzetet, hogy az expedíciót lehetőleg Hirado tartományura előtt is titokban kellett tartani.⁴⁴ A következő hajóval végül nemcsak Batávia felhatalmazása érkezett meg, hanem a feladat elvégzésére alkalmas szakemberek is. Ekkorra viszont újra felmerült a Goto–Arima térség feltérképezésének igénye, így választani kellett. A tanács augusztusban másodlagosnak ítélte Ki no Kuni felderítését,⁴⁵ majd 1634 őszén teljesen elvetette a projektet.⁴⁶ A Szakai környéki vizek alapos felderítésére tehát végül nem került sor.

A Ki no Kuni felderítését háttérbe szorító, nagyobb súlyú és komolyabb hatású kérdés (újfent) a dél-kjúszú vizek és partvidék feltérképezése volt. A háttérben húzódo megoldandó problémának még mindig ugyanaz számított: a Japánba érkező holland hajók kormányosainak és a navigátoroknak a tapasztalatlanságból fakadó veszélyek és az azokból származó kellemetlenségek mind gyakoribbá válása. Az 1627-es első felvetés után 1634-ben került újra napirendre a kérdés. Couckebacker ugyanabban a levélben, amelyben beszámolt Ki no Kuni első felderítéséről, szölt az említett, még fel nem térképezett területek felfedezésének tervéről és szükségességéről is.⁴⁷ A megvalósításra végül 1634 nyarán kerülhetett sor. Júniusban egy kormányos – Hendrik Aertsen⁴⁸ – útra kelt, hogy adatokat gyűjtsön a Goto

⁴² Szakai és a közelében fekvő területek nem voltak teljesen ismeretlenek a hollandok számára, hiszen a kereskedők évente esedékes edói látogatásuk során érintették a térséget. A kérdéses előírást lásd: *Diaries kept by the Heads of the Dutch Factory in Japan*, I. 326–327. (1633. május 30.)

⁴³ *Diaries kept by the Heads of the Dutch Factory in Japan*, I. 12. (1633. szeptember 15.)

⁴⁴ Nicolaes Couckebacker (Hirado) levele Hendrik Brouwernek (Batávia), 1634. február 15. *Afgaande brieven*, 7598 8 11. f. 48.

⁴⁵ *Diaries kept by the Heads of the Dutch Factory in Japan*, I. 169. (1634. augusztus 11.)

⁴⁶ *Diaries kept by the Heads of the Dutch Factory in Japan*, I. 186. (1634. október 5.)

⁴⁷ Nicolaes Couckebacker (Hirado) levele Hendrik Brouwernek (Batávia), 1634. február 15. *Afgaande brieven*, 7598 8 11. f. 48.

⁴⁸ Aertsen több alkalommal is felbukkan a japán telep dokumentumaiban, de ezek az említések csak töredékeiben világítják meg pályafutását. Az 1620-as évek közepétől japán kereskedők szolgálatában utazott szabadúszó navigátorként (*vrij stierluiden*). 1633-ban el akarta hagyni a szigetországot, azonban a japán tisztviselők – éppen arra hivatkozva, hogy „már nyolc éve” helyi hajókon utazott, így tulajdonképpen japánnak számít – nem engedélyezték ezt. Pieter van Santen (Hirado) levele Nicolaes Couckebackernek (Edo), 1633. október 30. *Afgaande brieven*, 7598 8 7. f. 17. A kérdéses holland vállalkozás kapcsán „alkormányosként” említik (Coolhaas, Willem Ph. (ed.): *Generale Missiven van gouverneurs-generaal en raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*. 's-Gravenhage, 1960. Vol. 1. 488–489.), és valószínűsíthetően évekre a Társaság alkalmazottja maradt: ezt valószínűsíti, hogy 1637-ben – a VOC Japánból kiküldött hajójának fedélzetén – Tonkinról készített térképet. *Diaries kept by the Heads of the Dutch Factory in Japan*. Tokyo, 1974. Vol. 3. 212. (1637. március 27.)

szigetcsoport körüli vizekről, és térképet készítsen. Az expedíció azonban pár héttel később visszafordulni kényszerült, ugyanis amikor a helyi régensek – akik a tartományúr távollétében az ügyeket intézték – megtudták a tartományi központ közelébe érő holland hajó érkezésének célját, távozásra szólították azt fel. A hollandok kénytelen-kelletlen visszatértek Hiradóba. (Ezután született az a korábban említett döntés, amely a Goto régió felderítését minősítette fontosabbnak.) A kudarc után nem sokkal megérkezett a batáviai vezetők – egyébként hónapokkal korábban papírra vetett – üzenete, amely újfent hangsúlyozta a vállalkozás fontosságát, ezért a hollandok még egy kísérlet útnak indítása mellett döntöttek.⁴⁹ Mielőtt az újabb expedíció – mindössze egy hónappal a korábbi kudarc után – útnak indult volna, a hollandok az újabb hatalmi-adminisztratív konfrontációt elkerülendő, a hirádoi régensek ajánlólevelét is beszerezték. Mindazonáltal ez sem segített; az expedíció új vezetője, Visscher – aki a telep naplójában olvasható jellemzés szerint a legalaposabban ismerte a partvonalat, és a legjobban értett a térképkészítéshez⁵⁰ – hasonló választ kapott, mint Aertsen. A gotói régensek tartották magukat korábbi álláspontjukhoz: ha egy idegen hajó véletlenül a tartomány partjaira vetődne, minden segítséget megadnak neki – következképpen semmi szükség a környező vizek és partok felderítésére. Bizonyos területeket mégis sikerült feltérképezni, így teljes kudarcról nem beszélhetünk, de a gotói térség egészének térképre vitelére nem került sor.⁵¹

A felfedezőutak a kudarc ellenére tovább folytatódtak. 1635-ben ismét elindult két holland, hogy ezúttal a Hiradótól északra fekvő közeli ismeretlen részeket térképezzék fel.⁵² Az adatgyűjtést 1636-ban újfent egyedi igények tették szükségessé. A hirádoi kikötő előnytelen tulajdonságai miatt ismételten felmerült, hogy másik kikötőhelyet kellene keresni a hajók számára (ezúttal nem volt szó az egész telep átköltöztetéséről), így sor került a kisvárostól északra található közeli öböl feltérképezésére, amelyről Visscher nagyléptékű térképet is rajzolt.⁵³ Batávia a kikötőváltással kapcsolatos döntést végül a Japánban tartózkodókra bízta, és Quast, illetve a többi „tapasztalt tengerész” véleményének kikérését javasolta. Az említett hajósok fel is keresték a kérdéses öblöt, és „minden ponton megmérték a víz mélységét”, de a felmérés eredménye (és a többi tényező számbavétele) végül azt támasztotta alá, hogy a kikötőváltás nem járna különösebb előnyökkel.⁵⁴

A hollandok térképészeti expedíciói ezzel le is zárultak Japánban a vizsgált időszakban.⁵⁵ Az adatgyűjtésben főszerepet játszó hajósok, Quast és Visscher, hamarosan elhagy-

⁴⁹ A levél dátuma: 1634. május 24.

⁵⁰ *Diaries kept by the Heads of the Dutch Factory in Japan*, I. 169. (1634. augusztus 11.)

⁵¹ A történetet összefoglalja: Nicolaes Couckebacker, (Hirado) levele Hendrik Brouwernek (Batávia). 1634. augusztus 24. Afgaande brieven, 7598 8 11. f. 86. Az események menete a telepen vezetett hivatalos naplóban is követhető.

⁵² *Diaries kept by the Heads of the Dutch Factory in Japan*, I. 259. (1635. augusztus 6.)

⁵³ Antonio van Diemen, Philips Lucasz, Aerts Gijssels és Johaan van der Burch (Batávia) levele Nicolaes Couckebackernek (Hirado), 1636. június 2. Afgaande brieven, 7598 8 8. f. 103.

⁵⁴ Nicolaes Couckebacker (Hirado) levele Antonio van Diemennek (Batávia), 1636. november 2. Afgaande brieven, 7598 8 12. f. 108–109.

⁵⁵ E ponton érdemes röviden utalni arra, hogy ezekben az években már más vidékeken is egyre gyakrabban került sor hasonló – noha nem feltétlenül ennyire szisztematikus – expedíciókra. Amikor a hollandok például 1637-ben egy hajót küldtek Tonkinba, akkor a hajósok rögtön hajózási adatokat is gyűjteni kezdtek, és ezek alapján azonnal feljegyezték és javították a náluk lévő térkép hiányosságait és pontatlanságait – annak ellenére, hogy Tajvantól eltérően a település minimális katonai jelentőséggel bírt, és a kereskedés kiépítése terén is csak az első lépésekről volt szó. *Diaries kept by the Heads of the Dutch Factory in Japan*. Tokyo, 1974. Vol. 2. 212., Vol. 3. kötet. 203.

ták a szigetországot, és más térségekben és expedíciók során kamatoztatták tudásukat. Az adatok összegyűjtése azonban csak a probléma megoldásának kezdetét jelentette.

*

A következő feladat az adatok megfelelő rendszerezése – jelen esetben térképekre vitele – volt. Japán vonatkozásában mindenekelőtt Goto és Arima térségének adatai számítottak fontosnak, hiszen az érkező hajók ebből az irányból közelítették meg Hiradót. Ahogy láttuk, az első komolyabb adatgyűjtő expedícióra 1634 nyarán került sor. Ehhez képest igen rövid idő után, a Batáviából 1635 elején Európába küldött összefoglaló levél mellékleteként már találkozunk Goto térképével.⁵⁶ A Gotót ábrázoló új térkép még ugyanabban az évben – egy Tajvanból küldött levél mellékleteként – Japánba is eljutott, mi több, a navigátor használta is az utazás során.⁵⁷ A következő utalás japán térképekre majdnem pontosan egy évvel később, a tajvani kormányzó Japánba küldött levelében bukkan fel. Az nem derül ki egyértelműen, hogy az egy évvel ezelőtti térkép másolatáról van-e szó, vagy frissített verzióról, mindenesetre a „Gotto és Firando térképe” kifejezés talán inkább az utóbbi eshetőséget valószínűsíti.⁵⁸ Ezután rendszeresen találkozunk a Goto szigetéről készült térképekkel a dokumentumokban. 1638-ban Amaxa [Amakusza] és Arima térképeit küldték Batáviába Hiradóból. Mivel japán főemberektől kapott térképekről volt szó, ez esetben alapvetően a kibontakozó Simabara felkelés szemléltetése lehetett a fő cél, nem a navigációs problémák megoldása.⁵⁹ Jól látszik tehát, hogy az 1630-as évek második felében nemcsak az adatgyűjtő expedíciók szaporodtak meg, hanem számos térkép is készült Japánról, mindenekelőtt azokról a korábban ismeretlen területekről, amelyek ismerete a hajóközlekedés szempontjából lényegesnek számított. Egy további feladat azonban még mindig adódott: ezeknek a térképeknek az összes Japánba tartó hajón ott kellett lenniük, ez pedig a sokszorosítás, illetve a terjesztés kérdésköréhez vezet bennünket tovább.

*

A terjesztés problémája ugyancsak 1634-ben bukkant fel, valószínűleg amiatt, mert ekkor születtek az első új, szétosztandó térképek.⁶⁰ A feladat két részből állt. Először az eredeti példány lemásolásával természetesen létre kellett hozni a szétosztandó térképeket. A térké-

⁵⁶ A levél nyomtatásban megjelent verziója csak kivonatot tartalmaz erről a részről: „A hazaküldött térképek Hiradóból, a Schaagen nevű fluijt fedélzetén érkeztek”. Coolhaas, Willem Ph. (ed.): *Generale Missiven van gouverneurs-generaal en raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*. 's-Gravenhage, 1960. Vol. 1. 490. (1635. január 8.) A levél pontos szövege ugyanakkor tartalmazza az ábrázolt térséget is: „...és egy térkép a Goto szigetéről, ami mellett, a japán papírok között egy napló is található.” Henrick Brouwer (az Utrecht fedélzetén, Vlakke Hoek közelében) levele. ARA 1.04.02. inv. 1111. f. 143–144.

⁵⁷ Hans Putman (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernek (Hirado), 1635. augusztus 29. Afgaande brieven, 7598 8 8. f. 89.

⁵⁸ Hans Putman és Jan vander Burch (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernek (Hirado), 1636. augusztus 15. Afgaande brieven, 7598 8 8. f. 115.

⁵⁹ Nicolaes Couckebacker (Hirado) levele Antonio van Diemennek (Batávia), 1638. február 17. Afgaande brieven, 7598 8 14. f. 31. A hadműveletekben holland hajók is részt vettek, a batáviai vezetők pedig a helyzet elemzésére használták a térképeket, ezután az elérhető hajók felhasználásával kapcsolatos tanácsokat fogalmaztak meg, ezenkívül pedig mozsarakat és „gránátokat” is küldtek. Az incidens a térképek döntéshozatalban játszott szerepét is jól illusztrálja. Phillips Lucassen, Jan Gosens, Cornelis van der Lijn és Abram Welsingh (Batávia) levele Nicolaes Couckebackernek (Hirado), 1638. június 16. Afgaande brieven, 7598 8 10. f. 105.

⁶⁰ Hans Putman (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernek (Hirado), 1634. augusztus 15. Afgaande brieven, 7598 8 7. f. 109.

pek másolásában ugyancsak fontos szerepet játszott a japán telep, azonban e téren nem a kereskedőknek, hanem a hajók tisztjeinek – akiknek Japán elhagyásáig jó pár szabad hónapjuk volt – akadt tennivalójuk: mind a kínai, mind a tajvani partokat, mind pedig a japán vizeket ábrázoló térképek gyakran előkerültek.⁶¹ Az, hogy ilyen sok példát találunk a Japánban folytatott térképmásolói munkára, arra utal, hogy ez a tevékenység az 1930-as évek második felében mindenképpen rendszeresnek számított a hirádoi telepen. Másrészt mindez a rendszeren belüli munkamegosztással kapcsolatosan is érdekes adaléknak számít: amíg a térképeket nagyobb központban (főleg a batáviai vagy tajvani térképkészítő műhelyekben) készítették, addig a sokkal mechanikusabb másolási munkákat a centrum a hierarchia alsóbb szintjeinek adta ki feladatként, ahol nem feltétlenül szakképzett munkatárs végezte ezt. Ilyen alkalmakkor többször megesett, hogy Tajvanon egyetlen térkép sem maradt: az eredeti példányról kellett a másolatokat készíteni, a korábbi másolatokat pedig már az egyes hajókon használták.⁶²

E ponton érdemes kitérni röviden a térképhasználati gyakorlatra. Japánt a hajók egy része közvetlenül Batáviából érte el, de sokkal gyakoribbnak számítottak a Tajvanról vagy Tajvan érintésével érkező vitorlások, következésképpen a telepen a Kína, illetve Tajvan partvidékét ábrázoló térképek ugyanolyan gyakran megfordultak, mint a déli japán szigetek térképei. A térképek elosztása során a hajómozgások iránya számított jelentős tényezőnek. Az egyes hajóutakhoz a célterület térképére volt nagyobb szükség, ezeket pedig általában az indulás előtt bocsátották a navigátorok rendelkezésére. A hajósok viszont csak addig tartották maguknál a kapott térképeket, amíg kellett – vagyis az aktuális utazás végéig. A japán telep elosztási feladatai ehhez a szerkezethez igazodtak. A térképek körforgásának gyakorlata az 1630-as évek közepén szilárdult meg, és több levélben is felbukkant utasítás formájában.⁶³ Először 1635-ben olvasható említés arról, hogy Tajvanon egyes hajók navigátorainak Gotót, Híradót és a japán vizeket ábrázoló térképeket is átadtak. Ezeket a japán telepen el kellett kérni a hajósoktól, és – mivel a jelek szerint a sikeres célba érkezés után már kevés szükség volt rájuk – vissza kellett küldeni Tajvanra, hogy ott a következő Japánba tartó hajó rendelkezésére bocsáthassák azokat.⁶⁴ A Japánba küldött hajókon egyidejűleg több

⁶¹ Hans Putman és Jan vander Burch (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernak (Hirado), 1636. augusztus 15. Afgaande brieven, 7598 8 8. f. 115. (Az utasítás szerint három-négy példányt kellett készíteni.) Hans Putman (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernek (Hirado), 1635. augusztus 29. Afgaande brieven, 7598 8 8. f. 89; Paulus Traudenus, Pieter Antonisz Overtwater, Johan van Lingen, Cornelis Cesaer és Jan Barentz Pels (Tajvan) levele Maximilliaen le Maire-nek (Hirado), 1640. augusztus 8. Afgaande brieven, 7598 8 16. f. 56.

⁶² A Tajvanról küldött levelek – térképhiányra hivatkozva – gyakran kérik az eredeti példány visszaküldését. Hans Putman (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernak (Hirado), 1635. augusztus 29. Afgaande brieven, 7598 8 8. f. 89.; Johan van der Burch (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernak (Hirado), 1637. július 17. Afgaande brieven, 7598 8 8. f. 68.

⁶³ Itt érdemes ismét feleleveníteni a korábban említett, Tajvanra küldött navigátor történetét, amikor a főkereskedő azzal indokolta a döntést, hogy az illetőnek Híradóban nem vennék hasznát, viszont „az ide jövő hajókon jól használható lehet, és jól ismeri ezt a térséget” (ti. Japánt). Sajnos ez az egyetlen dokumentált eset a kérdéskörre vonatkozóan, de ez arra is utalhat, hogy a részletezett elosztási szisztéma nem korlátozódott a térképekre, hanem esetleg a navigációs ismeretek elosztásának általános gyakorlata volt. Cornelis van Nijenroode levele (Hirado), 1625. március 20. Afgaande brieven, 7598 8 3. f. 82–83.

⁶⁴ Hans Putman (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernak (Hirado), 1635. augusztus 29. Afgaande brieven, 7598 8 8. f. 89.; Hans Putman és Jan vander Burch (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernak (Hirado), 1636. augusztus 15. Afgaande brieven, 7598 8 8. f. 115.; Johan van der

Kína partjait ábrázoló térkép is utazott: ezekről a főkereskedőnek másolatokat kellett készíttetnie, és az új térképeket szét kellett osztania a Tajvan felé tartó hajók között.⁶⁵ Ugyanakkor csak a célterületek térképei voltak a navigátoroknál, a többi – amelyek használatára nem volt szükség – az általános iratok (levelek, könyvelés stb.) között, általában egy kereskedőre bízva utazott. Mi több, a tajvani kormányzó soraiból az is kiderül, hogy természetesnek vette ezt a gyakorlatot.⁶⁶ Az, hogy a Japánt ábrázoló térképek begyűjtését előíró utasítás mindig komoly hangsúlyt kapott a japán telep vezetőjének leveleiben, míg a kínai térképek esetében egyszer sem találkozunk efféle teendővel azokban, ugyancsak arra utal, hogy utóbbi térképek nem a navigátoroknál voltak.

Végezetül érdemes röviden kitérni az adott tudás (jelen esetben a Japánba utazás ismerete) különböző formákban történő megjelenítésére, illetve ennek funkciójára és szükségességére is. Noha az 1630-as évek végére megszorodó térképeknek köszönhetően a megfelelő tudáskészlet minden hajón jelen lehetett, problémák továbbra is adódtak. A legfőbb gondot a navigációs segédletek pontatlansága okozta. Ennek számos oka lehetett: leggyakrabban az adatok hibás volta, illetve a másolási hibák játszottak közre. Az ebből fakadó zavarok hatékony csökkentésének egyik legjobb eszköze az volt, hogy a kérdéses tudást több formában adták át a hajóutakat megelőzően. A gyakorlatban tehát például nemcsak a megfelelő térképek kerültek a hajókra, hanem a követendő útvonal paraméterei szöveges instrukciókban is megjelentek, és szóbeli tudásátadás, beszámoló és megbeszélések is fel-felbukkannak a forrásokban. Végezetül pedig a tapasztalat továbbra is jelentős szerepét sem szabad figyelmen kívül hagyni. Ha tehát a számos módon átadott tudás valamelyike véletlenül hibásnak bizonyult, még mindig volt esély arra, hogy a hiba kiderül, és korrigálni lehet.

*

Összefoglalás gyanánt két mozzanatot emelhetünk ki. Az egyik a térképek és a kartográfia, illetve a katonai küzdelmek és a birodalomépítés közötti viszony. Erre a kapcsolatra számos esetben és térségben rábukkanunk: a vizsgált régióban a legnyilvánvalóbb talán Tajvan környéke, ahol a szembenálló felek – mind a hollandok, mind a spanyolok – nem sokkal a szigetre érkezésük után komoly felderítésbe és térképrajzolásba kezdtek, nem utolsósorban azért, hogy eredményesebbé tegyék a hadműveleteket.⁶⁷ Japánban ugyanakkor nem találunk utalást efféle kapcsolatra. Az 1610-es években – amikor Japán még játszott valamikora szerepet a holland hadműveletekben – egyáltalán nincs nyoma ilyen tevékenységnek, a térképezés megindulása után pedig a katonai mozzanatok hiányoznak a telep életéből.

Burch (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernak (Hirado), 1637. július 17. Afgaande brieven, 7598 8 9. f. 68.

⁶⁵ Hans Putman (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernak (Hirado), 1635. augusztus 29. Afgaande brieven, 7598 8 8. f. 89.; Hans Putman és Jan vander Burch (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernak (Hirado), 1636. augusztus 15. Afgaande brieven, 7598 8 8. f. 115.; Paulus Traudenius, Pieter Antonisz Overtwater, Johan van Lingen, Cornelis Cesaer és Jan Barentz Pels (Tajvan) levele Maximilliaen le Maire-nek (Hirado), 1640. augusztus 8. Afgaande brieven, 7598 8 16. f. 56.

⁶⁶ Nicolaes Couckebacker (Hirado) levele Johan van der Burchnek (Tajvan), 1637. február 9. Afgaande brieven. 7598 8 13. f. 44.; Johan van der Burch (Tajvan) levele Nicolaes Couckebackernak (Hirado), 1637. július 17. Afgaande brieven, 7598 8 9. f. 68.

⁶⁷ Borao Mateo alapos áttekintést ad a spanyolok tevékenységéről: Borao Mateo, José Eugenio: *The Spanish Experience in Taiwan, 1626–1642. The Baroque Ending of a Renaissance Endeavour*. Hong Kong, 2009. 44–47.

Érdekes viszont, hogy a holland földrajzi ismeretek olykor *japán* külpolitikai koncepciókban és döntésekben is játszhattak szerepet. Erre remek példa a sóguni tanács egy 1639-es megbeszélése, amely kapcsán érdemes pár mozzanatot – pillanatnyilag inkább vázlatosan és utalásszerűen, mintsem szisztematikusan kifejtve – hangsúlyozni. Az ülés elsődleges témája a portugálok esetleges kiutasításával járó kereskedelmi következmények voltak. A tanácsstagok – többek között a meghívott holland főkereskedő révén – mindenképp arra kívántak választ kapni, hogy a portugálok helyén támadó kereskedelmi úr miképpen tölthető be. A japán főemberek az ülésre számos – japán, kínai, portugál és holland – térképet szereztek be, és ezeket aktívan használták is a beszélgetés során. Amikor olyan kérdések merültek fel, hogy – az 1635 óta szünetelő – japán kereskedelmi hajózás újraindítása esetén a hajóknak félnie kell-e spanyol válaszlépésektől, a holland kereskedő mindvégig a térképen mutatta a fontosabb mozzanatokot.⁶⁸

A másik kiemelendő mozzanat a VOC 1630-as években történő „átalakulása” – ami nem szorítkozott kizárólag térképekkel kapcsolatos kérdésekre, hanem a háttérben történő strukturális átalakulásról volt szó.⁶⁹ A versenyképességhez ugyanis nem volt elegendő az árukhoz való hozzáférés, hanem komoly információs háttér is ki kellett építeni – és alapvetően erre került sor az 1630-as években. A változás eredményeképpen a hajómozgások többé-kevésbé kiszámíthatóvá, a rendszer működése pedig többé-kevésbé előre jelezhetővé vált. Ebbe a képbe illeszkedett a navigációs ismeretek Japán kapcsán felvázolt sokrétű módosulása is.

Van Dyke a könyvelés szisztematizálását említi példaként, azonban ennek a változásnak számos más, sok esetben távolinak tűnő aspektusa is tetten érhető. A legszembetűnőbb a Társaság térképkészítési gyakorlatának gyökeres átalakulása az 1620-as évek végétől, és e téren nem kizárólag (sőt, megkockáztatom, hogy nem is feltétlenül elsősorban) mennyiségi változásról volt szó. Az első Ázsiában készült térképek 1620 körülre datálhatók, és mind ezek, mind például a Tajvan kapcsán kiemelt első térképkészítési hullám alkotásai katonai ütközőzónákat ábrázoltak.⁷⁰ A következő évtizedre azonban – ahogy a japán példa részletekbe menően mutatja – már nem volt jellemző az ilyen „önkorlátozás”. Ugyanakkor számos kevésbé szembeötlő indikátor is jelzi az átalakulást. Ilyen a tudás személyekhez kötött, hallgatólagos dimenziója felől az anyagi formában rögzített, „objektívt” változat felé történő ugyancsak említett elmozdulás. Ha pedig még általánosabb mozzanatra összpontosítunk, akkor felfigyelhetünk a hollandok – sajnos csak érintőlegesen felvetett – tonkini kalandja kapcsán arra, hogy a *szisztematikus* tudásszerzés immár kiemelt hangsúlyt élvezett, ez pedig a mentalitás alapvető módosulására utal. Ily módon tehát a dolgozatban részletesen tárgyalt kérdéskört nem önmagában, hanem egy nagyobb átalakulás, a holland társaság információs mintázatai – és ezen belül infrastruktúrája – átrendeződésének részeként érdemes kezelni.

⁶⁸ *Diaries kept by the Heads of the Dutch Factory in Japan*, 4. 55–58. Az incidens kapcsán nemcsak a térképek jelenléte, hanem a térképhasználati gyakorlat és az ahhoz kötődő háttértudás mozzanata is lényeges. Annak eldöntéséhez, hogy ez az eset egyedinek számított-e, vagy a holland földrajzi ismeretek játszottak-e valamekkora szerepet a japán külpolitikai manőverekben, további kutatások szükségesek.

⁶⁹ Ez a strukturális átalakulás képezi Paul van Dyke gondolatmenetének az alapját. Érvelése szerint ez tette lehetővé, hogy a holland társaság vezető szerepre tegyen szert az Ázsián belüli kereskedelemben. Van Dyke, Paul A.: *How and why the Dutch East India Company became competitive in intra-Asian trade in East Asia in the 1630s*. In: *Itinerario*, vol. 21. (1997) No. 3. 41–56.

⁷⁰ Zandvliet: *Mapping for Money*, 101–103.

GÁBOR SZOMMER

*Information Management as Establishment.
Dutch Navigational Knowledge about Japan, 1608–1641*

In the paper, the author examines topics related to knowledge management in a historical context: the activities of the factory of the Dutch East India Company in Japan. The role of the level of hierarchy he focuses on in information management is far from well-known, and he plans to improve on this situation. The paper is generally a case study, primarily based on unpublished Dutch archival materials. However, it can be useful not only for researchers examining this very special segment of history as the historical data it presents can be useful for researchers focusing on general information-related issues as well.

The author touches on several problems that can be interesting for information science. He shows how the general process of moving from the tacit dimension of knowledge to concrete, written forms took place. Besides, he details several information-related activities. Not only does he focus on the collection of data, but also on the methods of dissemination and usage of the collected information, and the connection between these dimensions and the organizational structure of the Company.

KEES TESZELSZKY – ZÁSZKALICZKY MÁRTON

A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok

*Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606**

1606. február elején Bocatius János, Bocskai István Magyarország és Erdély fejedelemeinek követe érkezett Heidelbergbe, ahol találkozott Petrus Brederodiuszal (Pieter van Brederode), aki a Holland Köztársaság ügynöke volt a német területeken.¹ Ez volt az első (de még nem hivatalos) holland–magyar diplomáciai találkozó, amiről tudásunk van. Ugyanakkor ez más szempontból is egy rendkívül fontos esemény volt, ahogyan megtudhatjuk Bocatius emlékiratából, amely 1611 körül keletkezett.² Nem lévén egyik fél udvarában sem, a követek nem pazaroltak időt bonyolult ceremóniákkal vagy drága ajándékcserével, mint sok esetben hivatalos diplomáciai látogatásokkor szokásos volt, inkább egyetlen dologra koncentráltak: az információcserére. A követek megbeszéltek saját országuk és Európa politikai helyzetét, valamint kicseréltek több tucat újságot, röpiratot, politikai iratot, nyomtatványt, ábrázolást, levelet és kéziratot, hogy azokat hazavigyék, felhasználják és esetleg

* A kutatást Kees Teszelszky részéről az OTKA NK 81948 számú pályázata támogatta, Zászkaliczky Márton részben egy wolfenbütteli HAB Melon-Sondermittel ösztöndíj során folytatta 2011-ben. Ezúton köszönjük Doris Teichmannnak, Fazekas Istvánnak, Németh Istvánnak, Almási Gábornak és Kármán Gábornak a segítségüket. Külön köszönjük Papp Sándornak, hogy készülő könyve kéziratát önzetlenül rendelkezésünkre bocsátotta: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez.* (Kézirat. A kiadás tervezett ideje 2012. Budapest, Károli Könyvek, L'Harmattan Kiadó.)

¹ Lásd arról: Teszelszky, Kees: *Diplomáciai iratok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt (1604–1606)*. In: Bozay Réka (szerk.): *Debrecenről Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Debrecen, 2010. 59–89.; uő.: *Magyar misszió, Európai politika. Bocatius János diplomáciai tevékenységei*. In: Horn Ildikó – G. Etényi Nóra (szerk.): *Színlelés és propaganda a kora újkori magyar politikában*. Budapest, 2010.; uő.: *Some international aspects of the Bocskay-insurrection: the Dutch-Hungarian connection*. In: Óborni Teréz – Krász Lila (szerk.): *Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Budapest, 2008. 273–280.; uő.: *Üzenet az utazótáskából. Kora újkori diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt*. In: Horn Ildikó – G. Etényi Nóra (szerk.): *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Budapest, 2008. 127–147.; Teichmann, Doris: *Johannes Bock-Bocatius (1569–1621) – Sorabus Lusatus*. Lëtöpis, vol. 52. (2005) No. 1. 48–72.; Teichmann, Doris: *Studien zur Geschichte und Kultur der Niederlausitz im 16. und 17. Jahrhundert*. (Quellengeschichtliche Untersuchungen; Schriften des Sorbischen Instituts 16.) Bautzen, 1998. 171–295.

² Bocatius, Ioannis: *Olympias carceraria*. In: Csonka Ferenc (szerk.): *Ioannis Bocatius Opera quae exstant omnia. Prosaica*. (a továbbiakban: OPR) Budapest, 1992. 111–185. Magyar fordítás: Bocatius János: *Öt év börtönben (1606–1610)*. Ford., jegyz. és utószó: Csonka Ferenc. Budapest, 1985.; Szelestei N. László: *Bocatius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről*. Magyar Könyvszemle, 111. évf. (1995) 4. sz. 427–431.

továbbadják másoknak is. Így nemcsak két követ, hanem két információhálózat is találkozott egymással Heidelbergben.

Az elmúlt években több tanulmány született erről a találkozásról és azokról az anyagokról, amelyeket vélhetően egymásnak átadtak, és amelyek címei megmaradtak egy leírásban.³ Ideális esetben azt a célt tűztük volna magunk elé, hogy bemutassuk, milyen információt adott át Bocatius Bocskai nevében, hogyan keletkeztek ezek az információk, mi volt azok legfőbb üzenete, hogyan haladt ez az információ a nyugat-európai információhálózatokon keresztül, ki használta és mire, hogyan változott időközben az üzenet tartalma és funkciója, hogyan értelmezte újra és használta fel saját céljára a befogadó közeg, és arra hogyan reagált az újraértelmezett információ új hallgatósága. Mindezt feltárni azért lenne fontos, mert a Bocskai-felkelés volt az első politikai esemény Magyarországon, amelynek lényegi tevékenysége volt a nyilvános politikai propaganda, amelyről igen sokat és sokan írtak a kora újkori európai sajtóban, és amelynek lefolyásáról sok tekintetben az utókor és a történettudomány is csak szélesebb értelemben vett propagandaszövegeken keresztül tájékozódhat. A mostani tanulmányban azonban nem vállalkozhatunk a teljes szöveg- és információs ciklus rekonstruálására, mert egyrészt a külföldi recepcióra vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre további kiterjedt külföldi kutatások révén is csak remélhetőleg előkerülő levéltári anyagok, másrészt a szövegek keletkezésének körülményei, terjedésének csatornáit és a sokféle szöveg és szövegváltozat egymás közötti viszonyai sem világosak. Éppen ezért elemzésünkben csak a szövegek keletkezésének rekonstrukciójára vállalkozhatunk, és csupán a holland esetben tudunk vállalkozni azok és az azokban hordozott politikai üzenetek recepciójának feltérképezésére.

Tanulmányunk három főbb részre oszlik: az elsőben felvázoljuk az információtörténet azon általánosabb problémáit, amelyek a Bocskai-felkelés kapcsán merülhetnek fel, illetve felvázoljuk azok kommunikációtörténeti kontextusait. Ez utóbbinak központi része a Habsburg-udvar propagandagépezete teremtette kommunikációs és propaganda-kihívás. A második részben arra vállalkozunk, hogy megvilágítsuk, milyen válaszokat adott a Bocskai-felkelés erre a kihívásra. Ebben azonban nem elégedhetünk meg az információ- és kommunikációtörténeti összefüggések felvázolásával és a szövegek ilyen típusú elemzésével, a forrásbázis bizonytalanságai miatt alapos szövegelemzéseket kell végeznünk. Nyilván lesznek olyanok, akik túlságosan részletesnek vagy szórászhasogatóknak tartják majd elemzésünk messzemenően nem kimerítő mértékű aprólékosságát, de kutatásaink során információ- és kommunikációtörténeti szempontból igen tanulságosnak bizonyult a keletkezés körülményeire vonatkozó tárgyi ismeretek naivitásig menő lecsupaszítása. Írásunk harmadik része pedig kitekintést ad majd a Bocskai-felkelés propagandairatainak holland recepciójára.

Módszertan

Témánk információtörténeti, de az információk áramlása nem vázolható fel azok médiumainak feltérképezése, vagyis keletkezésük történetének és sorsuk alakulásának tárgyalása nélkül. Mivel a korszakhoz hasonlóan a Bocskai-felkelés elsődleges információs médiuma a szöveg, elemzésünk természetesen szöveg-centrikus kell, hogy legyen, és sok tekintet-

³ Bocatiusnál az 1606. februári letartóztatásakor talált nyomtatványok, kéziratok és képek inventáriuma megtalálható a Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchivban (a továbbiakban: HHStA). HHStA Ungarische Akten. Miscellaneae Fasc. 433. Akten, betreff. den Stadtrichter von Kaschau, Johann Bocatius 1606. fol. 36-37. Kiadása: II/B Inventaria. In: OPR 467-481.

ben irodalomtörténeti megközelítésű.⁴ Az információt hordozó szövegek feltárása ugyanis azok tartalmi, filológia és paleográfiai elemzése nélkül alig képzelhető el. Munkánkban ebből természetesen csak ízelítőt tudunk adni, annak teljes feltárása szisztematikusan elvégzett, hosszan tartó műhelymunkát feltételez. Másrészt az információ nem csak semleges hír, hiszen propagandaszövegekben kifejezetten minősített vagy súlyozott, ideológiai alapon szelektált és motivált híreket (is) közvetítettek, amelyen keresztül a híreken túlmutató üzeneteket is közölni szerettek volna. Az információ tehát egyben eszme is, mivel az információkat hordozó szövegekbe eszméket csomagoltak, valamint ideológia, hiszen sok esetben a szerzők világnézetét is közvetítették. Ebből adódóan nem tekinthetünk el az eszmetörténeti nézőpont alkalmazásától, és meggyőződésünk, hogy eszmetörténeti érvekkel is lehet operálni szövegek és hírek történetének megfejtésekor és propaganda-funkcióinak elemzésekor.⁵ Fontos leszögezni, hogy nem tisztán fogalomtörténeti módszertant alkalmazunk a szövegekben közölt eszmék felfejtésekor, álláspontunk szerint ugyanis a fogalmaknak több/többses jelentése is lehet, akár időben és térben változó módon, akár egy időben, ezért elemzésünkben feltesszük, hogy a fogalmaknak nem jelentésük van, hanem „használati értékük”, amely a felhasználáskor – mind a szerző szándékától, mind az olvasó percpicójától függően – változhat és módosulhat.⁶ Ebből adódóan elemzésünk néhol diskurzus- és kommunikáció-elemzés.⁷ A diplomácia és a politikai propaganda mellett természetesen az információ-továbbítás és a politikai kommunikáció egyéb válfajai is szerepet játszottak

⁴ Az irodalom- és retorikatörténeti megközelítés elengedhetetlenségéről a politikai eszmetörténet úgynevezett cambridge-i iskolájának két alapítójától lásd: Skinner, Quentin: *Értelem és retorika Hobbes filozófiájában*. Helikon, 55. évf. (2009) 1-2. sz. 50–69. Figyelemreméltó, hogy a Skinner által szerkesztett *Ideas in Context* sorozat minden egyes kötetében megtalálható leírásban ez áll: „By this means, artificial distinctions between the history of philosophy, of various sciences, or society and politics, and of literature may be seen to dissolve.” Szimbolikusan tekinthető a nyelvközpontú politikai eszmetörténet egyik úttörője, J. G. A. Pocock egy 1994-es beszédében tett megjegyzése is, miszerint „the history of political thought has been becoming all my life less a history of thought than of language, literature”. Mindkettőt idézi Iain Hampsher-Monk: *Speech Acts, Languages or Conceptual History?* In: Hampsher-Monk, Iain – Tilmans, Karin – van Vree, Frank (eds.): *History of Concepts Comparative Perspectives*. Amsterdam, 1998. 37., 40.

⁵ A röplap kutatás, a politikai eszmetörténet és a filológiai orientáltságú irodalomtörténet együttes alkalmazásának kitűnő példája: Malcolm, Noel: *Reason of State, Propaganda, and the Thirty Years' War: an Unknown Translation by Thomas Hobbes*. Oxford. 2007.

⁶ A politikai fogalmak többes vagy többretegű jelentésére alapvető: Zach, Krista: *Begriff und Sprachgebrauch von natio und Nationalität in vorhumanistischen Texten des 13. bis 16. Jahrhundertts aus Siebenbürgen*, illetve *Nation und Konfession in Reformationszeitalter*. In: uő.: *Konfessionelle Pluralität, Stände und Nation, Ausgewählte Abhandlungen zur südosteuropäischen Religions- und Gesellschaftsgeschichte*. Hg. Joachim Bahlcke – Konrad Gündisch. LIT Verlag, 2004. 5–15., 17–48.

⁷ Módszertani kérdésekre: Skinner, Quentin: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. In: Horvay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, 1997. 7–53.; Pocock, J. G. A.: *Languages and Their Implications: The Transformation of the Study of Political Thought*. In: uő.: *Politics, Language and Time*. New York, 1971. 3–41.; Trencsényi Balázs: *Politikai nyelv, politikai szemantika: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjához*. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerzőszámoládája*. Budapest, 2001. 117–158.; Bene Sándor: *A politika műfajai*. In: *Az Eötvös Collegium és a Magyar irodalomtörténet: Tanulmányok*. Ed. László Varga. Budapest, 2003. 87–113.; uő.: *Hatalom és értelmiség diskurzustípusai a kora újkorban*. In: *Hatalom és kultúra, I-II. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyvaeskylae, 2001. augusztus 6–10.) Szerk.: Jankovics J. – Nyerges J.* 2004. I. 8–28.

az általunk tárgyalandó propagandaszövegek keletkezésekor, mint például a hírszerzés és a kémkedés, valamint a diplomácia egyéb műfajai, de ezeket az alábbiakban nem tárgyalhatjuk. Nézőpontunkat leszűkítjük arra, hogy párhuzamosan vizsgáljuk az eszmét is hordozó szövegek és az azokban utazó, azokba csomagolt eszmék történetét, mindezeket pedig alapvetően úgy, mint a politikai kommunikáció eszközeit – nem adva fel természetesen azon célunkat, hogy alapvetően a Bocskai-felkelés egészéről szeretnénk többet megtudni.

A fentiekből és a forrásadottságok természetéből adódik, hogy a szövegek keletkezésének tisztázása nélkül nem világos az információ útja és nehezen érthetők az információküldés szándékai. A szerzőség kérdését nem önértékén kezeljük, de a szerzőség rekonstruálása a szöveg teremtette kommunikációs pozíció megértését segítheti elő, többek között annyiban, hogy megvilágítja, hol húzódtott a személyes álláspont és a propagandaüzenet közötti nem túl éles határ vonal. Az üzenetek beszéd- és szövegaktus alapú elemzését viszont csak annyiban végezhetjük el, amennyiben az segíthet a fenti viszonyok és szövegek keletkezésének feltárásában. Külön figyelmet érdemel és elemzésünk egyik hangsúlyos része az általunk ismert szövegek és a kortársak szöveghivatkozásainak összevetése, még pontosabban a fennmaradt szövegkorpusz és kortárs leírásának összehasonlítása. A kortársak ugyanis igen gyakran, több-kevesebb részletességgel hivatkoztak az általuk létrehozott, létrehozandó, olvasott és közvetített szövegekre, a fennmaradt szövegek korpusza azonban ezeket nem fedi le teljesen. A szakirodalom többnyire egy-egy szöveg azonosítása esetén használta a szövegekre tett kortárs hivatkozásokat, ugyanakkor egészen világos, hogy igazi eredményt a hivatkozások közel összességének kritikai elemzése hozhat csak. Elemzésünkben igyekszünk a szisztematikus elemzés igényével fellépni, de vizsgálatunkat két fő szempontra vagyunk kénytelenek korlátozni. Egyrészt a szövegeknek az elmúlt kétszázötven év szöveg hagyományában kialakult datálását összevetjük azokkal az információkkal, melyek a szövegek kortárs leírásaiban azok keletkezésének időpontjára vagy időszakára vonatkoznak, másrészt a szövegek deklarált címzettjeit igyekszünk összevetni a szövegek címzettjeire vonatkozó kortárs megjegyzésekkel, és ezáltal a fennmaradt szövegeket beleilleszteni a szövegeknek a kortárs hivatkozások által leírt keletkezéstörténetébe. Nyilvánvaló, hogy Bocatius visszaemlékezése az egyetlen egységes narratíva a propagandaszövegek keletkezésére nézve, ezért munkájának a szövegek keletkezésére vonatkozó részeit elemzésünk vezérfonalának tekintjük, de egyben folyamatosan kritikai elemzés tárgyává is tesszük.

Információ és információhálózatok

Az információk politikai háttere egyre nagyobb hangsúlyt kap a kortárs koraújkori információtörténeti kutatásokban.⁸ A durhami, groningeni és koppenhágai egyetemeken egy közös tudományos kutatási programjának az volt a célja, hogy kiderítse, mi volt az információ funkciója a hatalom legitimálásában Nyugat-Európában.⁹ Emellett a történeti hálózatkutatás is nagyon népszerű. Egy leideni kutatócsoport az úgynevezett *information brokers* avagy „információs ügynökök”, hírszerzők vagy közvetítők szerepére koncentrált a kora új-

⁸ Lásd: Dooley, B. – Baron, S. (eds.): *The Politics of Information in Early Modern Europe*. London – New York, 2001.; Koopmans, J. W. (ed.): *News and Politics in Early Modern Europe, 1500–1800*. Leuven, 2005.; M. Gosman, M. – Koopmans, J. W. (eds.): *Selling and Rejecting Politics in Early Modern Europe*. Leuven, 2007.

⁹ A projekt címe: *Authority and Persuasion: The Functioning of Commonplaces in Western Europe (c. 1500 – c. 1800)*

kori társadalomban.¹⁰ Egyre több kora újkori információs ügynökről jelenik meg tanulmány, amelyekben a szerzők olyan ügynököknek a nyugat-európai információhálózatban betöltött szerepét igyekeznek megvilágítani, mint például a magyar történelemről gyűjteményt kiadó francia követ, Jacques Bongarsius vagy az említett Pieter Brederodius.¹¹

A korabeli politikai, vallási és gazdasági eseményekről szóló hírek és információk nagyon fontos politikai és kereskedelmi cikkek lettek Európában a 16. század óta. Az európai információpiacon a holland, flamand, német és velencei „hírszerzők” meghatározó szerepet játszottak.¹² Általában diplomaták, kereskedők, lelkészek vagy írók vállalkoztak e feladatra. Az információs ügynökök fontos híreket és releváns információkat küldtek a világ összes tájáról pénzért, más információért vagy ellenszolgáltatásért cserébe, az ottani ügynökök pedig fordították, átdolgozták vagy átírták a nyersanyagot, és továbbküldték a fizető vevőknek Európa minden pontjára.¹³ Nem csak latin nyelvű szövegből lett a hír: még török nyelvből is lefordítottak latinra és németre egy jóslatot az oszmán elleni háborúról 1606-ban.¹⁴

¹⁰ „Double Agents: cultural and political brokerage in early modern Europe” (University of Leiden). Lásd még: G. Etényi Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest, 2003. 40.

¹¹ Bongarsiusról lásd: Kohndorfer-Fries, Ruth: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik die Kontakte des französischen Gesandten Jacques Bongars (1554–1612)*. Berlin – New York, 2009²; Kohndorfer, Ruth: *Jacques Bongars (1554–1612): Lebenswelt und Informationsnetzwerke eines frühneuzeitlichen Gesandten*. Francia, vol. 28. (2004) No. 2. 1–15. Brederodiusról lásd: Teszelszky, Kees: *Pieter Cornelisz Brederode, informatiemakelaar tussen West- en Oost-Europa*. In: Toubert, Jetze – Brouwer, Marjan (eds.): *De kaper, de kardinaal en andere markante Nederlanders. Een andere blik op het verleden in dertien levensverhalen*. Bussem, 2010. 20–30.; Sibeth, Uwe: *Der „Friede” als Fortsetzung des Krieges mit anderen Mitteln: Zur Repraesentatio pacis generalis (1607) des Pieter Cornelisz. Brederode*. In: Ehrenpreis, Stefan – Lotz-Heumann, Ute – Mörke, Olaf (Hg.): *Wege der Neuzeit. Festschrift für Heinz Schilling zum 65. Geburtstag*. Berlin, 2007. 479–502. Sibeth, Uwe: *Gesandter einer aufständischen Macht: Die ersten Jahre der Mission von Dr. Pieter Cornelisz. Brederode im Reich (1602–09)*. Zeitschrift für Historische Forschung, vol. 30. (2003) No. 3. 19–52.

¹² Keblusek, Marika – Noldus, B. (eds.): *Double Agents. Cultural and Political Brokerage in Early Modern Europe*. Leiden–Boston, 2011.; Charry, Brinda – Shahani, Gitanjali (eds.): *Emissaries in Early Modern Literature and Culture. Mediation, Transmission, Traffic, 1550–1700*. Farnham–Burlington, 2009. 95–129.; Keblusek, Marika – Cools, H. – Noldus, B. (eds.): *Your Humble Servant: Agents in Early Modern Europe*. Hilversum, 2006.; Keblusek, Marika: *Cultural and Political Brokerage in Seventeenth-century England: the Case of Balthazar Gerbier*. In: Roding, J. – Sluijter, E. J. – Westerweel, B. (eds.): *Dutch and Flemish artists in Britain 1550–1800*. Leiden 2003. 73–81.; Harline, Craig E.: *Pamphlets, Printing, and Political Culture in the Early Dutch Republic*. Dordrecht, 1987.

¹³ Egy magyar szempontból nagyon fontos kézírásos hírgyűjteményt a Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) őriz, MOL E 211 Lymbus III. series. 134 cs. (év nélkül) szám alatt.

¹⁴ Neuwhäuser, Wilhelmus: *Declaratio, oder Erklärung. Über eines Fürtrefflichen Türcken Prophezeugung/ so der Türcken Untergang unnd Bekehrung zum Christlichen Glauben meldet: in seiner eigen Sprach vor vielen Jarn selbst gestelt und hinderlassen/ jetzund aber den Christen zum guten auß der Türkischen Sprach transferierten formalien/ in [...] 1594. jar/ zu erst [...] erkläret/ und [...] erleutert ; unnd dieueil solche damalen in Truck gegebene Erklärung mit allen Sachen in dem nochwuerenden Ungerischen Kriegswesen/ unter Türcken unnd Christen/ biß hero zugetroffen [...] / Derwegen durch den ersten Authorem auffß neue ubersehen/ mit viel mehr geheimen puncten zugegeben auffgelöst unnd verbessert worden... S.l. 1605. Herzogin Anna Amalia Bibliothek Weimar (a továbbiakban: HAAB), O 9 : 605 (32)*

Az információt levelformában közölték az ügynökök a megbízókkal, de már újságok is létrejöttek a 16. században.¹⁵ A Fugger család tagjai például magukat újságíróknak (*Zeitungsschreiber*) nevezték.¹⁶ A politikai, gazdasági és egyházi elit tagjai között kereshetjük az érdeklődő vevőket. A magyarországi címzettek között szerepel Wesselényi Ferenc nádor, aki előfizetett az olasz nyelvű hírekre, és Ferenczffy Lőrinc kancelláriai titkár, aki – pozíciójától elvárható módon – bizonyíthatóan megkapott egy nürnbergi újságot.¹⁷ Ha érkezett nyomtatott hír, röpirat vagy más műfajú információ Magyarországra, azt utána gyakran kézírásos formában terjesztették.¹⁸

Propaganda a Bocskai-felkelésben: Pro és Contra

A Bocskai-felkelés I. Rudolf király ellen az első olyan esemény volt Magyarországon és Erdélyben, amelyben az információ, a hír és a propaganda döntő szerepet játszott.¹⁹ Ennek első oka az volt, hogy nagyon gyorsan zajlottak az események, és ezért mindkét oldalnak fontos volt jól tájékozottnak lennie, hogy időben reagálhassanak a váratlan fordulatokra. Másrészt a Bocskai-felkelést nemcsak úgy lehet tekinteni, mint egy uralkodóval szembeni regionális lázadást, hanem mint egy olyan politikai eseményt, amelyben kiemelten fontosak voltak a nemzetközi kapcsolatok.²⁰

Bocskai központ nélküli udvara több módszert alkalmazott, hogy híreket és politikai üzeneteket közöljön a világgal. A Bocskai-udvar által folytatott részben hivatalos, részben

¹⁵ Salamon, Ludwig: *Geschichte des deutschen Zeitungswesen*. Oldenburg, 1906.

¹⁶ Fitzler, M. A. H.: *Die Entstehung der sogenannten Fuggerzeitungen in der Wiener Nationalbibliothek. Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchives*. Baden bei Wien, 1937.

¹⁷ MOL E 211 Lymbus III. series. 134 cs., fol. 40. Ferenczffy megkapta az újságot 1639. május 18-án Pozsonyban. Idem, fol. 76.

¹⁸ Ezekből több példány is fennmaradt Magyarországon, lásd: MOL E 211 Lymbus III. series. 134 cs., MOL R. 317. Versek, epigrammák, gúnyiratok 1608–1849. fol. 2 (dátum nélkül), MOL E 211, Magyar kamara archivuma Lymbus II. series 113 cs. xlii tétel. 1660–1780. fol. 37.

¹⁹ Vocelka, Karl: *Die politische Propaganda Kaiser Rudolf II. (1576–1612)*. (Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs Bd. 9.) Wien, 1981.; G. Etényi Nóra: *Religió és rebelió. A Bocskai-szabadságharc a korabeli publicisztikában*. *Studia Caroliensia*, 7. évf. (2006) 1. sz. 61–72.; Varga Benedek: *Szemponatok a Bocskai-felkelés ideológiájának európai kontextusához*. *Studia Caroliensia*, 7. évf. (2006) 1. sz. 29–41. A Bocskai-felkelést megelőző és követő korszak propagandájának egyes kérdéseire: Bagi Zoltán Péter: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011. 15–16., 38–40.; Kruppa Tamás: *A Báthory Gábor a forrásokban: propaganda és ellenpropaganda*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debrecen, 2009. 37–43.

²⁰ R. Várkonyi Ágnes: *Királyi ajándék. Bocskai István fejedelem közép-európai politikájáról*. In: Krász–Oborni (szerk.): *Redite ad cor*. Budapest, 2008. 249–271.; uő.: *A Bocskai-szabadságharc nemzetközi háttere (Európai jelenlét és magyar történelmi távlat)*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária (szerk.): *„Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke*. Debrecen, 2006. 21–38.; uő.: *Bocskai, a közép-európai realista*. In: Balla Péter et al. (szerk.): *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga*. Budapest, 2006. 5–27.; Sahin-Tóth Péter: *A francia külpolitika és a Bocskai-felkelés*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest, 1993. 123–131.; Makkai László: *Bocskai és európai kortársai*. *Történelmi Szemle*, 17. évf. (1974) 4. sz. 483–494.

magánlevelezés volt az információcsere legismertebb formája.²¹ A híreket, röpiratokat és más politikai jellegű írásokat a Bocskai által szervezett országgyűléseken is terjesztették.²² Bocskainak és követőinek politikai üzenetét levélváltásokban, szónoklatokban, kiáltványokban, országgyűlési irományokban, röp- és gúnyiratokban, katonaénekekben, képekben és szertartásokban lehet nyomon követni.²³ A hírek és jelentős események dal formában a Bocskaihoz csatlakozott néphez is eljutottak, hasonlóan a holland felkeléshez,²⁴ azaz olvasni nem képes emberekhez is.

A Bocskai-felkelés igazi nemzetközi propagandaháborúba torkollott 1605-ben, amikor is mindkét oldal megpróbált politikai támogatást szerezni más országokban. A hírterjesztés kulcsfontosságúvá vált a háborúban, ahogyan a bebörtönözött Bocatius is megemlítette valómásában megkínzása után, amikor a császárnak megígérte, hogy Bocskai ellen iratokat fog írni: „Akkor őfelsége közvetítése és intézkedése nélkül említett nyomtatott írásaimmal ellenük őfelségének többet lehetnék hasznára, mint néhány ezer katona.”²⁵

A Bocskai-propaganda számára legnagyobb kihívását az jelentette, hogy a felkelés folyamán Bocskai igen rossz hírnevet szerzett Európában 1605 elején. Bocatius is említi: „Ezért a magyar név, amely kezdetben megnyerő ügye miatt nagyon is kedves volt az evangéliumi embereknek, ekkor már az ellenségeink különféle s nemegyszer hamis mendemon-

²¹ Thaly Kálmán (szerk.): *Bocskay István Leveles-könyve 1605. márc. 20. – ápr. 29.* Magyar Történelmi Társaság (a továbbiakban: MTT), 19. kötet. Budapest, 1874. 66–69., 107–108.; *Bocskai István Levelek.* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította: Benda Kálmán. Budapest, 1992.; Molnár, Andrea: *Fürst Stefan Bocskay als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe, 1598–1606.* München, 1983. Benda kiadásában a többi fennmaradt forrással ellentétben nem közölte a kalandos sorsú Leveleskönyv eredetijének lelőhelyét, feltehetőleg nem volt róla tudomása, időközben azonban előkerült: MOL E 211 XXXII. Lymbus II. series 1605–1606. 113 cs. Fol. 10–33, Bocskay leveleskönyvének töredéke. 1605. márc. 20. – ápr. 29., 9r–33v; Balázs Mihály: *Ecsedi Báthori István levelei Bocskaihoz (1605. március 8. – július 12.).* In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* Tom. X–XI. (1971) 43–49.; Vadász Veronika: *Egy prédikátor levelei Bocskaihoz 1605 tavaszán.* Aetas, 20. évf. (2005) 3. sz. 155–161.

²² Lásd: „*De victoria a Colonitzio reportata.*” In: *Acta Conventus per Stephanum Bochkay de Kiss-Maria, ope Litterarum Encyclicarum ad Diem 17am Aprilis in Szerenich indicti.* = MOL N 49 Arch. Regnicola. Lada L. Diaeta Antiquae. Fasc. A. Fol. 25r.-v., „*De clade Haidonis a praesidia Epperiensis illata.*”, idem, fol. 25v.-26r. (Valószínűleg nem a szerencsi országgyűlésen hangzottak el vagy terjesztették, hanem egy másik gyűlésen, mert a kézirat 1605. augusztus dátummal ellátott dokumentumot is tartalmaz.) Egy vélhetően német nyelvű röpirat másolata ebből a gyűjteményből: „*Echo de rebus Hungaricis*”, idem, fol. 23r.-v. Egy német nyelvű gúnyirat és egy latin nyelvű gúnyvers: idem, fol. 38v.-39r.

²³ Péter Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei.* Budapest, 1973. 5–7.; G. Etényi Nóra: *A Bocskai-szabadságharc európai propagandája.* Confessio, 3. évf. (2006) 1. sz. 12.

²⁴ Debreceni, Joannes S.: *Militaris congratulatio Comitatus Bihariensis: Ad Illustrissimum Principem et Dominum, Dn. Stephanum Bocskai de Kis Maria...* Debrecen, 1605. RMK I. 397.; Kozocsa Sándor: *Históriás ének Bocskay Istvánról. (Erdélyi tudományos füzetek).* Kolozsvár, 1936.; *Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1. Szerk. Klaniczay Tibor – Stoll Béla.* Budapest, 1959. Vö.: a híres holland nyelvű „Geuzenliedboek”-kal a németalföldi felkelésről és a Bocatius csomagjaiban meglévő németalföldi propagandadalokkal. Grijp, Louis Peter: *Gruwelijk geblèr of indringende voordracht? De performance van het straatlied.* Literatuur. Magazine over Nederlandse letterkunde, vol. 21. (2004.) No. 1. 20.

²⁵ „...durch gemelte öffentliche Schreiben die ihrer Mayestät mehr dienen sollen als etlich 1000 Soldaten aufs best undt möglichst mich brauchen lassen.” *Confessiones* I. [Ultimo mense Augusto 1606] In: OPR 238.

dái által kezdett gyűlöletessé és bemocskoltá válni.²⁶ Bocskai megtépázott reputációjának tényét, valamint pletykák és rémhírek terjedését Filiczki János is megerősíti levelében.²⁷ Mindez, vagyis Bocskai „rossz sajtója” többek között azért volt lehetséges, mert a Rudolf császár által rendelt propaganda több újságot, röpiratot és rézmetszetet jelentetett meg Bocskairól.²⁸

Bocatius elmeséli például, hogy Nürnbergből érkezett egy röpirat (*tractatus Germanicus Noribergae publice*), aminek az volt az üzenete, hogy a magyarok átpártoltak a törökökhöz.²⁹ Ez a röpirat azonos lehet a Johann Knorr által 1604. decemberben kiadott *Warhafftige Neue Zeitung* című újsággal, ahogyan Etényi Nóra kimutatta.³⁰ A címlap szerint a hír forrása Prága volt, hasonlóan más, hasonló tartalmú röpirathoz, amit számos kinyomtatott császári levél és röpirat is mutat.³¹ Több röpirat képpel is bemutatta, milyen kegyet-

²⁶ Uo. Annyira rossz volt Bocskai hírneve, hogy nevét Sziléziában mumusként használták síró gyerekek fegyvermezésére. Rimay János, Bocskai udvarnokaként: „Mint az szlezaijaniák nem regen Botskaival ijeggették az ö syroo giermekieket.” Rimay János beírása Antonio Bonfini *Decades* 1568-as, a Magyar Akadémiai Könyvtárban meglévő példányban, RMK III. 1024. Lásd: Ritoókné Szalay Ágnes: *Rimaiana. Irodalomtörténeti Közlemények*, 86. évf. (1982) 5-6. sz. 666.

²⁷ „Bocskairól naponként más-más mendemondák terjengenek. Mondják, hogy ariánus, hogy rebelis, hogy hazaáruló s hitszegő a németekkel szemben, és inkább a törököt szolgálja; egyszer azt beszélék, hogy fogságba esett, s hogy körülzárta őt a katonaság, aztán azt, hogy kisiklott a gyűrűből, ismét mások azt, hogy el van vágva a hadserege, de azt is mondják, hogy Kassát a hajdúk eladták a töröknek, és még vagy hatszázféle egyéb hír járja, ám ezek egymásnak csaknem mind ellentmondanak.” Benda Kálmán, *Filiczki János levele 1605-ből*. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* XIII. Szeged, 1973. 88. A levél eredetije: The National Archives, London, State Papers [a továbbiakban: SP] 80/2, fol. 15-22.

²⁸ *Warhafftiges und New Außgegangenes Schreiben Römischer Key. Majest. unterm Dato den 15. Januar. instehenden 1605. Jahrs/ an einen Fürsten des Reichs geschrieben: Darinnen Außführlicher Bericht/ des jetzt gantz gefährlichen Kriegßwesens in Ungern/ Auch was von An. 1603. biß hieher wider den Türcken gehandelt/ So wol auch der schädlichen Faction un[d] vielerley Empörungen/ so sich in Siebenbürgen durch getrieb etlicher FeldObersten mit dem Anhang vieler meinydigen Heyducken angesponnen/ Und wie ihr böser Intent und Vorhabens endlich an Tag kommen ... [S.l.], 1605. Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts vdl17.de (a továbbiakban: VD) 14:078623H. SLUB Dresden: Hist.Hung.438,32, *Warhafftige neue Zeitung/ Wie und was massen sich deß Sigismundi Bathori Mutter Bruder Stephan Botschkai genandt/ gegen unserm Christlichen Keyser/ sampt dem Deutschen Kriegßvolck/ treuwoß und Meinydig verhalten/ dem Türcken gehuldet/ und sich ihm untergeben*. Prag, 1605. VD17 32:634415P. HAAB, O 9 : 605 (30).*

²⁹ Bocatius: *Öt év*, 18. = OPR 120.

³⁰ *Warhafftige Neue Zeitung: Wie und was massen sich deß Sigismundi Bathori Mutterbruder/ Steffan Botschkay genant/ gegen unserm Christlichen Käyser/ sampt den Teutschen Kriegßvolck/ Trewwoß und Mainydig verhalten: Sich dem Türcken gehuldigt und undergeben. Auch/ wie die Vöstung Caschau/ Von den unserigen den 2. tag/ diß Monats Decembris/ Erobert und eingenommen*. Nürnberg, 1604. Bayerische Staatsbibliothek München (a továbbiakban: BSB): Res 4 Turc. 86,16. App. H. 682. A különböző példányoknak eltérő címlapja lehet, ami több kiadást vagy utánnomást is feltételez. Lásd: G. Etényi: *Religió és rebellió*, 63–64.

³¹ *Hoge und nötige Betrachtung/ Was sich die Römische Keyserliche Mayestat/ unser aller gnedigster Herr/ wegen Oberkreiß Ungern und den Siebenbürgen/ Und auch sonderlich dem Herrn Putzkey gegen Caschaw eine Botschafft abgefertiget/ und einen Anstand gemacht/ von dem 28. Junii/ biß auff den 1. Augusti : Erstlich gedruckt zu Prag/ bey Nickel Strauß/ Im Jahre 1605. [S.l.], [ca. 1605]. VD17 32:634399R. HAAB Weimar: O 9: 605 (33). *Gewisse vnnd erschrockliche neue Zeitung auß Grätz Wien Preßburg vnd Prag. Was sich Innerhalb Achttagen jnn Vngern verlossen, hat und noch täglich zutregt Nemlich wie der Botschkay oder die Heyduggen und an-**

lenül bánt Bocskai a jezsuitákkal.³² Bocskai személye jezsuitaellenes gúnyiratokban is előfordult, sokáig kitűnően lehetett vele riogatni.³³ Ezzel párhuzamosan az oszmánellenes propaganda is folytatódott a német területeken.³⁴

A Bocskai-ellenes propagandában a császáriak három érvet használtak: 1. jogtalan ellenállás a törvényes uralkodó ellen; 2. Bocskai oszmán támogatása és kapcsolata; 3. Bocskai személyes hite és vallása (tudniillik ariánusnak nevezték) és kegyetlen bánásmódja a jezsuitákkal.³⁵ Emiatt Bocskai ellenpropagandája is három oszlopon nyugodott: 1. Az ellenállás legitimálása; 2. az oszmán–magyar szövetség megmagyarázása és igazolása; 3. Bocskai személyes hitének és vallásának apológiája.

Boccius a Habsburg-ház által rendelt propaganda külföldi hatását is említi a fejedelem előtt: „Gyakran megmutatva a Fejedelemnek német barátaim leveleit, amelyekből többek között azt is megtudhattuk, hogy külföldön milyen sok balítélet kering erről a magyar megmozdulásról, s hatásuk alatt kigyónál-békánál jobban gyűlölik országunkat, amely tapasztalni fogja az egész keresztény világ bosszúját.”³⁶ Boccius szerint a bosszú abból fog állni, hogy a német fejedelmek pénzzel támogatni fogják Rudolf császárt: „A német fejedelmek mint a helyzet urai hatalmas népükkel együtt az ellenségeink tájékoztatása alapján

dere Abgefallene meinydige Hungern, mit den armen Chrisien so jümmerlich und erbärmlich umbgehen. Regensburg, Gräf; 1605.

³² *Warhafftige neue Zeitung/ was swich in Siebenbuergen zugetragen // den 12. Martij/ Anno 1605. da die Jesuiter von Clausenburg entlassen/ vnd des neuen Herrn // Potschkai nicht haben erwarten wollen/vnd sich etliche auff eine Windmuelen versteckt haben.* [1605]. Lásd: Paas, John Roger: *The German political Broadsheet 1600–1700.* Volume I: 1600–1605. Wiesbaden, 1985. P-56. 165.; G. Etényi: *Religió és rebellió*, 69. *Gewisse vnnd erschrockliche neue Zeitung auß Grätz Wien Preßburg und Prag. Was sich Innerhalb Achtdagen jnn Vngern verlossen, hat und noch täglich zutregt Nemlich wie der Botschkay oder die Heyduggen vnd andere Abgefallene meinydige Hungern, mit den armen Chrisien so jümmerlich und erbärmlich umbgehen.* Regensburg, 1605, *Absurda, absurdorum absurdissima; Jeusita, Index & signum ultimi iudicij, tuba Antikristi, astutissimus turbator imperiorum, vaferrinus supressor ecclesiarum, Jesuita; hoc est, capituli Jesuitici conventus super testiculis nupenima habitus in loco quodam celebrenima, anno 1605.* [1605], *Capituli Jesuitici Conventus Nuperrimehabitus in loco quodam celebri Olomucij Anno 1605.* [1605] Lásd: G. Etényi: *Religió és rebellió*, 69. Naumann, Viktor: *Der Jesuitismus: eine kritische Würdigung der Grundsätze, Verfassung und geistigen Entwicklung der Gesellschaft Jesu, mit besonderer Beziehung auf die wissenschaftlichen Kämpfe und auf die Darstellung von antijesuitischer Seite.* Regensburg, 1905. 343.

³³ Paas, John Roger: *The German political Broadsheet 1600–1700.* P-57. 166. *Capituli Jesuitici conventus nuperrime habitus in loco quodam celeberrimo Austriae anno 1605. 2. Maji. Jesuita.* Későbbi kiadásban kis eltérésekkel: *Capitulum Jesuitarum: Habitum Olmucii In Moravia: Insurgente Botsckai*, 1610, HAB 160.16 Quod. (29). Érdekes módon a riogatás egyik erőteljes érve („*Botskai vult testiculos nostros detondere*”) még Bocskai halála után sem vált időszerűtlenné a javított, (eddig Hungarikaként nem katalogizált) második kiadásban, miközben a szöveg szerzője tudatában volt Bocskai „kegyetlen” halálának („*Quod mor crudelis amputabit Botschkai truculenter*”).

³⁴ *Von Gottes Gnaden/ Wir Maximilian/ Pfaltzgrave bey Rhein/ Hertzog in Obern und Nidern Bayrn/ [et]c. [...] Geben in unser Hauptstatt München/ den 15. Julij Anno 1605.* [S.l.], 1605. VD17 12:128151W. BSB München: 2 Bavar. 960, III, 22.

³⁵ „...Követek és levelek útján jelentették a Vezérnek, hogy Németországban kétségbe vonják az ő személyes hitét és vallását, ariánusnak nevezve őt azt erősítgetik, hogy Bocskai számára nincs ennél az eretnekségnél kedvesebb...” Boccius: *Őt év*, 18. = OPR 120.

³⁶ Boccius: *Őt év*, 16. = OPR 118.

érhető méltatlankodással fogják megnyitni pénzesládáikat [...] a mi mielőbbi pusztulásunkra.”³⁷

Összetettebb kép alakulhat ki ugyanakkor, ha figyelembe vesszük a prágai udvar és a német fejedelmek egymás közötti levelezését és a Bocskai-felkelésnek a birodalmi belpolitikában elfoglalt szerepét és hatását.³⁸ Folyamatos belső birodalmi vitákat³⁹ tükröz az a eset is, amikor Rudolf udvara a birodalmi segély érdekében azt az erősen torzított képet közli Bocskai mozgalmáról a szász választóval, hogy az ariánus Bocskai és népe nem kíméli a németeket, az evangélikus papokat megöli. A választó viszont válaszában közli, hogy Magyarország zavarát nagyrészt a jezsuiták okozták, akik „a szent ágostai hitet is üldözik”, és „csak a vallásszabadság helyreállítása segíthet”.⁴⁰ Nem mellesleg a német választók is tájékozottak voltak hírlevelekből és diplomáciai jelentésekből, többek között akár Bocatius iratai révén is a katonai és politikai eseményekről, beleértve Belgiojoso kassai tevékenységének részleteit is.⁴¹ Voltak viták ugyanakkor a választók között is, de nem csak elvi kérdé-

³⁷ Bocatius: *Öt év, 16-17.* = OPR 118.

³⁸ Evans–Thomas (eds.): *Crown, Church and Estates*, i. m.; Pálffy Géza: *Bündnispartner und Konkurrenten der Krone: die ungarischen Stände, Stefan Bocskai und Erzherzog Matthias 1604–1608*. In: Bůžek, Václav (Hg.): *Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608–1611)*. České Budějovice, 2010. (Opera historica, 14.) 363–399.; Ritter, Moriz: *Briefe und Akten zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher. I. Die Gründung der Union, 1598–1608*. München, 1870.; Stieve, Felix: *Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga*. München, 1895. (Briefe und Acten zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges, 6.) 46–63.

³⁹ A prágai udvar és a német választók Bocskai felkelésének ügyében folyt levélváltásainak dokumentumaiból kivonatokat közölt Marczali Henrik: *Regeszták külföldi levéltárakból II*, Történelmi Tár (a továbbiakban: TT), 1878. 915–923. (1605. jan. – 1606. jan.) és Ritter: *Die Gründung der Union*, 431–455. A protestáns választók egymást is tájékoztatták a katonai és politikai hírekről és álláspontjukról, esetenként kortárs röplapokat is elküldtek egymásnak. A nyomtatott szövegek azonosítása és a levélváltás dokumentumainak és a résztvevők álláspontjának részletes feldolgozása még várat magára. Az eredeti dokumentumok többnyire Drezdában és Münchenben találhatóak.

⁴⁰ Rudolf instrukciója a szász választóhoz küldött követe részére a török elleni segély ügyében – Rudolf császár II. Christian választóhoz (Marczali összefoglalója): „Bocskay török segélyvel, fenyegetéssel »uud durch vertröstete keinem Regenten mögliche und den Underthanen selbst schädliche Libertät« Magyarország nagy részét elfoglalta. Bocskay arianus és népe semmi vallású németet nem kímél, az ágostai papokat is leölte. Ha véget nem vetnek, új paraszt-lázadás lesz az eredmény. Minden erőködésünk daczára hadaink folyton fogynak. Segélyre van szükség. Most 7-8000 ember többet használ, mint később 5-ször annyi. Mivel gyorsabban küldjön puskásokat Bécsbe.” Prága, 1605. jan. 10. (Mell.) Marczali: *Regeszták*, 915.

⁴¹ A kassai eseményekkel és különösen Belgiojoso tevékenységével kapcsolatban számos irat keríngett szerte Európában, az iratok pontos azonosítása és számbavétele azonban még várat magára. Az egyik közismert irat (Warhafftige undt Beweisliche Articul, lásd még később), amely Szamosközy gyűjteményében is fennmaradt, a német területeken nyomtatásban is terjedt (lásd: Marczali: *Regeszták*, 923–924.), ugyanakkor több különböző irat is létezhetett, mivel Szilágyi az elveszett iratok között is felsorol egy „1604. Belgiojoso kassai kapitán dolgai” címűt. Lásd: Szilágyi Sándor (szerk.): *Szamosközy István történelmi maradványai. 1542–1608*. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXX.) IV. Budapest, 1880. XV. Ez lehetett az alábbi, több külföldi gyűjteményben megtalálható irat is: *Kurzer Bericht des Prozesses, so der Feldoberster in Ober-Ungarn in Hinwegnehmung der Kirchen zu Caschau ... vorgenommen*. Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6035. Címleírás alapján: „Wahrhafter und kurzer Bericht über den Prozess des obersten Feldhauptmanns in Oberungarn Grafen Jacobus Belgiojoso wegen der Einnahme der Kirche in Kaschau ... (1604)” (Prager Univ.-Bibliothek, Sig. XVII. D. 20) lásd: Frantisek Miloslav Kouba, *Querela stavů českých r. 1611*. (Eine Beschwerde-

sekben. Ezek során a kerületi és birodalmi gyűlések és a hadisegélyezés kérdését is felvetették; a Bocskai-kérdésnek tehát volt nagyon is praktikus vonatkozása a birodalmi belpolitika szempontjából.⁴² A fő kérdésnek azonban a vallásszabadság és Bocskai felkelésének megítélése számított.

Egyes német protestáns birodalmi rendek ugyanis lelkiismereti alapon nem voltak hajlandók hitsorsosaik ellen harcolni, lévén szerintük a felkelők többnyire protestánsok, és a császárt a vallásszabadság megadására kérték. Ahogy Fridrik pfalzi választó is kijelentette, „a magyar lázadást csak a vallás elnyomása okozta”, ezért csak „a vallásszabadság állíthatja ott helyre a rendet”. Móricz hesseni gróf praktikusabb véleménye szerint a lázadás elfojtása veszélyes is lenne, mert mind a török oldalára kergetné a magyarokat, vagy legalábbis a várható nagy emberveszteség meggyöngytené a birodalom védelmét a törökkel szemben, ezért békéltető követeket kellene küldeni a császárhoz és Bocskaihoz. A szász választó szerint azonban a protestáns birodalmi rendek összefogása sértené a katolikus rendeket, és a törökbarát lázadó Bocskai nem is érdemel méltányos elbánást, hanem erőiesen kell ellene fellépni. Ahogy arról Bocatiustól is értesülhettünk, a császárhú II. Christian „nem volt éppen jóindulatú a magyarok iránt”, sőt véleménye szerint „Bocskay a *religio* érdekében kelt fel, de csak a *régió* volt szívében. Nem a pápistákat, hanem a németeket üldözi. És ha másként akarna is eljárni, nem szabad, a török kezében van.”⁴³ Ez a vélemény nem állt messze a prágai udvar álláspontjától, mivel még Mátyás szerint is a németek iránti roppant gyűlölet hajtotta Bocskait, aki török segéllyel az ország ura akart lenni, miközben „a vallás csak ürügy”. A szász választónak 1605 márciusában írt levele szerint a magyar lázadást „egy török oltalom alatt álló erdélyi úr, Bethlenem Gábor indította meg, ki Erdély-fejedelemségére tört”, és jobb híján rábírtta Bocskait a felkelésre.⁴⁴ Ezzel szemben az egy hónappal korábban férje ügyében Prágában intézkedő Pálffy Katalin az írta férjének, Illésháznak, hogy azon túl, hogy a prágai udvar nagyra értékeli Illésházy császár iránti hűségét és azt, hogy nem vett részt „ebben a feltámadásban”, békülékenynek mutatkoztak a magyarok iránt, és hajlandók a múlt hibáit kijavítani, ahogyan a kassai kapitány is büntetésre számíthat, „miért

schrift der böhmischen Stände vom J. 1611.) Královská Česká Společnost Nauk, Sitzungsberichte der Königl. Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften in Prag, 1901, VIII, 2. és „Die historische periodische Literatur Böhmens, Mährens und Oesterr.-Schlesiens. 1900–1901. (Mit Nachträgen zum Berichte für das Jahr 1899).” *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Bd. 24. (1903). 331. Ugyanennek az iratnak egy másik példánya Drezdában: *Kurzer Bericht des Prozesses, so der Feldoberster in Ober-Ungarn in Hinwegnehmung der Herchen (!) zu Cossen (!) vorgenommen.* 1604. Lásd: Weinart, Benjamin Gottfried: *Litteratur des Staatsrechts und der Statistik von Sachsen.* Bd. 2.: enthaltend die Litteratur der Statistik, Meissen: Erbstein 1802. VIII. (Nr. 33) 119. Erster Anhang. Verzeichnis der auf der Churf. Bibliothek in Dresden befindlichen Mscte. Im Schranke I, 33.

⁴² Sokat elárul a Bocskai-felkelés jelentőségéről Pálffy Kata levele férjének: Pálffy Kata levele 1605. április 18. „Az császár elküldött volt az imperiombeli herczegökhez, hogy segítséget adjanak Bocskay ellen, és azok oly választ adtának, hogy megbékélték vele, és lecsendesítse ezt az dolgot, mert ök keresztyén ellen segítséget nem akarnak adni. Az török ellen, az mit ezelőtt, ezután is készek segíteni, de az mit ez ideig is adtak, azt sem tudják, hová lett. Ezen annyira megharagudt volt és megbúsult volt az császár, hogy két étszaka keveset aludt miatta, és negyed napig senkit eleiben sem bocsátott, hanem addig törte faggatta magát, hogy azt gondolták, hogy ismét írjanak az imperiumbeli herczegöknek, és szépen írtak immár nekik, és meg is kéri őket, hogy segéljenek, és egy titoktáncsot küldtek be hozzájuk, immár azt nem tudják, mit fognak mivelni.” *Alsó-sztrégovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése.* Kiadta: Ipolyi Arnold. Budapest, 1887. 131.

⁴³ Marczali: *Regeszták*, 918.; Ritter: *Die Gründung der Union*, 431–439., 443., 446–447., 453. etc.

⁴⁴ 1605. Március, Marczali: *Regeszták*, 917.

indított ő háborúságot ott alatt az religio miatt”.⁴⁵ Pár hónappal később Geitzkoflers császári tanácsos azon véleményét fejt ki, miszerint „az egész történet tanúsítja, hogy ily felkelést, melyben a szabadság és vallás forog kérdésben, győzelmek által nem lehet elfojtani”, a kibékülésig azonban „erélyesen kell ellenállani, és ha lehet, Bocskai tanácsosai között viszályt támasztani”. Eltekintve a Rudolf és Mátyás politikája közötti jelentős eltéréstől, az udvar legalább kétféle kommunikációja közötti kontraszt több mint szembetűnő, miközben az is nyilvánvaló, hogy a prágai udvar is különféle üzeneteket küldött különböző politikai tényezőknek, illetve a különböző erőcsoportok egymáshoz és néha időben önmagukhoz képest is eltérő nézeteket vallottak. A Bocskai diplomácia megnyilatkozásainak pedig ezzel a propaganda-gépezettel kellett versengenie.

Bocatius szavaiból nyilvánvaló, hogy ő és Bocskai udvara tisztában volt a szimulációs és disszimulációs propaganda-technikák jelenlétével és jelentőségével, valamint a hírek és az információk felhasználásának fontosságával, ahogy egy ellenpropaganda kialakításának szükségességével is. Bocatius szavai természetesen normatív értéket kölcsönöznek Bocskai üzeneteinek, vagyis azok egyértelműen leplezett propaganda-megnyilvánulások voltak. Másrészt Bocatius bizonyos információkat elhallgatott, ismét másokról pedig nem volt tudomása. Következésképpen a konkrét hír- és propagandairatok keletkezése tekintetében nem teljességgel megbízhatók szavai, azok technikáinak és csatornáinak feltérképezése vonatkozásában azonban munkája kiemelkedő forrás.

A Bocskai-felkelés propagandaszövegei

A Bocskai-felkelés propagandaszövegei elsősorban az országgyűléseken születtek: 1604 novemberében a kassai részgyűlésen, 1605 áprilisában a szerencsi gyűlésen, ahol Magyarország fejedelmévé választották Bocskait, és 1605 októberében–decemberében Korponán. Az 1604. szeptemberi részgyűlést a felső-magyarországi vármegyék és városok képviselői számára Giacomo Barbiano, Belgiojoso grófja, a frissen kinevezett felső-magyarországi főkapitány hívta össze. Ott a nemesek kijelentették, hogy mivel nemcsak nemesi előjogaikban, tulajdonukban, hanem vallásukban is erőszakos, törvénytelen teherterét szenvedtek, „vétlén önvédelem” eszközéhez fognak folyamodni.⁴⁶ A nemesek nyilvános végzésein kívül kül-

⁴⁵ „Négy követet választottanak Bochkaihoz: egyet Thurzó György uramot, másikat Nyári Pál uramot, ismét két németet. Az instructiót is megírták immár, és erősen ajánlják magokat, hogy soha szemökre sem vetik magyaroknak ezt az feltámadást, és mindennek megengedik, és az mi nehézség vagyon, mindent megjobbituak. De mikor bocsássák el az követeket, nem tudhatni, mert csak egy napról másra halogatják az dolgot, késedelmes az ő dolgok. Az kassai generálist is fölhivatta az császár ilyen okkal, hogyha meg nem mentheti magát, mindjárt fölakasztassa, miért indított ő háborúságot ott alatt az religio miatt, és ő császár parancsolatját mutatta róla, az ki az császárnak hírével nem volt, és az oppavai dolog is hogy nem volt hírével, az ki miatt igen haragszik az császár az cseh cancellariusra.” Datum Pragae 10. Februarii, anno 1605. In: *Rimay*, 125. Elemzi: Ötvös Péter (szerk.): *Pálffy Kata leveleskönyve, Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606*. Szeged, 1991. 64–65. Nem melleleg Pálffy Kata korábban idézett március 18-i levele szerint Illésházynek mégsem szabad bízni a prágai udvar jóindulatában. „Nem tudom micsoda püspöknek és papnak irt Kegyelmed valami levelet; azt az levelet mindjárt az herczegnek küldték, hogy az császárnak is fölküldje, és Bécsben megemendálták, úgy küldették ide az császárnak. Azért kérem Kegyelmedet, ne higjjen Kegyelmed nekiek, mert bizony még nincsenek jó szivvel Kegyelmedbez.” *Rimay*, 131.

⁴⁶ „contra eiusmodi illegitimos impetitores [...] Status et Ordines cum inculpata tutela defensuros sese retulere”, Monumenta Hungariae Historica, Harmadik osztály, Magyar országgyűlési emlékek, szerk. Fraknoi Vilmos és Károlyi Árpád. Budapest, 1874–1917. (a továbbiakban: MOE) X., 590. Vö.: Nagy Gábor: *Lux veritatum (Bocskai, szabadság, harc)*. In: Tanulmányok Bocskai Ist-

földnek szánt propagandaszöveg nem készült. Az 1606-os kassai gyűlések pedig már elsősorban a kiegyezés feltételeiről tárgyaltak, az ekkor született iratokat ezért nyilván csak a béketárgyalások menetével és dokumentumaival együtt lehetne érdemben elemezni, amitől itt több okból is tartózkodnunk kell. Az országgyűlések és részgyűlések közötti időben szintén születtek diplomáciai levelek, azok azonban leginkább Bocskai nevében íródtak vagy külföldi követjárással voltak kapcsolatosak. Tekintve, hogy a gyűlések története a leginkább dokumentált, ezért a szövegek keletkezését megpróbáljuk elsősorban hozzájuk kötni.

A szövegek keletkezése a kortárs forrásokban

Bocatius részletesen leírja a 1611 körül írt *Olympias carceraria...* című kiadatlan emlékművében, milyen információt, híreket és üzeneteket kapott Bocskai és a Bocskai-pártiak 1604 és 1606 között, hogyan reagált a fejedelem, ki kapott megbízást a válaszok megírására, hogyan keletkezett Bocskai politikai üzenete és milyen módon terjesztették ezt az üzenetet külföldön.⁴⁷ Ha forrásként használjuk ezt az iratot, akkor nem szabad elfelejtenünk, hogy Bocatius nagyon is konkrét céllal írta a prágai fogságból való hazatérése után, öt évvel a felkelést követően. Ezzel az írással akarta megvédeni magát az ellen a vád ellen, hogy tulajdonképpen „saját maga fejére idézte a bajt”.⁴⁸ Bocatius műve ezért tulajdonképpen politikai propagandairatnak és személyes apológiának tekinthető és kevésbé visszaemlékezésnek, ha lehet egyáltalán éles határt húzni a két műfaj között.⁴⁹

Bocatius leírása azzal kezdődik, hogy Bocskai részországgyűlésre hívta össze a felsőmagyarországi rendeket Kassára 1604. november 12-ére, ahol eldöntötték, hogy innen követet vagy legalább egy levelet fognak küldeni a Német Birodalom fejedelmeihez, „hogy ennek a váratlan és hirtelen felkelésnek az okait megmagyarázzák”. Bocatius szavai szerint

vánról. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, 2008. (tom. 13) fasc. 2, 95–96. A kifejezés a római jogból származik, mint az azonnali és ésszerű erőszak kifejezése az élet és a vagyon védelmében (*incontinenti* vagy *moderamen inculpatae tutelae*). Russell, Frederick H.: *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge, 1977. 42.

⁴⁷ Bocatius, Ioannes: *Olympias carceraria*. In: OPR 111–185. Magyar fordítás: Bocatius: *Öt év*, 175. A kézirat tudomásunk szerint egyetlen fennmaradt példánya a berni Bongarsius gyűjteményben van: *Bibliothèque publique et universitaire*, Genf. (Archives Tronchin Vol. 122.) Mss. C. 12. Class. A. Alvinczi Péter Bethlen Gábor udvari papja lett a kézirat tulajdonosa Bocatius halála után, majd az ismeretlen okból Hollandiába és onnan Svájcba került. Lásd: Csonka Ferenc: *Jegyzetek*. In: Bocatius: *Öt év*, 232.; Nagy Barnabás: *Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu Bullinger*. Zwingliana, Bd. 12. (1965) Heft 3. 205–206.

⁴⁸ Bocatius: *Öt év*, 7. = OPR 112–113.

⁴⁹ Bocatius visszaemlékezéséhez egy érdekes, nem kevésbé szubjektív párhuzam a császár hűségén megmaradó Sopron bírójá, Lackner Kristóf életrajznak álcázott önéletrajza, amely szerint *pro patria* harcolt Bocskaiék ellen, akiket „a mi és a kereszténység kárára” ellenségnek és lázadóknak tartott („*hostis et Rebelles*”), megjegyezve, hogy egy „pápista” ugyanezért nagy jutalmat kapott volna. Lackner Kristófnak, *mindkét jog doktorának rövid önéletrajza. Vitae Christophori Lackneri, I. U. D. Hominis, brevis consignatio*. A szöveget gondozta és fordította, a jegyzeteket, a bevezető tanulmányt és a mutatókat készítette: Tóth Gergely. Sopron, 2008. 106–107. Lackner szubjektivitására különösen lásd: 22–23., XVIII–XXII., 140–143. A visszaemlékezésekről általában: Tóth Zsombor: *Az emlékezés poétikája*. In: Tóth Zsombor: *Moribunda Transsylvania, XVII. századi erdélyi emlékirók*. Kolozsvár, 2000. 5–22.; uő.: *Domus Daedali, Megjegyzések a narratio historica, fikció és valóság relációjában történő problematizálásához a XVI–XVII. századi magyarországi latin nyelvű történetírásban*. A kolozsvári Láthatatlan Kollégium elméleti folyóirata, 2. évf. (2001) 5. sz. 30–42.

három átlagon felüli műveltséggel rendelkező nemesembert bíztak meg, hogy írják meg a levelet: Rimay Jánost, Melczér Jánost és magát Bocatiust. A levélírás külön történt, ott-hon: „S mivel ehhez a nagy jelentőségű munkához néhány napra volt szükségünk, néhányunkat felmentettek a gyűlésen való részvétel alól, hogy otthon fogalmazzuk meg a levelet.”⁵⁰ Bocatius beszámolója szerint azonban rossz hírek érkeztek, miszerint „Basta fenyegeti a felső-magyarországi részeket, mert Esztergom alól megindult az egész császári hadsereggel, hogy Barbiano és Petz szétszórt és megfutamított csapatainak segítséget hozzon”. Bocatius azt sejteti, hogy mindezek elvonták „Vezérünk” figyelmét a követség kérdéséről. Nehéz megmondani, hogy pontosan mikor kapták meg a híreket Kassán, de nem kizárható, hogy Bocatiuséknak még volt idejük elkezdni a levelek megírását.⁵¹ Bocatius azonban csak a katonai események következő évi folytatása kapcsán mondja, hogy a követség terve végleg meghiúsult, tehát a levelek írását elvileg 1605 év elejéig bármikor folytathatták. Ugyanakkor nincs kézzelfogható közvetlen bizonyítékunk, hogy már 1604-ben elkezdték megírni Bocskai politikai üzenetét, ahogyan Bocatius állítja. Nem lehet tudni, hogy az akkor kelt levélnek vagy szövegtervnek mi lett a sorsa, ha egyáltalán tényleg elkészült ekkor egy vagy több szöveg.

Közvetett bizonyítékok azonban rendelkezésre állnak. Ahogyan Gyulafy Lestár leírta a följegyzéseiben: „Nagy Ferencz, ki most onnét Bocskaitúl jött, azt mondja, hogy ennihány helre idegen országokra irásokat küldött Bocskai, kiben purgálja magát és okát adja a mostani indulatjának. A többi közt: a S. András király decretumából, kiben expresse meg va-gyon írva, hogy ha az király országát és kiváltképpen az nemességet szokott törvényekben meg nem akarnája tartani, hanem szabadságokban megháborítania: az olyan fejedelemre de facto, sine ulla nota, szabad legyen mingyárást az alatta valóknak föltámadni, és mago-

⁵⁰ Bocatius: *Öt év*, 11-12. = OPR 115.

⁵¹ Nagy László szerint Basta november 5-én indult el az esztergomi táborból, és november 16-án érkezett meg a Fülek melletti mezőre hosszú, óvatos menetelés után. Szerinte amikor néhány nappal a kassai országgyűlés megnyitása (nov. 12.) után Hadsí Husszain „Bocskai oldalára övezte a szultáni kardot, már megérkezett a hír Kassára”. Nagy László: *Bocskai István a hadak élén*. Budapest, 1981. 137. Eszerint legfeljebb pár napjuk lehetett Bocatiuséknak a levelek megírására, ha egyáltalán, mielőtt Basta fenyegetéséről tudomást szereztek. Erre a hírre reagálva vállalt csatát Némethi Balázs hajdúival november 17-én Osgyánnál. Ugyanakkor Szamosközy (IV, 257.) szerint Bocskai november 19-én kapta meg a kardot, vagyis a csata kezdete után két nappal, következőképpen Nagy László kronológiája a kard átadására nézve nem segít megállapítani a hír érkezésének becsült időpontját. Szamosközy adatai azonban nem mindig megbízhatók, például szerinte – Sepsi Laczkó Krónikájával Lásd: *Sepsi Laczkó Máté Krónikája* In: Erdélyi Történelmi Adatok [továbbiakban: ETA] III, szerk. Mikó Imre, Kolozsvár, 1858. 54. és Veress Endre egyetértésben – az oszgyáni csata november 14-én zajlott le (IV, 260.), miközben a résztvevő Basta – Kollonitsch Seifried kapitánynak november 18-án írt levelében – úgy beszél a csatáról, mint ami tegnap történt (*angestern*). Lásd: Veress Endre (szerk.): *Basta György hadvezér levelezése és iratai, 1597–1607*. MTA, 1909. nr. 1708, 524. Istvánffy szerint ugyanakkor Basta már november 13-án megérkezett Losonchoz, majd Fülekre (Istvánffy Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája*. Budapest, 2009. 34. k. 438.), sőt Basta már november 13-án beszámol Mátyásnak Lippai Balázs egy azóta elveszett, november 11-én Bastának írt leveléről (nr. 1697, 1699, 520–521), miszerint Lippai seregeivel Rimaszombaton tartózkodik, és hatalmába jutott Tokaj, Kassa és egyéb erősségek. Következőképpen Bocskaiék legkésőbb november 12-én tudomást szerezhetek Basta csapatainak mozgásáról és fenyegető katonai jelenlétéről. Amennyiben pontosan örökíti meg az eseményeket, Bocatius ennek a hírnek a megérkezéséről számolhatott be, mindenesetre a fentiekből elképzelhető az is, hogy egyáltalán nem volt idejük leveleik megírására. Mindez csak azt példázza, hogy a szövegek feltárásán kívül milyen problémákat okozhat a szövegek kontextusának bizonytalansága. A továbbiakban az ilyen mikrofilológiai és forráskritikai megjegyzésektől tartózkodunk.

kat in libertatem asserálni.”⁵² Gyulafy feljegyzései nem teljesen rendszerezettek, kronológiailag pedig ismétlések és átfedések tartalmaznak, de úgy tűnik, hogy ez a bejegyzése azokhoz az eseményekhez kapcsolódik vagy azok után következik közvetlenül, amelyek során felmerült, hogy Bocskai kompromittáló tartalmú levele „a király képe” kezébe került. Eszerint a fent leírt iratok elkészítése már 1604 végére is feltételezhető, amennyiben a szövegrész tényleg közvetlenül az azt megelőző eseményhez kapcsolódik. Fontos még megjegyezni, hogy Gyulafy beszámolója szerint Bocskai szándéka szerint saját (és nem nemzete) „indulatja” igazolásának fő érve a külföld számára a nemesi szokásjog, vagyis az, hogy a nemesi szabadságok védelmében az Aranybullában rögzített ősi szabadság szerint a nemesiség a hűtlenség terhe nélkül az ellenállás eszközához nyúlhatott. A szerencsi kiáltvány is tesz utalást az Aranybullára, ami közvetetten utalhat annak korai keletkezésére, de igen sok érv szól ez ellen, ahogy azt később még látni fogjuk. Nemesi alkotmányosságra vonatkozó érvet ugyanis sok korabeli szöveg tartalmaz, de fontos hozzátenni, hogy ez csak egyike volt a Bocskai-propaganda által használt politikai beszédmódoknak.⁵³

A magyar történeti szakirodalom igen sokáig ugyanis a kálvini teológiát és annak ellenállásánál állította a rendi érveléssel szembe mint lehetséges eszmei alternatívát, még ha azt politikai és taktikai okból nem is alkalmazták nyíltan az azt nyilvánvalóan elutasító katolikus uralkodóval szemben, miközben a lutheránus teológia álláspontját úgy állították be, mint a feltétlen engedelmisséget és legfeljebb passzív engedetlenséget hirdető pozíciót.⁵⁴ Ez a kettősség pedig annak ellenére fennmaradt a magyar történeti közvélekedésben, hogy a nyugati szakirodalom már évtizedek óta kiindulópontnak tekinti a lutheránus politikai teológia úttörő voltát, és alapjaiban kérdőjelezi meg a weberi alapon megfogalmazott dichotómiát a – sarkítással fogalmazva – forradalmi republikánus–kapitalista kálvinizmus és az abszolutista fejedelmi-feudális lutheranizmus leegyszerűsítő szembeállításáról. A hetvenes évek történeti kutatása kimutatta ugyanis, hogy a protestáns ellenállás legelső megfogalmazói a német lutheránusok voltak (Luther, Bucer, Osiander, Melancthon), akik egyrészt a középkori birodalmi alkotmányosság alapelveinek adtak új protestáns értelmezést, másrészt a római jog és természetjog alapján dolgozták ki az önvédelem – sokak által akkori formájában megkérdőjelezett – jogát, majd létrehozták ezek hibrid elméletét. Az európai református teológia és politika pedig az 1550-es évekig jóval konzervatívabbnak bizonyult, és csak ezután vette át a lutheránus politikai teológia eszméit és álláspontját, és fejlesztette

⁵² ELTE Könyvtár, II. Litterae et epistolae originales e variis collectionibus selectae 272b. [1602. Fragmentum Collectionis Szamosközyanae et adnotationes historicae Lest. Gyulaffy, de variis negotiis. Aa. 1602-1615.], 343. Kiadás: Szilágyi Sándor: Gyulafy Lestár följegyzései. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból II. k. (MHH-S, 33) Budapest, 1894. 36. (Korábbi kiadásból: TT, 1893, 142.)

⁵³ A középkori hagyományt hangsúlyozza: Eckhart Ferenc: *Bocskai és híveinek közjogi felfogása*. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933. 133–141.

⁵⁴ Benda Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Helikon, 17. évf. (1971) no. 3-4. 322–330.; uő.: *Habsburg Absolutism and the Resistance of the Hungarian Estates in the 16-17th centuries*. In: Evans, R. J. W. – Thomas, T. V. (eds.): *Crown, Church and Estates: Central European politics in the sixteenth and seventeenth centuries*. London, 1991. 123–128.; Makkai László: *A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén*. Történelmi Szemle, 17. évf. (1974) 1-2. sz. 180–181. A két megközelítés álláspontjának lényegi összefoglalását lásd: Varga: *Szemponatok*, 29–33.

tovább, végeredményében tényleg radikálisabb elméletté.⁵⁵ A lutheránus hagyomány fontosságára azóta idehaza is többen felhívták a figyelmet.⁵⁶ Ezt ezért kell hangsúlyozni, mert a Bocskai-felkelés politikai teológiájának és ellenállásának értelmezésekor azt nem lehet csak a rendi és kálvini pólusok között vizsgálni, figyelmen kívül hagyva a 16. század végére ugyan hátrébe szoruló, de sokáig domináns lutheránus hagyományt. Igen fontos észrevétel azonban, hogy a Bocskai-felkelés legkorábbi ellenállástani igazolásainak többsége, például a gálszécsi gyűlés érvelése, rendies jelleget öltött.

Fontos közvetett bizonyíték egy korai szöveg keletkezésére továbbá Filiczki János Prágából Hernbornba írt levele, amely szerint április 20-án már Prágában hallott egy iratról, amelyet Bocskaiék a német fejedelmeknek írtak, hogy ártatlanságukat bizonyítsák azzal, hogy bemutatják a nemzetre zúduló törvénytelenégeket.⁵⁷ Benda Kálmán, a levél kiadója szerint az itt hivatkozott szöveg feltehetően a szerencsi kiáltvány, de véleményünk szerint április 20-án az még nem lehetett Prágában, ha csak az április 17-én nyíló országgyűlésen bocsátották ki, és semmilyen formában nem terjesztették már korábban is. Ezt támasztja alá Pálffy Kata április 23-i levele is, aki megírja férjének, Illésházy Istvánnak, hogy Bocskai német fejedelmeknek szóló levelét azok válaszukkal együtt eljuttatták a császárnak.⁵⁸ Bocsk-

⁵⁵ Skinner, Quentin: *Foundations of the Modern Political Thought*. CUP, 1978.; Burns, J. H. – Goldie, Mark (eds.): *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*. Cambridge, 1991.; Friedeburg, Robert von (Hrsg.): *Widerstand in der frühen Neuzeit: Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich*. ZHF Beiheft 26. Berlin, 2001.; uő: *Self Defence and Religious Strife in Early Modern Europe: England and Germany, 1530–1680*. Aldershot, 2002. uő: *Widerstandsrecht und Konfessionskonflikt: Notwehr und Gemeiner Mann im deutsch-britischen Vergleich 1530–1669*. Berlin, 1999. Cynthia Grant Shoemaker: *The Development of the Lutheran Theory of Resistance: 1523–1530*. Sixteenth Century Journal, Vol. 8, No. 1. (Apr. 1977): 61–76. Cynthia Grant Shoemaker: *Luther and the Justifiability of Resistance to Legitimate Authority*. Journal of the History of Ideas, vol. 40. No. 1. (Jan. – Mar., 1979), 3–20. Olson, Oliver K.: *Theology of Revolution: Magdeburg, 1550–1551*. Sixteenth Century Journal, vol. 3. (Apr., 1972) No. 1. 56–79.

⁵⁶ Péter Katalin: *Az alattalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után*. In: Fabinyi Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Budapest, 1984. 66–71.; Csepregi Zoltán: *Das Widerstandsrecht bei Honter und seinen ungarischen Zeitgenossen*. Konferenciaelőadás: Kultur und Literatur im Donau-Karpatenraum in der Frühen Neuzeit. Szeged, 2008. IV. 22–26.; Horváth Csaba Péter: *Bornemisza Péter politikai prédikációi*. (Szakdolgozat, KGRE), 2011. (kézirat)

⁵⁷ „A császár valamiféle iratot küldött a Birodalom fejedelmeihez erről a belháborúságról (»turba«): de amint értesültem, s egy részét magam is elolvastam, az nagyon messzire esik az igazságtól. A mieink is megküldötték Drezdába e belháború (»tumultus«) igaz történetét, hogy ezáltal az egész világ előtt ismerté váljék a pápatisztelőknek, a közbékesség e megzavaróinak az országok e felforgatóinak csalárdsága és mérhetetlen kegyetlensége: és hogy tudják meg a fejedelmek, mit kell ténylegesen tenniük, kinek kell hitelt adniok, ki ellene kell fegyvert ragadniok. Úgy hallom, Bocskai is elkészített valamiféle levelet a Birodalom fejedelmeihez, amelyben ártatlanságát bizonygatja: leleplezi benne a sok törvénytelenséget, amely nemzetünkre zúdult, és elfordítja a gyalázat magától, amellyel megbélyegezték.” Benda: *Filiczki János levele*, 86., 89. Eredeti: State Papers 80/2 fol. 15–22.

⁵⁸ „Az imperiobeli hercegöknek írt volt Bocskay levelet, melyet ide küldtek az császárnak, és az minemő választot ők adtak Bocskaynak azt is ide küldték. Az Bocskay levele azt tartja, hogy ő az hűnek és magyarországi szabadságának megtartásáért mivel, az mit mivel, az hercegek kedig olyan választot adtak nekik, és intik és kérik is, hogy az császárral megbékéljék, és az hadát is leszálítsa és az császár között és ő közte ő magok fogják közben járni az hercegök, és jó módon el fognak minden dolgot végezni, mert ők semmi segítséget nem akarnak ő neki adni, az kivel körösz-

kai levele nyilvánvalóan hetekkel ezelőtt készülhetett, vagyis bizonyosan nem lehetett egy szerencsi országgyűlésen készült irat, az a kitétel pedig, hogy Bocskai „az hűtnek és magyarországi szabadságának megtartásáért mivel, az mit mivel”, önmagában nem segíti a szöveg azonosítását, hiszen az szinte minden iratra ráillik.

Ahogy később még részletesen elemezni fogjuk, a szakirodalom – elsősorban Károlyi Árpádot követve – előszeretettel érvel amellett, hogy a szerencsi kiáltvány ennél korábban íródott, de csak a szerencsi országgyűlésen hirdették ki, ugyanakkor érdekes mód ezt éppen a szerencsi országgyűlés iratai cáfolják. A rendek szónoka pontosan április 20-án állítja azt, hogy szeretnének rövid időn belül egy olyan szöveget kibocsátani, amelyben az egész világ számára tisztázzák a *generále Decretumunkra* (vagyis az Aranybullára) alapozott önvédelmük okait és mentségét.⁵⁹ Természetesen lehetséges az a forgatókönyv is, hogy egy irat ekkor is készült Szerencsen vagy kicsivel utána (és ahogyan később még látni fogjuk, bizonyíthatóan születtek itt fontos diplomáciai szövegek), miközben a „szerencsi kiáltvány” ennél korábbi, és nem ott készült, vagyis április 20-ig eljuthatott Prágába. Igen lényeges tényező azonban, hogy a szerencsi kiáltványt nem elsősorban a német fejedelmeknek címezték, mint ahogy Filiczki és Pálffy Kata az általuk hallott szövegről állítja, hanem az egész kereszténységnek, vagyis a szerencsi kiáltványra inkább ráillik a rendek képviselője által leírt szövegterv, ami viszont ekkor még nem volt kész. Ami azonban kétségtelen, hogy biztosan ekkor készült az a két magyar nyelvű levél, amelynek német nyelvű fordítását nyomtatásban is kiadták, de azt nem a fejedelmeknek címezték, és egyéb fontos diplomáciai levelek és politikai üzenetek is itt fogalmazódtak meg.⁶⁰

Ismert ugyanakkor egy feltehetően korai szöveg, amelyet biztosan a német fejedelmeknek címezték, és egy változata feltehetően már a szerencsi részgyűlés előtt keletkezett. Fennmaradt ugyanis egy 1604 végére datált olasz nyelvű szöveg, amely igen szoros rokonságot mutat egy német fejedelmeknek írt magyarázkodó irattal.⁶¹ A szövegek részleteire ké-

tén vérenek kellene omlani. Itt az emberek azt tartják, hogy igen eszesen csölködött Bocskay, hogy írt volt az herczegöknek.” Rimay, 134.

⁵⁹ „Hanem az mint hogy hűti tartása ellen ő fölségének melylyel Magyarországnak köteles volt, hitünkben és szabadságunkban megháborítottanak az ő fölsége után való generálisok, mi is Gál-Szécsben tavaly tett protestatióknk szerint az ő felségétől reánk vetett súlyos sententia ellen, kihez képest mindnyáján halálnak lettünk volna fiai, magunk oltalmában, generále Decretomunk tartása szerint, életünkért, szabadságunkért fogtunk fegyvert ő fölsége ellen, Nagoddal kegyelmes fejedelmünkkel eggyött, minthogy kéváltképpen minden törvény ellen az ő fölsége hatalmas és tisztin kívől való cselekedeti akkorban Nagodon nyilvánban grassált, kit ennek utánna is Nagoddal egy értelemből régi szabadságunknak oltalmáért, nem offensive, hanem defensive fejönk fenállásáig készek vagyunk és löszünk is continuálni. Melyről magunk mentségére egész országbul nem sokára az egész keresztység kezében scriptomot akarunk bocsátani, kivel világosan minden dolgainknak igaz és elegendő okait adjuk.” (1605. ápril 20.) *Azon beszéd, melyben a fejedelemmé' választott Bocskayt a szerencsi rendek eskütételre szólítják föl.* MOE XI, 154. A beszédet valószínűleg Homonnay mondta el. Lásd: Venásch Eszter: *Homonnai Drugeth Bálint hadinaplójának kiadatlan része.* Lymbus: Magyarasztudományi Forrásközlemények. Budapest, 2007. 19–46. A beszéd egy kortárs latin fordítása „*generalis decreti regni Hungariae*”-ként adja vissza a törvényre való hivatkozást, ami nyilvánvalóan az Aranybullára utal. *Acta in Ungarn, Böhmen und Schlesien. 1604–1609* (a továbbiakban: Acta): Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Wroclawskiego, MF 9961, 12v. További kortárs hivatkozásokra lásd: Eckhart Ferenc: *Bocskai és híveinek közjogi felfogása.*

⁶⁰ Nyakas Miklós: *Bocskai szerencsi levelei.* In: *Confessio: a Magyarországi Református Egyház figyelője*, 30. évf. (2006) 3. sz. 50–54.

⁶¹ *Ad Sacri Romani Imperij Potentissimos, Serenissimos et Illustrissimos Electores, Principes, ac Duces, Urbes Imperiales, Germania Provincias, caeterasque Totius Christjanitatis Regiones omnes*

sőbb térünk majd rá, de talán már a fentiből is látszik, hogy nagyon nehezen eldönthető, hogyan, kik és mikor fogalmazták, írták, másolták és terjesztették Bocskai politikai üzeneteit a külföld számára. Nagyon fontos kiemelni továbbá, hogy nem egy írásról volt szó, hanem számos és műfajában is többféle kiáltvány, levél és más jellegű politikai szöveg létezett. Bocatius beszámolójából mindenképpen bizonyos, hogy nem a nulláról kezdték a diplomáciai üzenetek megfogalmazását, amikor a szerencsi gyűlésen Bocskai udvara megírta legfontosabb diplomáciai iratait, és voltak – nem feltétlenül írott – előzményei az áprilisi iratdömpingnek. Felvethető, hogy az 1604 végén készült szövegek beépültek későbbi szövegekbe, de ez filológia bizonyítást és sok tekintetben új forrás előkerülését igényelné. Bocatius leírása csak azt mutatja meg teljes bizonyossággal, hogy a Bocskai-propaganda kezdetől fogva csoportmunka volt. Ezt a következtetést Bocatius későbbi eseményekre vonatkozó beszámolóit és későbbi, fennmaradt források tanulmányozása egyaránt, egymástól függetlenül is alátámasztja.

Manipulációs és propagandaszándékok könnyűszerrel kimutathatók Bocatius írásaiban is. A Bocskai-propaganda szövegeinek keletkezése szempontjából kulcsfontosságú *Olympias*-ban is sok esetben tetten érhető a tudatos elhallgatás vagy manipuláció. Igen érdekes, hogy Bocatius egyáltalán nem említi a szerencsi országgyűlést, ahol bizonyíthatóan jelen volt, miközben a korponai gyűlésről és az ott született szövegek keletkezésének körülményeiről igen részletes beszámolót nyújt.⁶² Arra a kérdésre, hogy miért nem írt semmit az *Olympias*-ban a szerencsi országgyűlésről, többféle válasz adható. 1. Azért nem írt a szerencsi országgyűlésről, mert ott nem merült fel a németországi követség vagy a német választóknak írandó levél kérdése. Mivel Bocatius a németországi követjárásával kapcsolatban írja munkáját, a szerencsi országgyűlés ezért nem releváns információ ebből a szempontból, míg a kassai és a korponai országgyűlés annál inkább. Ezzel csak az a probléma, hogy műve nem csupán a németországi követjárás kérdését érinti, hiszen beszámol arról a tervről, hogy Kátai Krakkóba, Illésházy pedig Bécsbe menjen követségbe. A szerencsi országgyűlésen pedig fontos leveleket intéztek a lengyel királyhoz, és Kátai lengyelországi követjárása is itt kezdődött, tehát nem világos, miért nem tartozott volna ide a szerencsi országgyűlés története, különösen, hogy Káthayt Bocatius később is emlegeti más összefüggésben. 2. Tudatosan nem írt róla, mert nem tartotta vállalhatónak az ott történeteket, ezért szerette volna, ha a feledés homályába vesznének az ott történetek, pl. Bocskai fejedelmi megválasztása, és azt nem említené egy olyan munkában, ahol Mátyás nevezi felségnek. 3. Vagy az emlékezete hagyott ki, de ez esetben nem megbízható a forrás a szövegek keletkezésével kapcsolatban, vagy pedig megbízható ugyan, de a szerencsi és a korponai országgyűléseken történeteket egyaránt a korponai országgyűlés történéseiként adja elő. A tudatos elhallgatás mellett szól az észrevétel, miszerint felettébb feltűnő, hogy a nagyvezérrel való novemberi találkozásáról Rákosmezőn sem ír semmit, miközben szemtanúként korábban

et singular, Hungarica gentis Excusatio maximé necessità, Cur illa contrá Caesaris Romani) (a továbbiakban: *Excusatio*), ezt biztosan a német választóknak írták, míg a szerencsi kiáltványt nem. Feltehetően Filiczki is erre utalt már 1605 áprilisában.

⁶² A Csonka kiadásban csak kétszer fordul elő Szerencs neve: 1. Kihallgatásának jegyzőkönyvében: *Interr. II, 8. (219): „Als durch den Botschkay der Landtag zu Serentshi gehalten worden, wehr die Artickel zu demselben concipiret.”* Bocatius válasza nem található a jegyzőkönyvben a szerencsi cikkelyek szerzőinek személyét firtató kérdésre, de az mindenesetre világos, hogy a császáriaknak fontos lett volna kideríteni, ki írhatta azokat. 2. A kassai szenátus Bocatiust, Hercegh Istvánt és Melchior Reinert választotta és küldte a szerencsi országgyűlésre (App. IV. 1605, 2., 520), amiből nyilvánvaló, hogy Bocatius jelen volt a gyűlésen, tehát tudnia kellett, milyen szövegeket írtak ott.

egész művet szentelt ennek, tehát bizonyosan nem felejtette el. Látszólag Bocatius nem említ semmi olyan eseményt, amiben Bocskai bármilyen megválasztása vagy koronázása történt, mivel nem akarta megkérdőjelezni a Habsburgok uralkodói pozícióit, és úgy tesz, mintha ezt Bocskai sem akarta volna megtenni, és mozgalma csupán jogos önvédelem vagy felkelés lett volna, de a trónfosztás nem volt cél.⁶³

A küldemények

Az első 1604-as Bocskai elleni röpirat megjelenése után mindez haraggal töltötte el a fejedelmet, ahogyan Bocatius leírta. Ezután Bocskai és a hívei megpróbálták megváltoztatni a Magyarországról és Erdélyről kialakult külföldi képet. Ezért kellett a felkelés folyamatáról pontos információt és meggyőző politikai üzenetet előkészíteni és terjeszteni az információhálózatokon keresztül. Ahogyan erről Bocatius csomagjainak tartalma tanúságul szolgál, Bocskai hívei a következő formákat választották erre: levél, kiáltvány, illetve irodalmi mű, például párbeszéd vagy fiktív levél. A császáriak hasonló írásokat bocsátottak ki. Az információ levél formájában ment ki az országból, és információközvetítők, külföldi magyar diákok vagy tudósok segítségével terjedt tovább.⁶⁴ Prága, Heidelberg és Velence fontos csomópontjai voltak a magyar híreknek, és ezekből a városokból terjedtek tovább egész Európában.⁶⁵ Bocatius bevallotta a prágai börtönben, hogy hollandok és skótok lengyel áruházban jártak Lengyelországon keresztül Magyarországra, hogy közvetítsenek Németország és Bocskai között.⁶⁶ Bocatius szerint bizonyos információcsere és üzenetváltás annyira titkos volt, hogy csak a Bocskai körüli legbelső kör tudhatott róla.⁶⁷ Amellett Bocskai Bocatiushoz

⁶³ Forgács Zsigmond 1605. december 12/18-i jelentése („Relatio...”) szerint Bocskai elfogadta a koronát, de feltételekkel. Lásd: Ráday gyűjtemény, Benda-hagyaték, 5. cs., 13. d. „*Coronam autem ea se conditione a vezirio accepisse dixit, ut libera regni electio intacta permaneret, neve decente se genti suae principem sultanus vel nominaret vel insigniret.*”

⁶⁴ Szenci Molnár Albert szerepéről Heidelbergben lásd: Dötsch, Jörg: *Respublica literaria. Zu den humanistischen Beziehungen Ungarns zur Kurpfalz um 1600.* Studia Caroliensia, 4. évf. (2004) 1. sz. 5–16.; Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében.* Budapest, 1985. (Humanizmus és reformáció, 12) 58–62. Turóczy-Trostler József: *Szenci Molnár Albert Heidelbergben.* In: uő.: *Magyar irodalom-világirodalom.* 2. köt. Budapest, 1961. 109–155.; Dézsi Lajos: *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Budapest, 1898.

⁶⁵ A velencei híreket a Bocskai felkelésről lásd: a londoni State Papers-ben. National Archive, Kew, SP/80 0022-0028. Joris Hoefnagel és a fia, Jacob Hoefnagel, Prágában élő flamand művészek részletes politikai elemzéseket küldtek levelekben a kelet-európai helyzetről Hollandiában élő rokonokhoz, a híres Huygens családdhoz. A családból politikusok, diplomaták, tudósok és művészek kerültek ki. Leerintveld, Ad: *Politiek, religie en literatuur. Het fonds van de Haagse drukker en uitgever Aert van Meurs en de familie Huygens.* De zeventiende eeuw, vol. 7. (1992) No. 1. 141. Egy példa a heidelbergi híráramlásra: „Ein neuer Bericht über die Ursachen der ungarischen Empörung liegt bei. Datum Heidelberg den 12. Aprilis a. 1605.” In: Ritter: *Die Gründung der Union,* 444.

⁶⁶ „*Schotten, Niderlender, welch den freien Paß in Hungern haben, tragen eins undt das andere zu beiderseits.*” Bocatius: *Confessiones* I. In: OPR 236. „*Sonst seind Schotten und Niderlender, die in polnschen Kleidern in Ungern komen, eins und andre Brief und Zeitungen bringen und außtragen.*” Bocatius: III. [*Neun Ursachen worum Caschaw Rebellion habe.*] (1607. január 07.) In: OPR 243. Egy németalföldi, aki járhatott Magyarországon a Bocskai felkelés alatt, a források szerint a prágai művész, Joris Hoefnagel lehetett.

⁶⁷ „*Auß Schlesien, Mehren undt Österreich sol auch von etlichen ein heimblicher Verstandt sein, kan gleichwol die Person nicht wissen, oder die Schreiben undt Botschafften so ihnen zugeschickt, oder von ihnen gelangen, mit Vleiß dermassen undt den Ungern heimlich gehalten, das es auch*

hasonló követői, Illésházy István, Rimay János és mások is vittek magukkal írásokat vagy szóban adtak át híreket és politikai üzeneteket, ahogyan azt Bocatius emlékiratából, iratainak inventáriumából és más forrásból tudjuk.

A keresztyén fejedelmeknek és a német választófejedelmeknek szóló politikai üzenetek keletkezése

Az alábbiakban indokolt az említett szövegeket tüzetesebben is megvizsgálni, elsősorban arra való tekintettel, hogy mikor keletkezhettek, kik lehettek a szerzőik, milyen érvelést használtak bennük, hogyan terjedtek és milyen formában éltek tovább vagy maradtak fenn a későbbiekben. Bármennyire is feltételezhető egy korai szöveg létezése vagy az, hogy az ismert datálatlan szövegek egyike a kassai országgyűlésen vagy kicsivel az után, de még a szerencsi országgyűlés előtt keletkezhetett, megelőzve a szerencsi kiáltványt, mégis ez utóbbi szöveg elemzésével kell kezdenünk. Egyrészt mert a történeti irodalom szerint Bocskai mozgalmának ez volt a legfontosabb propagandaszövege, másrészt ez a szöveg kulcsszerepet játszott a kutatás történetében, hiszen Károlyi Árpád óta mindenki ehhez a szöveghez hasonlítja a többit, és az ehhez való viszonya alapján próbálja leírni. Következésképpen a szerencsi kiáltványnak nevezett szöveg a többi szöveg megértésének és keletkezésük története felfejtésének a kulcsa is lehet.⁶⁸

A szerencsi kiáltvány

A Querelae excusationes cum protestatione Regni Hungariae praesertim partium superiorum coram Deo et toto orbe Christiano (Querelae), közismert nevén „Szerencsi kiáltvány” címmel ismert írás a leghíresebb és legvitatottabb politikai szöveg, ami a Bocskai-felkelés alatt keletkezett. Károlyi Árpád 1899-ben adta ki a kiáltvány Bécsben fennmaradt latin szövegét.⁶⁹ Benda Kálmán 1955-ben publikálta annak magyar fordítását.⁷⁰ A kiáltvány esetleges szerzőjének személye hosszú időn át vita tárgyát képezte. A Bocskai-felkelés szempontjából kulcsfontosságú politikai szöveg jelentőségét tekintve elég különös, hogy nem tudunk sem létező egykori szövegkiadásról, sem hivatalos példányról vagy másolatról, sem arról, hogy milyen módon terjesztették a kiáltványt a felkelés idején. Károlyi egy a bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*-ban őrzött, a bécsi udvari kamarához beküldött változatra

nicht alle familiares aulae Botschkai wissem, auserhalb des Peter Deacks, Rimai Janos, Simon Peczi, geheimen Boczkaischen Secretari, Zabo Georgen undt etlicher anderer mehr.” Bocatius: Confessiones I. In: OPR 236.

⁶⁸ Katona ugyanakkor nem közli a szerencsi kiáltványt. Ld. Katona István: *Historia Critica Regnum Hungariae stirpis Austriacae...*, Tomulus IX. ordine XXVIII. Budae, 1794.

⁶⁹ S.N.: *Quaerelae, excusationes cum protestatione Regni Hungariae praesertim partium superiorum coram Deo et toto orbe Christiano*. In: MOE, XI. 168–184. Károlyi adja a kiáltványnak *A Bocskay-párti magyarság kiáltványa Európához* címet, miközben a szöveg „Európa” fogalmát nem használja, bár kortárs forrásokban ritkán előfordul. Lásd: Bocskai levele Zerotinnak 1605. május 8-án. In: Dobner, Gelasius (ed.): *Monumenta historica Boemiae II*, Pragae (1768), 451.

⁷⁰ *A szabadságért fegyvert fogott magyar rendek kiáltvány Európához*. In: Benda Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc*. Budapest, 1955. 93–102. Javított kiadása a hiányzó részek közlésével: *A Bocskaihoz csatlakozott rendek kiáltvány Európa népeihez a szabadságharc kitörésének okairól és a török elleni küzdelem megszakításának ideiglenességéről*. In: Sinkovics István (szerk.): *Magyar történeti szövegyűjtemény*, II/1-2. köt. Budapest, 1968. 285–300. Érdemes megfigyelni a szövegkiadói címadás interpretatív jelentőségét, Károlyi szerint ugyanis a magyarság, Benda és Sinkovics szerint a rendek a kibocsátók.

alapozta saját szövegkiadását, amely szerinte ez elég rossz másolat volt.⁷¹ A történészek még mindig ezt a Károlyi-féle kiadást használják és idézik, ritkább esetben az apróbb pontokon eltérő, Szamosközy lejegyezte változatot.⁷²

Datálás:

A *Quaerelae* datálását az is nehezíti, hogy nem szerepel sem pontos dátum, sem név vagy aláírás az egykori példányokon vagy másolatokon. A *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*ban őrzött egyik egykori beküldött, nem aláírt példányon pecsétnyomók vannak, de sajnos a pecsétek nem maradtak fenn.⁷³ Egy másik bécsi példányon szerepel az ismeretlen másoló monogramja.⁷⁴ A Wrocławból előkerült iratgyűjteményben is található egy kortárs kéziratos másolat, ami lehet akár a sziléziai országgyűlésnek elküldött másolat vagy egy diplomácia iratsomag másolata, akár egy Bocatius, esetleg Illésházy által személyesen kézbesített másolat is. Ezen látható egy későbbi datálási bejegyzés a cím felett „1605. Január”, valamint a szöveg végén egy másik egykori kézzel írt dátum „Anno *MIRABILIS DesoLatIonIS* (1605)”.⁷⁵ Fennmaradt továbbá egy egykori töredékes példány Illésházy kézírásában (OSZK), de erről a szöveg alapján nem lehet megállapítani, hogy ennek ő a szerzője vagy csak másolta.⁷⁶ Ezenkívül még két másolat létezik Illésházy egykori birtokából.⁷⁷

⁷¹ Lásd: MOE XI. 184.

⁷² Szamosközy, IV. 295-308. Az 1605. év feljegyzéseinek elejére került pontos dátum nélkül. Szamosközy feljegyzései csak hozzátétőlegesen követik a kronológiai sorrendet, néhol korábbi vagy akár korábbi évhez tartozó feljegyzések is a nagyjából hónapok szerint sorba állított szövegek közé kerültek. Következésképpen a szöveg pozíciója nem jelenti azt, hogy 1605 januárjához kellene kötni. Szamosközy a szerencsi országgyűlés kapcsán csak Bocskai megválasztását említi, a korponai országgyűlésről egyáltalán nem számol be, de említi a lengyelországi és konstantinápolyi követjárást, ezért a szöveget egyik országgyűléshez sem lehet kötni feljegyzéseiben. Ugyanez igaz két másik – általunk csak címléírásból ismert – példányra is. 1. *Querelae Excusationes et Protestatio Regni Hungariae*, 1604. Cambridge University Library, Add. MS 8686 f. 58, hivatkozva in Kurucz György: *Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain Relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800*. Mansell. London – New York, 1992. 2. Az 1485 és 1786 között keletkezett iratokat nem dátum szerinti sorrendben tartalmazó kötet nem ad pontos dátumot a kiáltványnak, ezért igen valószínű, hogy a kiáltvány tartalma alapján került az 1604-es dátum a szövegre. 2. Kameniček, František (ed.): *Prameny ke vpádům Bočkajovců na Moravu a k ratifikaci míru vídeňského od zemí Koruny České roku 1605–1606* (Historický archiv) Nákl. České akademie císaře Františka Josefa pro Vědy, Slovesnost a Umění, 1894. VI, IX. A kiadvány közli a *Querelae* előfordulási helyét (Prager Univ.-Bibliothek, Sig. XVII. D. 20), egy lábjegyzetében pedig 1604-re datálja, ugyanakkor korábban hivatkozik Szilágyi fenti kiadására, amire hivatkozva Kouba is megjegyzi, hogy Kameničekkel szemben az „*uherská querela*”-t Szilágyi 1605-re datálja. Kouba: *Querela*, 1.

⁷³ HHStA UA Comititalia Fasc. 394. Konv. A. fol. 15v. A pecsétek a beküldőhöz tartozhattak, nem Bocskaiékhöz.

⁷⁴ HHStA UA Misc. Fasc. 431 C konv. A. Nachtrag 1601–1621, fol. 17r–21v.

⁷⁵ *Acta*, fol. 110r. A gyűjtemény minden szövege felett utólagos datálás áll, amelyek közül több bizonyíthatóan téves, azokat minden bizonnyal a kolligátum összeállítója írhatta a szövegek fölé, mivel ugyanaz a kézírás vonul végig a teljes gyűjteményen. A szövegvégi kézírásos dátum stílusa Bocatiusra jellemző, vagyis lehetséges, hogy ő másolta, de ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy az ő csomagjából került kézbesítésre valahol Sziléziában, ha egyáltalán ott került sor arra.

⁷⁶ [Illésházy, Stephanus]: *Querelae, excusationes cum protestatione Regni Ungariae praesertim partium superiorum coram Deo et toto orbe Christiano. 1605.* (töredék) Országos Széchényi Könyvtár Quart. Lat. 316. ff. 14r.-19v.

Illésházy szerzőségét már Károlyi Árpád is felvetette, de végül azt állította, hogy ő mégsem lehetett a szerző, mivel a kiáltvány megjelenése idején még nem volt Magyarországon. Károlyi ezek szerint a datálásból következtetett a szerzőre, a keletkezés dátumaként pedig az 1605 áprilisa és júliusa közti időszakot jelölte meg.⁷⁸ Felvetette ugyan lehetőségként, hogy a szerencsi szöveg elveszett, az általa kiadott szöveg pedig már egy későbbi szövegváltozat, aminek keletkezéséről Bocatius is beszámolt a korponai gyűlés kapcsán, de mivel Rudolf már 1605 tavaszán panaszkodott a magyarok ellene intézett kiáltványa miatt, a kiáltványt a szerencsi gyűlés kapcsán tárgyalta.⁷⁹ Az azonban világos, hogy Károlyi közvetlen bizonyítékok hiányában sorolta csak a szöveget a szerencsi gyűlés dokumentumai közé.⁸⁰

Nagy László hasonló logikával kijelentette, hogy Káthay Mihály – a felkelés első hónapjaiban Bocskai kancellárja és legfontosabb tanácsadója – tekinthető a mű legvalószínűbb alkotójának.⁸¹ Nagy szintén azzal érvelt ugyanis Illésházy szerzősége ellen, hogy amikor szerinte az irat keletkezett, valamikor 1605. január közepén, Illésházy még nem volt Magyarországon, bár a szöveget csak a szerencsi gyűlésen hozták nyilvánosságra.⁸² A fentiekből látható, hogy többnyire a datálásból következettek a szerzőre a szakirodalomban és nem fordítva.

Nagy László a szerencsi kiáltvány keletkezési idejét katonai és politikai események (Bastával való januári tárgyalások, Basta februári katonai ellentámadása és a török segédcsoportok érkezése) alapján tette 1605. január 10-e és 24-e közé. Nincs kétség afelől, hogy a katonai események alakulása nagymértékben meghatározta a diplomáciai küldetések alakulását és időzítését, ahogyan erről beszámol Bocatius is, de konkrét datálási javaslatának konkrét bizonyításával Nagy teljességgel adós marad. Meggyőzően lehetne érvelni más katonai és politikai események alapján más keletkezési időpontok mellett is. Ezzel szemben

⁷⁷ Österreichische Nationalbibliothek, Codex 8448. (Illésházy birtokából) Fol. 27r.-40r. Idem, fol. 41r.-fol. 42v. (a második rész töredéke).

⁷⁸ MOE XI, 140, 2. jegyzet és 168.

⁷⁹ Vö.: Horváth Mihály, *A magyarok története*, 3. kötet, 1844. 158-159. Károlyi szövegkiadása óta szinte mindenki a szerencsi gyűléshez köti a szöveget, és ennek alapján datálja annak keletkezését: Benda: *A Bocskai szabadságharc*, 93.: 1605 tavasza; Sinkovics: *Magyar történeti szövegyűjtemény*, 285.: 1605 április; *Magyarország története 1526-1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. 3/1. 740.: „ekkorra már elkészült”, vagyis a szerencsi országgyűlés idejére, „a kancellárián, minden jel szerint Bocatius János tollából, egy latin nyelvű kiáltvány”. Etényi-Horn-Szabó: 192.: „már márciusban eljutott a nyugat-európai udvarokba”.

⁸⁰ Károlyi szerint a szerencsi gyűlés megbízásából készült „heves pronunciamento” már 1605 nyarán Miksa főherceghez került Innsbruckba, de ezt Orliknak az innsbrucki helytartói levéltárban fellelhető, Miksa főherceghez intézett augusztus 24-i levelére való jelzet nélküli hivatkozásán kívül mással nem támasztja alá, és így nem világos, hogy ezt csak a levél tartalmára vagy egy tényleg rendelkezésére álló szöveg alapján állítja. MOE XI, 412. Megfogalmazása alapján nem zárható ki, hogy csupán a levél egy hivatkozásra alapozva állította, hogy az elküldött irat megegyezik az általa közölt szöveggel, amit ezért a szerencsi gyűléshez kellene kötni. Véleményünk szerint az lehetett egy korábbi szöveg vagy szövegvariáns is, ahogy Károlyi is felvetette, de ennek ellenőrzéséig Károlyi érvét nem tudjuk figyelembe venni a *Querelae* datálása tekintetében.

⁸¹ Nagy László: *Ki volt a szerzője a szabadságért fegyvert fogott magyar rendek Európához intézett kiáltványának?* In: Varjas Béla (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16-17. században*. Budapest, 1987. 175-185.; uő.: *Botránykövek régvolt históriánkban*. Budapest, 1997. 150-154.; uő.: *Egy szabályos magyar úr Genfben: A sokarcú Bocskai István*. (Studia Oppidorum Haidonicalium IV) Hajdúböszörmény, 2000.

⁸² Makkai: *Bocskai és európai kortársai*, 486. Nagy László: *A magyar politikai történetéhez (az 1605-ös kiáltvány Európa népeihez)*. Magyar Tudomány, 88. évf. (1981) 5. sz. 358-365.; uő.: *Ki volt a szerzője*, 176.

Makkai a datálás kapcsán a szöveg tartalmi elemeire hívja fel a figyelmet. A kiáltvány szövege ugyanis nem hívja Bocskait fejedelemnek, vagyis az csak fejedelmi megválasztása, 1605. április 20-a előtt keletkezhetett, illetve az utolsó említett történelmi esemény a szövegben Basta és Kolonich hadainak elindulása Bocskai ellen 1604. november 10-e körül, következésképpen a szöveget csak ez után írhatták. Makkai szerint ez a két dátum a szöveg keletkezésének *post* és *ante quem*je. Fontos most leszögezni, hogy Makkai megközelítése azt sugallja, hogy az iratot kizárólag egy rövidebb időszakban írták, és később már nem módosítottak rajta. Makkai ugyanakkor elismeri, hogy sem a november 14-i (!) osztrák, sem a 28-i edelényi csatát nem említi a szöveg, hanem csak reményét fejezi ki afelől, hogy Isten majd megsegíti a magyarokat, aminek szerinte legfőképp az lehet az oka, hogy a szerző nem akarta megemlíteni a felkelés korai vereségeit. Hozzáteszi továbbá, hogy Basta hadjáratának 1605. április 7-i összeomlása feltétlenül szerepelt volna a munkában, ha annak megírása az esemény után történik. Makkai mindezzel elismeri, hogy az információ szelektálásának erősen ideologikus vagy a politikai kommunikáció és propaganda retorikai és stratégiai szempontjait is figyelembe vevő gyakorlata feltételezhető a szövegben, de nem világos, hogy ez miért nem vonatkozhatott Bocskai fejedelmi megválasztására is, amiről Bocatius például sok évvel később is mélységesen hallgat.⁸³ Bocskai fejedelmi megválasztásáról a korponai országgyűlésen írt kiáltvány sem számol be, vagyis ennek a témának a hiánya a szerencsi kiáltványban semmiképpen nem jelentheti azt, hogy a kiáltványnak feltétlenül 1605. április 20-a előtt kellett keletkeznie. (A korponai kiáltvány a török korona átadásáról sem számol be, pedig nyilvánvalóan utána született.) Az is kérdés, hogy egy európai fejedelemnek írt segélykérő kiáltványban miért is kellene Bocskai propagandistáinak említeniük ellenségeik katonai összeomlását: hiszen miért segítenének Bocskai híveinek, ha maguktól is képesek a győzelemre. Persze a fordítottja is igaz lehet, hiszen teljesen reménytelen politikai mozgalmat kár politikailag, diplomáciailag, pénzügyileg vagy katonailag támogatni, ezért szükséges lehetett a külföldi címzett hatalmak számára a győzelem leghalványabb reményének és a befektetés megtérülésének bizonyítása. A kiáltvány alaptónusa azonban inkább az első megfontolást látszik igazolni, amikor is a szenvedő, kivézetett és pusztulás szélén álló országról beszél a külvilágnak, és igyekszik felnagyítani a Habsburg-hatalom mások számára is fenyegetést jelentő politikáját, a magyarok vereségeit ugyanakkor elhallgatja, talán azért, mert lényegesebbnek tartja a katonai konfliktus okait, mint eseményeit felvázolni. Mindebből azonban annyi bizonyos csupán, hogy propaganda-szövegeknél kevésbé használhatók a „hagyományosabb” történelmi beszámolók belső adatokra alapozott datálási módszerei.

Szerzőség:

A szerencsi kiáltvány és egyéb írások szerzőségének kérdése jelen dolgozatunkban nem önmagában releváns probléma, hanem azért, mert kommunikációtörténelmi megközelítés esetén nem lehet elvonatkoztatni a kommunikáció írott és íratlan aktsaiban résztvevő szereplőktől. Az írások szerzőinek ismerete nélkül ugyanis igen nehézkes a kommunikációs pozíció és a szövegben túlmutató propagandacélok felvázolása, még akkor is, ha a szerzők

⁸³ Bocatius megjegyzi ugyan, hogy Bocskait Fenségnek (*Serenissime*) szólították akkoriban, és az idézett párbeszédben fejedelemnek (*princeps*) szólította, de nem írja meg, mikor választották meg és pontosan minek. Miközben feltehetőleg nem kellett volna titkolnia, hogy Bocskai Erdély választott fejedelme volt, többször csak Vezérnek (*Ephoro*) nevezte. *Öt év*, 12., 16., 21. OPR, 115., 118., 121. Az külön érdekessége munkájának, hogy Bocatius a török korona adományozásának kérdését is szó nélkül hagyja, miközben annak korábban egy teljes művet szentelt. Vö.: Bocatius: *Relatio*.

többnyire nem saját nevükben és nézőpontjukból írták szövegeiket. Egy szöveg ugyanis nem kizárólag azt jelenti, amit mond, hanem azt is, amit nem mond. Következésképpen fontos tudni, hogy a szövegekben megfogalmazott eszmék és üzenetek tudatos kommunikációs stratégia eredményei-e vagy a szerző gondolkodásának természetes, reflektálatlan velejárói. Vallási utalások például tükrözhetik a szerző vallási gyökereit és személyes kegyességének nyelvi fordulatait, de ugyanúgy kifejezhetik a politikai üzenetnek és nyelvi megformálójának a hallgatóság vallási elképzeléseire vonatkozó feltételezéseit, mivel azokat a kommunikáció és a meggyőzés sikere céljából nem volt szabad megkérdőjelezni vagy megtámadni. Hasonlóképpen egy szöveg jelentése nem csupán abból érthető meg, amit a szöveg mond vagy kijelent, hanem sok tekintetben sokkal inkább abból, amiért állítja azt, amit állít. Politikai kommunikációban igen sokszor nem a „mit mond”-ból derül ki a „miért mondja”, hanem a „miért”-ből a „mit mond”.⁸⁴

Makkai László különösebb bizonyíték nélkül Bocatiust nevezte meg a kiáltvány szerzőjének. A szerencsi kiáltvány szerzőségének kérdéséről igazán részletes elméletet ugyanakkor egyedül Nagy László dolgozott ki, aki szerint négy érv szól Káthay szerzősége mellett: 1. a protestáns sérelmek felsorolásának hiánya; 2. katolikus elemek jelenléte és a katolikus klérus sérelmének emlegetése; 3. csak neki tulajdonítható tévedések jelenléte a szövegben; 4. „a magyarországi végvári katonaság háttérbe szorítottságának” és az idegen tisztek kinevezésének részletes elemzése. Nagy László a szerencsi kiáltvány szerzősége tekintetében fontosnak tartotta a vallási vonatkozások bizonyító erejét. Mindenekelőtt abból indult ki, hogy Bocskai mozgalma kezdettől fogva erősen protestáns jellegű, hiszen Belgiojoso és Sepsi Lackó Máté szerint is Bocskai egyértelműen a religió üldözésének „színe alatt” vonta magához a hajdúkat, és a szabadságharc első okmánya, a hajdúkapitányok hitlevele (1604. október 14.) is a vallási motívum előtérben állását bizonyítja, mivel a hit megőrzésére fogadtak esküt. Nagy ezzel igyekszik bizonyítani egyrészt, hogy Bocskai motivációi erősen vallási jellegűek, másrészt hogy éppen ezért a katolikus Káthay Mihálynak rendelkeznie kellett olyan tulajdonságokkal, amelyek miatt vallása ellenére Bocskai kancellárjává tette meg. Nem szeretnénk kétségbe vonni Nagy László felvetését, miszerint a kállói kapitányt nagy tekintélye, katonai és politikai ügyekben való jártassága, nagy műveltsége és főként szellemi fölénye tette alkalmassá – nem csupán Bocskai szemében – posztjára, de Nagy érvelése sok tekintetben nem eléggé bizonyító erejű.⁸⁵ Lehetséges, hogy Bocskai nem elsősorban azért vonta magához a hajdúkat „a religió üldözésének színe alatt”, mert számára ez annyira döntő kérdés volt, – persze nyilván fontos volt –, hanem lehetséges, hogy elsősorban azért, mert környezete ezt igényelte, vagy esetleg a hajdúk tartották ezt fontosnak, amit hitlevelük tartalma is bizonyíthat. A hitlevél tartalma azonban csak annyiban döntő, amennyiben az az ő gondolataikat tartalmazza, és nem a hitlevél szerzőjének vagy szövege-

⁸⁴ Megközelítésünk nyilvánvalóan kontextualista.

⁸⁵ A közvélekedéssel, különösen Nagy László véleményével szemben Istvánffy azt állítja, hogy Káthay „felette nagy hitelenségtől indítatván” behódolt várával együtt Bocskainak, és „mivelhogy deáki tudományokban az többinél kevésbé tudós volt, tőle cancelláriussá tétetett vala.” Istvánffy, 437. Istvánffy elfogultsága azonban közismert. Lásd: Nagy: *Lux veritatum*. Nem látszik bizonyítottnak az, hogy ha a szerencsi kiáltványt nem vesszük figyelembe, akkor is olyan nagy műveltségű személynek kell tartanunk Káthayt, aki alkalmas lenne a szerencsi kiáltvány megírására. Szintén Nagy László érveit követi: Ács Pál: „Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled.” *Pázmány vitairata Bocskai haláláról*. = A Ráday Gyűjtemény évkönyve, 7. 1994. 32–45. Érdemes vállalkozás lenne a bizonyíthatóan Káthay által írt, például az általa aláírt Bocskai levelek és dokumentumok összehasonlító vizsgálata. Vö.: Bocskai: *Levelek*.

zójének elképzelését a szöveg – és az eskü – címzettjével, Bocskaival kapcsolatban.⁸⁶ A szövegek ugyanis sok esetben nem vagy nem elsősorban a szerzők elképzeléseit tükrözik, hanem a megszólított hallgatóság feltételezett preferenciáit.⁸⁷ Erre kitűnő példát nyújtanak a hajdúkapitányoknak a bányavárosok számára írt októberi végi, sokszor idézett levelei.

Ebben a hajdúkapitányok felvetik, hogy a császári seregek meg akarják semmisíteni Magyarországot és a magyar nevet (*nomen Hungaricum*), amely jóllehet világi csupán és mulandó (*mundana et transitoria*). A hajdúkapitányok teológiai érzékenysége még meglepőbb, amikor azzal folytatják a bányavárosok zömmel német evangélikus lakosainak írt levelüket, hogy ezek elvesztése még elviselhető lenne, ha Belgiojoso nem kezdte volna „az igaz keresztény és ortodox vallás” üldözését egy olyan törvényre hivatkozva, amit az országlakosok beleegyezése nélkül csatoltak a törvények közé. A kiáltvány az országgyűlés rendjeinek sérelmét összekötötte a kassaiak sérelmével, különösen, amikor részletezi, hogy Belgiojoso elvette a legnemesebb város templomát, bevezette a római bálványimádást, és elkergette Isten igéjének papjait („*Verbi Dei ministri*”). A többségében német lakosú evangélikus városoknak címzett szöveg nem használja sem a „református vallás papjai” kifejezést, ahogy azt annak egyik magyar fordítása tévesen sugallja, és semmilyen utalást nem tesz a német etnikumra, miközben ugyanezen a napon a hajdúkapitányok Thököly

⁸⁶ Czigány István szerint „Bocskainak adott hitlevelükben szereplő elveket, vagyis reformált hit, az édes haza megvédését, egyre inkább a háborúskodás folytatását igazolandó retorikai elemként használták”. Czigány István: *Hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősödése a Tiszántúlon a 17. század első harmadában*. Studia Caroliensia, 6. évf. (2006) 1. sz. 107. Ez nem mond ellent az általunk mondottaknak, sőt éppen alátámasztja azokat, hiszen a kérdés nem az, hogy mi volt a hajdúk valódi szándéka, hanem az, hogy ezt a szándékot milyen retorikai elemek felhasználásával igyekeztek elérni. Nyilván olyan érvelést kellett használniuk, ami Bocskai számára fontos volt. Nyakas Miklós véleménye szerint is a rendi és vallási kitételek a hitlevél szövegében elsősorban Bocskai kívánságait tükrözik, de a hajdúk ezeket elfogadták, és „meggyőződésük szerint magukévá tették”, elsősorban azért, mert ők is a tisztán református térség lakói voltak. Nyakas Miklós: „*Bocskai és a hajdúk*”. In: Barta János, ífj. – Papp Klára (szerk.): „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. (Kisebbségkutatás könyvek.) Budapest, 2004. 35–37.

⁸⁷ Itt természetesen beleütközünk a szövegek nyilvános hatalmi reprezentációban játszott szerepének problémájába. Ez ugyanakkor csak annyiban módosítja felvetésünket, hogy a politikai színpadon sokszor nem a látszólag kommunikáló két fél alkotja felváltva a „feladó” és a „befogadó” szerepét, hanem a két fél, jelen esetben Bocskai és a hajdúk egyaránt és közösen játsszák a színészek szerepét a politika színpadán a szemlélődő nagyközönség előtt. Nem témája cikkünknek a Bocskai-felkelés szövegeinek ilyen jellegű vizsgálata, de a szerencsi részgyűlés szövegeinek komponáltsága és áthallásos üzenetei láthatólag sokkal inkább tükrözik Bocskai fejedelemsé válasszása aktusának reprezentatív szertartásosságát és színpadiasságát, mint valóságos politikai döntéshozatali folyamatokat – miközben természetesen fontos források lehetnének a királyi országgyűlések ügymenetéhez sok tekintetben igazodó Bocskai-országgyűlések intézménytörténeti feltárásához. Vö.: Feuchter, Jörg – Helmuth, Johannes: *Oratory and Representation: The Rhetorical Culture of Political Assemblies, 1300–1600*. Parliaments, Estates and Representation, vol. 29 (2009) 53–66.; Condren, Conal: *Argument and Authority in Early Modern England: The Presupposition of Oaths and Offices*. Cambridge, 2006.; Sharpe, Kevin: *Image Wars: Promoting Kings and Commonwealths in England, 1603–1660*. Yale University Press, 2010.; Ihalainen, Pasi – Palonen, Kari: *Parliamentary Sources in the Comparative Study of Conceptual History: Methodological Aspects and Illustrations of a Research Proposal*. Parliaments, Estates and Representation, vol. 29. (2009) 17–34.

Sebestényhez, Késmárk urához is levelet intéztek, amiben a német nemzetről erősen negatív felhanggal tettek megjegyzést.⁸⁸

A levele szerzői tehát nemcsak a német lakosú evangélikus városok sérelmeit állították előtérbe, hanem kerülték minden olyan retorikai elem használatát, ami a városok Bocskai mozgalmához való csatlakozását elvi vagy érzelmi alapon megnehezítette volna. Nemcsak konfesszionális és etnikai elemet nem tartalmazott felhívásuk, pedig az utóbbi nagyon is jellemzője volt a kornak és különösen a Bocskai-felkelés szövegeinek, de igyekeztek semleges kifejezéseket használni, úgymint „keresztény vallás” vagy „közös haza” (*patria*), ugyanakkor hivatkozva a evangéliumi (protestáns) szolidaritásra a katolikusokkal szemben.⁸⁹

⁸⁸ Benda fordításában a római császár (*imperator romani*) „német császár” lesz, a császári seregek tisztjei pedig „a német sereg tisztjei”, de a német jelzőt az eredeti latin szöveg nem tartalmazza. Lásd: Benda: *A Bocskai-szabadságharc*, 69–70. Ribini: *Memorabilia*, I. 329–330.; Katona: *Historia Critica*, 28., 270–273. Acta, 43v–44v. Benda fordításával ellentétben a Szöveggyűjtemény nem „református papok”-nak fordítja „az Isten igéinek hirdetői”-t, de ahhoz hasonlóan egy lábjegyzetben „az igaz és tiszta keresztény vallás” („*christianae verae et orthodoxae religionis*”) alatt a református vallást érti – szerintünk tévesen. Sinkovics: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, 278–279. Hasonlóan fogalmaz a Bártfa és Késmárk városának Lippay által kiállított hitlevele is, amelyben felesküsznek, hogy az igaz és tiszta keresztény vallás („*in propaganda vera et orthodoxa et religion christiana, inque defensione libertatis incliti Regni Hungariae*”) és a keresztény hit („*in propaganda christiana fide*”) propagálásában és az ország szabadságainak védelmében támogatják annak védelmezőjét, Bocskait („*verae et orthodoxae religionis defensor*”), aki – legalábbis Bártfa esetében – megőrzi a várost és papjait az igaz és tiszta hitben („*in vera et orthodoxae religionis*”). Az utóbbi esetben ez biztosan nem a református vallást jelenti. Nagy László: *Iratok Bocskai István és kora történetéhez. (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VI.) Debrecen, 2005.* 130–131. Ugyanakkor a Szepes megyei Remete és Stósz mezővárosok, valamint Szomolnok és Schwendler bányavárosok nagyon hasonló szövegű, november eleji hitleveleiben felesküdték arra, hogy az augsburgi hitvallás és annak védelmezője, Bocskai feltétlen hívei maradnak, akit egyébként a reformált igaz vallás védelmezőjének is neveztek: „*religionis reformatae et orthodoxae propugnator*”. Uo. 126–129. Ezek szerint – legalábbis az itt említett forrásokban – Bocskai egyaránt védelmezője az evangélikus és református vallásnak, ugyanakkor „az igaz hit” alatt többnyire felekezeti nem definiált protestáns vallást értenek, katolikusat legalábbis semmiképpen. Vö. Weis Mihály bejegyzését a kassai evangélikus templom elvételéről: „*Anno 1605 In Februario conantur pontifici Cassovie religionem immutare, eripunt templum orthodoxis.*” Liber Annalium raptim scriptus per Michaelaem Weyss in: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*. Hrsg. von E. v. Trauschenfels. Kronstadt, 1860. 173. (a továbbiakban: DF III).

⁸⁹ A „németség” vagy a „németek” alatt természetesen érthették a kortársak a császáriakat is, például amikor arról beszél Bocskai a szerencsi gyűlésen, hogy „az német nemzetségnek az mi rajtunk uralkodását [...] sok esztendőtlőt fogván kedvönk ellen viseltönk”, vagy amikor a többségében német ajkú Kassa városának azt írja, hogy „kegyelmetek mind az német s mind az hajdú vitézek miatt sok károkat vallott és naponként vall, kit mind hazánk szabadsága mellett kellett szenvednünk” (Szerencs, 1605. március 29. MOE XI. 144–145). Vö. a fent említett hitlevelek szövegeivel, a késmárkiakéban ugyanis az áll, hogy „a németek” zavarták meg a helyiek lelkiismeretét és vallását, és Lippay ígér nekik védelmet és lutheránus vallásuk megőrzését. Ugyanakkor mégis jelzésértékű, hogy egyes forrásokban általánosságban fogalmaznak meg negatív állításokat a németekre vonatkozóan, míg másokban kócosan tartózkodnak az etnikai jelzők használatától. Az előbbire példa Bocskainak a megvédkhez írt gönci kiáltványa (Sinkovics: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, 280–281.), amely a „német dühösségről” beszél, vagy Bocskai levele a dunántúli nemességnek (Bocskai: *Levelek*, 131–132., Nyakas: *Bocskai szerencsi levelei*, 34.), amely szerint „az elviselhetetlen igáját az németségnek” viselik, és „az német nemzetség minkünk olyan ellenségünk lött légyen”, valamint Bocskai szerencsi beszédének egy másik részlete, ahol azt javasolja „a régi Scitiából jött magyaroknak, kik ló farán hozták ki feleségeket, gyermekeket”, hogy „oltalmaz(n)unk kell életönket, régi jó híronket, nevönket, melyet az német nemzetség keservesen szidalommal lába alá tapo-

Más helyzetben természetesen igen fenyegető, a nyers katonai erőszakra hivatkozó levelek is születtek.⁹⁰ A sok idézhető eset mellett a fentiek fényében különleges példa erre mindjárt Lippay három nappal korábban szintén a kassai nemes uraknak írt levele, amely kemény hangja miatt hatástalannak bizonyult, hiszen annak kora hajnali kézhezvétele után a város tanácsa a védekezés mellett döntött és intézkedett.⁹¹ Ezért is feltűnő az október 31-i levél jóval békülékenyebb hangja. Természetesen nem csupán a hajdúkapitányok levelein múlt az, hogy Kassa végül Bocskaiék mellé állt és kinyitotta kapuit, de a diplomáciai szövegek retorikája jól tükrözi az erőviszonyokat és az azt többé vagy kevésbé tudomásul vevő politikai szándékokat.⁹²

Mindez egyrészt azt jelenti, hogy a fontosabb politikai szereplők, még a hajdúkapitányok is rendelkeztek olyan írásokkal, akik fel voltak érveztve olyan retorikai képességekkel, hogy az érzékeny kommunikációs helyzeteknek és a címzettek világgképének – legalább taktikai alapon – megfelelő üzeneteket tudtak megfogalmazni, másrészt pedig a propaganda

dott vala”. A kora újkori nemzettudat általános kérdéseire lásd: Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky Márton (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden–Boston, 2010., különösen Varga Benedek cikkét a Bocskai-mozgalom nemzetfogalmáról (*Political humanism and the corporate theory of state: Nation, patria and virtue in Hungarian political thought of the sixteenth century*) és Almási Gábor cikkét a kora újkori xenophobia egyes jelenségeiről. Vö. Bitskey István: *Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében*. In: Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről. Szerk., bev.: Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás. Debrecen, Studia litteraria XLV, 2008. 11–23.; Őze Sándor: *Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon*. In: Bitskey István – Oláh Szabolcs, szerk.: *Religió, retorika, nemzettudat régi magyar irodalmunkban*. Debrecen, 2004. 112–122.

⁹⁰ Kitűnő példa: Bocskai levele az erdélyi szászok Egyetemének 1605. április 25-én Kassáról. In: Bocskai, *Levelek*, 154–157.

⁹¹ Lippay Balázs Bocskay főkapitánya Kassa városához, 1604. okt. 28. *HK* 1914. 473–474., TT, 1901. 568–570. Tutkó József: *Szabad Királyi Kassa városának történelmi évkönyve*. Kassa, 1861. 120–122.

⁹² Egy mind kommunikációs, mind politikai szempontból fontos tényező volt Kassa belső megosztottsága, amely sok esetben elkerülte a szakirodalom figyelmét. Úgy tűnik ugyanis, hogy a kassai református magyarok nyitották ki éjjel a kaput Bocskai hajdúi előtt, ugyanakkor a város vezetése napokkal korábban még az ostromra készült, és szigorú büntetés terhe mellett tiltotta a hajdúkkal való egyezkedést. Jellemző az is, hogy a Bocskai táborába (és a szerencsi országgyűlésre) küldött tárgyalódelegáció többnyire református magyarokból és református hajlamú (kriptokálvinista) polgárokból állt, és az is feltűnő, hogy a két nem magyar anyanyelvű személy nem volt tősgyökeres kassai (a St. Gallenből érkező, sziléziai származású Melchior Reiner és az Alsó-Lausitzból Esperjesen keresztül érkező szorb Bocius). Fontos jelenség továbbá, hogy a Bocskait támogató, zömében magyar református csoport a Bocskai-mozgalomnak köszönhetően egy rövid időre bekerült a város addig (Herceg második szenátor kivételével) többségében evangélikus német vezetői rétegébe. Lásd: J. Újváry Zsuzsanna: *Kassa és a Bocskai-szabadságharc kezdete*. *Confessio*, 30. évf. (2006) 3. sz. 38–50.; Duchon, Josef: *Kassa a Bocskai-felkelés küszöbén*. In: „Nincsen nekünk több hazánk...”, 105–120. A német nyelvű felvidéki lakosság hezitáló magatartásáról lásd: H. Németh István: *Várospolitikai és gazdasáspolitikai a 16-17. századi Magyarországon*. 1. köt. Budapest, 2004.; Kónya Péter: *Szabad királyi városok a Bocskai-felkelésben*. Debreceni szemle, 14. évf. (2006) 3. sz. 331–338. Külön figyelemreméltó Kassa, Lócse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben Rudolf királyhoz 1604. március 12. előtt benyújtott felségfolyamodványának részben taktikai okból alkalmazott antikálvinista retorikája: „*wir uns durchaus von der Arianischen Nestorianischen, Calvinischen und Widertaufferischen Schwermer Geistern abscheiden*”. Paulinyi Oszkár: *Iratok Kassa sz. kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizációjának történetéhez* (Magyar protestáns egyháztörténeti adattár XIV.) Budapest, 1931. 58., 60.

vagy mások meggyőzése céljából írt szövegek sok esetben nem elsősorban a szerző(k) vallási nézeteit tükrözték, hanem a valamilyen politikai okból meggyőzendő címzettét vagy címzettékét.

Éppen ezért önmagában nem elégséges Nagy László azon érvelése, hogy azért bizonyos a katolikus Káthay szerzősége a szerencsi kiáltvány esetében, mert teljesen mellőzi a protestáns sérelmekre való hivatkozást, miközben utalást tesz a szent angyalokra és szent tanítványokra. Mindezzel nem állítjuk, hogy kizárható Káthay szerzősége, bizonyítani kellene, hogy Káthay más szövegeiben is találhatók kizárólag katolikusokra jellemző elemek, illetve, hogy azokat más nem használta vagy használhatta. Amennyiben a szöveg nagyon korai keletkezésű, akkor természetesen lehetséges, hogy Káthay írta vagy legalábbis bizonyosan közreműködött a szöveg megírásában, de mint említettük, erre nincs elegendő bizonyíték.

Ugyanakkor figyelemreméltó megfigyelés Nagy László részéről az a tény, hogy négy korai szövegben előfordul a „szent angyalok” kifejezés,⁹³ de ezt kizárólag katolikus szerzőhöz kötni a fentiek fényében sem megalapozott, mivel ez az egyetlen katolikusnak hangzó elem a szövegekben, eltekintve a protestáns panaszok látszólagos kommunikációs célzatú elhagyásától, ezért a katolikusok felé tett apró kommunikációs gesztusként is fel lehet fogni. Ez még inkább így van, ha figyelembe vesszük, hogy az evangélikus Révay is hivatkozott angyalokra és Máriára egyes műveiben, és az evangélikus Illésházy 1608-as esküszövegében Szűz Mária is előfordul, vagyis ezeket nem lehet egyértelműen csupán a katolikus kegyesség nyelvi elemeinek tekinteni.⁹⁴ A katolikus egyház és hívei irányába mutatott együttlérzéseként is értelmezhető a katolikus klérust ért sérelmek emlegetése, másrészt azt a célt is szolgálhatja, hogy kiemeljék, az uralkodó és az udvar részéről elszenvedett sérelmek felekezeti hovatartozástól függetlenül mindenkit sújtottak, vagyis össznemzeti sérelmek.⁹⁵ Nem véletlen, hogy a Bocskai-propaganda szinte sohasem tett olyan kijelentést a külföld felé, amelyben a nemzet megosztottságát ismerte volna el a felkelés ügyében, ehelyett azt a képet sugallta, hogy az „egész magyar nemzetség” egységesen lépett fel a zarnoksággal

⁹³ A megyékhez december 1-jén intézett ún. gönci kiáltványban szintén nincsenek benne a protestáns sérelmek, hanem csak egy felhívás, hogy a hazáját és nemzetét szerető emberek csatlakozzanak Bocskaihoz a „német dühösség” és a német miatt támadt veszedelem ellen. Az érvelés ez esetben tehát etnikai, amit talán az is magyaráz, hogy a levél a vármegyék magyar nemességének szól. A szöveg említi, hogy „az szent istennek örökké dicsőséges neve áldott legyen”, és protestál „a nagy isten, szent fia és minden szent angyal színe előtt”. Benda: *A Bocskai-szabadságharc*, 73.

⁹⁴ Jézus szeplőtelen fogantatását sohasem kérdőjelezték meg a protestánsok. A fenti előfordulások legalábbis gesztusoknak tekinthetők, és részben azon folyamat részének, amely során a Bocskai-felkelés alatt és a protestantizmust a rendiség részévé tevő bécsi békét követően a protestáns politikai teológia integrálta a középkori szokásjogi és rendi hagyományt a korábban katolikusnak tűnő elemekkel együtt (dinasztia, középkori királyok, Szent Korona stb.). Lásd: Teszelszky, Kees: *Az ismeretlen korona*, Zászkaliczky, Márton: *Protestant Political Theology and Corporate Constitutionalism in the 16–17th c. Hungary*. (PhD Thesis, CEU, 2012.), Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, 1994.

⁹⁵ A sérelmet szenvedett csoportok a következők: parasztok, urak, papok, főurak, főpapok, házastársak, szülők, testvérek, öregek, templomok, kúriák, falvak, városok etc. MOE XI. 172–174. Érdekes kettősség a szövegben, hogy a kamarák részéről a tulajdon kárára történő visszaélések egyik legnagyobb kárvallottjai a főpapok és a földbirtokosok, másrészt a kamarai visszaélések legfőbb vezetői Szuhay kalocsai érsek, „mészáros” és a „horvát paraszt”, Migazzi váradi érsek. Vö. a püspökök és kamarák viszonyának kérdését a korponai országgyűlés kapcsán. MOE, XI. 277., 285., 296.

szemben és sorakozott fel Bocskai mögött.⁹⁶ Sőt, sok esetben a „belföldi” kommunikációban is úgy beszéltek a nemzet egységéről, hogy az erdélyieket is beleértették vagy a nem nemesi társadalmi csoportokat is.⁹⁷

Nehéz elképzelni továbbá, hogy Bocskai egyetlen katolikus udvari embere olyan szövegeket fogalmazzon meg a református Bocskai vagy a többségében protestáns magyar rendek nevében, amelynek tartalmával és nyelvezetével azok nem tudtak volna azonosulni. Ennek így kellett lennie akkor is, ha a létrehozott szövegek elhallgatták protestáns és nemzeti identitásuk azon elemeit, amelyeket a megcélzott hallgatóság egyes esetekben nem tudott volna elfogadni, és az érvelés főbb pontjai olyan univerzálisan, felekezettől függetlenül elfogadható premisszákon nyugodtak, amelyeket maguk között esetleg nem tartottak a legfontosabbnak. A 16. század második felétől az európai politikai gondolkodásban általánosságban jellemzővé vált olyan retorikai és politikai beszédmódok alkalmazása, amelyek semlegességükkel fogva lehetővé tették a felekezetek fölé nyúló politikai kommunikációt és az esetleges politikai együttműködést.⁹⁸ Ilyen politikai eszköz lehetett a természetjogi alapú érvelés, a római jogból származó érvek az önvédelem jogára nézve, az irénikus protestáns vagy összkeresztény vallásfelfogás konfesszionalizációt meghaladó politikai alkalmazása közösségi vagy nemzeti összefogás propagálása céljából, az ősi alkotmányosság és a szokás-

⁹⁶ Vö. Weis Mihály beszámolóját Bocskai szászoknak írt leveleiről: DF III 174: „egész Magyarország mellette támadt fel.” A Bocskai-felkelés támogatottsága társadalmi megosztottsága kérdéséhez lásd: Pálffy Géza: *Főztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608)*, illetve Pálffy Géza és Őze Sándor vitája in: *Tanulmányok Bocskai Istvánról*. Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica 2008 – Tomus XIII – Fasciculus 2. A támogatás regionális megosztottsága kérdésében alapvető még: Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...” *A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején*. Budapest, 2006. Figyelemreméltó a korponai kiáltvány aláíróinak („Status et Ordines Regni Hungariae”) politikailag és földrajzilag meglehetősen korlátozott névsora (ld. lábjegyzet 140.). Lásd még Weis Mihály fenti beszédét az erdélyi szászok hezitálásáról (mondván: „duobus dominis nemo servire potest”), a felső-magyarországi városszövetségre és a felső-magyarországi városszövetségre: lábjegyzet 93.

⁹⁷ „Mivelhogy pedig értettük azt, hogy tü kegyelmek is lerávnán magarúl annak az kegyetlen nemzetsígnék igáját, ugyanezen akarathól választotta legyen úfelségét fejedelmeknek és uroknak, azon az úristennek nem győzünk elég hálákat adnia, örvendezvén azon, hogy kegyelmeket nemes országával összeve, kik ezelőtt való esztendőkbén különb fejedelemsig alatt voltak vettette, most együvé hozott bennünket és magunk nemzetéből kedves fejedelmet adott közinkbe, kegyelmeket kérjük szeretettel, mint mi nekünk jó urainkat, atyánkfiait, hogy kegyelmek abban az jó akaratban, fejedelmünkhöz ú felségihez, mihozzánk is országostúl maradjon fottig meg: sőt az kik kevesen még római császárhoz vonnának is, azokat is mind szép szavaival, mind egyébképen vonjon ú felsége hívsége alá, hogy immár lehessünk egy membromok, ez kevés magyar nemzetsígnék reliquiái, szerethessük egymást, örvendezvén szép szabadságunknak, nem különben mint az rekeszből kiszaladott madarak...” 1605. április 20. *A szerencsi országgyűlés átírata az erdélyi országgyűléshez. Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (Monumenta comitalia regni Transylvaniae, 1540–1699. I–XXI. Budapest, 1875–1898.) V. kötet (1601–1607), szerk. Szilágyi Sándor, 1879. (a továbbiakban: EOE V.) 377–380. A szerencsi gyűlés a hajdúknak ez írja: „Ha éhez fogjátok vitéz hadnagyok tartani magatokat s jóra is fogjátok hazátoknak hasznával szoktatni és tanítani az alattatok valókat, mi véreinknek, tagainknak. barátunknak akarunk benneteket nagy böcsölettel tartani és minden szerencsénket egy szível veletek viselni, bizonyosok lévén abban, hogy ő fölsége kinek-kinek jó magaviselése szerint való jutalmát megadván kicsin állapotból is nagyra és szégyéngből fő állapatra viszen benneteket.” MOE, XI. 875. Lásd: Nyakas: *Bocskai szerencsi levelei*, 29. A nemzetfogalom kiterjesztő értelmezéséről: Varga Benedek: *Political humanism*, i. m.

⁹⁸ Klasszikus alapmű: Skinner, *Foundations*. Lásd továbbá: Tuck, Richard: *Philosophy and Government 1572–1651*. Cambridge, 1993.

jog újrafelfedezése s a korábbinál kiterjedtebb alkalmazása, különös tekintettel a szabadság fogalmának invenciózus használatára, valamint a nemesség ősi szabadságainak a kitágított politikai nemzetre való értelmezésére.⁹⁹

Nagy László harmadik érve Káthay szerzőségével kapcsolatban az volt, hogy olyan hibákat követett el a szerző, amelyeket kizárásos alapon egyetlen más, szerzőként számba vehető írástudó (Alvinczi, Imreffy) sem követhetett volna el, csak a kállói elszigeteltségben lévő Káthay. Szerinte ilyen hiba a kiáltvány szövegében például az, hogy Szentjobb várát a császáriak nem ostromolták, mert azt Bocskai emberei átadták; Kerekit ostromolták ugyan, de soha nem vették be, illetve hogy Bocskai mindeközben Sólyomkőn tartózkodott, vagyis a kiáltvány szövegével ellentétben nem lehetett egyik várában sem, amelyiket a szöveg szerint éppen ostromoltak.¹⁰⁰ Nagy úgy érvel, csak azért lehet Káthay a szerző, mert október végéig ő a kállói vár kapitánya volt, ami elég messze esett Bocskai várától. Ugyanakkor Nagy nem tudja mivel magyarázni, hogy miért nem javították ki később a hibákat. Felteszi, hogy a saját bevallása szerint is gyenge latin tudású Bocskai nem merete bevallani, nem értette a szöveget, majd utóbb feltételezi, hogy „Bocskai Szentjobb császári kézre kerülésének a körülményeit ekkor még – s talán később sem – tudta egészen pontosan”.¹⁰¹ Nagy legfontosabb felvetése azonban az, hogy taktikai okokból nem volt érdemes kijavítani a hibákat, mert így a szöveg jobban alátámasztotta a fegyveres felkelés elkerülhetetlensége melletti érvelést. Ilyen tudatos csúsztatás az is, hogy a hajdúk keresték fel Bocskait és nem fordítva, ismeri el Nagy.¹⁰² Innen már csak egy lépés lett volna kimondani azt, hogy nem elképzelhe-

⁹⁹ A magyar anyagra nézve: Trencsényi, Balázs – Kontler László: *Hungarian Political Thought in the Early Modern Period*. In: Burgess, Glenn et al. (ed.): *European Political Thought, 1450–1700: Religion, Law, and Philosophy*, New Haven–London, 2007. 176–207.; Bene Sándor: *Theatrum politicum*. Debrecen, 1999.; Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton (eds.): *Whose Love of Which Country?*; és Zászkaliczky Márton: *The language of liberty in early modern Hungarian political debate*. In: Gelderen, Martin van – Skinner, Quentin (eds.): *Freedom and the Construction of Europe. Volume I: Religious Freedom and Civil Liberty*. Cambridge, 274–295. (Megjelenés előtt, 2013. március.)

¹⁰⁰ Érdemes megemlíteni, hogy – Szamosközyvel és Gyulaffy Lestárral ellentétben – Sepsi Laczkó Máté Krónikája sem beszél megadásról, hanem csak a megadásra való felszólításról, majd arról, hogy – a hajdúk értesülése szerint legalábbis – bevették mindkét várat, vagyis nem a kiáltvány szerzője az egyetlen a kortársak közül, aki ilyen részletekben téved. „1604. Jakab János a váradi német haddal Szent-Jóbot elfoglalja Bocskai Istvántól. Itt mutatá ki Jakab János kicsoda az ő töröke, a ki ellen táborba szállott t. i. a nagyságos Bocskai István. Ezen megörüle Jakab János, hogy Szent-Jóbol elfoglalható, és Kereki alá bocsáta nyargalókat, hogy kérjék a császárnak, és ha meg nem adnák, tehát megszállják, ágyúval lőjék és ostrommal is meg vegyék. Ezt a táborban való hajdúság meghallá, hogy Konczin a váradi kapitán Szent-Jóbot elfoglalta és megvötte, immár pedig Kerekit is megnyargalták és megszállották: megtudák ezért, hol halász Jakab János és mit akar, ezt mondván egymásnak: »Nem török vár Szent-Jób, sem Kereki, hogy azokat vérszi meg és azokat szállja meg. Más a dolog, nem tréfa ez, módot kell ebben találni, ideje már a tromfot megülni.«” ETA III. 51. Ugyanakkor pedig – Nagy László állításával ellentétben – Gyulaffy Lestár szerint Bocskai Kereki ostroma alatt 800 hajdúval „beszorult volt Kerekiben”. MHHS, XXXI. 31. Semmiképpen nem kívánjuk Nagy László eseménytörténeti vagy tárgyi megállapításait cáfolni, de a fentiek fényében a kiáltvány tévedései kevésbé tűnnek jelentősnek.

¹⁰¹ Nagy: *Egy szablyás magyar úr Genfben*, 189.

¹⁰² A kortársak közül is sokan elfogadták azt, hogy a hajdúk keresték meg Bocskait és nem fordítva, Sepsi Laczkó például egy isteni terv részeként: „Isteni segítség kezdetik. Azért a hajdúkat föl-ébreszté és felkölté az Isten, kik követeket bocsátanak Bocskai Istvánhoz, hogy tractálnának véle. Egy köz helyre ménének a mezőn a kapitányok Bocskai urunkhoz. Német Balázs, Lippai Balázs s. a. t. megesküvének Bocskai Istvánnak a hívségre, hogy mellette lesznek mind halálig *in vindican-*

tetlen, a szöveg eleve torzításokkal és tudatos leegyszerűsítésekkel készült, úgy, hogy „nem a valóságot” írja le. Véleményünk szerint ez majdhogynem kötelező sajtósága a propagandaszövegeknek, ezért azok szerzősége tekintetében csak korlátozottan használhatók a tárgyi tévedésekre és igazmondásra vonatkozó megállapítások. Ez a bizonytalanság éppen elég a szerencsi kiáltvány esetében, így ez az érv sem használható önmagában Káthay szerzőségének bizonyítására. A tévedések természetesen nem zárhatók ki, mindenesetre az a tény, hogy nehéz megmondani, mi a pontatlanságok oka, épp elég bizonytalanságot jelent arra nézve, hogy ez alapján a szerző tájékozottságára és azon keresztül személyére próbáljunk következtetéseket levonni, ahogyan azt is nehéz megállapítani, hogy a szöveg mely része csupán öntudatlan kifejezése a szerző gondolatainak, és mely részei tudatos retorikai elemek, amelyek talán sokkal inkább a megcélzott hallgatóság sajátjai. Nem áll módunkban kitérni rá részletesen, de véleményünk szerint hasonló a helyzet Nagy László negyedik érvével is, miszerint a végvári katonaság viasszasorulásának részletes leírása miatt csak katonaviselt ember lehetett a kiáltvány szerzője, például a várkapitány Káthay, hiszen Bocskai udvara tele volt katonaviselt emberekkel, akik az információt szolgáltathatták, a megcélzott hallgatóság pedig bizonyosan értelmezni tudta ennek jelentőségét egy háborús korban.

Az a tény külön nehezíti a szerzőség kérdésének megoldását, miszerint a kiáltvány, a többi műhöz hasonlóan, többszerzős, tehát kollektív munka, és minden bizonnyal több fázisban készült.¹⁰³ Ez utóbbi tényező ugyanakkor lényegtelen is teszi a szerzőség hagyományos kérdését, sok esetben ugyanis inkább a szövegek textuális és eszmei előzményeiről, intellektuális ihletéséről, későbbi felhasználásukról és kisajátításukról kellene beszélni.¹⁰⁴ Ez utóbbiak tekintetében azonban több-kevesebb sikerrel lehet megalapozott megállapításokat tenni.

Politikai kommunikáció esetén – elméletben – minden retorikai és tartalmi elem hideg számítás eredménye, vagyis a tartalomból nem lehet feltétlenül következtetni a megírás időpontjára, hanem az időpont ismeretében lehet megérteni a szöveg természetét a hírek, történeti események, adatok kezelése és esetleges, bár törvényszerű manipulálása tekintetében. Ebből a szempontból Hopp Lajos álláspontja mindenképpen figyelemreméltó, aki szerint „a Bocskai-szabadságharc vallási ideológiája, a protestáns rendek vallásszabadsá-

da libertate patriae et religionis – a nagy keresztyén uraknak tanácsokból, Bocskai István urunk is a hitnek és a megromlott Magyarországnak hajnal csillaga föltámadá és megesküvék nekik, hogy gondjokviselő leszen.” ETA III. 52. Bocskai is ugyanezt írja a hajdúkról: „Azonban, hogy értették, hogy minket is kergettenek: magok jövének érettünk Súlyomkőből, olykor, amikor immár Szent-Jobbot töllünk elvötték, és Kerekit vitatták; praeter viam juris még csak annyi tractálásra való üdöt és módot sem engede az generális, hogy ő Felségét emberem és levelem által igazságomban megtalálhassam. Azután *magunk oltalmában* mit cselekedtünk, s cselekedik most is az *egész magyar nemzetség*, nem szükség számlálnunk; de *jure* is, tudja kegyelmed, *vim vi repellere licet*.” Ismeretlenek Erdélybe, Szerencs, 1605. április 5. *Bocskay István Leveles-könyve*, 103., *Bocskay leveles-könyvének töredéke*, 271-27v. Nem mellesleg Bocskai levele sem Szentjobb várának átadásáról, hanem elvételéről beszél.

¹⁰³ A szerencsi kiáltvány kollektív szerzőségét utóbb Nagy László is elfogadta: Nagy: *Egy szablyás magyar úr Genfben*, 188.

¹⁰⁴ A korai újkori szerzőség kérdéseire kollektív munkák esetén újabban: Tóth Zsombor: *A szerző neve(...t) (Manu propria szignatúra vs. szerzőség egy familiáris viszony textuális dimenzióiban)*. In: Kecskeméti Gábor – Tasi Réka (szerk.): *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28. Miskolc, 2012. 397–408.*; Zászkaliczky Márton: „*Vim vi repellere licet*”: *Filológia és eszmetörténet egymásrataltságának tanulságai egy római jogi formula magyarországi recepciójának vizsgálata során*” (ugyanezen konferencián elhangzott előadás nem publikált kézirat).

gának, illetve a lelkiismereti szabadság elvének protestáns megfogalmazása, összekötve „az egész magyar nemzetség” religiójának és szabadságának ügyével, a Habsburg befolyási övezetben nem talált megértésre. Szükségesnek látszott egy manifesztum kibocsátása az európai udvarokhoz, amely a közvetlen északi szomszédnak, Lengyelországnak is szólt.¹⁰⁵ Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a kiáltvány, egyéb iratokkal ellentétben, nem a német fejedelmeket szólítja meg csupán, hanem – ahogyan első mondata is jelzi – a Magyarországgal szomszédos keresztényekkel akarja megismertetni azt, amit egyébként már „az egész világ tudott”. A Bocskai-diplomácia pedig előszeretettel nevezte ősi szomszédnak és szövetségesnek Lengyelországot vagy a szintén szomszédos Sziléziát.¹⁰⁶ A fentiek alapján egészen nyilvánvaló, miért nyert „katolikus színezet” a szerencsi kiáltvány, azt ugyanis úgy kellett megfogalmazni, hogy a katolikus lengyelek is elfogadhassák mint Bocskai felkelésének igazolását. Ezt támasztja alá a lengyel füleknek is kedves *antemurale* szerep emlegetése, illetve az a tény, hogy a kiáltvány kifejezetten megnevezi Sziléziát és Lengyelországot, ez utóbbit például akkor, amikor azt állítja, hogy „nem lesz biztonságban Ausztria, Morvaország, a lengyel és cseh királyság”, ha Rudolf teljesen legyőzi Magyarországot, ahogyan a német fejedelemségek sem.¹⁰⁷

Illésházy szerzősége:

Illésházy szerzőségét már Károlyi Árpád is felvetette, de annak távolléte miatt nem merte kimondani. Gyanújának alapja az a tény volt, hogy „a protestációnak és proclamációnak” szövege nagyon hasonlít a korábbi Illésházy-féle fulmináns tiltakozásokra, amelyeket pere során az országgyűlésekre küldött 1603–1604-ben.¹⁰⁸ Mint láthattuk, Károlyi közvetlen bizonyítékok hiányában sorolta a kiáltványt a szerencsi gyűlés dokumentumai közé, és csak azért zárta ki Illésházy szerzőségét, mert szerinte a szöveg 1605 áprilisa és júliusa között keletkezett. Ami egészen biztos, az az, hogy Illésházy gondolatai perének anyagán túlmenően is szerepelnek a kiáltványban, vagyis ha ezáltal bizonyítható Illésházy legalább részleges szerzősége, akkor kizárható a kiáltvány korai (szerencsi) keletkezése is, vagy legalábbis a szöveg végső változatának korai elkészülte. Ugyanakkor a *Querelae*-kéziratoknak az a sajátossága, miszerint szerkezetileg két jól elkülöníthető részből áll: egy bevezetésből és utána egy ünnepélyes tiltakozásból (*protestatio*), azt is jelentheti, hogy a szöveg második része korábban keletkezett, mint a bevezetése, s feltehetőleg Illésházy peranyaga alapján. A különböző kisebb és nagyobb szövegvariánsok miatt azonban az is lehetséges, hogy a szöveget a keletkezés után is legalább egyszer, de feltehetően többször átírták, és különböző változatban küldték tovább. Illésházy szerzőségét tehát egyrészt csak a szöveg egészére vonatkozó vizsgálat révén lehet esetlegesen eldönteni, másrészt tisztázni kell a különböző szöveg-

¹⁰⁵ Hopp Lajos: *Az „antemurale” és a „bona vicinitas” elve Báthory halála után*. ITK, 87. évf. (1983) 1-3. füzet, 145. Hopp monográfiájában továbbfejleszti érvelését, de a tömörsége miatt itt a korábbi cikkét idéztük.

¹⁰⁶ Pár példa a sok közül: Bocskai levele Jan Zamoyskinek, Kassa, 1605. január 19. In: *Bocskai Levelek*, 100. és Bocskai két levele a lengyel királynak (*Ad sacram regiam Poloniae, Sveciaeque Majestatem*, április 26., 29.). In: *Bocskay István Leveles-könyve*, 112., 116., *Bocskay leveleskönyvének töredéke*, fol. 30v-32r. Illésházy levele Bocskainak 1605. június 6-án: *„antique foedera et pacta”* (TT, 1878. 11.).

¹⁰⁷ Hopp Lajos: *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*. Budapest, 1992. 186–190.

¹⁰⁸ MOE XI 140-140. Lásd például: MOL P 1314 Illésházy levéltár. Illésházy István hűtlenségi pöre. Lad. 1 Fasc. 10. fol. 141-145. Még a 1605. januári pozsonyi országgyűlésre küldött Illésházy hasonló szövegeket: uo. fol. 307.

variánsok viszonyait és eredetét. A *Querelae* különböző kéziratának összehasonlítása az összes változat összegyűjtése előtt ezen írás keretében még nem lehetséges, de az alapszövegnek egyéb szövegekhez való viszonyára vonatkozóan már értékes megfigyeléseket lehet tenni.

Először érdemes megvizsgálni Illésházy saját hivatkozásait a különböző diplomáciai szövegekre, Illésházy saját levelei ugyanis igen fontos információt tartalmaznak az iratok tekintetében. Kiemelten fontos az a levél, amit 1605. június 6-én írt Bocskainak Lengyelországból, melyben azt tanácsolta, hogy Bocskainak küldenie kellene a császár számára egy írást saját és a nemzet mentésére. Ugyanebben a levélben Illésházy nagyon szorgalmazta igazoló irat készítését a lengyel király számára is, hogy tudniillik „jó volna az publicum scriptum regni mutatni”, bár nem világos, hogy egy már kész szövegről beszél vagy egy megírandóról.¹⁰⁹ Ami egészen bizonyos, Illésházy kifejezetten kérlelte Bocskait, hogy mind a császári udvar számára, mind a lengyel király számára készüljön olyan irat, amely a magyaroknak az uralkodóval szembeni fellépését magyarázza és igazolja.

Az is egészen nyilvánvaló, hogy mindeközben lengyelországi száműzetésében Illésházy sem télenkedett, különféle iratok szerkesztésébe fogott, és Bocskait is rendszeresen tájékoztatta a lengyelországi eseményekről.¹¹⁰ Bocatius azon kijelentése, amit kihallgatása során tett, miszerint Illésházy maga is különféle iratokat írt, amivel a felkelést segítette, még önmagában nem lenne bizonyíték arra, hogy a szerencsi vagy a korponai szöveget Illésházy írta, hiszen kényszer alatt vallva Bocatius könnyen állíthatott bármit.¹¹¹ Ugyanakkor Illésházy saját maga is nyilatkozik arról, hogy ő is részt vett a korponai szöveg elkészítésé-

¹⁰⁹ „...az mint ez ideig, most is alázatosan adna választot és mentse fölséged magát, hogy sem ez körörszén vérontásnak, sem az ő fölségétől való elszakadásnak semmi okot fölséged, sem az magyarok nem adtak volna, hanem az kamra, az ki az országnak minden törvényét, szabadságát elrontá s az papi tanács...”, „az scriptumnak, az kiben panaszolkodnak az magyarok, most ok lévén hozzá jó részét mentességünkért írva köllene neki [vagyis Rudolfnak] küldeni, látná meg minden ember, maga is az magyarok bünetetlenségét, és az maga istentelen gubernációját.”, TT, 1878. 8–9. Illésházy a levél későbbi részében is kérleli Bocskait, hogy „ne hallgassa el fölséged, küldje be követit (ti. a lengyel királyhoz), mennél hamarébb lehet, most törek követ is vagyon itt, excusálja magát fölséged, az magyarokat is, hogy coacte köllett volna arma defensiva sumere, (talán jó volna az publicum scriptum regni mutatni, hogy abból megérti az okait és az magyarok panaszát. Itt betöltötte az egész országot egy ember azzal, hogy Magyarországot töreknek akarta adni, és az régi kötést és jó szomszédság megtartását köllene kívánni tőlek simpliciter, semmi conditiókat nem emlegetni, viszontag, fölséged is minden alatta valóinak ajánlja jó barátságát, jó szomszédságát mind az (királynak) s mind az egész Lengyelországnak...” TT, 1978, 12. Részletesen idézi és elemzi Hopp: *Az „antemurale”*, 186–188.

¹¹⁰ Bocskai levelében is említi Illésházy gyakori leveleit: „Az kegyelmed mostan küldött levelének minden részeit megértvén [...] Az kgd gyakran való írási pedig nemhogy terhesek volnának minekünk, sőt mennél gyakrabban irat kgd, annál kedvesbbek, holott örömost akarjuk szüntelen tudni és érteni voltaképpen minden ottben való állapotokat. Kiket ennekutána is ha kgd szüntelen értésünkre ad, kedves dolgot cselekeszik minekünk. Ide kifelé új híreket kgduek most semmit is nem írhatunk mert még Illyésházi uramtúl miolta felbocsátottak semmi levelünk nem jött; volt más íton az németeknek elég ártalmas practikájok ellenünk, melyet kezekben is kaptunk, és legyen istennek hála, az ő kívánságok szerént abban elő nem mehetnek.” 1606. jan. 4., TT, 1878. 45.

¹¹¹ „*Seind mancherlei Schreiben und Tractatus erdacht, wie ihr Majestät durch ihr Krigsvolck mit der Ungern das gar auß machen, ditz oder jens hier und dort vornehmen wolten, und bin der Meinung, das der Illieshzi, wie er zu Zeit in Polen sich aufgehalten, viel dergleichen einem und dem andern beibringen lassen und sonst vleißig zu diesem Aufstandt wird geholffen haben.*” Bocatius, Ioannes: *III. Neun Ursachen worum Caschau Rebellion habe*. In: OPR, 243.

ben.¹¹² Más források is azt bizonyítják, hogy Illésházy volt az értelmi szerzője fontos diplomáciai iratoknak, többet között Káthay lengyelországi követségének politikai üzeneteit is leginkább ő formálta, amire Bocskaitól szabad kezét kapott. Ahogyan Hopp Lajos is kimutatta, az Illésházy által megfogalmazott és Káthay által a lengyel udvarban elmondott beszéd főbb elemeiben igen hasonlít a szerencsi kiáltványra, mivel ugyanúgy alkalmazza a kereszténység védőbástyája toposzt, hivatkozik a két ország közötti ősi szövetségre és dinasztikus kapcsolatokra, Káthay beszédének kivonata pedig Illésházy feljegyzéseiben is megtalálható. A szerencsi kiáltvány igen részletesen felsorolja Rudolf gonosz tetteit, és hangsúlyozza, hogy alapvetően a király hibája, hogy a háborús megmozdulás (*tumultus hic bellicus*) bekövetkezett.¹¹³

Feltűnő továbbá, hogy igen sok olyan retorikai elem és jogi–politikai érv fordul elő Illésházy szövegeiben, amelyekkel azokon kívül szinte csak a szerencsi kiáltványban találkozunk. Kiemeli a kiáltvány, hogy Rudolf abszolút hatalomra való hajlamában (*absoluta potentia*) törvények felett állónak nyilvánította magát, és így zsarnokká vált, következésképpen, ha megszegi a törvényt, nemcsak királyságától, hanem emberségétől is megfosztja önmagát mint második Nabukodonozor.¹¹⁴ Ez a megállapítás európai viszonylatban is na-

¹¹² Bocskainak írja 1606. január 3-án Lengyelországból: „Az császárnál vagyon most Prágában az egyik elector, az colonai érsek, azt kívánja császártól, az több electorok képében, hogy az imperiomban gyűlést tétessen, és maga oda jűjen és successort nevezzen, mert ha nem ők fognak választani római királt. Az istenért is kérjük felségedet, hogy küldje föl az imperiomban az írást, az kit Korponán íránk. Azelőtt régen köllött volna fölségednek az imperiomban írni, valaki volt, az ki elverte arról fölségedet, bizon nem kívánta javát sem fölségednek, sem az magyar nemzetnek; igen szükség, hogy fölséged elküldje.” TT, 1878. 42.

¹¹³ Arra nézve, hogyan lehetne a magyarok számára mentésget keresni a külföld szemében, a kiáltvány szövegéhez hasonlóan azt írja Illésházy Bocskainak, hogy azt kell hangsúlyozni, hogy „ő az oka mindennek”, és „mindenekében a császárt köll bünesnek és okának mutatni”. (TT, 1878. 10., 15.) Rudolf hatalmi visszaéléseit is azonos módon sorolja Illésházy Bocskainak írt júniusi leveleiben: a kamara és a pápi tanács visszaélései, különös tekintettel a törvények lerontására, a meghallgatások helyett fegyveres megoldás keresése, etc. Vö.: Papp Sándor: *Török szövetség*. (Kézirat)

¹¹⁴ Martyn Rady hívta fel arra a figyelmet, hogy Kálvin szerint a zsarnoki Nabukodonozornak is engedelmeskedni kell (Inst. IV.20.26-28), ezért ez a kitétel a szövegben „egy teológiai öngól”. Ugyanakkor feltehetően inkább az következik belőle, hogy a szerző nem volt kálvinista, vagy legalábbis nem ismerte vagy nem követte Kálvin teológiáját. Rady, Martyn: *Bocskai, Rebellion and Resistance in Early Modern Hungary*. In: Péter, László – Rady, Martyn (eds.): *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe: Commemorating 1956*. London, 2008. 57–66., itt: 64. A példa kiválasztására nézve Radynak talán igaz is van, de Kálvin szerint épp az ilyen zsarnokokkal szemben küld Isten szabadítót, miattuk létesült (*constituti*) „a fejedelmi önkény ellenülyezésére” a *populares magistratus* (*ephoros, consul, tribunus, demarchos*) intézménye, és egyes királyságokban az országgyűlésben összegyűlt három rend is velük szemben gyakorolja hasonló hatalmát, mint a nép szabadságának Istentől rendelt gyámjai („*Dei ordinatione tutores libertatis populi*” Inst. IV.20.31). Ugyanakkor Kálvinnál a zsarnokokkal szemben tanúsítható ellenállás is feltételes, az isteni megbízatástól függ, és kivételesnek mondható Kálvin teológiáján belül. Hajo Höpfl: *The Christian Polity of John Calvin*. Cambridge, 1982. 49., Buzogány Dezső: *Kálvin állam- és társadalomszemlélete*. Magyar Tudomány, 171. évf. (2010) 2. sz. 135–151. A kiáltvány ennél radikálisabb, de szemben a szerencsi gyűlés szövegeivel csupán annyit mond, hogy a környékbeli nép látott Bocskaiiban Istentől küldött szabadítót, és ezért csatlakozott hozzá. Kálvin hazai recepciójára legújabbban: Höresik Richárd: *Kálvin 16. századi magyarországi recepciója*. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Budapest, 2009. 13–37.; fontos módszertani felvetésekkel: Csepregi Zoltán: *Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt*. Egyháztörténeti Szemle, 12. évf. (2011) 1. sz. 154–169. Az emberség levetkőzésének toposzára lásd még: Cicero: *De Finibus Bono-*

gyon radikálisnak hangzik. Jóllehet a törvényszegő uralkodó hatalomeljárása közismert európai ellenállástani igazolás és kifejezetten a német lutheránus ellenállásnak egyik fontos érve az 1520-as évek végétől, de esetükben a törvényeket vagy hatalmának határait túllepő uralkodó „csak” saját hatalmától fosztja meg önmagát, vagyis a bűnös magánember szintjére süllyed, akivel szemben ezután az önvédelem természetes jogával bárki élhet.¹¹⁵ Ennek fényében úgy tűnhet, hogy a szerencsi kiáltvány ezen érve igen nagy eséllyel Illésházyhoz köthető, hiszen Bocatius szerint az ő szövegváltozata volt a leginkább radikális. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a vonatkozó rész Dániel könyve egy Nabukodonozorral kapcsolatos megállapításának radikális parafrázisa csupán, miszerint nemcsak az Istennel szemben felfuvalkodott és bűnös uralkodó veszti el hatalmát Isten büntetéseként, hanem az is, aki a jó törvények (*bona leges*) és a tiszta ész (*ratio recta*) ellenében lép fel.¹¹⁶ Éppen ezért a fenti gondolat önmagában természetesen még nem lenne elegendő annak bizonyítására, hogy a kiáltvány lett volna Illésházy radikális szövege, hiszen Bocatius szavait nem mindig lehet kritika nélkül elfogadni, aminek indokait már korábban láthattuk.

Közismert, hogy a kiáltvány erősen kritikus hangon beszél Rudolf hatalomgyakorlásáról (*absoluta potentia, tyrannis*), de elsősorban hatalmi visszaéléseit, a sorozatosan elkövetett törvénytelenégeket és túlkapásokat, vagyis hatalomgyakorlásának módját veszi kritika alá, aminek elsődleges okai Rudolf beteges hajlamai voltak.¹¹⁷ Makkai László véleménye szerint

rum Et Malorum V.xii.35. A kiáltvány igen szűkszavú és homályos, pontos eszmei és filológiai előzményeinek meghatározása igen bizonytalan.

¹¹⁵ Vö.: Scheible, Heinz (Hrsg.): *Das Widerstandsrecht als Problem der deutschen Protestanten 1523–1546*. Güntersloher, 1969. 25–29.; Skinner: *Foundations* II, 199–202. Hosszú távú eszméletörténeti hatására vö.: Locke, John: *Second Treatise*. XIX. 235–239. Kérdés persze, hogy ha Rudolf nemcsak királyságától, hanem emberségétől is megfosztotta önmagát (márpedig a törvénytelenégeket elkövette), akkor miért azzal az érvel utasítja el Bocskai a török koronát Bocatius vitatott hitelességű beszámolójában (*Relatio*, 102–103., 62–63.), hogy van már törvényes királyunk, tehát az ország törvényei és szabadságai ellen lenne, ha ő azt elfogadná. Teljesen mellékes, hogy Bocatius beszámolója propagandisztikus céllal állítja a török koronának csupán ajándékként való elfogadását, hiszen mind a kiáltvány, mind Bocatius beszámolója az európai közvéleményt megcélzó propagandaszöveg. Az eltérés oka vagy az, hogy a kiáltvány fenti radikális érvét annak szerzője/szerzői sem vették komolyan, vagy az, hogy Bocatius nem vett részt a kiáltvány szövegzésében, vagy egyszerűen csak eltérő diplomáciai-retorikai stratégiát alkalmaztak az eltérő szövegekben. Ugyanakkor igen valószínű, hogy Bocatius a korponai rendek elképzeléseit adja a pasa szájába, amikor leírja a korona átadásának történetét.

¹¹⁶ Dan 4:22, 28–30. „Még a szó a király szájában volt, amikor szózat szálla le az égből: Neked szól, oh Nabukodonozor király, a birodalom elvételét tőled. És kivetnek téged az emberek közül, és a mezei barmokkal lesz a te lakozásod [...] mígnem megérted, hogy a felségs Isten uralkodik az emberek birodalmán, és annak adja azt, akinek akarja. Abban az órában betelék a beszéd Nabukodonozoron: és az emberek közül kivettetek.” A reformáció teológusai elsősorban a bűn-büntetés-megbánás kérdésében tárgyalták a vonatkozó részt, vagy példaként hozták fel arra, hogy Isten kezében még egy zsarnok is lehet eszköz. Vö.: Beckwith, Carl L. (ed.): *Ezekiel, Daniel* (Volume 12 of *Reformation Commentary on Scripture Series*). InterVarsity Press, 2012. 286–298. Hasonlóan Kálvin sem beszél a királyi hatalom elvesztéséről törvényszegés esetén, csupán *Institutiója* 1559-es latin kiadásában megemlíti, hogy az Istennel is szembeszegülő Nabukodonozor ideiglenesen megfosztja magát királyi hatalmától (*potestatem sibi ipse abrogaverat*, CR, XXX. 1117), és ezért Dániel engedetlensége (nem ellenállása) jogos volt. A bibliai *locus* politikai felhasználása majd csak a hugenotta politikai traktátusokban kerül elő. Vö.: Höpfl, Harro (ed.-trans.): *Luther and Calvin on Secular Authority*. Cambridge, 1991. 83–84.

¹¹⁷ Querelae: MOE XI. 171. Illésházy Bocskainak írja, hogy hogy a császár „beteges”, és „isten [...] mentse meg a sok jámbort tyrannusságától”. (TT, 1878. 15.). Az „*absoluta potentia*”-ra hivatkozik: Illésházy hűtlenségi pöre, 144., 199. és a lengyel királynak írt levél (1605. július 15.) MOE, XI. 187.

Rudolf abszolútizmusának törvényteleniséggel és zsarnoksággal való azonosítására azért volt szükség, hogy az európai abszolútista rokonszenvezőket (a Habsburg-ellenes Franciaországot és a német fejedelmeket) a kiáltvány ne riassza el egy nyíltan rendi jellegű állásfoglalással. Eltekintve attól, hogy feltehetőleg anakronizmus lenne egy ilyen korai időpontban az abszolútizmus 19. századi fogalmát vagy akár csak annak 17. századi tartalmi vádját kapcsolni a kifejezéshez és a kiáltvány szövegéhez, a szöveg megfogalmazása világos abban a tekintetben, hogy Rudolf megválasztása révén törvényesen birtokolt hatalmával istentelen, törvénytelen, igazságtalan és önkényes viselkedése miatt visszaélt, ezért zsarnokká vált, ami pedig nyilvánvalóan elfogadhatatlan magatartás volt a kortársak szemében – államformától és politikai ideológiától függetlenül. Sok kortárs számára Rudolf abszolút hatalma nem jelentett volna problémát, persze, ha lett volna neki, középkori felfogás szerint ugyanis az uralkodó abszolút hatalma azt jelentette, hogy – szemben rendes hatalmával (*potestas ordinata*) – indokolt esetben eltekinthetett az emberi törvényektől. Az viszont elfogadhatatlan volt és a kiáltvány szövege is ezt hangsúlyozta, hogy azt önkényesen gyakorolta, s szembehelyezkedett az értelemmel és az isteni törvénnyel is.¹¹⁸ Az abszolút hatalom fogalma tehát önmagában ekkor még nem hordoz feltétlenül negatív jelentést, és nem vagy nem minden politikai nyelvben szinonimája a zsarnoki hatalomnak.¹¹⁹ Érdekes módon a kiáltvány azzal folytatja, hogy „a jó és tökéletes Istennek van egyedül korlátlan hatalma” (*absolutissima potentia*), ennek ellenére „rendes törvényekkel” (*ordinaria lege*) kormányozza dolgainkat, vagyis a kiáltvány szerzője mégis elveti az abszolút hatalom gyakorlatát, különösen azzal, hogy felszólítja Rudolfot, a jog és a törvény szerint járjon el mindenben.¹²⁰

¹¹⁸ A *potestas absoluta et ordinata* fogalomtörténetét lásd: Burns, J. H. (ed.): *Cambridge History of Political Thought c.350 – c.1450*. 435–436., 455.; Oakley, Francis: *The Absolute and Ordained Power of God and King in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Philosophy, Science, Politics, and Law*. Journal of the History of Ideas, vol. 59. (Oct., 1998) No. 4. 669–690. Canning, Joseph: *The political thought of Baldus de Ubaldis*. Cambridge, 1987. 72–79. Baldus kimondja, hogy az abszolút hatalommal rendelkező uralkodó is alárendelt az értelemnek, ezért talán az sem véletlen, hogy a kiáltvány szövege a természetes értelemre is hivatkozik, ahogyan Illésházy is „igaz ráció”-ra egyes leveleiben. A római jog és különösen Baldus hatása alatt Corvin Mátyást a kortárs jogi dokumentumokban felruházták azzal a joggal, hogy ne vegye figyelembe a törvényt *de plenitudine potestatis* vagy *absoluta potestatis* alapján, amivel szemben állt rendes hatalma (*potestas ordinaria*), amit kötött a törvény. Ebben a rendek sok esetben Mátyás potenciális despotizmusát látták, és időnként az ősi szokásokra hivatkozva szabadságaik megtartására kérték. Holub, Joseph: *Ordinaria potentia-absoluta potentia*. Revue historique de droit français et étranger, 4. ser., vol. 28. (1950) 92–99.; *Decreta Regni Mediævalis Hungariæ* (a továbbiakban: DRMH), *Tomus III 1458-1490*, Ed. by János M. Bak, Leslie S. Domonkos and Paul B. Harvey, Jr., Los Angeles, 1996. Art Pal. 1486:9.; Bónis György: *Középkori jogunk elemei*. Budapest, 1972. 71–73. Az nem világos, hogy a középkori magyar joghagyomány mennyiben lehetett a *potestas absoluta* említésének az ihletője.

¹¹⁹ Owens, J. B.: „By My Absolute Royal Authority” *Justice And The Castilian Commonwealth At The Beginning Of The First Global Age*. Rochester, 2005. 233–243.; MacHardy, Karin J.: *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521–1622*. Palgrave-Macmillan, 2003. 37–40. Az abszolút hatalom kérdése még a németalföldi vitákban sem egyértelmű. Vö.: Kossman, E. H. – Mellink, A. F.: *Texts Concerning the Revolt of the Netherlands*. Cambridge, 1975. 46–47., 273.; Gelderen, Martin van: *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555–1590*. Cambridge, 2002. 57., 134., 148., 199–200. (NB: Gelderen a zsarnokság fogalmát néhol az „abszolút hatalom” kifejezéssel fordítja.)

¹²⁰ Vö. Varga Benedek: *The Term Libertas in 17–18th c. Hungary*. Studia Caroliensia, (2004) No. 3–4. 310–311. Varga érvelése szerint a korai újkori fogalmi innovációk egyikeként Bodin és Hobbes között létrejövő abszolút hatalom fogalma nem egyezett meg az abszolút királyi hatalommal,

Ez persze szintén csak látszólagos, mivel a kortársak között nem volt vita afelől, hogy önkényesen vagy oktalanul, valamint az isteni és természeti törvények ellenében az uralkodó még a teológiailag igazolható abszolút hatalmát sem gyakorolhatta.¹²¹ Ugyanakkor a kiáltvány szövege szerint Rudolf régi szokás betartásával országgyűléseket hirdetett, megcseleltatva ezzel „a szabadságnak valami reményét”, ahol törvényeket fogadtak el a szokás szerint (*de more*), de azokat a király önkénye szerint (*pro regis arbitrio*), minden nemzet szokása és a királyi ígéretek ellenére (*contra omnium gentium morem, contra tot regias pollicitationes*) megválasztották. Ebből azért nyilvánvaló, hogy a kiáltvány szerzői számára nem volt elfogadható a mégoly törvényes abszolút királyi hatalom gyakorlása sem, amennyiben az szembement az ország ősi szokásaival, vagyis erőteljesen rendi álláspontot képviseltek.

Az természetesen ismét csak lehetséges, hogy a lengyel hallgatóság számára volt szükséges az abszolút hatalom fogalmának említése, bár a zszarnokság vádja Rudolffal szemben önmagában is elégséges tette volna a kritikát.¹²² Ismert például az erdélyi rendeknek a lengyel király követei számára saját nevükben írt levele (*Responsum*), amely Rudolf abszolút hatalma leírásakor „ördögi zszarnokságát” részletezi, s számba veszi a rendi és vallási sérelmeket, beleértve a koronázási eskü ígéreteinek a megszegését, ősi szokásuk és szabadságuk megsértését, a nemesség szolgaságba vetését és Belgiojoso ténykedését.¹²³ A szöveg *ius*

hanem a bárki által birtokolt hatalomnak egy olyan minőségével, ami felülírhatta a korábbi formális kötöttségeket, és amely számos politikai nyelv részévé vált, kivéve az ősi alkotmányosság paradigmáját, amelynek alapjait támadta.

¹²¹ A középkori hatalomfelfogáshoz képest elsősorban fogalmilag újat alkotó Jean Bodin is elfogadta, hogy az a különbség a király és a zszarnok között, hogy az előbbi igazodik a természeti törvényhez, tiszteli a vallást, az igazságot, a törvényt és a hitet, a közjó mozgatja cselekedeteit, míg a zszarnok megtapossa vagy semmibe veszi azokat. Bodin: *De republica libri sex*, 2. Könyv, 4. fej. Vö.: Somerville, John P.: *English and European Political Ideas in the Early Seventeenth Century: Revisionism and the Case of Absolutism*. *The Journal of British Studies*, vol. 35. (Apr., 1996) No. 2. Revisionism, 168–194. Érdekes módon a kiáltvány kritériumai tematikusan igen közel állnak Bodin szempontjaihoz, de a szövegek fogalmi vagy eszmei kapcsolata nem igazolható.

¹²² Már a 16. század második felében a lengyel nemesség elutasított minden olyan kormányformát, ami nem a *monarchia mixta* republikánus alapelvein nyugodott, következésképpen minden olyan rendszer, amelyben abszolút hatalom működött, eredendően volt korrupst a szemükben, és ezért annak túlhatalommal rendelkező uralkodója számukra elkerülhetetlenül élt vissza hatalmával. Az abszolút hatalom lengyel kritikájára lásd: Frost, Robert: *'Liberty without Licence' The Failure of Polish Democratic Thought in the Seventeenth century*. In: Biskupski, M. B. B. – Pula, James S. (eds.): *Polish Democratic Thought from the Renaissance to the Great Emigration: Essays and Documents*. (East European Monographs) Columbia, 1990. 29–54.; Opaliński, Edward: *Civic Humanism and Republican Citizenship in the Polish Renaissance*. In: Gelderen, Martin van – Skinner, Quentin (eds.): *Republicanism A Shared European Heritage, Volume 1. Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe*. Cambridge, 2002.; Gromelszki, Tomasz: *Liberty and liberties in early modern Poland-Lithuania*. In: Skinner, Quentin – Gelderen, Martin van (eds.): *Freedom and the Construction of Europe*. (Megjelenés előtt: Cambridge, 2013.)

¹²³ *Responsum ab ordinibus Transylvaniae ad Leg. Reg. Pol.* 1605 Mayo 30. State Papers, 88/2: 131–139. Modern kiadása megtalálható az *Elementa ad fontium editiones VI.* kötetében. „*Ex quo igitur sacratissima Caesarea Ma-tas absolutum Regni Hungariae apprehendit, statim iura libertatesque Hungaroe labefactari coeperunt ... legum et consuetudinum nostrarum oblit, [...] tyrannide [...] contra injurias Suae Ma-tis praesertim in libertate religionis et patriae, armis se defendere...*” Vö.: *Magyarország története 3/1.*, 743–744. Makkai László szerint a kancellária azért készítette ezt a levelet, hogy a szerencsi kiáltvány helyett egy a lengyel viszonyokra alkalmazott új kiáltványt készítsen. Ugyanakkor nem világos, hogy 1605 májusában a még Magyarországon tartózkodó Bocskai központ nélküli fejedelmi udvara és kancelláriája hogyan vett részt az

*gentium*ra hivatkozva vindikálja az önvédelem jogát, mondván, az erőszakkal szemben erővel lehet fellépni (*vim vi repellere licet*), a nemesek mozgalmának élére álló Bocskai pedig vállalja a szabad királyválasztás visszaállítását, a zsarnokság felszámolását, a lelkiismereti és törvényi szabadság visszaállítását. Végezetül a levél az ősi szabadságra hivatkozva a lengyel republika közvetítését kéri.¹²⁴ Ebből látható, hogy az abszolút hatalom említését mindig követte Rudolf zsarnokságának leírása is, valamint a hagyományos rendi szabadságok megszegésének esetei.

Természetesen a szerencsi kiáltvány is hivatkozik a hagyományos rendi szabadságokra. A kiáltvány egyik lényeges, bár igen szűkszavú utalása ugyanis az volt, hogy az ország törvényei elismerik az ellentmondás és a felkelés jogát a törvénszegő uralkodóval kapcsolatban, az országlakosok pedig feloldatnak hűségük alól, jóllehet a türelmes magyarok mindez ideig nem éltek ezzel az ősi jogukkal.¹²⁵ Fontos megjegyezni azonban, hogy a szerencsi kiáltvány igen kiterjesztő értelemben használja az Aranybulla és a Tripartitum fogalmait, az ellenállás szabadságának alanya itt ugyanis nem a nemesség, hanem tágabb értelemben az országlakosok, ami ugyan elsősorban a nemességet jelenti, de jelentheti a nem nemes földbirtokosokat is, az ellentmondás és ellenállás szabadsága pedig ellentmondás és felkelés szabadsága irányába fejlődik tovább – a szokásjogi rendszerekre jellemzően – kiterjesztő módon.¹²⁶

erdélyi rendek nevében írt levél elkészítésében, amikor Bocskai csak július végén indult el Erdélybe. EOE V, 384–385. Nem kétséges, hogy a levél érvelése és frazeológiája eltér a többi propagandaszövegtől, de ebben az esetben lehetséges, hogy nem azért, mert más helyzetre más retorikát kellett alkalmaznia a Bocskai-propagandának, hanem azért, mert mások vettek részt a szövegezésben, vagy egyszerűen a szöveg nem is a szigorúan vett Bocskai-diplomácia terméke. Talán az sem véletlen, hogy a *ius gentium*ra való hivatkozás Illésházy szövegein kívül csupán Erdélyben fordul elő dokumentumokban, nagy valószínűséggel az erdélyi szász római jogi recepciónak köszönhetően. Vö.: Zászkaliczky: „*Vim vi repellere*” (kézirat). A szerencsi kiáltvány egy passzusa azt támasztja alá, hogy az erdélyi rendek írták a szöveget: „Az erdélyiek a pápához, a lengyel és svéd királyhoz fordultak, hogy az itáliaiak és a lengyelek járjanak közbe a magyarokért Magyarország királyánál.” Sinkovics: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*, 294.

¹²⁴ „Ita vel ipsi hosti in confessionem, suam serenitatem non aliternis vi et armis suae Ma-tis a fidelitate ejusdem discedere coactam, atque pro tutanda vita (siquidem F. 133r) *de jure gentium vim vi repellere licet*:) isthaec militam fuisse: motus etiam intae et impulsus Hungariorum, qui caedi et lanianae sese destinatos ibidem olfecerant.”

¹²⁵ Lásd: *Glossary In: DRMH I–V: The Laws Of The Medieval Kingdom Of Hungary Volume 1-5*. Edited and translated by Péter Banyó and Martyn Rady with the assistance of János M. Bak, Charles Schlacks, Jr., Publisher, Idyllwild CA, Department of Medieval Studies, Central European University, Budapest, 2010. *Latin–Magyar Törvénykezési szótár* (1845): „*regnicola*”: országlakó, országlakos. *Mediae latinitatis lexikon minus*: „*regnicola* – *citoyen, citizen*”. De: „*Tabula Regnicolarum, seu Statuum et Ordinum*” is mint az országgyűlés alsótáblája („*Tabula Inferior*”).

¹²⁶ Aranybulla (DRMH I, 1222:31, 2.): „...*liberam habeant tam episcopi quam alii iobagiones ac nobiles regni nostri universi et singuli [...] resistendi et contradicendi*”, Tripartitum: „*Liberam illi resistendi et contradicendi habent*”, Querela: „...*regnicolae [...] leges Hungariae [...] admittant liberam contradictionem et insurrectionem...*” A felkelésre való hivatkozás egy kiterjesztő jellegű újraértelmezés (redeszkripció), ugyanakkor a nemesi *insurrectio* kiterjesztett szabadságát is jelentheti, hiszen Bocskai a kassai részgyűlésen pontosan *personalis insurrectiora* szólítja fel a nemességet. Egy külföldnek szánt kiáltványban ez az értelmezés talán nem valószínű, de nem elképzelhetetlen, hogy a szöveg szerzője itt is tudatosan használt többes vagy lebegtetett jelentésű kifejezést, ahogyan ez a Bocskai-propaganda igen sok szövegénél látható, különösen a kiterjesztett jelentésű nemzet- és szabadság-fogalom használatában, hogy ezáltal is a lehetséges legszélesebb társadalmi csoportokat tudják elérni és meggyőzni. Vö.: Varga: *Political Humanism; Zászkaliczky: The language of liberty*.

Ugyanakkor a kiáltvány egyik legfontosabb sajátossága, hogy több természetjogi érvet is használ, ami igen ritka a kortárs szövegekben. A kiáltvány szerint a természetes értelem (*naturalis ratio*) azt tanítja, hogy a hitet nem fegyveres erőszakkal, hanem oktatással és prédikálással kell terjeszteni, valamint hogy szabadon született vallás szabadon propagáltassék.¹²⁷ Ez a sok tekintetben Lutherre is visszavezethető érv a politikai hatalom és a hit elválasztásáról tulajdonképpen a vallásszabadság melletti kiállást jelenti, amely – végeredményében nem csak a protestánsok számára biztosítandó – prioritása volt a Bocskai-felkelésnek.¹²⁸ Nem véletlen, hogy a vallásszabadság és a kálvinizmus viszonyát európai összehasonlításban vizsgáló John Coffey meglátása szerint a szerencsi kiáltvány érvelése a szerencsi gyűlés dokumentumaival együttvéve tipológiailag sokban hasonlít a németalföldi felkelés politikai üzeneteihez, amennyiben mindkettő egy felszabadító mozgalom igazolásaként megfogalmazott militáns ellenállástan és az isteni szabadítás kálvinista víziójának olyan ritka kombinációját képviseli, amely a vallásszabadságra hivatkozik és nem valamilyen keményvonalas kálvinista uniformitásra, valamint nem követel képrombolást.¹²⁹ Ez persze csak akkor igaz, ha a szerencsi kiáltvány a szerencsi gyűlés terméke. Amennyiben nem, lehetne ugyan a fenti állítást a felkelés ideológiájának egészére vonatkoztatni, ha van ilyen, de félrevezető lenne, hiszen a vallásszabadság általános *igényétől* függetlenül feltűnő, hogy a vallásszabadság (fogalmi) *nyelvezete* nagyon ritkán található meg a Bocskai-felkelés szövegeiben, amelyek többsége az igaz vagy a régi (és nem a szabad) vallásra hivatkozva igyekszik a vallási sérelmek ellen felszólalni, és követeli a vallás háborítatlan, szabad gyakorlását a protestánsok számára.¹³⁰ Természetesen nem várható az ősi alkotmányosság pa-

¹²⁷ „...*ideo religio libere nata libere propagata est...*” MOE, XI, 175. Az erőszakos térítés tiltása Luthertől eredő tanítás a reformáció teológiájában. Ellentétben sokakkal, például Erasmussal, Luther sohasem fogadta el a keresztény hatalom koncepcióját, és ezért nem ismerte el a magisztrátus rutinszerű beavatkozását vallási ügyekbe, s „vészhelyzet” esetén is csak annyiban, amennyiben a társadalmi rend került veszélybe valamely vallási visszaélés miatt, de akkor is csak keresztény magánemberként. (Szerinte a fejedelem az anabaptistákkal szemben sem mint eretnekek, hanem mint a társadalmi rend felforgatói léphet fel.) Ebből a tanításból fakadt az a teológiai álláspont is, miszerint a fejedelem, bármilyen vallású is legyen, ha biztosítja a társadalmi békét az egyház zavartalan működéséhez, és nem parancsol semmit Isten törvényével szemben, Isten rendelkezésének tekinthető, ezért engedelmességet kell irányában tanúsítani, és legyen bár keresztény, ha istentelent parancsol, nem szabad neki engedelmeskedni. Ebből nyilvánvaló, miért válhatott a török is Istentől rendelt felsőbbsséggé a hódoltság protestáns teológiájában. Lásd: Lutherre: Estes, James Martin: *Peace, Order And the Glory of God: Secular Authority and the Church in The Thought of Luther and Melancthon, 1518–1559*. Leiden–Boston, 2005. 44., a magyar reformációra: Zászkaliczky: *Protestant Political Theology*. (Kézirat)

¹²⁸ Péter Katalin: *A vallásügy a bécsi békében*. In: „Frigy és békesség legyen”, 171–175.

¹²⁹ Coffey, John: *The Language of liberty in radical Calvinist thought*. In: Gelderen, Martin van – Skinner, Quentin (eds.): *Freedom and the Construction of Europe*. Volume I: Religious Freedom and Civil liberty, Chapter 15. (Megjelenés előtt, 2013 április.) Vö.: Bahlcke, Joachim: *Calvinism and Estate Liberation Movements in Bohemia and Hungary (1570–1620)*. In: Maag, Karin (ed.): *The Reformation in Eastern and Central Europe*. Aldershot, 1997. 72–91.; uő: *Libertas – Vorstellungen in der ständischen Gesellschaft Polens, Böhmens und Ungarns*. In: *Political Culture in Central Europe (10th – 20th Century)*, Bd. 1: Middle Ages and Early Modern Era. Ed. Halina Manikowska – Jaroslav Pánek in Verbindung mit Martin Holý. Prague, 2005. 163–177. A németalföldi felkelés és a Bocskai-felkelés politikai érveinek összehasonlítására lásd még: Varga: *Szempontok*, i. m.

¹³⁰ Miközben a szövegek sokasága beszél a nemzet és az ország szabadságáról (lásd: Zászkaliczky: *The language of liberty*), a vallás háborítatlanságát és megtartását kérvényezi a legtöbb dokumentum a vallásszabadság elvére való hivatkozás nélkül (vö.: MOE, X. 510–511., 525.), a legtöbb esetben

radigmáján és egy kálvinista politikai vízió ideológiai és retorikai bázisán alapuló, jogi és vallási konzervativizmust képviselő 17. század eleji politikai–katonai mozgalomtól, hogy zászlójára tűzze a vallásszabadság felvilágosult alapelvét, de ebből a kontextusból szemlélve még inkább értékelendő, hogy a Bocskai-felkelés a vallás szabad gyakorlása törvénybe iktatását eredményezi.¹³¹ Ebben a tekintetben pedig a *Querelae* szövege ritka kivételnek tekinthető, és jellemző módon külföldi hallgatóságot céloz meg.¹³²

ugyanis a vallás régiségére (és nem szabad voltára) vagy régi gyakorlatára, esetleg a vallás „régis szabadságára” való hivatkozással, némiképp „az ország régi szabadságai” mintájára. Példaként lásd: a protestáns rendek kérvénye az 1604. évi pozsonyi országgyűlésen: „*in religione nostra pristina intacte conservare*” MOE, X. 468–49, „...*conservari religione tantum quite oramus*” MOE XI. 511. és Gélszécsen: „*Status et Ordines regni in eorum immunitatibus et praerogativis, libertatibus, pristinaque religione conservare et manutenere dignetur...*” 590. Az „igaz vallásra” hivatkozó szövegek közül pár példa: a gönci kiáltvány, a szerencsi országgyűlés egyéb dokumentumai, a hajdúkapitányok levelei, Bocskai levelei a dunántúli nemességnek és a soproni rendeknek, valamint ennek német fordítása stb. Az természetesen külön kérdés, hogy mit is értettek a források „az igaz vallás” fogalma alatt, az mindenesetre biztos, hogy mind a különböző protestáns felekezetek között, mind a katolikus uralkodó meggyőzése érdekében használatos volt „az igaz vallás” felekezetileg látszólag semleges fogalma. Vö.: Az „*ecclesia catholica et orthodoxa fide*” fogalmak használatát a magyarországi reformációban: Csepregi Zoltán: *Konfessionsbildung und Einheitsbestrebungen im Königreich Ungarn zur Regierungszeit Ferdinands I.* Archiv für Reformationsgeschichte, vol. 94. (2003) 243–275., uo.: *Die Auffassung der Reformation bei Honterus und seinen Zeitgenossen.* In: Wien, Ulrich A. – Zach, Krista (Hg.): *Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen: Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert.* Siebenbürgisches Archiv 37. Köln–Weimar–Wien, 2004. 1–17.; uő.: *Einleitung: Confessio catholica von Eger und Debrecen, 1562.* In: Mühling, Andreas – Opitz, Peter (Hrsg.): *Reformierte Bekenntnisschriften.* Bd. II/2. 1562–1569. Neukirchen, 2009. 1–165 (Nr. 58). Közép-európai vonatkozásban lásd: Daniel, David P.: *Ecumenicity or Orthodoxy: The Dilemma of the Protestants in the Lands of the Austrian Habsburgs.* Church History, vol. 49. (Dec., 1980) No. 4. 387–400.; Head, Randolph C. – Christensen, Daniel (eds.): *Orthodoxies and Heterodoxies in Early Modern German Culture Order and Creativity 1500–1750.* Leiden–Boston, 2007.

¹³¹ Péter Katalin igen fontos megállapítása, hogy ugyan „a Bocskai-felkelés a protestáns vallásgyakorlat szabadságának jelszavával robbant ki”, de nem volt vallásháború, hanem sokkal inkább a rendek és a király politikai konfliktusaként kell felfogni, és a kortárs szövegekben előforduló „igaz hit” védelme „bizonyosan nem a római katolikus vallást jelentette”, ugyanakkor mégis tarthatónak véli „azt az értelmezést, ami szerint Bocskai István a békebiztosoknak átadott szövegben a protestáns és a katolikus vallásgyakorlat szabadságát együtt követelte. Mert a fejedelem – minden tény emellett szól – nagy realista volt.” Vö.: Péter Katalin: *A vallásügy*, i. m. és MOE, XII. 512. CIH, 1608, 1. tc.

¹³² A kevés kivételek között a később tárgyalandó *Excusatio*, annak olasz nyelvű változata, a református lelkész Sepsi Laczkó Máté Krónikája (lásd: 103. lábjegyzet), Bocskai április 5-i levele („a nagy Istennek bölcs rendelkezésének, ki nemzetünknek, hitünknek régi szabadságára indított”, Bocskai: *Levelek*, 141) és Illésházy egyes levelei (például „*libera religio*”: TT, 1878. 68). Fontos megjegyezni, hogy Bocskai fenti, „a hit régi szabadságra” hivatkozó leveléhez hasonlóan Bocskainak a korponai tárgyalások alapját képező 1605. júliusi kívánságai is a régi gyakorlatra hivatkozva kérik a vallások megtartását, vagyis a vallás szabadságát mindhárom felekezet számára: „Kívánjuk mindenknek előtte azt a lelki szükségünkre való fő szükséges dolgot, hogy ő felsége bennünket az mi vallásunkba megtartson s tartasson; legyen szabad az lutheranus és helvetiai confessio, az római vallás azonképpen ez országban minden rendek között, a ki melyiken akarand megmaradi és állani, amint ez a szabadság volt az ő felsége nagyatyja és az édesatyja idejében is.” MOE, XI. 437. Ebből annyi bizonyos, hogy eredetileg nem minden vallás, hanem kompromisszumkészségét bizonyítandó a katolikus vallást magában foglaló három főbb felekezet – „minden rendek között” gyakorolt – szabadsága volt Bocskai kívánsága, amit majd csak a patronátusi jogról kialakult vita miatt, taktikai okból vált fel a felekezeti korlátozás nélküli vallásszabadság elve az 1608-as tör-

A magyar nyelvű szakirodalomban közhely, hogy a Bocskai-felkelés ellenállásana a külföldnek tett megnyilatkozásaiban semmiképpen nem alapulhatott felekezeti hivatkozásokon, különösen nem a kálvini teológián, szemben a mozgalom tagjainak egymás közötti kommunikációjával.¹³³ Ennek kiváltására volt alkalmas egyrészt az ország ősi törvényeire vagy szokásjogára (az ún. ősi alkotmányosságra) való hivatkozás, másrészt a természetjogi érvelés, amelyeket felekezettől függetlenül bárki elfogadhatott. A *Querelae* egy másik igen fontos érve az, hogy a természetjog (*jure naturalis*) szerint még az oktalan állatok is megvédhetik magukat végveszélyben, vagyis Bocskaiék számára is jogos az önvédelem. Ez a természetjogi érv gyakori eleme Illésházy szövegeinek, ahogyan az erőszaknak erőszakkal való elutasításán alapuló önvédelem római jogra visszamenő formulája (*vim vi repellere licet*) is előfordul egyes szövegeiben, miközben Bocskai környezetében – egy Bocskai-levél ritka kivételével¹³⁴ – mások alig használják.¹³⁵ Igen gyakran alkalmazza még Illésházy azt a

vényben („kinek-kinek a maga vallása és hite [...] szabad legyen [...] és annak szabad gyakorlatában senki senkit meg nem akadályozzon”). Vö.: Péter Katalin: *Vallásügy*, i. m.

¹³³ Lásd: Benda Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Helikon, 17. évf. (1971) 3-4. sz. 322–330.; Szabó, András Péter: *Inhalt und Bedeutung der Widerstandslehre im Bocskai-Aufstand*. In: Fata, Márta – Schindling, Anton (eds.): *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Münster, Westf. 2010. 317–340.; Etényi: *Bocskai*, i. m., Rady: *Bocskai*, i. m. A Bocskai-mozgalom belső kommunikációjában alkalmazott hangsúlyosan protestáns érvelésre kitűnő példa a szerencsi részgyűlés szövegeinek azon hivatkozása, amely isteni szabadítónak látatja Bocskait. Rady szerint csak a belső kommunikációban használták a kálvini érvelést, míg kifelé az Aranybullára hivatkozó rendi érvelést. Ez csak első felében helytálló megállapítás, mivel az ősi jogokra egyaránt hivatkoztak „kifelé” és „befelé”, a szerencsi gyűlés szövegei például hibrid érvelést használnak, amikor is azt állították, hogy Bocskait az Isten küldte a nemzet felszabadítására és az ősi szabadságok visszaállítására, miközben „kifelé” is igen gyakran hivatkoztak az ország törvényeire és szokásaira, de felekezetiileg elfogult érvek helyett egyes esetekben természetjogi érvet használtak. Lásd: Zászkaliczky: *The language of liberty*, i. m.

¹³⁴ Lásd: 85. lábjegyzet. Bocskai levélének szerzője Bocskai önvédelmét egy római jogi eredetű, feltehetően Werbőczy révén átvett jogelv alapján indokolja meg. Werbőczynél: „*Quoniam in hac parte vim vi repellere licet*” Trip I. 68. A teljes szakasz magyar fordítása: „Hogy a fekvő jószágok erőszakos elfoglalóit, azokból viszont erőszakkal kivetni szabad. Tovább, ha valamely ember az ilyen fekvő jószágoknak és birtokjogoknak, a melyek másra és nem reá háramlottak, erőszakkal uralmába tolakodik, behatol vagy bármi módon beleelegetedik, akkor az, a kinek eme fekvő jószágokhoz öröklési hatalma és joga van, azt a foglalót, egy egész év forgása alatt, azoknak uralmából erővel és hasonló erőszakkal is kidobhatja és kirekesztheti. Mert e részben erőszakot erőszakkal szabad megtorolni.” *Decretum Latino-Hungaricum ... Az az Magyar és Erdély orszagnak törvény könyve*. Leutschoviae, 1637 (RMNY III, 1688) 142. A levél szerzője tehát a nemesi birtok magánjogi védelmét terjeszti ki az egész „nemzetség” politikai önvédelmére. Lásd még: Zászkaliczky: *Vim vi repellere licet*, i. m.

¹³⁵ „*Ad auxilium itaque inimicorum, Turcarum nempe, confugiendum illis fuit? in tali enim casu etiam brutis animalibus admittitur ipso jure naturae defensa.*” A lengyel királynak írt levél (MOE XI, 188), 3. „*Ad auxilium itaque inimicorum, Turcorum nempe, coacti nobis confugiendum fuit, in tali enim casu defensio etiam brutis animalibus ipso iure naturae admittitur, omnes enim usque ad unum, una cum conjugibus, liberis, familiis interemti, certo simul una et patria cara, Hungaria, funditus eversi et exterminati fuissimus.*” Függelék Illésházy feljegyzéséhez: *Regi Poloniae recitata, et scripto exhibita Cracoviae, anno 1605 die 15-a Jolii*. (Illésházy István nádor feljegyzései 1592–1603. Közli: Kazinczy Gábor. In: *Monumenta Hungariae historica II. Scriptores VII*. Pest, 1863. 322). „*...misere vero plebs aestate more brutorum animalium in montibus et silvis oberrabat*”, „*Itaque protestantur coram Deo et toto orbe christiano, sese usque ad extremum habitum spiritus defensuros contra Tyrannidem Regiam, hoc ipsum enim in periculis ipso jure naturae etiam brutis animalibus conceditur*” *Querelae* (MOE XI, 173, 182). Bocskainak írja 1605

fordulatot, hogy „fegyverrel és nem törvénnyel” léptek fel ellenük a császáriak, többször jellemzi Rudolf hatalmát abszolút hatalomként, valamint többször utal közvetetten a római jogra vagy az eredetileg az azon kívül élők között érvényes jogelvek összességére, a *ius gentiumra*, továbbá a kortárs lutheránus jogelmélet bevett kifejezéseit használja.¹³⁶

Az érvelés teológia hátterere szempontjából fontos megjegyezni, hogy míg Melanchthon a politikai hatalom alapjait – az isteni rendelésen túl – a természeti törvényben és az érte-

júniusában: „...*végre nem törvénnyel, hanem fegyverrel*, haddal, álgúkkal kezdének hozzánk az felséged kapitányi várainkat, jószágainkat elfojtani [...] *Magát az fegyver ellen omni jure szabad volt oltalmazni [KT-ZM: ez a „vim vi repellere licet” magyar fordítása]*, hiszen, ha mi vétke volt volna fölségednek, törvénnyel költett volna meglátni, nem fegyverrel, sőt hogy mególtalmazta magát fölséged az veszedelemtől, ő felsége causa non cognita (nem ismervén az okot), az mint hogy subditusi között illett volna megtudni, ki adott okot ez háborúsághoz, hanem mindgyarást Basta Györgyét ő fölsége mind az ünésre s mind az büntelenre egyaránt reá küldé nagy hadát. Ez minemő nagy kegyetlenséggel, mind kicsit, nagyot, urakat, nemeseket őlt vágott, égette az országot, előszámájni, az kinek kegyetlenségétől, *tam diuino, quam humano et ipso jure nature* az mivel lehetett, nemde méltán keszerítettek az veszedelemtől magokat ótalmazni, még az *oktalan állat* is ótalmazza az veszedelemben magát...” (TT, 1878. 9.) Bocatius is hivatkozik a „*iuris divini, gentium et naturae*”-re a pfálzi választónak írt 1606. áprilisi 30-i levelében. OPR, 191. Természetjogra vagy az oktalan állatra hivatkozás elmenekülésének igazolásaként: Illésházy István hütlenségi pöre, 130., 199. (*Iure naturali*), 208., 209. (*bruta animalia*). A kevés nem Illésházyhoz köthető előfordulás egyike: „Ott immár annakutánna noha viselte ő felségit az maga életének mególtalmazása is, hogy nyakon kövte ártatlanul az dühös nemzetsig kezében ne essék, minthogy még az oktalan állatok is az ő tehetségek szerint az halált az mennyire lehet elkerülik” 1605. ápr. 20. *A szerencsi országgyűlés átírata az erdélyi országgyűléshez*, EOE V, 378. Lásd a kortárs recepcióra és az európai párhuzamokra: Zászkaliczky Márton: *Vim vi repellere licet... i. m.*

¹³⁶ A „fegyverrel és nem törvénnyel” fordulatra lásd az előző lábjegyzetet. Továbbá: „*Ideo etiam praesepe querulantibus et oppressis; legesque Regni Hungariae allegantibus per Generales Capitaneos Suae Caes. Majestatis fuit responsum: Arma Imperatoris sibi ipsis suspensa esse leges et iura Regni Hungariae; per vim armorum et non legum, pro libidine sua in quosvis Hungaros grassabantur.*” A lengyel királynak írt levél (MOE XI, 188). „Először nagy orátiót tének deákul, nem kellett volna koronás királyunkra támadnunk, és noha róla tehetne, de inkább gratiával akar velünk járni. Ezekre mindgyarást én béven megfeleltem nekik, először, hogy miképpen cselekedtek, mind én velem s mind többel, *fegyverrel és nem törvénnyel* és azért nem ő fölségire, sem az körösztvénysegre nem támadtunk mi, noha az *mi törvényünk* az királyra támadásra in tali casu megengedi, Basta is miképpen keszerített bennünket, hogy vagy akartuk vagy nem, de az töröket kellett segítségől hínunk, ha életünket és hazánkot meg akartuk tartani...” 1606. jan. 6. Bécs, Illésházy levele a nyitrai püspök, Thurzó György, Révay Péter, Forgách és mások jelenlétében folytatott „tractájáról”. (TT, 1978. 48.) Levelében Illésházy később megjegyzi „az németek”-re vonatkozóan, hogy „immár elmúlt 200 esztendeje, hogy ő mellettek tartjuk, sok vérünk hullásaival, szép országunk elromlásával szolgáltánk nekik.” Bocatius is említi és a *Querelae* is szintén azzal kezdődik, hogy „a magyarok több mint kétszáz év óta kemény háborút viselnek a törökkel”. (Sinkovics: *Magyar történeti szövegyűjtemény*, 286.) A „*vim vi repellere licet*” római jogi formulát Illésházy fent idézett levelében, Werbőcziből eredeztethetően Bocskainak egy erdélyi ismeretlenhez írt levelében, az erdélyi rendeknek a lengyel királyhoz írt levelében (*Responsum*) és egyéb lengyel vagy erdélyi diplomáciai szövegekben találni meg. Például *Summa Legationis Bochkayanis ad Poloniae Regem Sigismundum Tertium* (Acta, 137r. „vim vi repellendam...”). A *ius gentiumra* is ugyanezekben a forrásokban hivatkoznak, például így: „...*contra ius omnium gentium*”. A római jog és természetjog esetleges cicerói közvetítésére támpontot nyújthat: Hamza Gábor: *Cicero és a természetjog*. Állam és Jogtudomány, 30. évf. (1987–1988) 775–784., Nótári Tamás: *A jogos védelmi helyzet Cicero Milo védelmében tartott beszédében*. Magyar Jog, 58. évf. (2011) 1. sz. 12–22., uő.: *Jogos védelem és zsarnokölés – tényálláskezelés és állambölcsület a Pro Milonében*. In: Jakab É. (szerk.): *Római jog és a magánjog fejlődése Európában*. Szeged, 2011. 101–125.

lemben látja, addig Kálvin elveti ezt a megközelítést, és elsősorban az isteni rendelkezésre koncentrál. A kiáltvány állításával ellentétben, miszerint az Istennek (és csak neki) abszolút hatalma van, Kálvin elveti az *absoluta/ordinaria potestas* dichotomát Isten hatalmával kapcsolatban is, szemben Lutherrel és más kortársakkal. Ismét csak a kiáltvány szellemével ellentétben Kálvin használja – igaz, csak egyszer – a *plena auctoritas* fogalmát, amely a *plenitudo potestatis* szinonimája, de mint a felsőbbség Istentől rendelt, hódolatot érdemlő méltóságát és hatalmát („*plenam venerandae maiestatis magistratum auctoritatem*”, Inst. IV.20.31).¹³⁷ Ez annyiban lehet lényeges, hogy ezek szerint a szerző inkább volt evangélikus vagy katolikus, mint református, hiszen műveltségének és fogalomhasználatának elemei abba az irányban mutatnak, amennyiben persze nem hallgatósága miatt használt ilyen fogalmakat. Ennyire kifinomult érvelés talán nem valószínű a kiáltvány esetében, és nehéz lenne megmondani, politikailag mennyiben lett volna érdemi és elengedhetetlen a fenti skolasztikus fogalmak meggyőzést célzó használata. Mindezt inkább azt kell feltételezni, hogy a fenti fogalmakat a szerzők saját műveltségükből merítették, vagyis tükrözi teológiai műveltségük és hátterük természetét, amit persze egy mindenki számára elfogadható érvelés elemeként használtak fel.

Azt mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy ilyen típusú érvelés nem található sem a sziléziai rendeknek írt, később tárgyalandó levélben vagy annak fordításaiban (*Declaration*), sem magyar nyelvű levelekben vagy Bocskai dunántúli nemességnek írt levele német fordításában (*Copey*). Az oktanal állat önévdelmére vonatkozó természetjogi párhuzammal ugyanakkor a korponai kiáltvány Katona által kiadott verziójában is található. Ennek a szövegnek az eredetére vonatkozóan már Károlyi Árpád is azt állította, hogy az „a szerencsi gyűlés megbízásából készült heves pronunciamentonak kivonata”, ezért érdemes ezt a szöveget alaposabban is összevetni a szerencsi kiáltvánnyal.¹³⁸

A „korponai kiáltvány”

Bocatus nagyon részletesen leírja, hogyan keletkezett a korponai gyűlésen egy másik apologetikus írás. Ez a szöveg tulajdonképpen nem más, mint egy Illésházy, valamint Bocskai hívei által aláírt, Frigyes választófejedelemhez intézett, 1605. december 10-én kelt levél.¹³⁹ Bocatus beszámolója szerint Illésházy István, Rimay és Hoffmann György parancsot kapott az országgyűléstől, hogy Bocskai nevében írjanak a birodalomba merész hangú leveleket, vagy külön-külön fogalmazzanak kimerítő, szenvedélyes és jogos fájdalukat kifejező üzeneteket.¹⁴⁰ Az országgyűlés azt is előírta, mit is kell tartalmazniuk ezeknek az írásoknak,

¹³⁷ Steinmetz, David: *Calvin and the Absolute Power of God*. In: uő.: *Calvin in Context*, 2nd ed., Oxford, 2010. 40–52., 200–205.; Oakley, Francis: *Politics and Eternity: Studies in the History of Medieval and Early-Modern Political Thought*. (Studies in the History of Christian Thought) Brill, 1999. Kálvin időnként használja a *summa potestas* fogalmát (vö.: Inst. IV.20.31). További fontos szempont lehet a kiáltvány teológiai forrásainak feltárásában, hogy a Nabukodonozor haragjától megmenekülő három ifjú története Dániel könyvében fontos bibliai *locus* volt Isten abszolút és rendes hatalmának skolasztikus tárgyalásában, amit a 16. század folyamán sokan átvesznek (Mair, Erasmus, Luther, Melancthon, Eck, Suarez, Ames).

¹³⁸ MOE XI. 412.

¹³⁹ IOPr 383–391., Katona, XXVIII, 455–475.

¹⁴⁰ Bocatus: *Öt év*, 19. = OPR 120. Bocatus bevallotta ezt hasonló szavakkal már a prágai börtönben: „*Weis nicht gewis, wer sy gemacht, vermucht, daz es der Illiashi mit seinem Secretario gethan, er habe zwar ein Concept verfast, wie den 4 ander Georg Hoffman ihr Mayestät Rath, 2-o der Illiashi undt sein Secretarius. Im daz der Rimay, des Botskay Cammerling sein Concept aber so*

és milyen legyen a felépítésük: „A levelek foglalják össze e váratlan felkelés okait és követke- léseit, tartalmazzák azt is, miképpen jöhet létre a békekötés, de csatoltassék hozzájuk az ünnepélyes tiltakozás (*addita sollenni protestatione*), hogy ha az elfogadható és méltányos feltételek visszautasítása után valami súlyosabb történe, akkor azt ne a békét óhajtó ma- gyarok számlájára írják.”¹⁴¹ Az írás tehát két részből állt volna: első részében megmagyaráz- ták a felkelés okait, követeléseit és a béke feltételeit, a második rész pedig ünnepélyes tilta- kozást kellett tartalmazzon. Bocatius szavaiból kiderül, hogy több verzió vagy variáns ke- letkezett ebből a védőiratból, mivel felolvasták az írásokat egymásnak (*Scripta praele- guntur*), utána pedig hevesen vitatkoztak arról, melyik lenne a legcélszerűbb.¹⁴² Nem lehet tudni, mit is írt Rimay vagy Hoffman, mivel ezekről az írásokról nem maradt adat, és a fel- olvasás után Illésházy szövegét fogadták el. Bocatius szerint azért, mert „szenvédélyes stí- lusa, a példák felsorolása miatt az elkeseredett emberek szívesen hallgatták, és mert olyan szerző írta, aki az őt ért sérelmekre emlékezve a saját lelkiállapotából merítette mondatait és szavait.”¹⁴³

Illésházy irata azonban nem volt hibátlan. Bocatius úgy vélte, hogy a levél éles, udvari- atlan és már-már illetlen hangját mérsékelni kell.¹⁴⁴ Kérte is Illésházyt, hogy az érdekesebb és az akarata ellenére majd méltatlankodást kiváltó részeket enyhítse, de Illésházy erre nem volt hajlandó, mondván: *Malo nodus malus caneus*, azaz „Durva göcsörtbe durva ék kell”.¹⁴⁵ Bocatius félt a szöveg következményétől, és félelmeinek beteljesedését egy Vergili- us idézettel illusztrálta. Illésházy azt írta, hogy „*Quoniam igitur superos flectere non poteuerunt, ne mirentur Christiani, si acheronta moverint Hungari...*” (Ne csodálkozza- nak hát a keresztények, hogy a magyarok, ha nem tudják megnyerni az égieket, a poklot fogják megmozgatni.).¹⁴⁶ A holland követ, Brederode úgy interpretálta ezt a szöveget Boc- atius beszámolója szerint, hogy a magyarok szövetséget akarnak kötni az oszmánokkal, amit Bocatius igyekezett megcáfolni.¹⁴⁷ Bocatius azt akarta megmutatni ezzel, hogy Illé- házy éles hangú szövege tulajdonképpen a Habsburg propagandának segített.

Érdeemes kicsit kritikusabban szemügyre venni Bocatius leírását a korponai gyűlésről. Az nem kétséges, hogy Bocskai javaslata, miszerint küldjenek követeket az ellenségeik által befolyásolt külföldiek elidegenedésének megakadályozása és a keresztény világnak a való- ságos helyzetről való tájékoztatása céljából, megfelel Bocskai máshonnan is ismert szándé- kainak. Bocatius azonban arról is beszámol, hogy döntés született arról és nyilvánosan ki- hirdették, hogy Káthay Krakkóba a lengyel királyhoz, Illésházy Bécsbe Mátyás főherceghez, Czobor Mihály pedig Konstantinápolyba megy követségbe. Ekkor dőlt el az is, hogy Boc- atius – nem teljesen önként vállalt – feladata lesz a német világi választófejedelmek felkere- sése, küldetése azonban biztonsági okból titokban maradt. Ahogyan fentebb már említet- tük, Bocatius nem csupán a német birodalmi követségről számolt be munkájában, így el- várható lett volna, hogy beszámoljon a szerencsi gyűlésen zajlott eseményekről. Igen fontos ebből a szempontból Bocatius azon megjegyzése, miszerint azért csak Illésházyt nevezi meg

er begriffen, weiln es zu lindt gewesen, habe es reycirt”. Anno 1606. den 28 Augusti... OPR 224. Ad 16. Vö.: OPR 227:16.

¹⁴¹ Bocatius: *Öt év*, 19. = OPR 120.

¹⁴² Bocatius: *Öt év*, 19. = OPR 120.

¹⁴³ Bocatius: *Öt év*, 19. = OPR 120.

¹⁴⁴ Bocatius: *Öt év*, 20. = OPR 120.

¹⁴⁵ Bocatius: *Öt év*, 20. = OPR 120. Erasmus, *Adagia* 1540.1658.

¹⁴⁶ Vergilius: *Aeneis*, VII. 312.

¹⁴⁷ A holland követnek nyilvánvalóan igaza volt.

mint Bocskai fontos tanácsadóját, mert mások nem vennék azt jó néven, és rájuk vonatkozóan elismeri, hogy talán jobb elhallgatni dolgokat vagy egyeseket nem megnevezni „a rendszerváltozás miatt” (*regimine mutato*). Felvethető természetesen, hogy ha másokkal kapcsolatban szerinte nem árt az óvatosság, akkor bár saját személyét teljesen nem hallgathatja el, de a vele történt eseményeket és saját szerepét vagy annak részleteit és jelentőségét igen. A politikai felelősség megállapítása tekintetében eszerint Bocatius éppen nem a régi keletű közhely szerint járt el, miszerint halottakról jót vagy semmit (*De mortuis nil, nisi bene!*), – nyilván, mert azok már nem tudnak védekezni –, hanem látszólag halottakról bármit, mert már nem árt nekik, és már úgyszemint tudják megcáfolni. Személyes okból is óvatosnak kell lennünk Bocatius Illésházy szerepét érintő leírása tekintetében. Bocatius szerint Illésházy „a rábeszélés nagymestere”, aki ráadásul arról igyekezett meggyőzni Bocatiusot a végül tragikussá váló küldetése kapcsán, hogy az nem veszélyes, mert már aláírták a békét. Bocatius szavaiból egyrészt némi neheztelés érezhető Illésházy irányában, talán ezért is őt tartja a leginkább radikálisnak és szalonképtelennek, ugyanakkor pedig látszólag a bűnbak szerepét is kiosztja a már évek óta halott nádorra. Nem árt hangsúlyozni, hogy némi szkepszissel kell tekinteni Bocatius beszámolójára annyiban is, hogy a felelősséget a szövegek keletkezésével kapcsolatban a már halott Illésházyra keni, okkal vagy ok nélkül, ahogyan a szintén halott Káthayról is igen negatívan szól. A Bocatius teremtette dilemmát ismét csak átfogó szövegvizsgálatok révén lehet majd eldönteni.

Ugyanakkor már egy tartalmi szöveg-összehasonlítás is érdekes eredményre vezethet. A szerencsi kiáltvány szövege ugyanis nagyrészt megegyezik a korponai országgyűlésen írt, német fejedelmeknek szánt irománnyal.¹⁴⁸ Miközben az alapszöveg nagymértékben megegyezik az érvelés legsarkosabb pontjaiban, azon belül az ellenállás igazolása tekintetében eltérések mutatkoznak. A leglényegesebb eltérés közöttük, hogy a korponai szövegből hiányoznak a leginkább radikális megfogalmazások, például az a kitétel, hogy a törvényt megszegő uralkodó mint második Nabukodonozor embervoltától is megfosztja önmagát, valamint elmaradnak a konkrétan Rudolf személyét és viselkedését bíráló szövegrészek, miközben a *protestatio* szakasz a korponai szövegben is megtalálható, csak a *protestatio* szakaszjelölés nélkül.¹⁴⁹ Erre Bocatius visszaemlékezésének azon epizódja adhat magyarázatot, amikor Bocatius és feltehetően mások is arra kérték Illésházyt, hogy mérsékelje iratának sarkos megállapításait és túlságosan kemény hangját. Feltételezhető, hogy még ott módosítottak Illésházy radikális szövegén, és ezt az iratot adta át Bocatius a német fejedelmeknek Bocskai személyre szóló leveleivel együtt.

A szöveg keletkezése és a politikai propagandaszándékok kifürkészése szempontjából érdekes adalék, hogy a korponai kiáltvány két ismert változata is eltér egymástól. Az „oktalan állat” önvédelmére vonatkozó kitétel csak a Katonánál fennmaradt verzióban található meg, de a Vergilius idézettel kezdődő *protestatio* előtt, mégpedig Solyomkő és Kereki ostromának említése után, vagyis Bocskaira vonatkoztatva és nem az egész népre, mint a

¹⁴⁸ A korponai kiáltvány szövegének két változata és legalább három példánya ismert: Bocatius OPR, 383-, Katona: *Historia critica*, XXVIII., Ritter: *Die Gründung der Union*, nr. 371. (München, Bécs). Itt el kell tekintenünk egy összehasonlítás részleteitől, de amennyiben a Csonka-féle kiadás számozott szakaszait vesszük figyelembe, akkor elmondható, hogy a negyven szakaszból legalább húsz majdnem teljesen megegyezik, további legalább tíz (beleértve a protestáció egyes részeit) pedig részben egyezik meg a szerencsi kiáltvány vonatkozó részeivel.

¹⁴⁹ A Vergilius idézettel kezdődő szakasz apró módosítással a végén: Katona: *Historia Critica*, 471. Ez a Bocatius-féle változatban is benne van a 31. szakasz elején (Csonka, OPR, 388), csak nincs kiírva, hogy *protestatio*, ugyanakkor tartalmilag némiképp variált és rövidített formában ott van.

*Querela*eben.¹⁵⁰ Korábban már említettük, hogy a római jogból származó önvédelem jogát (*vim vi repellere licet*) idéző Bocskai-levél a nemesi magánjog biztosította önvédelmi jogot – amikor is a nemes erővel kiverheti a birtoka háborítóját – az egész nemzetre és országra vonatkoztatta. Itt a fordítottját látjuk, hiszen az *Querelae* szövegéhez képest, amely az egész népre vonatkoztatja a természetjog nyújtotta önvédelem lehetőségét, a korponai kiáltvány egyik verziója azt Bocskai személyére korlátozza.¹⁵¹ A Bocatiusnál fennmaradt verzió szerzője azonban nemcsak mérsékli a természetjogi érvelést, hanem ki is iktatja, mivel a természetjogi érvelés Európában is igen erőteljesnek számít. Az érvek további csillapítását jelenti, hogy a feltehetőleg módosított szöveg nem Rudolf, hanem kapitányai és Mátyás főherceg zsarnokságáról. beszél.¹⁵² Ugyanakkor Katona kiadása tartalmazza azokat a bevezetőket, amelyek – mint később látni fogjuk – a sziléziai rendeknek írt levélben idézik az Aranybulla 31. cikkét és a négy nemesi szabadságot a *Tripartitum* alapján, amelyek a Bocatius-féle szövegben hiányoznak. Erre a Bocatiusnál fennmaradt verzió és a szerencsi kiáltvány is csak utal; míg a szerencsi kiáltvány azért, mivel még radikálisabb, természetjogi érveléssel támasztja alá az ellenállás igazolását, addig a korponai kiáltvány még mérsékeltőbb változata talán azért, hogy tovább mérsékelje a szöveget. Ugyanakkor az is ismert, hogy Bocatius birtokában voltak a fent említett szövegek, ahogyan a hírhedt 1604:22. tc. teljes szövege is. Hivatkozik is rájuk az *Olympias*ban, hogy nála volt a *Tripartitum* egy példánya, ezért lehetséges, hogy Katona verziója az ő kompilálása lehetett, amit útja során készíthetett el, akár Illésháznak a rendek által módosított szövege továbbformálásával. Beszámolója szerint a német fejedelmi udvarokban külön felkérték, hogy foglalja össze vagy a nála lévő dokumentumokból szerkesszen jelentést a magyarországi eseményekről. Lehetséges, hogy a Bécsben található példány egy német fejedelmi udvarból a fogságba esése után Bécsbe került példány.¹⁵³

¹⁵⁰ Katona: *Historia Critica*, XXVIII, 470. Ugyanennek a Bocatiusnál fennmaradt szövegben a 27. szakasz végén kellene szerepelnie, de hiányzik.

¹⁵¹ A római jog és a természetjog alkalmazhatóságának kérdése már a reformáció teológusainak első generációjában is vitát váltott ki, sokan – beleértve Luthert és Melanctont – úgy vélték, hogy az egyének számára biztosított jogok által igazolt fegyveres fellépés károsan taszíthatja a társadalmat, szemben a politikai pozícióhoz tartozó hagyományos jogokkal és kötelezettségekkel. A probléma megoldását majd egy ún. hibrid elmélet oldotta meg, amelynek legfontosabb dokumentuma a Magdeburgi Konfesszió (*Confessio et Apologia Pastorum et Reliquorum Ministrorum Ecclesie Magdeburgensis*, 1550) volt. Lásd: 56. lábjegyzet.

¹⁵² Lásd 30. és 32. szakaszt. Ugyanakkor a kompilátor, feltehetőleg Bocatius nem vette ki a Vergilius idézetet, amin a holland követ nagyon meg is hökkent. Ha kivette volna, ez az incidens és kényszerű (egyébként valótlán) magyarázkodás nem történt volna meg. Azért valótlán, mert a holland követ igen helyesen a török szövetségre értelmezi a pokollal való szövetkezést, hiába tagadja Bocatius (*Öt év*, 20.), különösen, hogy a megelőző mondat szerint (mind Katonánál, mind Csonkánál) a főherceg és a kapitányok zsarnoksága arra kényszerítette Bocskait, hogy a töröknél keressen segítséget. A sors fintora, hogy a feltehetően Bocatius által lerövidített „szerencsi kiáltvány” esetén ezt még ki is lehetett volna magyarázni valahogy, mivel ott pár mondat elválasztja a török szövetségre és a pokolra való utalást, valamint ott természetes ellenségnek („*naturales hostes*”) nevezi a szöveg a törököket, ahogyan Illésházy is Káthay beszédének vázlatában („*inomocos*”), de a rövidített folyamatoss szövegben a szakaszhatárt jelölő *protestatio* cím nélkül ezt nehéz lenne hitelesen megtenni.

¹⁵³ *Öt év*, 29. Ritter: *Die Gründung der Union*, 371.: „Die in Kärpfen versammelten ungarischen Stände an Churfalz. Dec. 10. 1. Ursachen und Geschichte des Bocskay'schen Aufruhrs. 2. Bitte an den Churfürsten um seine Verwendung beim Kaiser, damit den Ungarn ihre Rechte und die freie Religionsübung zurückgegeben, und Bocskay in seinen Ansprüchen' befriedigt werde. (1) – Datum Carpon ex generali nostra congregatione decima die mensis Decembris a. d. 1605. (52 Unterschrif-

Amennyiben feltesszük azt, hogy a *Querelae* szövege a szerencsi gyűlésen született, nem világos, hogy miben is állt Illésházy szövegíró tevékenysége Káthay lengyelországi beszéde és a korponai kiáltvány tekintetében. Ebben az esetben ugyanis Illésházy részéről nem beszélhetnénk szövegírásról, hanem csak a szerencsi kiáltvány leegyszerűsítéséről, hiszen azok nem tartalmaznak semmi újat a szerencsi kiáltványhoz képest. Sokkal logikusabb azt feltételezni, hogy Illésházy korábbi gondolatait, érvelését és szövegeit fejlesztette tovább a korponai országgyűlésen folytatott alkotómunka során.

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg: 1. Illésházy lengyelországi tartózkodása során készített diplomáciai szövegeket, amelyek argumentációjukban és érvekészletükben igen hasonlítanak a szerencsi kiáltványra. 2. Bocatius beszámolója szerint, amit alátámaszt Illésházy saját levele is, Illésházy részt vett a korponai kiáltvány megfogalmazásában, és az ő szövegét fogadták el a jelenlevők, amely egyébként a legradikálisabbnak bizonyult. 3. A szerencsi kiáltvány a korponai kiáltvánnyal nagymértékben megegyező szöveg, Bocatius leírása a szövegről elvileg mindkét szövegre ráillik (az ország szenvedéseit leíró részt protestáció követi), de az ún. szerencsi kiáltvány a legradikálisabb ellenállástani érveket sorolja fel a Bocskai-propaganda szövegei közül. Ebből következhet az, hogy Illésházy a szerzője az ún. szerencsi kiáltványnak, amely nem más, mint Illésházy korponai szövege, amit azután a korponai rendek és Bocatius átírtak és mérsékeltek. A radikális következtetés tehát az lenne, hogy a szerencsi kiáltvány mint ilyen nem létezik.¹⁵⁴

Felvethető, hogy ha Káthay esetén „a katolikus elemek” jelenlétét nem fogadtuk el szerzőségének bizonyítékeként, akkor a természetjogi érvelés egyes elemeit miért fogadjuk el érveként Illésházy szerzősége vagy közreműködése kapcsán. A két eset azonban jelentősen eltér egymástól abban a tekintetben, hogy katolikusnak tűnő szöveget minden írástudó is tudott készíteni a korban, a katolikus kegyesség nyelvezete nem katolikusok számára is rendelkezésre állt, ezzel szemben a természetjogi és római jogi érvelés csak azok számára, akik valamilyen mértékben olvasottak vagy tanultak voltak e téren. A fentiek természetesen még csak előzetes feltételezések, a kutatásokat folytatni kell mind újabb szövegeknek a ku-

ten von Magnaten und Abgeordneten der Comitате.) München Staatsarchiv 546/11 f. 340. Orig. Gedruckt: Katona, historia critica regum Hungarise XXVIII S. 455 (als Schreiben an mehrere Reichsfürsten.)” A müncheni példányt leíró Ritter 52 aláírást említ, és Katona kiadására hivatkozik, amely azonban nem közölt aláírásokat. Károlyi nem közölte a szöveget, csak 56 aláírást, és hivatkozik ugyan Katona kiadására (MOE XI, 498–500), de az általa látott példányban nem találta az Aranybulla idézetet, amely viszont Katonánál megtalálható, ahogyan a sziléziai rendeknek írt levélben is. Tekintve, hogy a Csonka által kiadott szöveg végén is 56 aláírás szerepel, és abból is hiányzik az Aranybulla és *Tripartitum* idézet, igen valószínű, hogy Károlyi a Csonka-féle verziót látta (amennyiben csak két verzió van). Már csak azt a kérdést kellene megválaszolni, hogy Münchenben melyik található a legalább két verzió közül. Bocatius a kiáltványon kívül átadott személyre szóló leveleket is a fejedelmeknek. Vö.: Teszelszky, Kees: *Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében*. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szer.): *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Budapest, 2010. 145–147.

¹⁵⁴ Tőlünk függetlenül ugyanerre az eredményre jutott Papp Sándor már idézett kézirat munkájában. Vö.: A szerencsi országgyűlésről Alvinczi történeti feljegyzéseiben csak Bocskai megválasztásáról tesz említést, és miközben a korponai gyűlés kapcsán csak annyit jegyez meg, hogy „ezen a gyűlésen a taksa és a németekkel kötendő béke ügyen kívül másról nem volt szó”. *Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései 1598–1622*. Kiadta Benda Kálmán. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 1955.

tatásba való bevonásával, mind pedig a meglevőknek részletesebb elemzésével és összehasonlításával.¹⁵⁵

Az Excusatio mint korai szöveg?

A szerencsi-korponai kiáltványon kívül keletkezett még egy igen figyelemreméltó szöveg „*Hungarica gentis Excusatio maxime necessari...*” címmel, amelyben szintén a magyar nép nevében magyarálták a felkelés okait a német választófejedelmeknek és a keresztyén népnek.¹⁵⁶ Fontos kiindulópont, hogy szerkezetileg ez a „Mentség” nem tagolódik leírásra és tiltakozásra, s mindössze két példányban maradt fenn: egy példány a sziléziai országgyűlési anyagban és egy példány egy 1622 előttré datálható kötetben a bécsi Staatsarchivban.¹⁵⁷ A bécsi szövegen 1603. június 3-i dátum, a sziléziai kéziraton 1604. szeptemberi dátum olvasható. „Természetesen” egyik sem stimmel. A szöveg említi a pozsonyi országgyűlést, ami az 1604-es országgyűlés lehet, mert az 1605. évi januári országgyűlés „érdektelenség miatt” elmaradt.¹⁵⁸

A kiáltvány elsősorban a kassai események leírásával igazolja a magyar nép fegyveres fellépését és alaposabb tanulmányozás nélkül is feltűnő, hogy mind tartalmában, mind szövegében és frazeológiájában nagyon közel áll egy olasz nyelvű irathoz.¹⁵⁹ Annak ellenére,

¹⁵⁵ Az ún. wrocławai gyűjteményben található még több diplomáciai levél, amelyek közül két rövidebb a sziléziai és a cseh rendeknek és egy hosszabb a cseh rendeknek íródott. A szövegekre lásd még: Dobner: *Monumenta historica Boemiae* II. A két rövid levél (Acta, 159–160., 178., mindkettő: 1605. július 20., a sziléziai rendeknek szólót lásd még: Dobner: *Monumenta historica Boemiae* II., 456–457) a megszólítás kivételével szövegszerűen majdnem teljesen megegyezik egymással, ami azt bizonyítja, hogy a Bocskai-diplomácia rendszeres gyakorlata volt a diplomáciai iratok újrashozása, több-kevesebb tartalmi, de a címzést és a megszólítást mindenképpen az új hallgatókra szabó aktualizálással. Ami azonban még fontosabb, az az, hogy a cseh rendeknek írt hosszabb levél (Acta, 175–177., augusztus 27., kivonatolva: Dobner: *Monumenta historica Boemiae* II., 324.) néha szó szerinti követi, máskor összefoglalja a *Querelae* érvelését és szövegét. Ennek alapján feltételezhető, hogy Káthay Illésházy által írt beszéde alapján készült a cseh levél Nagyszombaton, feltehetőleg azután, hogy annak egy példányát Káthay magával hozta Lengyelországból. Ha ez igaz, a szövegek keletkezési sorrendje a következőképpen rekonstruálható: Káthay lengyelországi beszéde (MOE XI. 184–190.) és annak vázlata Illésházy-nál (Mon. Hung. Hist. Script. VII. 317.): 1605. július 15., a cseh rendeknek írt augusztusi levél, a korponai kiáltvány Illésházy tollából, majd annak rendi és/vagy bocatus-i módosítása: 1605. dec. 10.

¹⁵⁶ Ad Sac. Romani Imperij Potentiss, Sereniss et Illustriss Electores, Principes, ac Duces, Urbes Imperiales, Germania Provincias, caeterasq totius Christianitatis Regiones omnes et singulas, Hungarica gentis Excusatio maxime necessari, Curilla contra Caesaris Romani Exercitum arma ceperit. Judas Maccabeus. In: *Acta* fol. 37r.-41r.

¹⁵⁷ HHStA: BöhM 1075. Miscellanea Hungarica. fol. 1-7r. Ad Sac. Romani Imperij Potentissimos, Serenissimos et Illustrissimos Electores, Principes, ac Duces, Urbes Imperiales, Germania Provincias, caeterasque Totius Christianitatis Regiones omnes et singulas, Hungarica gentis Excusatio maxime necessari, Curilla contra Caesaris Romani Exercitum arma sumpserit? 3. Juni 1603. A két szövegváltozat másolási eltérésektől eltekintve megegyezik egymással, azzal a különbséggel, hogy a wrocławai II. János, míg a bécsi II. János Frigyes száz választóról beszél.

¹⁵⁸ *Acta* fol. 38r., 25v.

¹⁵⁹ *Copia della scusa fatta dal signor Bobikai con li prencipi christiani della sua religione, et rebellion, qual lui comincio alli 15 ottobre 1604. in di de venere un' hora avanti giorno campana di Diveszeck in Ungheria Superiore.* Kiadta: Kruppa Tamás: *Mentség: a rendi jogok és a vallás védelmében. Bocskai István ismeretlen levele Európa protestáns fejedelmeihez.* Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, (2006) 29. Tom. 150–157. Kruppa Tamás ezt a szerencsi kiáltvánnyal tartotta rokoníthatónak, ami részben természetesen igaz, de az alábbiak fényében a közvetlen kapcsolat nem igazolható.

hogy címében az egyik a német fejedelmeknek és az egész kereszténységnek, míg a másik a keresztény fejedelmeknek szól, ugyanazon témák merülnek fel mindkét műben, nagyjából ugyanabban a sorrendben. Mindkettő leírja, hogy a magyarok vallásgyakorlásuk szabadságának eltiprása (a latin nyelvű szövegben evangéliumi vallásuk szabadsága, az olaszban a lelkiismereti szabadság megsértése) miatt keltek fel fegyverrel uralkodójuk ellen.¹⁶⁰ Mindkét szöveg hosszan részletezi, hogy mit csinált Barbiano gróf 1604-ben német és vallon katonáival Kassán, és mindkét szöveg felsorolja a város vallási sérelmeit, beleértve a templom katonaság által történt elfoglalását, a papok elkergetését és a jezsuiták behozatalát.¹⁶¹ Mindkét szöveg említi azt a Prágában hozott törvényt, ami az evangéliumi hit (*Evangelica doctrina*) gyakorlása ellen született.¹⁶² Mindkét szöveg hivatkozik továbbá Izrael népére, Babilonra, és Péter apostoltól idézi a 16. századi protestáns politikai teológia – Rm 13. után – talán legfontosabb *locus*át, miszerint Istennek kell inkább engedelmessé válni, mint az embereknek (ApCsel 5,29), de hozzáteszi a másik klasszikus bibliai alapelvet is, miszerint ugyanakkor meg kell adni a császárnak, ami a császáré (Mt 22, 21).¹⁶³ Fontos történeti hivatkozásként egyaránt említik a Makkabeusok és az V. Károly ellen harcoló szász herceg, II. János Frigyes példáját (bár az olasz szöveg Frigyes, az egyik latin változat II. János Frigyes, a másik pedig a kortárs második Jánost említi), majd mindkét szöveg a török kapcsolat előnyeit ecseteli hasonló kegyességi szavakkal (*battesati, sangue de christiani, gente barbara, vera religione, felicitate* etc), amivel azt szeretné hangsúlyozni, hogy még a török sem volt olyan kegyetlen, mint a császáriak, majd végül mindkettő Istenre esküszik.¹⁶⁴ Azontúl, hogy több tucat mondat szóról szóra megegyezik a két szövegben, az olasz inkább csak parafrázisa vagy szabad átdolgozása a latinnak vagy a latin az olasznak.¹⁶⁵

Az olasz verzió szerint 1604 végén keletkezett az írás, és 1604. októberi katonai eseményt említ a címében. Kruppa Tamás szerint azonban a szöveg jóval később keletkezett, mivel egyrészt a szerencsi kiáltványhoz köthető, másrészt a török szövetség emlegetése csak a török korona elfogadása után, vagyis 1605 novemberében volt lehetséges. Ahogyan korábban is elhangzott, a korponai szövegek sem említik a török koronát, mégis az után íródtak, és az is világos, hogy már legkésőbb 1604 végétől magyarázniuk kellett Bocskaiék-nak a török kapcsolatot, hiszen 1604 novemberében Bocskai a fejedelmi jelvényeket is megkapja Kassán.¹⁶⁶ Mindebből adódóan és abból a tényből, hogy az olasz szöveg sokkal közelebbi kapcsolatban áll a *Excusatio* szövegével, mint a *Querelae*-vel, nem kell feltétlenül elvetni azt, hogy az olasz másolat dátuma többé-kevésbé megfelel a valóságnak. Fontos érv lehet a datálás szempontjából, hogy mindkét nyelvű szöveg harminckét évben határozza

¹⁶⁰ Fontos fogalmi különbség a szövegek között, hogy míg a lelkiismereti szabadság megsértéséről beszél az olasz szöveg, addig a latin az evangéliumi vallás gyakorlása szabadságáról, vagyis a vallás szabad gyakorlásáról beszél, „*ad liberam Evangelica doctrina Exercitum*” tesz említést. Más tekintetben is elmondható, hogy az olasz szövegnek valamivel kifinomultabb a fogalomhasználata.

¹⁶¹ *Excusatio*, 38r : „*Cassovia in Civitate Metropolitana*” és „*citta mertopoli di cassovia*”, valamint „*...auspicio Cesarei mandati*” és „*dall' imperatore mandate*”, „*...equitatus Germanici et Valonici...*”, de „*cavaliere Vallona*” és „*cavalleria allemana ordinaria*”, „*...diplomata*” és „*ambasciatori*”, és „*ex Gentibus Israelitatis*” és „*il popolo d' Israel*”.

¹⁶² *Excusatio*, 38r-39v és *Copia*, 155.

¹⁶³ *Excusatio*, 39r és *Copia*, 156. Vö.: Pecar, Andreas – Trampedach, Kai (Hrsg.): *Die Bibel als politisches Argument: Voraussetzungen und Folgen biblizistischer Herrschaftslegitimation in der Vormoderne*. Historische Zeitschrift, Beiheft 43, Oldenbourg Verlag, 2007.

¹⁶⁴ *Excusatio*, 40r, 41r és *Copia*, 156., 157.

¹⁶⁵ Almási Gábornak köszönjük, hogy segített a latin és az olasz szövegek összehasonlításában.

¹⁶⁶ Lásd: Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés*. (Kézirat)

meg Rudolf uralkodásának kezdetét, és mivel az biztosan 1572-ben történt, a szöveg belső datálása is 1604-es keletkezésre utal, legalábbis a szöveg első felében, ahol ez az utalás megtalálható. Felmerülhetne, hogy ha 1605-ben írták vagy fejezték be a szöveget, miért nem javították ki a belső utalást harminchárom évre. Továbbá az sem okoz ellentmondást, hogy a szöveg hivatkozik a pozsonyi országgyűlésre, ahol „ebben az évben” a szabad királyi városokkal együtt összegyűltek, mivel az bizonyosan csak az 1604. évi gyűlés lehetett. Ahogy korábban hivatkoztunk rá, feltételezhető, hogy született egy propagandaszöveg az 1604. évi novemberi kassai országgyűlés idején, mivel Filiczki és Pálffy Kata egyaránt halott egy német fejedelmeknek szóló szövegről 1605. április végén Prágában. Adja magát a feltételezés, hogy az *Excusatio* lehetett ezen említett korai szöveg, de igen nehezen eldönthető el, hogyan került Rómába és ki fordította le olaszra. Kruppa Tamás szerint igen rossz helyesírás miatt feltehetően nem anyanyelvi fordítóval állunk szemben. Természetesen ez a szöveg is lehetett „kalózfordítás”, bár nem világos, hogy miért kellett volna latinból lefordítani a szöveget az olasz anyanyelvűeknek a 17. század elején. A szerencsi kiáltvány szövege azonban hivatkozik arra, hogy az erdélyiek a pápához fordultak, hogy az itáliaiak járjanak közbe a magyar királynál, ezért elképzelhető, hogy az erdélyiek jónak látták a címzeteknek anyanyelvükre lefordítani az eredetileg latin szöveget, még akkor is, ha a címzetek bizonyosan tudtak latinul. Ugyanakkor talán nagyobb eséllyel kerülhetett ki a szöveg az itáliai reneszánszszal szoros kapcsolatokat ápoló Erdélyből, mint Felső-Magyarországról, és a vallásszabadság frazeológiája is látszólag közelebb áll az erdélyi vallásszabadság terminológiájához, mint a Bocskai-felkelés korábban említett szövegeihez.¹⁶⁷ Mindez természetesen csak feltételezés, biztosat csak további kutatás tud majd felszínre hozni.

Amennyiben fenti fejtegetésünk helytálló, a latin szöveg tekintetében a kassai Bocatius érintettsége valamilyen formában magától értetődő, de lehet, hogy csak mint másoló vagy esetleg (társ)szerző, mivel az iratok nagy része, különösen az azonos és esetleg azonosítható kézírású másolatok Bocatius diplomáciai küldetése előtt hetekkel-hónapokkal is készülhettek, azok máshonnan is igazolható datálásai szerint. Következésképpen az iratok korábban is kikerülhettek a Bocskai-diplomácia boszorkánykonyhájából.

A szöveg sorsával kapcsolatban fontos tényező, hogy a sziléziai gyűjteményben megtalálható szöveg Bocatius kézírásában maradt fenn, és ez a kiáltvány is szerepel Bocatius iratlistáján, ezért az is lehetséges, hogy személyesen adta át a sziléziaiaknak.¹⁶⁸ Ezt a feltevést gyengíti az a tény, hogy Bocatius ugyan feltehetőleg Szilézián keresztül hagyta el Magyarországot, amikor a német fejedelmekhez követségbe ment, de utólagos – egyébként igen részletes – beszámolójában semmiféle sziléziai tartózkodásról vagy diplomáciai tartózkodásról nem tesz említést. Ugyanakkor Illésházy bizonyíthatóan diplomáciai tevékenységet fejtett ki a térségben.¹⁶⁹ Az alapkérdés ugyanis az, hogy kin keresztül jutott a Wrocławban találha-

¹⁶⁷ Balázs Mihály: „A hit ... hallásból lészön.” *Megjegyzések a négy bevett vallás intézményszerűsítéséhez a 16. századi Erdélyben*. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002. 51–73.

¹⁶⁸ „Ein zu sammen gehefftetes geschriebenes Werck in quarto, wirdt intutiliret: Hungariae citerioris sub serenissimi et Illustratissimi Domini Domini Buchkay de Kys Maria Hungariae Principis Transylvaniae principis nec non Sicularum Comitibus et partium Regni Hungariae Superioris Domini etc. Excusatio ad Status et ordines Romani Imperij universamque Christianitatem.” *Inventaria*. In: OPR 475.

¹⁶⁹ Papp Sándor: *Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén*. *Hadtörténeti Közlemények*, 117. évf. (2004) 4. sz. 1198–1211. Lásd: Bocskay István és Illésházy István levelezését 1605-ban: Szilágyi Sándor: *Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban*. TT, 1. évf. (1878) I. közlés. 1–85.

tó, több mint kétszáz oldalt kitevő magyar iratcsomag mai megtalálási helyére, és ki volt a címzettje. A több mint ötszáz oldalas kódex magyarországi, cseh és sziléziai iratokat tartalmaz az 1604 és 1609 közötti időszakból, de keletkezésének körülményei ismeretlenek.¹⁷⁰ Érdeemes az eddig nem ismert ún. sziléziai levelet is szemügyre venni.

A szerencsi kiáltvány francia és angol fordításai?

Bocskai kapitányainak levele a sziléziai rendekhez

A szakirodalom számon tart egy francia és egy angol nyelvű iratot, többnyire vagy a szerencsi kiáltvány idegen nyelvű változataiként, vagy tematikusan ahhoz kapcsolódó iratokként.¹⁷¹ Alaposabb vizsgálat után azonban nyilvánvaló, hogy egészen másról van szó. A szövegek ismeretlensége miatt talán érdemes részletesen is beszámolni róluk.

A francia változat¹⁷² három példánya ismert: két nyomtatott példány (Basel és Párizs), illetve egy késői kéziratos változat a debreceni Nagykönyvtár gyűjteményében. Ez utóbbi a Bocskai-apológia 1608-as kiadásának kéziratos másolatával szerepel egy íven, de más kéztől másoltan. A francia kézirat ugyanakkor legkorábban a 17. század végén készülhetett, de inkább még később. Az angol változat¹⁷³ is nyomtatott (1605, London), és a francia verzió-

¹⁷⁰ A magyar érintettséget a következő szövegek tartalmazzák: A szerencsi országgyűlés teljes anyaga (latin!, a MOE XI csak magyarul közli): A rendek válasza, Eskü, Eskütétel utáni rendi beszéd, Propozíciók, Rendi válasz. A cikkelyeknek a hosszabb változata található itt meg latin fordításban, nem a MOE XI, hanem a ETA, III, 58-64.-nek megfelelő szövegek, de kissé variált sorrendben. Vö.: Venásch Eszter: *Homonnai*. További szövegek: Responsum ab Ordinibus Transylvaniae ad Legationem Regis Poloniae (Mayo 30, 1605) (ld. 124. lábjegyzet), Hungariae gentis EXCUSATIO ... Judas Maccabeus, Hajdúkapitányok levele a bányavárosoknak (1605. okt. 30. Ribini) és Thököly Sebestyénnek (Ribini), Basta levele (1604. dec.), Querelae Excusationes et Protestationes, A sziléziai rendeknek írt levél, Demetrius Imperator levele, Dokumentumok a sziléziai katonaaállításról és az császári katonák kifizetelenségéről, Gutachten Herrn Melchior Klesls in Religionssachen (1605-6), Korponai országgyűlés tárgyalásainak töredékes jegyzőkönyve, Cseh uraknak írt Bocskai-levél, Warhaffe und beweisliche Articul (20 pont), A bécsi béke tárgyalásainak töredékes dokumentumai (más kézírás) etc. A sziléziai kódex bizonyosan együtt volt már 1710-ben, hiszen Christian Gryphius részletes és pontos listáját adja a szövegeknek. Ld. *Apparatus sive dissertatio isagogica de scriptoribus historiam seculi xvii illustrantibus*, 1710. 508-512.

¹⁷¹ A szerencsi kiáltvány fordításának tartja: Hopp: *Az antemurale*, 186., átdolgozásnak: Teszelszky, Kees: *A Bocskai-korona mítosza*. Confessio: a Magyarországi Református Egyház Figyelője, 30. évf. (2006) 3. sz. 54-59.; kapcsolódó szövegnek: Makkai: *Bocskai és európai kortársai*, 487.; Makkai László: *A Bocskai-felkelés*. In: Magyarország története 1526-1686. 742.; Evans, Robert J. W.: *The Making of the Habsburg Monarchy*. Oxford, 1979. 267.; Gömöri György: *Angol-magyar kapcsolatok a XVI-XVII. században*. Budapest, 1989. 47.

¹⁷² *Déclaration des seigneurs et Estats du royaume de Hongrie contenant les raisons qui les ont meü a s'opposer, par armes, aux violences et oppressions faites aux habitants du dit pays par les gens de l'Empereur*. S.l., 1605, S.n. A francia változat két nyomtatott példánya ugyanaz a kiadás, és megegyezik a debreceni Nagykönyvtár kéziratos változatával. Bern UB ZB. Magazin (U5), Bong V 249: 20, Bibliothèque Mazarine Paris, 8° 32868-16, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, R710. Itt köszönjük meg Christophe Vellet könyvtárosnak, hogy az általunk neki elküldött berni példány egy másolatát összevetette a párizsi példánnyal, és Kovács Teofilnak, hogy a debreceni kéziratról nekünk másolatot készített.

¹⁷³ *A Declaration of the Lordes and states of the Realme of Hungarie, contayning the reasons which mooved them to oppose the violence practised upon the inhabitants of the foresaid countrey by the Emperours subjects*. Tr. out of French. (24 ap. 1605). London, 1605. British Library 1193.k.35.(1), Bodleian Library in Oxford, 4° E 3(5) Art.BS., Chicago University Library, Szatmáry Collection, DB931.95.D435 1605.

hoz hasonlóan nyelvíleg minden tekintetben megfelel a kortárs nyilvánosságbeli írott nyelvhasználatnak, vagyis feltehetően anyanyelvi fordítás.¹⁷⁴ A szövegvégi datálás mindkét szöveg esetén 1605. április 24-e. A címlap szerint az angol szöveg a francia fordítása. A szövegek összehasonlítása is ezt igazolja, és igen valószínű, hogy a fordító mondatról mondatra fordította, de feltehetőleg nem a nyomtatott változathoz, hanem egy kéziratból, mert az angol fordító a magyar személyneveket tovább rontja a szintén tévedésektől hemzsegő francia szöveghez képest.¹⁷⁵ Az angol fordítás ettől függetlenül tartalmilag nagyon pontos, és csak apróbb eltérések találhatók benne a francia szöveghez képest, például az angol néha országról (*country*) beszél, miközben a francia nemzetről (*nation*) a latin eredetit követve, bár ez egy tipikusnak mondható kortárs angol megközelítés. Következésképpen a francia és angol szöveg egynek tekinthető.

Ugyanakkor a francia-angol szövegnek nincs sok köze a szerencsi kiáltványhoz, de nem tekinthető franciáknak vagy különösen nem angoloknak írt deklarációnak. (*A Declaration* cím nincs benne az időközben előkerült latin szövegben, ez a francia fordító találmánya, amit az angol fordító csak követett.) Tartalmilag a szöveg nem tesz utalást Franciaországra és Angliára, de sokat beszél Sziléziáról, Morvaországról és a Cseh Királyságról (örök régi barátság, szomszédság, Bocskai nem akarja Sziléziát és Morvaországot megtámadni stb.), illetve mint Magyarország régi részeit említi azokat (ami Szilézia esetén feltehetőleg Mátyás rövid életű hódításaira utal.) A közvetett bizonyítékok mellett közvetlen bizonyítékot jelent, hogy előkerült egy latin kézíratos szöveg egy Wrocław-i kódexből, ami mondatról mondatra megfelel a francia-angol szövegnek. Ez pedig Bocskai kapitányainak levele a sziléziai rendeknek (a francia fordítás deklarációs címe nélkül).¹⁷⁶

Tartalmilag lényeges, hogy a francia-angol szöveg elsősorban a rendi sérelmeket sorolja fel igen részletesen, de némiképp eltér mind a Nyakas Miklós által kiadott dunántúli magyar szövegektől (és azok német fordításától), mind a latin szerencsi-korponai kiáltványoktól. Bár a tartalom általánosságban megegyezik, érvelése részleteiben mégis eltérő. A sziléziai levél nem használja a természetjogi érvelést, ahogy a szerencsi kiáltvány vagy Illésházy és Bocskai egy-egy levele (*vim vi repellere licet*), illetve az erdélyi rendeknek a lengyel királyhoz írt májusi levele. Nem találjuk benne azt az érvet sem, hogy a törvényszegő uralkodó önmagát a magánember szintjére redukálja, sőt önmagát embervoltától is megfosztja, ami a német lutheránus rendek közkedvelt érvelése volt 1529-től kis megszakításokkal folyamatosan. Ugyanakkor szó szerint idézi az Aranybulla ellenállási záradékát és a *Tripartitumból* a *Primae Nonus* négy szabadságát.¹⁷⁷ Ilyenek a szerencsi kiáltványban nincsenek,

¹⁷⁴ Köszönjük Clara Royer irodalomtörténésznek (Université Sorbonne Paris IV), hogy segített ennek megállapításában a francia szöveg esetén.

¹⁷⁵ Jellemző példa, hogy miközben Bocatius a következőképpen írja Illésházy nevét: Illieshazi, Illieshasci, Illieshasius, Illyeshazy, Illyesházy, addig a francia verzió „Illgetzhary”-t, az angol pedig „Illieszarye”-t ír, a francia kézirat pedig szintén „Illgetzhary”-t. Joó Jánost az angol verzió egyszerűen csak John Leonak hívja, nyilván ez volt az egyetlen értelmezhető megfelejtése a kézzel írt névnek. Persze teljesen nyilvánvaló, hogy az átlag angol olvasó számára nincs jelentősége a névalaknak, de az elírások és fordítási „tévedések” sokat elárulnak a szöveg keletkezésének feltételezhető körülményeiről. Pár példa még az elírásokra: „*la maison d’ Austriche*” és „*The house of Ametria*” mint a „*Domus Austriaca*” fordítása, valamint az aláírók neveinek angol verziói: Nicholas Signoy mint Nicolaus Segney, Stephen Egidi, Michael Bengalithi mint Mihály Dengelenghy, és John Betoefly mint Dessewffy (Desőfi) János.

¹⁷⁶ *Acta*, 121–126. (Kevert sorrendben: 1, 2, 5, 6, 7, 8, 3, 4, 9, 10).

¹⁷⁷ „*Now if either we or any one of our successours in any time whatsoever, go against this our pleasure, we licence our subjects and giue them all power to contradict and resist us, so as*

csak utalások az ősi törvények adta ellenállási és ellentmondási jogosultságra, de ezekre a szövegekre Bocatius előszeretettel hivatkozott, és azok előfordultak a korponai országgyűlésen született kiáltvány Katona által kiadott verziójában is. A sziléziai levél továbbá teljes terjedelmében tartalmazza a hírhedt 1604. évi 22. törvénycikket, ami Bocatius szövegei között is előfordult.¹⁷⁸ Diplomáciai szempontból igen fontos mozzanata a levél aláíróinak az a kijelentése, miszerint nem állt és nem fog szándékukban állni Bohémia, Szilézia és Morávia megtámadása,¹⁷⁹ miközben hajdú csapatok éppen az utóbbi két területen portyáztak.¹⁸⁰ Az külön érdekessége a problémának, hogy Illésházy 1605. június 6-i levelében még azt írta, hogy „a morvaiakat, silesiakat is nem köll kimilleni [...] nem árt azérthogy félejmek és tartózasok legyen”, de októberben már azt írja Thurzó Györgynek, hogy Érsekújvár ostroma azért volt fontos számára, mert különben „Morva siratná meg”. Minden bizonnyal, állítja Nagy László, Illésházy saját hodolimi birtokaiért aggódott.¹⁸¹

A francia-angol szöveg és annak eredetije, a sziléziai levél a fentiek és sok más tényező alapján önálló szövegnek minősül, még ha érvkészlete sok tekintetben megegyezik is a többi szövegével. Míg a „szerencsi kiáltvány” egyik fő érve az, hogy a szabadon született vallás szabadon gyakoroltassék, addig a német szerencsi kiáltvány (*Copey*), a sziléziai levél és a hajdúkapitányok levele a vallás orthodox voltára hivatkozik. Ez merőben eltérő érvelés: a vallás szabadsága és a vallás igazsága alapvetően más kontextusban és más szerzői körből származik Nyugaton is.¹⁸² Vagyis születhettek a szerencsi és korponai szövegek egy „műhelyben”, de az egyik nem a másik rövidített vagy módosított változata. Más címzettnek írt eltérő szövegek más üzenettel, érveléssel és célokkal. A fentiekből az mindenesetre bizonyos, hogy a propaganda és a katonai-politikai szándékok finoman szólva nem mindig estek egybe, illetve egészen nyilvánvaló, hogy mindkettő mögött személyes érdekek és szándékok is húzódtak.

Ami pedig témánk szempontjából a legfontosabb, az az, hogy a francia-angol szöveg fordítása nem magyar megbízásra készült, legalábbis nem vett részt benne magyarországi illetőségű személy. A személynevek és fogalmak gyakori és ordító hibái azt mutatják, hogy a Bocskai-diplomácia (ha volt ilyen Bocatiuson kívül Nyugaton) nem ellenőrizte a fordítást. A legfontosabb érv e mellett az, hogy a szövegek királynak (*rex, roy*) titulálják Bocskait,

afterward they may never be branded with any note of treason or infamy for the same.” „Tripartite Worke: Let this be the fourth and absolute liberty, if any of the Kings or Princes happen to derogate from the freedom of the Noblemen etc. [...] (... every king of Hungary, before his coronation is bound and accustomed to swear the obseruance of the same conditions: to wit,) To permit and consent that men rise up in armes against him without any note of treason, in such cases: as when he goeth in any thing about to restraine from them their libertie.”

¹⁷⁸ OPR, 392–394.

¹⁷⁹ „As touching the aid from the Turke and the Tartar we reserue for no other end But to let the kind of Poland and Modauia fee, that we want not wherewithall to serue our selues in time of need; it being in our power to send them backe againe when it shall please vs. Now although we know that of all antiquity the Dutchie of Silisie doth appertain as an inheritance of the realme of Hungary, yet were we willing to entertaine their good neighbourhood, liuing in good peace andf amitie, which heeretofore we haue kept inuiolably.” „To make you an ample discoverie of our deliberation, which neither was nor is to warre vpon the kingdome of Bohemia, nor Silesia, not the Narques of Morauia, vnlesse they giue us too much occation: how be it wee know very well they haue beene heretofore vnder the crowne of the realme of Hungary.”

¹⁸⁰ Nagy: *Bocskai István a hadak élén*, 174.

¹⁸¹ *Ibid.*, 176., TT, 1878. 10.

¹⁸² Lásd John Coffey írásait a szabadság és a kálvinizmus európai összefüggéseiről, illetve a bálványimádás elleni kálvinista kirohanásokról. Vö.: 129. jegyzettel.

míg a latin szerint Bocskai „*Princeps Transylvaniae Hungariae*”.¹⁸³ Ha volt bármilyen prioritása a Bocskai-propagandának, akkor Bocskai megkoronázása vagy meg nem koronázása biztosan az volt, függetlenül attól, hogyan is értékeljük a kérdést.¹⁸⁴ Nem hihető, hogy egy Bocskai megbízására készült szövegben épp Bocskai titulusát rontják el, legalábbis a sziléziai rendeknek írt latin levélhez képest. Tudatos változtatás nem valószínű, és a szöveg amúgy is hemzseg a rontott névalakoktól. A két leginkább gyanút keltő tévedés az, hogy a fordító szerint Lőcse város egyetemét (*university!*)¹⁸⁵ vette el Pethe érsek („*Archbishop of Coloarense*” és „*de Colocrense*”, sic!), továbbá Bocskai a székelyek ispánja („*comes sicularum*”) helyett Szicília grófjaként (*Conte des Siciliens, Earl of Sicilia*) szerepel mindkét szövegben.¹⁸⁶ A fordító és/vagy a nyomdász nyilvánvalóan nem tudta, kik azok a székelyek. Itt érdemes megjegyezni, hogy felmerülhetne Bongarsius mint fordító, hiszen az ő bázeli hagyatékában is fennmaradt a szöveg, s a neves francia diplomata bejárta a térséget, és ő volt a francia király frankfurti és heidelbergi tudósítója, de a magyar történelemtől írt-szerkesztett, 1600-ban kiadott munkájában többször is hosszan értekezik a székelyekről, ezért egy székelyek–szicíliaiak tévedés az ő részéről majdnem teljességgel kizárható.¹⁸⁷ Előfordulhat persze, hogy egy fiatal beosztottja keverte össze a két hasonlóan hangzó népet, de ezt a feltevést bizonyítani illene. Mindenesetre a londoni *State Papers* gyűjteményben elég sok, 1605 folyamán Heidelbergből és Frankfurtból keltezett francia nyelvű tudósítás található a Bocskai-felkelésről. Igen valószínű, hogy ehhez Bongarsiusnak volt valami köze, és feltehető, hogy a francia fordítás kézírata rajta vagy megbízottjain keresztül került Angliába.¹⁸⁸

Külön érdekes, hogy a sziléziai levél fontosabb részei a korponai szövegekben is előfordulnak, például pontosan a kérdéses Aranybulla- és *Tripartitum*-idézetek. Katona kiadásában ezek a bekezdések szintén megtalálhatók, de Károlyi már nem találta meg a bécsi másolatokban, és némiképp kétségét fejezte ki azok eredetiségével kapcsolatban. A sziléziai szöveg a bizonyíték, hogy Katonának (is) igaza volt. Mindenesetre a kérdéses tények három tanulsága van: 1. Mindegyik szövegből több változat is készülhetett, a szövegeket folyamatosan toldozták-foldozták. Ez igaz a szerencsi kiáltványra is, de erre utalnak a dunántúli szövegek és azok német fordítása is. (Hogy ez utóbbit ki fordította le és kinek szánta, az

¹⁸³ “Seigneur ESTIENNE, Roy de Hongrie, Transylvanie, Transalpine et Conte des Siciliens és King of Hungary, Transylvania, Transalpina, and Earl of Sicilia.”

¹⁸⁴ Bocskait az 1604. novemberi török kinevező levél nevezi még „Magyarország királyának”, és nem csak erdélyi fejedelemnek. Lásd: Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés*. (Kézirat.) Ezenkívül a törökkel váltott levelezésben fordul elő példaként Illésházy levele Ali pasához 1606. január 16-án (TT, 1878. 56 –57.) Következétesen, háromszor is így utal rá: „az felséges Bochkay István király”, majd Ali pasa július 25-i utasításában (309) és Illésházynek írt júliusi 6-i levelében (949, 950), illetve Heder papa Haller Gábornak írt levelében: „a Kegyelmetek Ura Bocskai István Király”, DF III, 187, etc.

¹⁸⁵ Lásd: „*l'Vniversité de Leutcheniense*” és „*Vniversity of Lutchenien*” mint a „*schola Lewchowienensis*” „fordítása”.

¹⁸⁶ Tanulságos mikrofilológiai megfigyelés egy hasonló félrefordításról, amely során Csehország Piccolomini említette nyugati oldalából (*ad occidentem*) Bonfini „Óceánra néző oldalá”-n (*ad Oceanum*) keresztül cseh tengerpart válik Shakespeare-nél: Kulcsár Péter: *Shakespeare és a cseh tengerpart*. In: *Gesta: fiatal miskolci történészek folyóirata*, 6. évf. (2006) 2. sz. 29. Köszönjük Fazekas Sándornak, hogy felhívta figyelmünket erre a párhuzamra.

¹⁸⁷ *Bongarsius RHS – Rerum Hungaricarum scriptores varii historici, geographici*. [Ed. J. Bongarsius.] Frankfurt, 1600.

¹⁸⁸ SP 101/27:0400-0410, SP 101/41, SP 101/27, etc. Egyéb Bocskai vonatkozó források: SP 77, SP 80/2, SP 88, SP 97, etc.

más kérdés.) 2. A legfontosabb diplomáciai szövegek a szerencsi részgyűlés és a korponai gyűlés alatt és között egyaránt készültek. Hiába szerepel a francia-angol szöveg végén az április 24-i dátum, az csak az eredeti levél megírásának kezdődátuma. Annyi tudható még, hogy a levél 1605. május végén került kézbesítésre a kézirat hátoldalán található dátum szerint, ami szokatlanul hosszú időnek számít más küldeményekhez képest, de nem tudjuk, mikor került ki Nyugatra. A szövegek bizonyos részei hasonlóképpen panelként mentek tovább, és későbbi felhasználásra is kerültek. (Az Aranybulla ellenállási záradékára például történt utalás a korponai végzések között is.) A szöveg keletkezésének időpontja tehát elvileg sem mindig megállapítható, mivel a szövegek egy részét folyamatosan tovább írták, és a szerzőség eleve nehezen megválaszolható kérdése is értelmetlen egy idő után, mivel a legtöbb szöveg kollektív, többfázisú munka. 3. Ami viszont biztos, az az, hogy a szövegeket rendszerint küldözgették egymásnak a különböző erőcsoportok képviselői, rendszerint csomagokban, és erre leveleikben is rendszeresen utaltak. Illésházy például rendszeren nyüstöli Bocskait, hogy végre küldjék már el azt a bizonyos iratot hozzá Lengyelországba vagy Sziléziába, mert éppen a vajdával fog találkozni vagy a német követekkel. Több levelében Illésházy utal rá, hogy köszönettel megkapta a kért iratokat. Eszerint nemcsak Bocatiusnak voltak ilyen csomagjai, amelyeket útja során rendszeren maga után hagyott, hanem majdnem mindenkinek, Illésházynek és másoknak is. Feltehető továbbá, hogy a sziléziai szöveg is így került Nyugatra. A baseli és müncheni katalógusok alapján, amelyekben megtalálható a „sziléziai szerencsi kiáltvány” leírása is, az is tudható, hogy létezett még számos további ilyen típusú szöveg (a morva rendeknek, cseh rendeknek stb.). A szövegek felkutatása és elemzése még elvégzésre vár. Fontos megjegyezni, hogy egyik szövegről sem szól a cseh és lengyel szakirodalom, a régi cseh kiadású Bocskai szövegek között sem található, s az újabb monográfiák sem említik.¹⁸⁹ Mivel a francia-angol deklaráció szövege a sziléziai rendeknek írt levél fordítása, nem tarthatjuk valószínűnek, hogy Illésházynek köze lett volna ehhez a szöveghez, de esetleg olvashatta. Káthay szerzősége viszont szóba kerülhet, hiszen a magyar szöveg érvelése és szóhasználata közel áll a dunántúli rendeknek írt levél szövegéhez.

Mindenesetre már a fentiekből is kiderül, hogy egyszerre többféle kiáltvány létezett, és ezeket egy időben terjesztették Bocskai hívei külföldön. Ez a taktika sok tekintetben hasonlít a holland lázadók propagandájára.¹⁹⁰ Figyelemreméltó, hogy az eredetileg külföldnek szánt és legfontosabbnak tűnő latin nyelvű politikai iratokat, mint a *Querelae*-t vagy az *Excusatiot* soha nem adták ki nyomtatásban a Bocskai-felkelés alatt, sem Bocskaiék, sem mások. Bocskai politikáját legitimáló egyéb iratok szintén csak kéziratban maradtak, azokat így terjesztették. Sem a híres *Relatio vel epistolica...* (Bocatius leírása az oszmán korona átadásról Bocskainak), sem a kevésbé ismert *Hungaroteutomachia...* című párbeszéde nem jelent meg nyomtatásban, annak ellenére sem, hogy Bocatius eredetileg azt tervezte.¹⁹¹

¹⁸⁹ Vö.: Bahlcke, Joachim. *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmisches Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526-1619)*. München, 1994.

¹⁹⁰ Mout, M. E. H. N.: *Van arm vaderland tot eendrachtige republiek. De rol van politieke theorieën in de Nederlandse Opstand*. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 101. (1986) No. 3. 345–365.

¹⁹¹ „...in lucem edere meditor...” Bocatius, Ioannes: *Relatio vel epistolica commemoratio*. In: OPR 109.

Bocatius ugyanis egy *Hungaroteutomachia* (Magyar–német küzdelem) című kéziratot is vitt magával Németországba, amely 15 fólióból állt.¹⁹² Ez Bocatius kézírásával íródott, és monogramja, a „J. B.” is szerepel a hátoldalon. A kihallgatásán elhangzottak szerint nem Bocatius volt a szerző, de az érvek egy részét ő szerkesztette, és a a német szereplő által elmondott részeket valóban ő írta, sőt azt is bevallotta, hogy a dokumentum az ő stílusában íródott.¹⁹³ A kézirat más változatairól – magyar vagy külföldi gyűjteményben – nem tudunk, az inventárium is csak egy példányt említ. Ezért lehetséges, hogy Bocatius ezt az írást kifejezetten németországi útjára írta. Nem biztos azonban, hogy hihetünk Bocatius e valamásának, hiszen kínvallatás alá vetették. Ha mégis Bocatius a szerző, akkor sem egyértelmű, hogy milyen szándékkal írta ezt a szöveget. A tartalma sok tekintetben megegyezik a többi szöveggel, de a stílusa merőben más. Bocatius úgy szerkesztette meg a szöveget, mint öt nemzet (német, magyar, olasz, lengyel és erdélyi) szimbolikus tagjai között folytatott három képzeletbeli párbeszédet. A Bocskai-felkelés minden alapvető elemét megvitatják: a kassai templomért folytatott harcot, a magyarországi vallásszabadság kérdését, a szabad királyválasztást és az áhított békét az oszmánokkal.

Ahogy a török koronázás leírása, valószínűleg ez az irodalmi szöveg is értelmiségi olvasók számára készülhetett, nem a politikusoknak vagy a szélesebb nyilvánosságnak, akiket valószínűleg jobban érdekelt egy kiáltvány tartalma. Különösen izgalmas jellemzője a szövegnek, hogy Bocatius (vagy a szerző) a magyar szereplőt (H) magyar nyelven szólaltatja meg a törökkel (TUR) folytatott párbeszédben, aki maga is magyarul válaszol:

„H: *Megh hidge azt kegielmed hofi az nemetnek megh fuzetem a ho penzt.*

TUR: *Bizoni elhitem azt.*

H: *Nehez az horgasbol egyenezt czinalni. De nincz mit tenni. Megh etted az húsat de bizoni az levet is megh kel innod. Megh lön minecz noha nehezen.*”

Nem tisztázott, hogy miért helyezte a szerző magyar és helyenként német és török mondatokat a latin szövegbe. Nem valószínű, hogy az átlag európai értelmiségi értette volna – a német kivételével – ezeket a szövegrészeket, ezért feltehetően irodalmi okai lehettek. De az is lehetséges, hogy a hiteleség látszatának felkeltése szándékával kerültek a szövegbe, vagy a keletkezés eddig ismeretlen körülményei adhatnának erre magyarázatot.

Külföldön vagy itthon megjelent iratok

Mindezek ellenére bizonyos, hogy számos, Bocskaihoz köthető szöveg megjelent német vagy egyéb nyelven, s ezek a legkorábbi magyar politikai szövegeknek minősülnek, amelyek megjelentek külföldön. Ugyanakkor ritka kivétellel nem jelentek meg latinul, hanem csak valamely európai köznyelven. Ezért feltételezhetnénk, hogy széles olvasói rétegeket céloztak meg.

¹⁹² „*Item, Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato. Dialogi tres. Germanus, Hungarus, Italus, Polonus, Transylvanus: collocutores; Turca, per Caelium Palaemonem. Nec Hungaroteutomachinationum, nec Hungaroteutomorum, sed solius veritatis amicum. Ots in quarto undt ungehefftet.*” *Inventaria*. In: OPR 468 = J. B. [Bocatius, Johannes]: *Hungaroteutomachia vel Colloquium de Bello Nunc Inter Caesareos et Hungaros excitato. Dialogi Tres Germanus Hungarus Italus Polonus Transylvanus Turca collocutors. Per Caelium Palaemonem. Nec Hungaroteutomachinationum, nec Hungaroteutominum sed solius veritatis amicum.* ÖStA HHStA Ungarische Akten, Fasc. 149 Konv. C. 1605 s.d. fol. 19r.-34v.

¹⁹³ Nehéz megmondani, hogy akkor mi is hiányzott ahhoz, hogy Bocatiust tarthassuk az irat szerzőjének – kivéve persze, ha állításai csak a német nyelvű mondatokra vonatkoznak.

A német szöveg címe: *Copey eines Sendtschreibens*. Ez formailag egy névtelen magyar úrhoz, „atyafihoz” intézett fiktív levél, melyet magyarról fordítottak németre, és 1605-ben adtak ki nyomtatásban. A szöveg eredetije a március végén „Az Dunán túl való nemességnek és uraknak írt levél” és az azzal majdnem azonos április eleji, szintén Szerencsről „Sopron vármegeye rendjeihez írt levél” Bocskai, Káthay és Péchy Simon aláírásával. Nyakas Miklós szerint „azért lehetett szükség a német fordítás elkészítésére, hogy osztrák területen megmagyarázhassák a magyarokat ért sérelmeket, Basta és a Habsburgok felelősségét.” Ez természetesen nem lehetetlen, de nem világos, hogy miért nem aktualizálták az eredeti magyar nyelvű levelek tartalmát. A fentiekben azt láthattuk, hogy a Bocskai-propaganda igyekezett mindig személyre vagy csoportra szabott üzeneteket küldeni, és olyan érveket csoportosítani, amelyekkel a hallgatóságukat is érdekeltté teheték abban, hogy Bocskaiék mellé álljanak. Nem zárható ki természetesen, hogy ennek a célnak a változtatás nélkül németre fordított magyar levelek is megfeleltek, de a *Declaration*, valamint a többi irat példája mutatja, hogy a nem aktualizált levelek igen nagy eséllyel ún. „kalózfordítás”-ként, vagyis Bocskai kancelláriáján kívül, a levelek eredeti céljaitól részben függetlenül születtek. A fordítás természetesen készülhetett valamely magyarországi német nyelvű városban, amire Kassa igen esélyes, de nem bizonyítható, hogy maga a nyomtatás is a Bocskai-diplomácia tevékenységének számlájára írható, mivel a legtöbb ilyen szöveg kéziratban terjedt.

Bocatius megemlíti továbbá néhány röpiratot, melyeknek Bocskai nagyon megörült. Az egyik Németországból (*ex Germanica*) származó röplap ismeretlen szerzője „tizenkét” cikkelyben magyarázta Kassa lázadásának (*Caschaw Rebellion*), a rendek felkelésének (*Ursachen des Auffstands der Landstaende in gemein*), a hajdú-lázadásnak (*Andere Ursach der Heyduggen Rebellion*) és Bocskai lázadásának (*Ursach des Botzschkay Rebellion*) az okait.¹⁹⁴ A cikkelyek információi, ahogy Etényi Nóra bemutatta, meglehetősen pontosak, és igen részletesen ismertetik a kassai eseményeket, vagyis nyilvánvalóan helyi forrásból származnak.¹⁹⁵ Igen tanulságos, hogy a szöveg társadalmi csoportokként, tulajdonképpen rendi alapon külön tárgyalja az eseményeket, mintegy leképezve a Bocskai-felkelés – Pálffy Géza megfogalmazásában – „sokszínű és többcélú” természetét. Külön érdekesség, hogy a szöveg Bocskai személyes „indulatját” külön tárgyalja, miközben más szövegek az egész nemzet vagy ország „feltámadásáról” beszélnek. Ebből talán a szöveg korai keletkezésére lehetne következtetni, ugyanakkor propagandaszempontról az is lényeges, hogy Bocskai személyes sérelmeinek csupán két pontot szentel (16-17.), és azokat is csak a többi társadalmi csoport sérelme után tárgyalja. A szöveg nézőpontja dominánsan kassai, hiszen a szöveg majdnem fele, nyolc pont a kassaiak sérelmeit ecseteli miközben az ország egésze és a nemesség öt-öt pontot kapnak, és a hajdúk is csak kettőt. A leginkább figyelemreméltó a szövegben az, ahogyan a szöveg megnevezi a külön tárgyalt eseményfolyamokat, az ugyanis lázadásnak nevezi a hajdúk, Kassa és Bocskai személyes fellépését, míg csak a rendek esetén használja a valamivel emelkedettebb „felkelés” kifejezést. Az ok nyilvánvalóan abban keresendő, hogy

¹⁹⁴ *Zwanzig Warhaffte, vnd Beweißliche Articul, durch welche der Italianische Grafe in Belgiojosa, Feldobristen in Ober Hungarn, die Stadt Caschaw, General Landstände, Heyduggen vnd Botzschkay, zur Rebellion, auch die Niederlag vnd Verlust der Röm. Kays. Mayestat Kriegßvolck, vnd Consequenter des gantzen Königreichs Hungarn vnd Fürstenthumbs Siebenbürgen leidigen Abfall...* M. DC. V. App H 1975, HAB yv-137-8f-helmst-21. Részletesen elemzi: Etényi: *Bocskai*.

¹⁹⁵ Bocatius ezt támasztja alá. „...*Rebellionis (sic inscribatur) Boczkaianae, haidonicae, regnicolarum ac civitatis Cassoviensis causam experientes, autore innimato, rerum tamen Hungaricarum apprime noticiam habente.*” OPR, 121.

az utókor értékelésével ellentétben a kortársak számára nem okozott gondot lázadásnak nevezni egy lázadást, különös tekintettel arra, hogy a Bocskai-propaganda igyekezett minden felelősséget Rudolf nyakába varrni. Bizonyos szempontból ez a minél rosszabb, annál jobb politikája volt, már amennyire befolyást tudtak gyakorolni arra, hogy Bocskaiék politikai és katonai mozgalmát hogyan nevezzék külföldön.¹⁹⁶ A cikkelyek tartalmával Bocskaiéknek sem lehetett problémájuk, hiszen Bocatius azt állítja, hogy ő lefordította ezt a röpiratot latinra, és Bocskai ki akarta adni, de ez nem valósult meg.¹⁹⁷ A szöveg latin fordítása azonban fennmaradt, ráadásul közli a szöveg beosztásának lázadásra utaló alcímeit is.¹⁹⁸

A szerzőség kérdésében esetleg hihetünk Bocatiusnak, miszerint nem írta, ő csak latinra fordította a szöveget, de gyanúkat fenntarthatjuk. Egyrészt a latin kézirat 1604-es datálása, miközben az összes ismert német nyelvű röplap 1605-ben jelent meg. Még ha Szamosközy datálása tévedés is, további bizonyíték lehet Bocatius személyes vagy kassai személy szerzősége mellett az, hogy a wroclawi gyűjteményben is fennmaradt egy kéziratos másolat a német nyelvű cikkelyekből, amely pontosan megfelel a kiadvány hírek nélküli szövegének. Ez önmagában még nem jelentene semmit, mert a korban nagyon sok szöveg még akkor is terjedt kéziratban is, amikor már létezett nyomtatott változata, azonban a wroclawi példány érdekessége, hogy a szöveg nem közli a hosszú és részletes címlapot. Ezt is több módon lehet magyarázni, például azzal, hogy a másoló nem tartotta érdekesnek, miközben az egész szöveget szó szerint lemásolta, de az is lehet a magyarázat, hogy az egy nyomtatás előtti (tehát még címlappal el nem látott) kéziratból készült, amit majd a Bocskaiékhoz közvetlenül nem kapcsolódó németországi nyomtató csatolt a szöveghez. Ez esetben a német szöveg lehetett a Bocatius által vagy a Kassán szerkesztett szöveg kéziratos változata, a latin kézirat pedig Bocatius fordítása. Ha Bocatius csak másolta és fordította volna a szöveget, feltűnő lett volna, hogy nem egészítette ki semmilyen új adattal. Szerzőség esetén ez a kérdés nem releváns, hiszen az elkészítés során bármeddig változtathatott rajta, és ezért a fordításban sem egészíti ki a latin szöveget. Tekintve, hogy a wroclawi gyűjtemény Bocskaiék közegeből érkezett szövegek másolatait tartalmazza, elképzelhető, hogy ez is onnan származik, de feltehetően csak egy későbbi időpontban.

¹⁹⁶ Vö.: Szabó András Péter: *Inhalt und Bedeutung der Widerstandslehre im Bocskai-Aufstand*, amely igen fontos hozzájárulás a Bocskai-felkelés gondolkodásának megértéséhez, kimutatta ugyanis, hogy a Bocskai-felkelés majdnem minden szereplője a fentiekhez hasonló fogalmakkal nevezte meg az eseményeket.

¹⁹⁷ Benda közöl egy Szamosközynél fennmaradt iratot (Benda: *A Bocskai-szabadságharc*, 81–85.; Szamosközy IV, 233–239.), de azt feltételezhetően fogalomhasználata miatt „császárpárti följegyzés”-nek minősít. Annak latin szövege azonban pontosan megfelel a német szöveg fordításának, csak annyi különbséggel, hogy a szöveg nem 20, hanem 22 pontba van elrendezve. Ebből következik, hogy a pontok száma önmagában nem bizonyíték, különös tekintettel, hogy a XXII és a XII római számok könnyen összekeveredhetnek Bocatius vallomásának följegyzője írásában. Tartalmilag azonban bizonyosan erről az iratról van szó Bocatius beszámolójában, a szöveg ugyanis részletesen leírja Belgiojosi kassai tevékenységét, és csak ennek maradt fenn latin fordítása. A röplap több változatban jelent meg 1605-ben a legfrissebb hírekkel együtt, miközben a sérelmeket leíró főszöveg szinte teljesen változatlan. Vö.: VD17 14:078627P, VD17 14:638496R.

¹⁹⁸ *Joannis Jacobi comitis Belgiojosi generalis Cassoviensis crimina, ex quibus seditio Bochkaiana in Ungaria exarsit, 1604. Aliae causae generalis in regno motus (9-13), Causae haidonum rebellionis (14-15), Causae Bochkaianae rebellionis (16-17), Causae miserabilis caedis et amissi exercitus caesarei (18-22)*. Bocatius leírása ugyanezekkel a fogalmakkal írja le az elmondása szerint Belgiojosot is megnevező traktátus tartalmát: ld. lábjegyzet 196.

Az utolsó fontos szöveg, amit érdemes megemlíteni, az a *Bocskai-apológia*. Köztudott volt, hogy a bécsi udvar széles körben terjesztette, hogy Bocskai ariánus hiten van, és nem csak a németeket üldözi, hanem az evangélikus lelkészeket is megöli. Bocskai régóta kérlete híveit, hogy írjanak egy cáfoló iratot, ahogyan erről Bocatius külön beszámol visszaemlékezésében. A bécsi béke aláírása előtt nem sokkal, 1606 júniusára készült el az irat, de sokáig csak egy 1608-as kiadás volt ismert, melynek alapján az volt az általános feltételezés, hogy a szöveg kiadása a bécsi béke miatt elmaradt, és csak 1608-ban jelent meg.¹⁹⁹ Az elmúlt században azonban előkerült egy 1606-os példány is.²⁰⁰ A szerzője minden bizonnyal Alvinczi Péter lehetett, de az aláírásából adódóan könnyen elképzelhető, hogy itt is kollektív munkával állunk szemben.²⁰¹

Nemcsak az apológia címe és a szövegvégi aláírás utal a szerzők teológus voltára, hanem az érvelésük természete is. Önmagában „az igaz hitre” való hivatkozás még nem jelent teológus-papi szerzőséget, ahogyan a német nyelvű szerencsi kiáltvány és annak magyar eredetije, illetve a hajdúkapitányok egyes felhívásai esetén sem ez a helyzet, még ha teológus társszerző vagy eszmei hatás feltételezhető is ez utóbbiak levelei esetén. Az azonban kétségtelen, hogy szövege alapján az apológiát elsősorban teológia műnek kell tartanunk és nem annyira politikainak, még ha megírása politikai cél is szolgált: a Bocskai Istvánnal kapcsolatban a jezsuiták által sátáni sugallatra megfogalmazott vallási természetű vádak cáfolatát a német fejedelmek előtt. Ugyanakkor a szöveg célul tűzi ki, hogy a keresztyén világ, annak fejedelmei és távoli népei elé tárja, hogy milyen hitvallásuk is van a magyarok-

¹⁹⁹ Révész Kálmán: *Bocskay István Apológiája*. Protestáns Szemle, 1906. 304–312. Vö.: RMNY II, 941.

²⁰⁰ *Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum* (Bartphae), 1606: Göttingen, 8 H HUNG II, 5200, 1608: HAB A:160.16 Quod (21), S: Alv.: Lh 176 (6), A: 240.18.1 Quod. (24). Talán furcsának tűnhet, hogy az 1606-os kiadás tényét és annak szövegét újra fel kellett fedezni annak fényében, hogy Bod Péter 1606-os dátummal közzétette az apológia szövegét. Vö.: Petrus Bod de Felső-Csernáton: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. Ed. L. W. E. Rauwenhoff [et] J. J. Prins adjuvante Car. Szalay. Lugduni-Batavorum, 1888–1890. Lib. III. Cap. 7. Par. 2., 222–224. Persze felmerülhet, hogy Bod Péter az 1608-as dátumot visszadatálta a szöveg belső datálása miatt, de erről Bod Péter hallgat. Mindenesetre Bod szövegközlésére kevesen hivatkoztak, a kevés kivétel egyikére lásd: Sipos Gábor: *Bocskai István a magyar református egyháztörténet-írásban*. In: „Frigy és békesség legyen,” 182–188. A legújabb irodalomra, amely többnyire az 1608-as kiadás keletkezéstörténetével foglalkozik, lásd még: Bitskey István: *A Bocskai-apológia előtörténete*. In: uo., 177–182., Lukács Olga: *Apologia et Protestatio*. In: Hadtörténelmi közlemények, 117. évf. (2004) 4. sz. 1259–1272. és Vásárhelyi: *Szenczi*. 17–20. Lukács Olga – feltehetően a porosz nagykatalógus oldal és az lap jelölésének (S.-Bl.) összekeverése miatt – téved abban, hogy az egyik verzió 7, a másik 4 oldal hosszú lenne, mivel mindkét változat 7 oldal vagy 4 lap hosszú, és csak írásmódjukban térnek el egymástól (i-j, u-v, rövidítések). Vö.: Lukács: *Apologia*, 1260. Az apologia 1608-as szövegének létezik egy kézirat változata azonos íven a francia nyelvű *Declaration* kéziratával: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, R710. Lásd: 172. lábjegyzet.

²⁰¹ Heltai János igen meggyőzően érvel a teológiai érvelés és terminológia azonossága vagy hasonlósága alapján Alvinczi szerzősége mellett. Lásd: Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi pe-regrinusok*. Az 1606-os göttingeni – digitálisan az internetről is letölthető – példány igen érdekes kézzel írt margináliákat tartalmaz, amelyek nem annyira tűnnek olvasói reflexiónak, mintsem szerkesztői vagy szerzői korrektúrának (ha persze volt ilyen). A javítások ugyanis apróbb stilisztikai javításokat tesznek csupán (például számozott szórend, melléknév-fokozás), vagy magyarázó beszúrást alkalmaznak, amelyek az olvasást és értelmezést segítik elő. (Köszönet Tóth Zsombornak a felvetésért.) A javítások(?) nem jelentek meg a második kiadásban, vagy azért, mert mégis olvasói reflexiók, vagy azért, mert a többszerzős munka korrigáló társszerzőjének már nem volt lehetősége módosítani a szöveget vagy befolyásolni a második kiadást.

nak, hevesen cáfolva, hogy a „judaismus, mohemedanizmus, arianizmus és más dögletes dogmák” uralkodnának köztük. A szöveg az igazságról, annak elnyomóiról és védelmezőiről, valamint az igaz vallásról beszél általánosságban, de természetesen részletes teológiai érveket is sorol. Fő érve az arianizmus vádjával szemben a Szentháromság hitágazatának kifejtése, amit Bocskai és egyháza is elfogadott. Elismerve ugyan, hogy Erdélyben, ami a szöveg szerint különálló régió (*distincta et diversa regio*), maradt még a „káromlásnak” némi maradványa, remélhetőleg nem sokáig, teszük hozzá, a szöveg hangsúlyozza, hogy Magyarországon nincsenek ariánusok. Külön kiemeli, hogy minden magyarországi egyház (*Hungaricae omnes Ecclesiae*) harminckilenc évvel korábban elfogadta a helvét hitvallást, ami nyilvánvalóan az 1567-es debreceni zsinaton elfogadott hitvallásra utal. A hitvallás nem akar valótlan állítani, ezért megjegyzi, hogy néhány megyében néhány cikkely erejéig eltérnek tőlük, és a szabad királyi városokban az augsburgi hitvallást fogadják el; azt is elismeri, hogy kisszámú „pápista vallású” inkább privát módon, semmint nyilvánosan, magánházakban (*privatim magis quam publice, in privatis aedibus*) gyakorolja vallását. Igen lényeges sajátossága az apológiának, hogy nyíltan megvallja a Bocskai-mozgalom vallási terminológiájában már korábban megmutatkozó összprotestáns szemléletet, különösen annak hangsúlyozásával, hogy a különböző protestáns hitvallást elfogadók között „békesség és keresztyéni szeretet” uralkodott. Ezzel – ahogy Heltai János kimutatta – az apológia bizonyult az első olyan magyarországi iratnak, amely tudatosan és nyíltan képviselte az irénizmus eszméit. Fontos azonban az is, hogy a katolikusok jelenlétének említésével egyrészt a magyarországi vallási viszonyok békés természetét, másrészt a nyilvános vallás tisztaságát is hangsúlyozták, amelybe még a magánházakban gyakorolt katolicizmus is belefért. Mind ebből, mind a kommunikációs helyzet természetéből adódóan látható, hogy az irénikus érvelés ebben az esetben politikai célokat szolgált.²⁰² Az egyetemes kereszténység alapjaira hivatkozó érvelés pedig, amelynek központjában a Szentháromság tanítása és a hivatkozott apostoli hitvallás áll, azt hivatott bizonyítani, hogy a magyarság és annak keresztyén fejedelme továbbra is a tiszta keresztyén tanítás talaján áll, és a kereszténység részeként annak védelmében cselekszik az eretnokségek és a törökösség ellenében, az azzal kapcsolatos minden vádaskodás ellenére. Az apológia tehát, annak ellenére, hogy öndefiníciója szerint a jezsuiták vádaskodásával és az általuk képviselt bálványimádással szemben az igaz hit és a tiszta tanítás hitvallásos szigorúságával lép fel, az összkeresztyén érdekekre hivatkozva védelmezi Bocskait és egyházát, valamint a mögötte felsorakozó magyarságot.

Érdekes megjegyzése az apológiának „legkeresztyénibb fejedelmünk”, Bocskai személyével kapcsolatban, hogy a bálványozástól megtisztított egyházban Isten helyes tisztelete helyreállítására törekedett a babonák és emberi hagyományok elvetésével. Ez utóbbi kitétel általában is jellemzője a magyar reformáció hitvallási iratainak, az emberi szokások általános elítélése (lásd: *Confessio Catholica*, és Méliusz művei, amelyekben a Tripartitumot is elveti), miközben a nemesi szabadságokon nyugvó politikai gyakorlat elképzelhetetlen lett volna a nemesi szokásjog és az ország íratlan alkotmányos gyakorlata nélkül. Ez azért különösen érdekes, mert a feltételezhető szerző, Alvinczi Péter kevesebb mint másfél évtized

²⁰² Az irénikus érvelés esetenként lutheránusok által is alkalmazott politikai felhasználására lásd: Howard Hotson: *Irenicism in the Confessional Age: the Holy Roman Empire, 1563–1648*. In: Howard Louthan – Randall Zachman (eds.): *Conciliation and Confession: Struggling for Unity in the Age of Reform, 1415–1648*. 2004. 228–285. A magyar irénizmusra újabban: Murdock, Graeme: *The Boundaries of Reformed Irenicism. Royal Hungary and the Transylvanian Principality*. In: uo. 150–172.; uó.: *Moderation under Duress? Calvinist Irenicism in Early Seventeenth-century Royal Hungary*. In: *Moderate Voices in the European Reformation*. Ed. Red. Racaut. Luc: Aldershot, 2005. 178–195.

múlva a nemesi szokásjogra alapozva írja meg politikai pamfletjeit, amelyekben teljessé teszi a protestáns politikai teológia és az ősi alkotmányosság nyelvezetének a Bocskai-felkelés idején elkezdődött interakcióját és fúzióját (*Querela Hungariae, Defensio querelarum Hungaricarum*).

A nemzetközi Bocskai-propaganda szempontjából igen jelentős, bár részleteiben teljességgel ismeretlen fejlemény, hogy a Bocskai-apológiának megjelent nyomtatásban egy svéd nyelvű verziója is.²⁰³ Tudunk arról, hogy mind a szerencsi országgyűlés, mind az erdélyiek a szerencsi kiáltvány szerint a svéddekhez fordultak segítségért. Feltehetőleg valamelyik csoport kapcsolatban maradt a svéd partnereivel, és később küldhetett latin nyelvű másolatot a műből, amit számunkra ismeretlen okból és célból, nyilvánvalóan saját belső felhasználásra lefordítottak svéd nyelvre. De természetesen eljuthatott a mű Svédországba a Bocskai-diplomáciától függetlenül is, de az kétségtelen, hogy a svéd nyelvű szöveg kiadásától kezdve már Bocskaitól teljesen független, önálló életre kelt.

Hírek, propaganda, történetírás – a Bocskai-propaganda szövegeinek és üzeneteinek recepciója Hollandiában

A holland országgyűlési forrásanyagban nagyon jól nyomon lehet követni, hogyan zajlott az információ áramlása a Bocskai-felkelésről. Már 1604. december 12-én tudtak a képviselők a magyarországi eseményekről, ekkor érkezett meg ugyanis Brederode részére egy rövid szöveg erről, amit Prágából kapott ismeretlen személytől.²⁰⁴ Ezt a szöveget később megkapta a holland országgyűlés mellékletként, egy olyan Rudolf császártól származó hosszú jelentéshez csatolták, amely az általános magyarországi helyzettel foglalkozott.²⁰⁵ A jelentés célja a regensburgi rendek meggyőzése volt, valószínűleg az egyik német fejedelem vagy a nassauai gróf küldte Hollandiába ismeretlen időpontban.

Fontos jellemzője ugyanakkor a Hollandia és Magyarország közötti információáramlásnak, hogy egyetlen Bocskai által írt vagy bármilyen magyarországi irat sem jutott el közvetlenül a holland országgyűléshez. Brederode és Bocatius találkozásán kívül minden információcsere egy vagy több közvetítőn keresztül történt. Csak másolatok jutottak Hollandiába, vagyis ismereteink szerint egyetlen eredeti Bocskai-irat sem található Hollandiában. Mégis sokat tudhattak a hollandok Magyarországról és Erdélyről: Brederode és az országgyűlés irataiban több levelet és magyar híreket tartalmazó újság maradt fenn, amelyek Prágából, Velencéből vagy valamely német városból érkeztek.²⁰⁶

Ugyanakkor mégis csak szerzett részletes információt a holland országgyűlés a magyarországi eseményekről, a legfontosabb forrás Brederode volt. Ő mint „a rebellesek követe”

²⁰³ *En försvarsbeskrift och protestation, som församlingerne uti thet konungerijket Vngern och theres utskickede sendebudh, hafue giordt emoot munke jesuiternes osanfärdelige förwijtelser ...: Afsatt af latijnen uppåswenske ... Stockholm: (Andreas Gutterwitz), 1606.* Itt mondunk köszönetet Kármán Gábornak a szöveg szíves beszerzésért, ami remélhetőleg egy készülő kiadványban közreműködésével kiadásra kerül majd.

²⁰⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016 Lias Duitsland 6016. (1602–1613) Prága, 1604.11.20

²⁰⁵ Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6035 (1604-1605)

²⁰⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016 Lias Duitsland 6016. (1602–1613), Nationaal Archief, Den Haag, Johan van Oldenbarnevelt, nummer toegang 3.01.14, inventarisnummer 2530. (Prága, 1605.02.05.). A bécsi békeszerződésnek is volt itt másolata: Nationaal Archief, Den Haag, Johan van Oldenbarnevelt, nummer toegang 3.01.14, inventarisnummer 2121.

sokat foglalkozott ideológiai természetű iratokkal és a protestáns ügyet érintő politikai vitákkal. Brederode arról írt az országgyűlésnek 1605. április 9-én, hogy fontos iratokat kapott a „testvérektől” a magyarországi zavargásokról, amit egy közvetítő adott át az országgyűlésnek.²⁰⁷ Ezek az iratok sajnos nem maradtak fenn, de „a testvérek” a heidelbergi magyar peregrinus kör tagjai lehettek, olyanok, mint Szenczi Molnár Albert, Thököly Miklós és mások.²⁰⁸

Az egyetlen Bocskai-párti kiáltvány, ami megtalálható a Brederode által küldött iratok között, az a „*Responsum ab Ordinibus Transylvaniae ad Legationem Regis Poloniae*” című irat, amely a londoni *State Papers*-ben és a „wrocławai gyűjtemény”-ben is fellelhető.²⁰⁹ Az erdélyi rendek által a lengyel királyhoz írt levél ma Londonban megtalálható eredetijének egy másolatát Brederode 1605. július 7-én küldte Hágába, vagyis egy hónappal az eredeti irat keletkezése után és fél évvel a Bocatiusszal való találkozása előtt. A szöveg útja egyelőre követhetetlen, de terjedésének sebessége elgondolkodtató.

Az információcsere volt az alapja a kora újkori történetírásnak is. Az egyik legfontosabb példa arra, hogyan és mire használták fel az információkat, és mi is keringhetett a *Respublica Litterarum* köreiből, a francia történész és befolyásos politikus Jacques Auguste de Thou (Thuanus, 1553–1617) munkássága.²¹⁰ De Thou a korabeli európai események keretében írta le a francia történelmet, ezzel elnyerte a „modern történetírás atyja” címet.²¹¹ A katolikus történész toleráns volt a máshitűek irányában, ugyanakkor munkája erősen Habsburg- és katolikus hatalom ellenes hangot képviselt, mivel De Thou politikai célja az volt, hogy egy Habsburg-ellenes protestáns szövetséget hozzon létre Európában. Éppen ezért két fő témát hangsúlyozott könyvében: a vallásszabadság elleni Habsburg politikát, és azt, hogy a Habsburgok és a katolikusok mind zsarnokok. Ahogyan leírja az európai történelmet, több példán keresztül bemutatja e témákat. A Bocskai-mozgalom természetesen kitűnő példa volt arra, hogy szemléltesse politikai üzenetét.

De Thou több oldalon keresztül részletesen mutatja be a hatodik kötetben, mi történt Magyarországon és Erdélyben, és hogy miért lázadnak jogosan Bocskai hívei Rudolf király ellen.²¹² Hosszasan idéz több kiáltványból és levélből, legtöbbször pontos forrásmegjelölés nélkül. Állítólag volt egy *Querelae* kézirat is a birtokában, de szövegéből nem derül ki egyértelműen, hogy felhasználta-e ezt a kiáltványt.²¹³ De Thou szintén tájékozott volt a Habs-

²⁰⁷ „...d'andere seijnde ick H.M.E. door mijn Broeders met noch seeckere stucken van Importantie die de hongarsche beroerten betreffen, de welcken mij meede eerst op hunden ter handen gecommen sijn, twijfeld niet oft dit alles sal H.M.E. door mijnen voornoombden Broeder, die ick den dach twee oft drie tot dien eijnde opgehouden hebbe, getrouwelijck behandigt werden.” Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016. Pieter Brederode a holland országgyűlésnek (Frankfurt, 1605. április 9.).

²⁰⁸ Lásd: Dötsch, Jörg: *Respublica literaria. Zu den humanistischen Beziehungen Ungarns zur Kurpfalz um 1600*. Studia Carolinensia, vol. 4. (2004) No. 1. 5–16.

²⁰⁹ „*Responsum ab Ordinibus Transylvaniae ad Legationem Regis Poloniae datum mense Maio*.” Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016. Fol. 233–236. ld. lábjegyzet 124.

²¹⁰ De Thouról: Kinser, Samuel: *The Works of Jacques-Auguste de Thou*. Hága, 1966.; De Smet, Ingrid A. R.: *Thuanus. The making of Jacques-Auguste de Thou (1553–1617)*. Genève, 2006.

²¹¹ De Smet: *Thuanus*, 15.

²¹² De Thou: *Historiarum sui temporis*. Tom. VI: lib. CXXIV–CXXXVIII. Londini, 1733. 234–238.

²¹³ „*Querelae, excusationes et protestatio Regni Hungariae praesertim partium super*.” Lásd: Kont, Ignác: *Bibliographie française de la Hongrie (1521–1910), avec un inventaire sommaire des documents manuscrits*. Paris, 1913. 265.

burg-propagandával kapcsolatban, hiszen arról is írt, amit a császáriak terjesztettek.²¹⁴ Ahogyan leírja a török korona átadását, abból kiderül, hogy nem ismerte Bocatius híres beszámolóját. De Thou szerint Bocskai olyan koronát kapott a Szultántól, amit az oszmánok találtak Budán az ostrom után, és valaha Ulászló királyé volt.²¹⁵ Ez a leírás megegyezik a vellecei követ 1605. május 23-án Prágából írt beszámolójával.²¹⁶ Lehetséges, hogy ez az információ a prágai francia követtől, Guillaume d'Anceltől származott.²¹⁷ Bizonyos, hogy a sziléziai rendeknek írt levelet használta, és (1605. április 25-e helyett tévesen datálva 1605. március 25-re) hivatkozott rá.²¹⁸ Valószínűleg birtokában volt a latin eredeti szöveg, és nem annak francia fordítását forgatta. A korponai kiáltványt is említi, hosszasan idéz is belőle.²¹⁹ Hivatkozik továbbá az Aranybullára és a *Tripartitum*ra, ami egyaránt származhatott a sziléziai rendeknek írt levélből, de a korponai kiáltványból is, amennyiben egy olyan példány állt rendelkezésére, ami tartalmazta és nem csak hivatkozott az Aranybulla ellenállási záradékára.

Nagy kérdés, hogyan kapta kézhez a francia történész ezeket az iratokat. De Thou mint a protestáns ügy kulcsfontosságú politikusa és diplomatája az európai protestáns információáramlás egyik fő célpontja volt.²²⁰ Ő rendelkezett az egyik legbefolyásosabb és legjelentősebb információhálózattal Európában. Politikai munkájához és a könyvíráshoz rendelkezésére állt egy hatalmas könyvtár és annak könyvtárosa. Ezért nem csoda, ha majdnem minden Bocskai-irat megvolt a birtokában.

A francia humanista és diplomata, Jacques Bongars (Jacobus Bongarsius) De Thou fontos információs ügynökéként működött.²²¹ Gyűjteményének katalógusában jelentős mennyiségű kötet található azokból a művekből, amelyek Bocatius inventáriumában is szerepelnek, és amelyeket De Thou is idéz.²²² Bongarsius mellett nagyon fontosak voltak számára a heidelbergi kör tagjai, mint például Janus Gruter és Georg Lingelsheim. Ebben a körben Szenczi Molnár Albert és más magyarok is aktívan részt vettek az információk közvetítésében.²²³ Más európai pártfogói is segítettek őt információval. A holland Hugo Grotius 1601. július 31-én egy csomagot küldött neki tele rézkarcokkal, amelyeknek mind erős politikai propaganda-üzenete volt.²²⁴ A levélben Grotius kérte, hogy használja fel küldeménye tartalmát munkájában. Brederodius valószínűleg hasonló céllal adott Bocatiusnak rézkar-

²¹⁴ De Thou: *Historiarum sui temporis*, 237.

²¹⁵ „...ut aurea corona, quae Vladislai regis olim suerat, et hactenus post Budam captam in Turcorum potestate manserat, a Sultano donaretur.” De Thou: *Historiarum sui temporis*, 238.

²¹⁶ MOE XI. 129.

²¹⁷ Kohldorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik*, 243–249.

²¹⁸ „ad Bohemiae, Silesiae, et Moraviae Ordines literis”. De Thou: *Historiarum sui temporis*, 296.

²¹⁹ De Thou: *Historiarum sui temporis*, 295–297.

²²⁰ De Smet: *Thuanus*, 75–106., Kohldorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik*, 119–223.

²²¹ Kohldorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik*, 82.

²²² Bibliotheca Bongarsiana, Stadt- und Universitätsbibliothek Bern. *Hermann Hagen*: *Catalogus codicum bernensium* (Bibliotheca Bongarsiana). Bern 1875. Lásd még: *Csontos János: A berni városi könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. In: *Magyar Könyvszemle* 1-6. Budapest, 1887. 242–248.; *Sinner, J. R.*: *Catalogus codicum MSS. bibliothecae bernensis*. II. Bernae 1770. Bongarsius továbbá rendelkezett néhány eredeti példánnyal is a Bocatius kézirataiból.

²²³ Turóczi-Trostler: *Szenczi Molnár*, 109–155.

²²⁴ Eijffinger, Arthur: *Prent en punt dicht (Grotius' Maurits-Epigrammen)*. In: *Oud Holland* 92, afl. 3 (1978) 164–166.; Schrier, Irene: *Boeckvercooper ende Constdrucker' De Delftse boek- en prentu- itgever Nicolaes de Clerck (1599–1623) als pleidooi voor de toenadering van Boekhistorie en Kunsthistorie*. (Szakdolgozat, Universiteit van Amsterdam, 2010.) 161.

cokat Grotius-versekkel együtt és egyéb Grotius-műveket. De Thou említi, hogy felhasznált egy Stockholmban kiadott könyvet, hogy leírassa a jezsuiták és pápisták tetteit Észak-Európában.²²⁵ Leírása alapján a könyv nagy valószínűséggel egy Jonas Henrichson-művel azonosítható.²²⁶ Ezt a művet is megtalálták a Habsburg-kémek Bocatius csomagjaiban.²²⁷

De Thou nemcsak információszerezésre használta hálózatát, hanem saját műve terjesztésére is. Ő parancsolta a francia követ Bongarsiusnak is, hogy küldje el könyveit befolyásos embereknek Európában.²²⁸ Ezért sem meglepő, hogy Bocatius is kapott egy példányt De Thou művének 1604-es kiadásából, amikor Heidelbergben járt 1606 elején.²²⁹ De Thou ebben az évben Lingelsheimet is megkérte, hogy küldjön egy ügynököt Heidelbergből Párizsba, aki le tudja majd másolni a nyomtatásban még meg nem jelent könyvét és kéziratban terjeszteni Németországban.²³⁰ Ezért az is lehetséges, hogy a De Thou által Bocskairól írt részek már kézirat-formában is terjedtek 1606-ban Európában.

A francia történész nagyon pozitívan nyilatkozott az oszmán külpolitikáról, Bocskairól és a lázadó magyarokról, ugyanakkor Franciaországban nem mindenki osztotta a véleményét abban az időben. A katolikus Martin Fumée 1598-ban publikálta *Histoire générale des troubles de Hongrie et Transilvanie* című könyvét, melynek folytatása a katolikus pap Nicolas de Montreux tollából jelent meg 1608-ban.²³¹ E könyv tartalma nemcsak erősen oszmánellenes, hanem a vége féle Bocskai-ellenes is. Ezért a szerző nem közli Bocskai iratait, és csak megemlíti, hogy Bocskai vallásszabadságot akart.²³² De Montreux valószínűleg használta más szerzők vagy információ-közvetítők kéziratosa vagy nyomtatott anyagait is, mert sokszor hibázik a magyar nevekkal. (Bethlen Gáborból például „Bethlin Habor” lett.)²³³ A szerző ugyanakkor közöl eredeti Habsburg-forrásokat, mint például a *Mande-*

²²⁵ De Thou: *Historiarum sui temporis*, 234.

²²⁶ Jona Henricsonio Meldorpiano Ditmarso [Jonas Henrichson of Ditmars]: *Consilium Politicorum. De Ratione Et Via. Regiones Septentrionales Ad Cultum Sedis Romanae Reducendi: Item De Causis, Propter Quas Daniae Suspecta Esse Debet Regnorum Poloniae, Et Suetiae coniunctio.* S.N. 1604. Lásd még: Grell, Ole Peter: *Scandinavia*. In: Scribner, Robert W. – Porter, Roy – Teich, Mikuláš (eds.): *The Reformation in National Context*. Cambridge, 1994. 118., 129.

²²⁷ „13. Item, in klein 8-vo gedruckt De ratione et via Regiones Septentrionales. Auctore Jona Henricsonio Meldorpiano Ditmarso.” OPR 469.

²²⁸ Kohldorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik*, 121

²²⁹ „Jac. Aug. Thuani Historiarum Sui Temp, pars I. Pariis anno 1604 excus[a], in groß 8. Pars altera Thuani etc. Ist sonderlich gedruckt.” OPR 478 = Jacques Auguste de Thou: *Jac. Aug. Thuani Historiarum Sui Temporis*. Pariis 1604 [1603]

²³⁰ Kohldorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik*, 123.

²³¹ Fumée, Martin: *Histoire générale des troubles de Hongrie et Transilvanie*. I. Paris, 1608. A korábbi kiadások megjelentek angolul is.

²³² Fumée: *Histoire générale*, 1011–1013.

²³³ Fumée: *Histoire générale*, 1013. Bethlen torzított nevéből feltételezni lehet, hogy használhatta a *Warhafftiges und New Aufgegangenes Schreiben* című, egy császári parancslevél szövegét felhasználó, császárpárti röpiratot vagy azon alapuló egyéb iratot, mivel abban hasonló módon írták Bethlen Gábor nevét rosszul („Bethlein Haborn”, „Rebellen Bethlein Habor”, etc.). Lásd a 28. lábjegyzetet fent. A korábban említett wroclawi kódex szintén tartalmazza ezt a művet több kéz által másolt, legalább „másfél” kéziratosa példányban, de ott érdekes módon nemcsak Bethlen nevét írja az egyik másoló hiba nélkül, hanem a nyomtatott röplap földrajzi nevekben megmutatókozó tévedéseit is helyesen közli (Reczki/Kereki, Rodomas/Rackamass, Tockey/Tokay, etc.), miközben egy másik kéz a nem egész példányban a nyilvánvalóan rosszul nyomtatott neveket sem javítja ki (például „Ráthay Mial” mint Káthay Mihály). Ebből esetleg feltételezni lehet, hogy az egyik másoló magyar lehetett, míg a másik nem, vagy annak kézírását egy nem magyar kéz hibásan másolta

ment de l'empereur pour assoupir les rebellions des Hongres(!) (Parancs a császártól, hogy lecsapjanak a magyar felkelőkre) című iratot.²³⁴ Lehetséges, hogy ez a könyv De Thou művének ellenpropagandájaként jelent meg.

Franciaországhoz és Németországhoz képest a Bocskai-felkelés meglepően kevés figyelmet kapott Németalföldön 1604 és 1606 között. Bár ahhoz hasonló Habsburg-ellenes felkelés zajlott le Németalföldön, a magyarországi és erdélyi események mégsem keltettek sok figyelmet Hollandiában, és csak egy német nyelvből fordított újságban lehet róla olvasni pár mondatot.²³⁵ Ugyanakkor 1605-ben Dél-Németalföldön megjelent egy jezsuita színdarab Szent Imréről, amiben egy németalföldi főnemesi család az elképzelt Árpád-házi gyökereit hangsúlyozta.²³⁶ A holland történész Everard van Reyd említi a magyarokat egy röpiratban, amelyet a spanyol–holland béketárgyalások ellen írt 1605-ben. Van Reyd szerint a Habsburg király elnyomja a magyar népet, ahogyan a spanyol uralkodó is a holland népet.²³⁷

A lanyha holland érdeklődés Magyarország iránt meglepő dolog, hiszen a részben a kálvinista ellenállástan által inspirált felkelést a holland követ, Brederode támogatta.²³⁸ Bocatius több iratot adott át Brederodének találkozásukkor, melyek fontos politikai üzenetet tartalmaztak Európának.²³⁹ Brederode levelezéséből tudjuk, hogy fontosnak tartotta a találkozást a magyar követtel.²⁴⁰ Nincs azonban bizonyíték arra, hogy az iratok valaha is elértek Hollandiába, illetve Bocskai üzenetét megkapta a holland politikai elit vagy a széles olvasóközönség. A Bocskai-felkelés politikai üzenete mégis nagy hatást gyakorolt a Magyar-

újra, de az is elképzelhető, hogy más forrásból dolgoztak, az egyikük a röpiratból, míg a másik az eredeti császári parancslevélből. A kódex teljes iratanyagának feltárása talán erre az egyébként nem túl releváns kérdésre is megnyugtatóan választ tud majd adni, elősegítve annak eldöntését, hogy kinek a tulajdonából kerültek a szövegek Wrocławba. Acta, 27v-36r (a rólap 5–13. oldala) és 71v-99r.

²³⁴ Uo., 1017–1018. Egy másik: „*Lettres du Bascha vvsir aux assiegez dans la citadella de Vissegrade.*” Uo., 1018.

²³⁵ S. N.: *Warachtlich verhael vande oorloghen ende gheschiedenissen zoo in Polen als in Hungarijen ende te Venegien in italien [...] alles over gheschreven uut Norenberch den 15 augusti na den nieuwen stijl.* Rotterdam 1606. Koninklijke Bibliotheek Den Haag: Knuttel 1340. Lásd még: Mout, M.E.H.N.: *Das Bild Ungarns in der niederländischen öffentlichen Meinung des 16. Jahrhunderts.* In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szeged, 1997. 695. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 415–432.

²³⁶ S.N.: *Tragicomedie De S. Estienne Premier Roy Chrestien De Hongrie, Estoc Paternel De La Tresnoble & ançienne maison de Croy: Dediée a l'Excellentissime Charles Sire & Duc de Croy & D'Arschot, &c.: Laquelle presenteront les estudians du College de la Compagnie de Iesus a Mons en Henault aux nopces de son Excellence le vingtiesme de Decembre l'An 1605.* Mons, 1605.

²³⁷ Ireneus Ammonius [Everard van Reyd]: *Trouhertighe vermaninghe aen het vereenichde Nederlandt, om niet te luysteren na eenige ghestroyde ende versierde vreed-articulen, nu onlangs wtghegaen ende int gheschifte van hant tot hant wtghecopyeert, en naderhandt door eenvoudicheyt inden druck ghebracht.* S.N., 1605. B2v.

²³⁸ Tészelszky: *Magyar misszió*, 143–165.

²³⁹ Tészelszky: *Üzenet az utazótáskából*, 127–147.

²⁴⁰ „...*J'avoys aussi touché quelque chose des affaires de Hongarie, qui ne sont pas de légere importance; et seroit a soughaitter que tous ceux qui ont désir de conserver l'eglise de Dieu, devroyent penser sérieusement aussi bien à cest affaire qu'à celluy de Messeigneurs les Estats, car il est certain que l'Espagnol amasse des gens de tous païs.*” Petrus Brederode E. Stöver tanácsnak, Hanau 1606.03.16. In: *Archives ou correspondance inédite de la maison D'Orange-Nassau: (1600–1625)* 2. K. Ed. G. Groen van Prinsterer. 1858. 367.

országról és Erdélyről alkotott hollandiai kép fejlődésére, aminek nagyon fontos szerepe volt a Bethlen-korszakban is. A változás csak Bocskai halála (1607) után kezdődött, amikor már véget ért a felkelés.

A változást a holland (vagy inkább flamand) történész, Emanuel van Meteren (1535–1612) munkássága idézte elő. Van Meteren, a híres kartográfus, Abraham Ortelius unoka-öccse eredetileg teológiát tanult, majd kereskedő lett, és átköltözött Londonba, ahol konzulként tevékenykedett a holland kereskedők érdekében²⁴¹ Szabadidejében írt egy igen vaskos holland nyelvű könyvet, amiben részletesen szolt Németalföld történelméről. A mű az egyik legfontosabb kora újkori könyv a Holland Köztársaság alapításáról és a legbefolyásosabb történelemkönyv a spanyol hatalom elleni holland felkelésről.²⁴²

Van Meteren azonban nem csak holland eseményekről írt. Beleszötte az aktuális európai eseményeket a németalföldi történelem leírásába, éppúgy, mint De Thou, Elias Berger vagy Révay Péter Magyarországon. A kálvinista Van Meteren providencialista szempontból szemlélte a holland történelmet. Történelmi párhuzamokat dolgozott ki Németalföld és más országok között, így tudta a holland történelmet és jelent szélesebb, világtratórténeti keretbe helyezni.²⁴³ Első látásra a holland háborús események németalföldi polgárháborúnak vagy a legitím király elleni jogtalan felkelésnek tünnek. Van Meterennek sikerült összekapcsolni több fontos 16. századi eseményt: a reformációt, a katolikus hatalommal szembeni protestáns ellenállást és a Habsburg zsarnokság elleni világraméretű harcot.²⁴⁴ Sajat szavaival: „Németalföld lett a világ összes véres tragédiájának színpada.”²⁴⁵ Van Meteren a világtörténelmet a Jó és a Rossz közötti folyamatos harc történetére redukálta. Az egyik oldalon áll az Isten, a holland nemzet és a protestáns világ, a másik oldalon a Pápa, a Habsburg-dinasztia és a spanyol nép. Ennek fényében nem meglepő tehát, hogy a Bocskai-felkelés is helyet kapott holland történelemkönyvében. A második, 1608-as kiadásban, amit melleleg titokban adtak ki Amszterdamban, Van Meteren sokat írt a Bocskai-felkelésről.²⁴⁶ Szerinte a holland és a magyar felkelés párhuzamos események voltak, mivel részét alkották a Gondviselés nagy tervének az emberiséggel.²⁴⁷ Eszerint a Gondviselés köti össze a holland történelmet a magyar sorssal. A fejezet, amiben Bocskairól esik szó, a kö-

²⁴¹ Mulier, E. O. G. Haitsma – van der Lem, G. A. C. (eds.): *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500–1800*. Den Haag, 1990. 284–286.; Leendert Brummel: *Twee ballingen's lands tijdens onze opstand tegen Spanje: Hugo Blotius (1534–1608). Emanuel van Meteren (1535–1612)*. Den Haag, 1972.; Verduyn, Wouter: *Emanuel van Meteren: bijdrage tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk*. Den Haag, 1926.

²⁴² Brummel: *Twee ballingen's lands*, 171.

²⁴³ Vö.: Schmidt, Benjamin: *Innocence Abroad: the Dutch Imagination and the Representation of the New World, C. 1570–1670*. (Dissertation) Ann Arbor, 1994. 337–339.

²⁴⁴ Vö.: Schmidt: *Innocence Abroad*, 338.

²⁴⁵ Meteren, Emanuel van: *Commentarien ofte Memorien van-den Nederlandtschen staet, handel, oorloghen ende geschiedenissen van onsen tyden, etc. : Mede vervattende eenige haerder ghebueren handelinghen. / Beschreven door Emanuel van Meteren. Ende by hem voor de tweede ende leste reyse over-sien, verbeterd en de vermeerderd. Oock soo verre ghebrocht totten afstandt van wapenen ende vrede, in 't jaer 1608*. [Amszterdam] 1608. „Voor-reden aenden Leser” 3r.

²⁴⁶ Meteren: *Commentarien*, 101–102.

²⁴⁷ Vö.: Trencsényi Balázs: *Patriotism and elect nationhood in early modern Hungarian political discourse*. In: Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden–Boston, 2010. 499–500.

vetkező bibliai idézettel kezdődik: *Nobiscum Deus, quis contra nos?* (Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk?)²⁴⁸

Van Meteren kítűnő és részletes információkat szerzett Magyarországról Londonban. Például világos különbséget tett Magyarország és Erdély mint földrajzi és politikai egység között, amikor részletesen leírta Rudolf 1596-os háborúját az oszmánok ellen.²⁴⁹ Kérdés, hogyan és kitől szerezte ezt az információt.

A holland szerzőnek hasonló szerepe volt, mint Bocatiusnak, Brederodenak, De Thotnak és Bongarsiusnak: ők voltak a kulcsfigurák abban a protestáns információhálózatban, amely egész Európára kiterjedt. Van Meteren valójában információs ügynök volt, aki felhasználta és leírta azt az információt, amit éppen kapott. Sajnos nem örökölte meg, honnan vagy kitől szerezte az információit. Biográfusa szerint közeli barátja, Simon Ruytinck, a lelkész és lelkes történész kért és kapott röpiratokat, levelezett és eszmét cserélt jól informált emberekkel, mint például Hollandiából és más országból származó diplomatákkal, politikusokkal, kereskedőkkel és utazókkal, akikkel a világáros Londonban találkozott.²⁵⁰

A flamand történész Magyarország és Hollandia közös sorsát hangsúlyozta a Bocskai-felkelés leírásakor, felhasználva az elképzelt közös etnikai és nyelvi gyökereket. Ezt az elképzélést olyan információk alapján dolgozta ki, amelyeket valamilyen Bocskai-iratban olvashatott. Részletesen ír Kassa lakóiról, akik fellázadtak a Habsburg-uralkodó ellen, és szászoknak hívja őket. Van Meteren szerint ezek a kassai szászok a kelet-németalföldi Szászföldről vándoroltak ki évszázadokkal azelőtt, és még mindig beszélnek hollandul.²⁵¹ Ezt a részletet tulajdonképpen csak kitalálta a szerző, hiszen erről egyetlen más forrásban sem lehet olvasni. Ezért a rebellis magyarok szerinte valójában hollandok, de ehhez hasonló toposzt lehet találni a holland történetekben Amerikával kapcsolatban is: az indiánok, akik a spanyolok ellen harcoltak, valójában holland származásúak.²⁵² Egy hasonló toposz azt írja le, hogy a hollandok jobban szenvedtek a spanyoloktól, mint más népek az oszmánoktól.²⁵³ Van Meteren és más szerzők így hangsúlyozták a hasonlóságokat a hollandok és egyéb népek között, és ezáltal a hollandok szerepe nagyobb és dicsőségesebb lett az európai történelemben, és világraméretű vagy kozmikus keretből lehetett a holland történelmet szemlélni. Magyarország és Erdély képe Van Meteren munkájában az európai holland tekintélyt növelte, és legitimálta a németalföldi felkelést a Habsburg-uralkodó ellen.

Van Meteren nemcsak pontosan leírta, hogyan zajlott le a Bocskai-felkelés, hanem részletesen elmagyarázta annak ideológiai háttérét. Kulcsszavak és idézetek alapján lehet megállapítani, hogy ismert és felhasznált egy Bocskai-iratot, egy beszámolót az oszmán korona átadásáról Bocskai számára (ami azonos De Thou forrásával) és Bocskai végrendeletét.²⁵⁴ Ezenkívül még szólt Bocskai követéről is, csak nem említette annak nevét.

²⁴⁸ Meteren: *Commentarien*, 100. Róm. 8:31.

²⁴⁹ Meteren: *Commentarien*, 80.

²⁵⁰ Ruytinck, Simon: *Het leven en sterven van den Eerwaerdigen, vromen en Vermaerden Emanuel van Meteren...* In: Emanuel van Meteren: *Historien der Nederlanden en haar naburen oorlogten tot het jaar 1612*. Amszterdam 1612. 3v.-4r. Egy nagyon jó forrás lehet erre Emanuel van Meteren *Album Amicorum*, ami megtalálható a Bodlean Libraryben, Oxford. MS. Douce 68.

²⁵¹ Meteren: *Commentarien*, 101.

²⁵² Schmidt: *Innocence Abroad*, 359–360.

²⁵³ Lásd a metszet: *De troon van de paapse tyrannie. 1569 körül*. Rijksmuseum, Amszterdam. Horst, Daniel R.: *De opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566–1584*. Zutphen, 2003. 87.

²⁵⁴ *TESTAMENTARIA DISPOSITIO / Serenissimi Principis et domini, domini STEPHANI Dei gratia Hungariae Transsylvaniaeque Principis et Siculorum Comititis, Coram R.do D'no Petro Alvinczij,*

A szerző sok hasonlóságot látott a holland és a magyar események között.²⁵⁵ Van Meteren számára Bocskai a „Haza atyja” volt, és úgy látta a felkelést, mint „vallásszabadságharc”-ot, ahogyan Orániai Vilmost látták Hollandiában, és ahogyan a holland felkelésre is tekintettek.²⁵⁶ A holland szerző szerint a magyarországi lázadásban három téma szerepelt: 1. az elégedetlenség a külföldi uralkodóval; 2. a kiváltságok védelme; 3. a lelkiismereti szabadság.²⁵⁷ Részletesen leírja ezeket a pontokat, amikor összefoglalja „a magyarországi és erdélyi rendek kiáltványának” tartalmát, amit „több nyelvre lefordítottak”, s amelynek leírása „nagyon hasonlít a holland zavargásokra”. Eszerint az a „kiáltvány”, amit Van Meteren említ, nem lehet más, mint a sziléziai rendeknek írt levél, amit lefordítottak franciára és azután angolra. A megjegyzéséből („több nyelvre lefordították”) sejteni, hogy megfordult a kezében az angol fordítás is, aminek címlapja szerint azt francia nyelvből fordították. A fentiek alapján rajzolódik ki az a hosszú körút, amelynek végén a holland közönség Bocskai Európának szóló üzenetét olvashatta. A történet ironiája, hogy a közvetített szöveg nem az eredetileg a keresztény világnak szánt kiáltvány volt, hanem a sziléziai rendeknek küldött levél.

Van Meteren tudatosan úgy írta le a magyarokat, mint egy Magyarországon és Erdélyben élő bátor, részben holland származású nemzetet, amely harcol a lelkiismereti szabadságért, és védi kiváltságait egy külföldi, Habsburg zsarnok ellen, s ezzel politikai üzenetet akart közvetíteni a hollandok felé. Amikor történelemkönyve 1608-ban megjelent, a holland országgyűlés intenzíven tárgyalt a spanyolokkal a békéről. 1609-ben meg is kötötték a békeszerződést. Van Meteren elszántan ellenezte a béketárgyalásokat, ahogyan Brederodius, a már említett Van Reyd és a heidelbergi kör is.²⁵⁸

A holland hatóságok nem örültek annak, ha valamelyik szerző negatívan írt a Habsburg-zsarnokságról a béketárgyalások közben, ezért bizonyos béketárgyalások elleni röpiratokat és Habsburg-ellenes nyomtatványokat betiltottak.²⁵⁹ Ez nem pusztán fenyegetés volt, hiszen két leideni diákok, a holland Philips Carel Cluvier-t és a cseh Bartholomeus Bergert börtönbe is zárták 1606-ban, mert egy Rudolf császár elleni röpiratot írtak és adtak ki 1602-ben.²⁶⁰ Ez lehet az egyik oka annak, hogy Van Meteren könyve titokban jelent meg Amszterdamban.²⁶¹ Másrészt Van Meteren nagyon részletesen írt a holland–spanyol béketárgyalásokról, így olyan államtitkokat árult el, melyeket bizonyára egy németalföldi diplomatától hallott. Ez magyarázhatja azt is, hogy a Bocskai-felkelés miatt nem keltett sok figyelmet Hollandiában. A felkeléssel kapcsolatos információk érvként szolgáltak a belső politikai vitákban Németalföldön, de ennek az érvnek nem örültek a holland hatóságok.

A Van Meteren-féle Magyarország- és Erdély-kép széles körben terjedt a Holland Köztársaságban 1608 után és még külföldön is. A könyv a 18. századig több mint húsz kiadásban jelent meg, sőt lefordították latinra, angolra, franciára és németre is.²⁶² Csak 1621-ig ti-

et Gener. Paulo Eoruendij Consiliario et Thesaurario, ac Simone Pechio intimo Secretario facta. Haus-, Hof- und Staatsarchiv des Österreichischen Staatsarchivs, Ungarn, Fasc. 151 Konv. A. 1606.X-XII, fol. 45r.-110v.

²⁵⁵ Meteren: *Commentarien*, 100r-v, 149r.

²⁵⁶ Meteren: *Commentarien*, 101r-v.

²⁵⁷ Meteren: *Commentarien*, 101r-v.

²⁵⁸ Brederode, Pieter: *Repraesentatio pacis generalis inter orbis Christiani reges principes et status, pontificum et sedis Romanae sollicitudine procuratae.* S. L. 1608.

²⁵⁹ Verduyn: *Emanuel van Meteren*, 208–209.

²⁶⁰ Staten Generaal, 1606.06.07

²⁶¹ Verduyn: *Emanuel van Meteren*, 209.

²⁶² A német fordítás megtalálható az ELTE és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárban is.

zenegyszer nyomtatták ki Hollandiában. Mondhatjuk, hogy ez volt a hollandok legfontosabb és legerjedelmesebb történelemkönyve a 17. század elején: csak a Biblia és Jacob Cats morális műveit lehetett több példányban megtalálni a holland háztartásokban, mint Van Meteren művét.²⁶³ Még fontosabb, hogy a könyvet a holland politikusok is használták, ahogyan információs ügynökök, történészek, újságírók, lelkészek és egyéb olvasók is, mint általános ismeretanyagot Magyarország és Erdély történelméről és jelenéről. Van Meteren műve tehát egyfajta „kézikönyv” lett Magyarországról 1608 után. Több holland szerző idézte a könyvet, amikor magyar témáról írt, mint az akkoriban kiadott Bonfini vagy esetleg De Thou vagy Fumée műveit.²⁶⁴

Nagszerű példa Van Meteren könyvnek fogadtatására és a magyarországi és erdélyi információk terjedésére az *Album van Kittensteyn* (Kittensteyn albuma).²⁶⁵ Ez a legrégebbi ismert holland magántulajdonú röpirat, újság, nyomtatvány, kézirat- és képgyűjtemény, ami majdnem egészben fennmaradt.²⁶⁶ Az 570 főlíát tartalmazó album most az *Atlas van Stolk* nevű gyűjtemény részét alkotja, ami egy hasonló, de későbbi kollekció. Az albumot 1613-ban a delfti polgár, Willem Luytsh van Kittensteyn állította össze Van Meteren könyvének tartalma és kronológiája alapján.²⁶⁷ A gyűjteményt tehát úgy lehet tekinteni, mint Van Meteren könyvének egy kiegészítését vagy bővítését egy személyre szabott példányban, egy intenzíven érdeklődő olvasó számára.

Az *Album van Kittensteyn* legalább huszonegy, Magyarországhoz vagy Erdélyhez kapcsolható tételt tartalmaz, minden lapon olvasható egy Van Meteren-idézet vagy hivatkozás. Ezekből a tételekből tizenhat térkép Magyarországról és híres magyarországi csatákról készült részben német munka volt.²⁶⁸ Minden térkép gondosan van festve vagy színezve. Ez talán még Van Kittensteyn munkája volt, mivel ez népszerű szabadidős tevékenység volt a gazdag holland polgárok körében. A térképen kívül található még három kép Andreas Teuffelről, Zrínyi Miklósról és I. Szulejmánról.²⁶⁹ Az első kettő rajz, talán azért, mert a gyűjtő nem tudott szerezni eredeti rézkarcokat. Ezután szerepel még egy kézírásos lap az oszmán korona átadásról Bocskainak, Van Meteren lapszámával együtt, sajnálatosan kép

²⁶³ Brummel: *Twee ballingen's lands*, 171.

²⁶⁴ Bonfini, Antonio: *Rerum Vngaricarum decades quatuor cum dimidia: his accessere Joan. Sambuci aliquot appendices, & alia: una cum priscorum Regum Vngariæ Decretis*. Hanoviae, 1606.

²⁶⁵ Kittensteyn, Willem Luytsh van: *Spiegel ofte afbeeldinghe der Nederlandtsche Geschiedenissen*. Delft. (1613.01.01 – 1613.12.31) (Kézirat). Atlas van Stolk gyűjtemény. Rotterdam, 50442.

²⁶⁶ Más hasonló gyűjtemények: Atlas Beudeker, British Library és Atlas van der Hagen, Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

²⁶⁷ Nix, J. C.: *De Atlas Van Stolk. Een verzameling historieprenten over de vaderlandse geschiedenis*. Ons erfdeel, vol. 39. (1996) 233.

²⁶⁸ Zündt, Matthias: *Ain voarhaftige beschreibung des khünigreichs Hungern. die viernemsten Stetten und Vestungen mit sampt der Belagerten Orten, Ouch der Christlich, und Thurcke Herzog angezeijgt*. Nürnberg 1566. In: Kittensteyn: *Spiegel* fol. 53, Győr, fol. 54, Gyula, fol. 59, Szigetvár, fol. 59, NOVA ET RECENS EMENDATA TOTIUS REGNI UNGARIAE [...] fol. 359, Komárom, fol. 360, Esztergom, fol. 367, Tata, fol. 400, Győr fol. 401, Kanisza fol. 427, 428, 429, 431, Székesfehérvár, fol. 448, 449.

²⁶⁹ „Andreas Baron Duijvel is van keijzers weghe ghecommitteert naer den grooten Turck met het present van 200 dusent gul[den] also den vrede tussen den keijser ende den Turck was beslooten an^o 1606 Metr.28.fol.149” uo., 50442 – 523, „gran Nicolaus vanserin, hout him klouck int beleghe van sijghet wort entlick door Türckx ghewelt over kracht al waer hij nae een klouck ghevecht doot blijft.” Uo., 50442 – 58, „Soliman Den groten Turc een dapper krijchsman sterff voor Sijget 2 dagen eer het Den Turck T'veroverden sijn doot wert sekreet ghehouden om te behouden eenighe beroerte. Metr. 2. fol. 38.” Uo., 50442 – 58

nélkül.²⁷⁰ Ez az egyetlen kézirat a gyűjteményben, amihez talán Van Kittensteyn nem talált képanyagot. Az utolsó tétel egy röpirat II. Mátyás magyar király cseh koronázásáról.²⁷¹ Ezek a tételek azt mutatják, hogy mennyire érdekelte a hollandokat Magyarország és Erdély 1613-ban, amikor Bethlen Gábort Erdély fejedelmévé választották. Azt is jelzi az album, mennyire fontos szerepet játszott Van Meteren munkája Magyarország és Erdély képének formálódása szempontjából Hollandiában 1608 után.

Van Meteren információi Magyarországról és Erdélyről nagyon sokáig pozitívan hatottak a magyarokról alkotott képre. Hugo Grotius (1583–1645) 1639-ban egy levélben elítélte Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György kettős politikáját,²⁷² ennek ellenére munkáiban nagyon pozitívan nyilatkozott a magyarokról. Híres jogi művei mellett történelmi munkákat is alkotott, egyik jeles művét éppen a holland történelemről, amely csak halála után, 1658-ban jelent meg először latinul.²⁷³ Ebben a könyvben Bocskai hőstetteit is leírja.²⁷⁴ A sziléziainak szánt levelet (*Declaration*), az oszmán korona átadását és a Bocskai-végrendeletet mind megemlíti Grotius művében, és nagyon valószínű, hogy Van Meteren könyve alapján. Grotius is „vallásszabadságharc”-ként értékelte a felkelést, mivel Bocskai sikeresen harcolt a lelkiismereti szabadságért, és megvédte az ország szabadságait a Habsburg zsarnokság ellen.²⁷⁵ Ez a pozitív kép a latin kiadáson és a francia fordításon keresztül terjedt tovább Európában.²⁷⁶ A Van Meteren-féle Magyarország- és Erdély-kép erős hatása még ötven év után is kimutatható.

Konklúzió

A fent elmondottak sok részletéről lehet és kell is vitatkozni. Új források előkerülése vagy a vizsgálatba most bevont, eddig ritkán elemzett régi vagy kifejezetten most felfedezett új források alaposabb tanulmányozása és egynémelyik remélhető kritikai kiadása sok újat hozhat még, és az általunk mondottakat sokban módosíthatja, de vizsgálatunk főbb mondanivalója feltehetőleg nem fogja érvényét veszteni ezután sem.²⁷⁷ Tanulásául szolgálhatnak a következő megállapítások.

²⁷⁰ „Stephanus Bochkay tot bescherming der privilegie ende vryheyt der conscientie heeft hem opgeworpen tegen den keyser intituleerde hem Prince van Transsilvania heere van Opperhonger en Grave van Ziceleren ec, Ende heeft met den Turck gehandelt, die hem toesont de goude croone gecomen van Vladislau Coning van hongereen tot Buda van den Turck gevonden Eyndelyck vrede gemaect met den keyser als oock met den Turck is daer over met gerustheyt gestorven Anno 1606. Metre, XXVI, fol C,I, ende XXVIII, fol. 149” Kittensteyn: *Spiegel*, fol. 503.

²⁷¹ „Eigentliche Contrafactur aller unterschiedlichen Acten wie Ihre kön: M.tt in hungarn, den 23. Marz A° 1611 zum König in Böhmen gekront worden.” Uo., fol. 528.

²⁷² „Van Ragosky ben ick twijffelende. Hij gaet seer dobbel op de maniere van Botskai ende Gabor.” (1639.11.26. N. van Reigersberch-nek.) de Groot, Hugo: *Briefwisseling van Hugo Grotius*. Vol. 10. Ed. B. L. Meulenbroek. Den Haag, 1976. 774.

²⁷³ Grotius, Hugo: *Annales et historiae de rebus Belgicis*. Amsterdam, 1658.

²⁷⁴ Grotius, Hugo: *Nederlandsche jaerboeken en historien*. Amsterdam, 1681. 542.

²⁷⁵ Grotius: *Nederlandsche jaerboeken en historien*, 542.

²⁷⁶ Grotius, Hugo: *Annales et histories des troubles du Pays-Bas*. Amsterdam, 1662. 594.

²⁷⁷ Cikkünk szerkesztési előkészületei alatt váratlanul kutatásokat végezhattunk a lipcsei GWZO jóvoltából Münchenben és Drezdában. A müncheni Bayerisches Hauptstaatsarchivban található „Protestantische Korrespondenz” gyűjtemény (BayHistA, Kasten Schwarz 16711–16718) részeként elkerült Bocatius Heidelbergben felolvasott vagy átadott szövegeinek csomagja, amely igen sok ismeretlen dokumentumot vagy ismert dokumentumok eredetijét tartalmazza: a 22. artikulust is tartalmazó 1604. februári törvények másolata; *Warhaftiges und New Außgegangenes Schreiben c.*

Ahogy idáig is tudni lehetett, a Bocskai-mozgalom rendszeresen és sokféle irányba készített és küldött politikai üzeneteket, éppen ezért nem állítható, hogy egyetlen alapvető politikai üzenete vagy szövege lett volna. (A vizsgálat tárgya tehát mindenképpen szövegcsoporthoz kell, hogy legyen.) A különböző belföldi és külföldi címzettek számára igyekeztek személyre szóló politikai üzeneteket létrehozni és eljuttatni, amelynek során figyelembe vették a megszólított hallgatóság politikai és vallási pozícióját, preferenciáit és érzékenységét. Ebben a folyamatban igyekeztek a rendelkezésre álló retorikai elemeket, érveléstechnikákat és argumentumokat optimális módon alkalmazni, részben a hagyományos kulturális referenciák felhasználásával vagy újak beemelésével, valamint ezek révén a fenyegető ellenpropaganda érveit cáfolni. (Következésképpen a vizsgálódás jövőbeni megközelítése csak multidiszciplináris lehet, amennyiben magában foglalja az eszme-, irodalom-, jog-, vallás- és művelődéstörténeti módszertanok és megközelítések sokaságát.)

A keletkezett szövegek megfogalmazása során a politikai és katonai eseményekről szóló híreket a tényközlésen messze túlmenő módon szelektálták és csoportosították, nem kevésszer a retorikai és politikai taktika és stratégia érdekében módosították vagy torzították. (Ebből adódóan semmiféle elméleti alapon nem lehet lemondani a hagyományos politikatörténeti és levéltári kutatások műveléséről és eredményeinek ismeretéről, azok nélkül a mégoly termékenyítő módszertani újítások meddőnek bizonyulnának.)

A közlendő információ szelektív közlése és prezentálása során a hírszerzés és -közlés, a politikai propaganda és diplomáciai tájékoztatás, a személyes levelezés és visszaemlékezés, valamint a vallási önkifejezés és apológia eszközei, érvei és céljai szétválaszthatatlanul összekeveredtek, és egymást módosították. A műfajilag is soknemű iratok új, néha sokszoros funkciót vettek fel, amelyek időben is változhattak. A szövegek ugyanis nem egy időben, hanem a felkelés egész időtartama alatt készültek, miközben a politikai, katonai és vallási szereplők stratégiai és taktikai megfontolásai folyamatosan változhattak, és a változó katonai és politikai körülményekhez is igazodtak. (Mind a szövegek, mind azok szövegeken túlmenő kontextusának feltárásához az átfogó szövegtani, filológiai, oklevéltani vizsgálatok elengedhetetlenek.)

Az iratokat ráadásul igen sok esetben nem is egy ember készítette, hanem azok többnyire kollektív munkák voltak, ugyanakkor a szövegek keletkezése során a különböző erőcsoportok tekintélye és aktuális pozíciója nagyban befolyásolta a végeredményt. Mindemellett az egyéni értékpreferenciák, nyelvi stílusok és meggyőződések is nagymértékben formálták azokat, de a megcélzott hallgatóságnak való megfelelés alapvető szükséglete miatt sokszor imitáltak bizonyos politikai meggyőződést, vagy a különböző módon definiált politikai kö-

1605. jan. 15-i császári leirat Bocatiusnak a kihallgatásakor is említett, részletes magyarázataival; Bocatius inventariumának a bécsi példánytól eltérő változata; Bocatius Relatioja; Bocskai 1605. dec. 9-i levele a pfálzi választónak; a Csonka kiadásával megegyező, 52 pecsétes „korponai kiáltvány” eredetije, 1605. dec. 10.; Bocskai levele Fridriknek, 1605. dec. 30.; a bécsi példányt két verssel meghaladó *Dialogi tres de rebus Hungarici: Hungaroteutomachia*; a Bocatius által hivatkozott, de eddig ismeretlen *XXII Articul*; valamint a német válaszófejedelmek Bocskai-felkelése és Bocatius ügyében folytatott, Ritter által idézett részletes levelezése. Előkerült ezen kívül a sziléziai levél német fordítása is (München StaBi, Cod. Germ. 1250, f. 8-15). Drezdában megtaláltuk a protestáns fejedelmek, Marczali által idézett levelezését, valamint Bocatius ügyének eddig részben ismert iratait, valamint a fenti iratok közül számosnak a továbbküldött másolatait vagy összefoglalásait. Érdekes módon, a *Querelae*-t egyik helyen sem találtuk meg az iratok között, aminek egy másolata előkerült viszont a Teleki gyűjteményből az *Excusatio* egy 1605-ös datálású, német nyelvű változatának (*Der Ungarischen Nation Entschuldigung*) és a korponai kiáltvány egy Mátyásnak címzett másolatának (*Epistola apologetica ordinum Hungariae*) társaságában.

zösség könnyen befogadható kollektív identitásdiskurzusait vagy politikai manifesztumait konstruálták meg, amely tényezők nagyban megnehezítik a szerzőség egyébként is relativává váló kérdéseinek megválaszolását – cikkünkhöz hasonlóan.

Az iratok azonban folyamatosan újrahasznosultak, azok egyes elemeit újrafogalmazták, máskor pedig kis aktualizálással megismételték. Tetten érhető természetesen, hogy esetenként az érvelés technikája és a meggyőzés érvei eredménytelennek tűntek, időnként kifejezetten sikertelennek bizonyultak kommunikációs szempontból, más esetekben pedig a vártnál vagy tervezettnél jóval erőteljesebb vagy szélesebb körű hatást értek el. A keletkezett szövegek nemritkán önálló életre keltek, és elhagyták a szerző vagy szerzői csoportok befolyási övezetét (a szerzők tehát irodalomelméleti szempontból halottnak bizonyultak), új közegbe kerülve újabb vagy eltérő propagandaszándékok és értelmezői közösségek eszközei lettek, azokhoz új jelentések és értékek kötődtek. A fent vázolt jelenségek és viszonyok tanulmányozása a Bocskai-felkelés propagandaszövegei esetében cikkünk elkészültével semmiképpen nem zárható le, sokkal inkább egy hosszú távú, új kérdéseket feltevő, a régi forrásokat új fénybe állító és levéltári kutatásokból eredő új források bevonását feltételező szisztematikus és módszertanilag a megszokottnál reflektáltabb csoportmunka és kutatási terv elkészültét és végrehajtását indítványozza.

Meggyőződésünk, hogy ideje lenne a 19. századi forráskiadványok kiegészítésének és az azok hagyományát folytató 20. századi összefoglalások újragondolásának és módszertani felfrissítésnek, legalább részlegesen ledolgozva az évtizedes lemaradást az európai eszme- és kultúrtörténet eredményeihez képest. Tanulmányunk szerény eszközeivel ehhez szeretne hozzájárulni és a fenti kutatás elkezdését kezdeményezni.

KEES TESZELSZKY, MÁRTON ZÁSZKALICZKY

*Bocskai's Revolt and European Information Networks
(News, Diplomacy and Political Propaganda, 1604–1606)*

Bocskai's revolt was the first political event in Hungary in which public political propaganda was an essential activity, which was discussed often and in several articles in the early modern European press, and of which both posterity and historical research can get a picture mainly through broadly defined propaganda texts. On the one hand, the paper makes an attempt to outline the problems of information history that can be raised in relation to the revolt as well as its communication historical context, primarily the communication and propaganda challenge posed by the propaganda machine of the Habsburg court. On the other hand, it endeavors to show what answers Bocskai's revolt gave to this challenge, but not only by delineating information and communication historical connections and interpreting the texts along these lines, but by a thorough textological analysis necessitated by the uncertainty of the source base. Third, it gives an outlook on the European reception of the rebellion's propaganda documents. The authors do not undertake to reconstruct the whole text and information cycle, mainly because there are no archival sources available (these will hopefully turn up in further foreign research) and there are quite a few factors that are not clear yet, including the circumstances around the genesis of the texts, the channels of their dissemination as well as the relationship between the various texts and text variants. As a result, the analysis primarily endeavors to reconstruct the genesis of the texts, and it is only in the case of the Netherlands that it can provide a more detailed description of the texts and the reception of the political messages carried in them.

G. ETÉNYI NÓRA

A nyomtatott információ értéke és funkcióváltozásai a kora újkorban

A kora újkori mentalitásbeli változások egyik meghatározó jelensége a „közemberek” számára is hozzáférhető információ mennyiségének és minőségének robbanásszerű növekedése.¹ A 16–17. század folyamán a kitáguló terek, új technikai eljárások, folyamatosan növekvő és átalakuló gazdasági, politikai és kulturális igények, átfogó hatalmi krízisek hatására többszörös információs forradalom zajlott le, melynek a kezelési technikáit és hasznosítási lehetőségeit nemcsak a hatalomgyakorlók köre, hanem a befogadó közönség is meglepően gyorsan alakította ki.²

A nyomtatott információval való együttélés zökkenőmentes elsajátításában sok tényező játszott szerepet, így az is, hogy a változások több hullámban zajlottak le, ezért könnyebb volt az alkalmazkodás. Jelentős korszakhatárokat jelöltek ki a technikai újítások: a 15. század közepétől, a nagyméretű kódexszerű nyomtatott könyvek megjelenésétől az 1500-as években megjelenő, könnyen kézbe fogható, zsebre tehető, olcsóbban előállítható és szállítható kisebb könyvek elterjedéséig, majd pedig a rendszeres postajáratokhoz kötötten közzétett, 1605-től, majd 1609-től gyorsan elterjedő hetilapokig, melyek folyamatosan specializálódtak az olvasó közönséghez alkalmazkodva s egyre gyakoribb megjelenéssel a napilapokig bővülve.³ Új dimenziókat nyitottak a korszak nagy politikai krízisei mind az információ iránti igényt, mind pedig a propaganda működési színvonalát tekintve is. A kora újkor egyik nagy élménye, hogy a reformáció eszméinek gyors elterjedésében alapvető szerepet játszottak a nagy kapacitású nyomdák, melyek rövid idő alatt ki tudták elégíteni a tár-

¹ Legújabban a korábbi szakirodalommal: Bauer, Volker – Böning, Holger (Hrsg.): *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit*. Bremen, 2011.; Arndt, Johannes – Körber, Esther-Beate (Hrsg.): *Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750)* Göttingen, 2010. Ezúton is köszönöm R. Várkonyi Ágnes és Z. Karvalics László javaslatait a tanulmányra vonatkozóan.

² Faulstich, Werner: *Die Geschichte der Medien*. Bd. 3.: *Medien zwischen Herrschaft und Revolte: die Medienkultur der frühen Neuzeit (1400–1700)*. Göttingen, 1998. Briggs, Asa – Burke, Peter: *A média társadalom-története. Gutenbergtől az internetig*. Budapest, 2004.; Böning, Holger: *Weltaneignung durch ein neues Publikum. Zeitungen und Zeitschriften als Medientypen der Moderne*. In: Burkhardt, Johannes – Werkstetter, Christine (Hrsg.): *Kommunikation und Medien in der Frühen Neuzeit*. Historische Zeitschrift Beiheft 41. München, 2005.

³ Ries, Paul: *Anatomy of a seventeenth-century Newspaper*. Daphnis, Band 6. 1977.; Giesecke, Michael: *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologie*. Frankfurt, 1991.; Schröder, Thomas: *Die ersten Zeitungen. Textgestaltung und Nachrichtenauswahl*. Tübingen, 1995.; Giesecke, Michael: *Sinnenwandel, Sprachwandel, Kulturwandel. Studien zur Vorgeschichte der Informationsgesellschaft*. Frankfurt am Main, 1998.

sadalom széles rétegeinek igényét az új információra. Luther 1525-ös prédikációja négy-öt nap alatt ötezer példányban jelent meg, miközben a „bestseller” szerzőnek tekinthető Rotterdami Erasmus művei is egy-egy kiadás alkalmából ezer példányban láttak napvilágot. A vallási megújulás, a felekezeti megosztottság, a szószekeken elhangzó, majd nyomtatásban is megjelenő prédikációk, hitviták, egyházi énekek, imák tovább növelték a nyomtatott információ elfogadottságát, sőt, az egyházi elit mintát is adott a kvalitásos és hatékony véleményformáló eszközök alkalmazására a populáris nyomtatványok világában is.⁴

Az Oszmán Birodalom rohamos európai terjeszkedése, majd állandó jelenléte is szükségessé tette az aktuális eseményekről való széles körű, országhatárokat átlépő, aktualitásra törekvő tájékoztatást.⁵ A kereszténység közös ügyeként, közös ellenségként megjelenő török elleni háborúban egyszerre volt jelentős szerepe a tradíciónak és az újonnan beépülő információnak.⁶ Az egyházi és világi hatalmak által formált, közérthető képekbe sűrített, törökről kialakított toposzok folyamatosan közérdekként és normaként tartották fent az ősellenséggel szembeni küzdelem ügyét. A meglévő ismeretanyag segített értelmezni, befogadni, majd pedig örökíteni az újabb török háborúk eseményeiről érkező híradásokat.

A nyomtatott információ használatának modernizálásában még alapvetőbb változást eredményeztek azok a konfliktusok, ahol a szembenálló felek kölcsönösen jól ismerték és ugyanazon a politikai szintéren hasonló módon használták a propaganda eszköztárát. A németalföldi küzdelem és a harmincéves háború időszaka meghatározó a tekintetben, hogy a nyomtatott információ miként épült be a politikai kommunikációba, hogyan gyorsult fel az információ közzététele, s miként erősödött az igény a véleményalkotás befolyásolására.⁷ A több hatalom által is elérhető „köz”-vélemény meggyőzésének óriási gazdasági, stratégiai, politikai és katonai tétje lett. A hatalomnak egyre magasabb színvonalú érvekkel folyamatosan biztosítania kellett dominanciáját nemcsak egy adott területen, hanem a szövetségrendszerben vívott háború miatt szélesedő térben is. A politikai diskurzus belpolitikai konfliktusok kapcsán is intenzívvé vált. Az angol polgári forradalom alatt, 1640 és 1660 között a kortárs londoni könyvkereskedő, George Thomason 22 000 nyomtatott pamfletet, közte 7200 újságot gyűjtött. Franciaországban 1638–1660 között négyezer, Jules Mazarint támadó pamflet jelent meg.⁸ Az európai hatalmi erőviszonyok újrendezéséért vívott 17. század végi Bourbon–Habsburg dinasztikus küzdelem propagandája a külpolitikai reprezentáció részeként a nemzetközi nyilvánosság politikai jelentőségét tovább növelte, különö-

⁴ Knapp Éva – Tüskés Gábor: *Populáris grafika a 17–18. században*. Budapest, 2004.; Oy-Mara, Elisabeth – Remmer, R. Volker: *Le monde est une peinture. Jesuitische Identität und die Rolle der Bilder*. Berlin, 2011.

⁵ A kötet minden tanulmánya, különösen: R. Várkonyi Ágnes: A tájékoztatás hatalma. In: *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk.: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. Eger, 1999. 9–33.; R. Várkonyi Ágnes: *Információrobbanás a kora újkorban (XVI–XVIII. század)*. Elhangzott: 2012. május 9. Collegium Esztergom – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai Kar.

⁶ Wrede, Martin: *Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen westfälischem Frieden und siebenjährigem Krieg*. Mainz, 2004.

⁷ Lademacher, Horst – Groenveld, Simon (Hg.): *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568–1648*. Münster – New York – München – Berlin, 1998.

⁸ Mörke, Olaf: *Pamphlet und Propaganda. Politische Kommunikation und technische Innovation in Westeuropa in der frühen Neuzeit*. In: North, Michael (Hrsg.): *Kommunikationsrevolutionen. Die neuen Medien des 16. und 19. Jahrhunderts*. 1995. 19–20.

sen a kvalitásos holland művészekkel és államelméleti műveltséggel rendelkező angol pamfletszerzőkkel felvértezett Orániai-ház bekapcsolódását követően.⁹

Az egymással is versengő egyházi és világi hatalmak országonként, felekezeti megosztottságtól is függően változó mértékben szereztek befolyást a nyilvánosság irányításában, de sehol sem tudták kizárólagosan kézben tartani a megnövekedett információ iránti igény kielégítését. Országonként eltérő mértékű az uralkodói udvar lehetősége az információ-áramlás befolyásolására, bár az erős központi hatalom megpróbálta irányítani és ellenőrizni a híráramlást. Az információ gyors közzététele miatt a sajtóműfajok területén elsősorban az utólagos cenzúra érvényesült. Míg a néhány mozgatható nyomdagéppel működő „kalózkiaadók” ellenőrzése nehezebb volt, a nagy könyv- és újságkiadó műhelyek öncenzúrára kényszerültek hosszú távú működésük és privilégiumaik megvédeése érdekében. Politikai krízisek, hatalomváltások idején azonban látványosan növekedett a hamis impresszummal vagy nyomdahely és kiadó megjelölése nélkül közzétett röplapok, röpiratok száma.

XIV. Lajos francia királyról uralkodása alatt több mint háromszáz portré, hétszáz grafika készült, havonta ismertette tetteit a *Mercure Galant* és hetente írt róla a *Gazette de France*.¹⁰ Roger L'Estrange, a híres angol főcenzor az angol polgári forradalom idején tiltani akarta a londoni hetilapokat, míg a restauráció időszakában 1663-tól éppen az ő irányítása alatt működött két hivatalos hetilap, a *The Intelligencer* és a *The News*, a belpolitikai krízisek helyett a török elleni háborúra irányítva a figyelmet. L'Estrange felismerte, az 1681-től kiadott *The Observer*-ban meg is fogalmazta, hogy nem tiltani, hanem a hatalom érdekeinek megfelelően kanalizálni kell a híráramlást.¹¹ A 17. század végi Londonban öt hetilap is működött különböző hatalmi körökhez kötődően, s a pamfletirodalom új virágkora is azt bizonyítja, hogy nem sikerült teljesen irányítás alá vonni a nyomtatott híráramlást, Angliában 1695-től az engedélyezési törvény elvülése a cenzúra rendszerének is véget vetett.¹² A *The Spectator* már imázsának részeként hirdette hatalomtól való függetlenségét, jelezve a sajtó „megfigyelői” státusát.¹³ A több hatalom által elért, sok jelentős nyomdacentrummal rendelkező, több nagyvárosra támaszkodó itáliai és német nyelvterületeken még kevésbé lehetett egy központból befolyásolni a nyomtatott híráramlást.

A politikai elit, diplomaták zárt és titkosított információcsatornái, a kereskedő és bankárcsaládok gazdasági hírhálózatai, a döntéshozók körében terjesztett kéziratos újságok mellett kiépült a hírek közzétételének új mechanizmusa, mely elsősorban nem uralkodói udvarokban, hanem a jelentős befogadó közönséggel rendelkező nagyvárosokban teremtette meg a hírhez való hozzájutás legális technikáit, színtereit s megbecsült szakembereit.¹⁴ A „fekete művészetből élő” kulturális elit (kiadó, újság- és könyvkereskedő, nyomdász, metsző, betűkészítő, író, költő, iskolamester, tanító, prédikátor, postamester, térképészítő) a hatékonyság érdekében és az üzleti siker reményében megtanult „gazdálkodni” a rendelkez-

⁹ Kampmann, Christoph – Krause, Katharina – Krems, Eva-Bettina – Krems-Tischer, Anuschka (Hrsg.): *Bourbon – Habsburg – Oranien. Konkurrierende Modelle im dynastischen Europa um 1700*. Köln–Weimar–Wien, 2008.

¹⁰ Klaits, Joseph: *Printed Propaganda Under Louis XIV: Absolute Monarchy and Public Opinion*. Princeton, 1976.; Burke, Peter: *The Fabrication of Louis XIV*. New Haven – London, 1992.

¹¹ Briggs, Asa – Burke, Peter: *A média társadalomtörténete. Gutenberg-től az internetig*. Budapest 2004. 91–92.

¹² Raymond, Joad: *Pamphlets and Pamphleteering in Early Modern Britain*. Cambridge, 2003. 341–382.; Briggs–Burke: *A média társadalomtörténete*, 94.

¹³ Briggs – Burke: *A média társadalomtörténete*, 35., 73.

¹⁴ Brendecke, Arndt – Friedrich, Markus – Friedrich, Susanne (Hrsg.): *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien*. Berlin, 2008.

zésére álló nyomtatott hírekkel. Nemcsak az információ megszerzésének sokirányú hálózatát kellett kialakítani, hanem a befogadó közönség folyamatos és széles körű elérésére is szükség volt.¹⁵ A szövetségesek – érdekeik egyezéséig – növelték is egymás politikai súlyát, jelentőségét a nemzetközi nyilvánosság előtt. Ez a sok tényező, sok központú propaganda jelentősen erősítette az uralkodói udvarokhoz közvetlenül nem kötődő, de a nyomtatott információs mechanizmus működtetését jól ismerő értelmiségi réteg szerepét a véleményalkotás irányításában. Sok vonatkozásban a humanista elit korábbi véleményformáló funkcióját örökítették tovább egy sokkal szélesebb, műveltségét, identitását tekintve összetettebb közegben mozogva. A hatalomgyakorlók elvárásai és a befogadó közönség igényei között egyensúlyozó értelmiségiek szerepe az információ kezelési technikák megújításában, a nyomtatott hírek sokoldalú hasznosításában több aspektust tekintve is kiemelt jelentőségű.

Nyomtatott újságműfajok önértékelése

Az újságműfajok jelentőségéről megjelent 17. századi elemzések kapcsán sajátos kettősség figyelhető meg. Egyfelől gúnyos hangú politikai pamflettek ítélték el a megnövekedett hírhétséget, amikor még a halkufárok, a csónakosok, kocsisok és hordárok is államügyekről beszélgetnek.¹⁶ Másfelől tudós értekezések ecsetelték, hetilapok évkezdést köszöntő versei hirdették a hetilapolvasás előnyeit, különösen a világ kitégulusát, az újfajta földrajzi ismeret megjelenését.¹⁷ Sőt kisebb fejedelemségeknek azt ajánlották, hogy ne is tartsanak fent nagy költséggel követségeket, hiszen a hetilapok külpolitikai hírei alapján is tájékozódni lehet.¹⁸ Johann Amos Comenius a történelmi, geográfiai, politikai és nyelvi ismeretek szélesítésére az iskola oktatás részévé tette, Christian Weise (1642–1708) kifejezetten az ifjúságnak javasolta az újságok olvasását, Georg Grefflingen költő 1669-ben újságkiadóként az iskolamestereknek ajánlotta a hamburgi „Nordischer Mercurius”-t, Christian Thomasius 1700-tól Lipcsében és Hallében államelméleti ismeretek tanulásához vezette be az újságolvasást.¹⁹ Comenius 1622-ben „A világ útvesztője, avagy a szív paradicsoma” című művében a hírhajhászok közé is elvezette főszereplő vándorát, hiszen az életre való felkészülés részeként a híráramlás felhasználási módjait is el kell sajátítani.²⁰ A kéziratos újságok elit olva-

¹⁵ Körber, Esther-Beate: *Öffentlichkeiten der Frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preussen von 1625 bis 1618*. Berlin – New York, 1998.

¹⁶ Miller, John: *Public Opinion in Charles II's England*. History. The Journal of the Historical Association, 80. 1995. 395–381.; Bene Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen, 1999. 193–194.

¹⁷ Ukena, Peter: *Tagesschriftum und Öffentlichkeit in Deutschland*. In: Presse und Geschichte. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung. München, 1977. Bd. 2. 43.

¹⁸ Stieler, Kaspar: *Zeitungs Lust und Nutz*. In: von Hagelweide, Gert (Hrsg.): *Vollständiger Neudrucke der Originalausgabe von 1695*. Bremen, 1969.; Paisey, David: *New Year begging broadsides from Nuremberg: collection in the British Library*. In: Caemmerer, Christiane – Jungmayr, Jörg – Overgaaauw, Eef (Hrsg.): *Flugblätter von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart als kulturhistorische Quellen und bibliothekarische Sondermaterialien*. Frankfurt am Main, 2010. 45–66.

¹⁹ Martin, Welke: *Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert. Zeitunglesen in Deutschland*. In: von Otto, Dann (Hrsg.): *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*. München, 1981. 29–33.

²⁰ Idézi: R. Várkonyi Ágnes: *Európa Zrinyije*. Irodalomtörténeti Közlemények, 100. évf. (1996) 1-2. sz. 7–8.

sói a nyomtatott újsághíreket távolságtartással fogadták.²¹ A kéziratossá augsburgi Fugger-Zeitungen nagy értékű, gazdasági lépéselőnyt biztosító híreket továbbítottak információshálózatokra támaszkodva, melyekhez érdemi politikai és katonai értesülések is szorosan kapcsolódtak.²² A kéziratossá újsághírek olvasóit már a 16. század kezdetén rendszeres és sokoldalú kulturális hatások érték Európán kívüli területekről is.²³ Az elit zárt információshálózatából alkalmanként kikerülő új ismeretanyag hatalmas érdeklődést váltott ki a szélesebb nyilvánosság körében. 1515-ben szultáni ajándékként a portugál királyi udvarba került rinocéeroszról egy nürnbergi kereskedő lisszaboni levele alapján Albrecht Dürer készített nagysikerű, a 18. század végéig többször kiadott röplapot.²⁴ A kéziratossá újságok olvasói a széles nyilvánosság számára hozzáférhető, kivonatolt, hivatalos hírekkel szemben a politikai viszonyokat, kapcsolatrendszereket, udvari pozíciókat érzékelhető „bennfentes” információkat tekintették fontosabbnak még a 18. században is.

A nyomtatványok szerepével foglalkozó korabeli művek sajátos önreflexiója azonban nemcsak a sajtótermékek jelentőségét hirdette, hanem a közvetítő réteg társadalmi presztízsét is reprezentálta. A véleményformálás legközvetlenebb és legközérthetőbb eszközén, a metszetekkel illusztrált röplapokon tanították is a nyomtatott hírekkel való együttélés mikéntjét, amiben természetesen az üzleti érdek és az olvasóközönség szélesítésének reménye is szerepet játszott. Ezek az „önreklámok” a kínált ismeretanyag tematikai sokféleségét, érdekességét és a mindennapi életben való közvetlen használhatóságát hangsúlyozták.

Egy 1631-es ábrázoláson Cupido jelent meg újságárusként, képes kalendáriumokat, női viseleteket bemutató röplapokat, nyomtatott köszöntő verseket terjesztve. A 17. század közepétől neves nürnbergi és augsburgi kiadók a városi tanács által megrendelt erkölcsnemesítő metszeteket tették közzé, melyek különböző foglalkozásokhoz kapcsolódóan házassági tanácsokat adtak, gyermeknevelési elveket, életlépcsőket mutattak be, vagy éppen pénzigényes szokás, a dohányzás terjedését elleneztek színvonalas metszetekkel és versekkel. A tanulmányos, ám szórakoztató metszetekkel illusztrált röplapok nemcsak a városi státúumokat tették könnyebben elfogadhatóvá,²⁵ hanem a városi polgárok mindennapi életében is érthetővé és közvetlenül felhasználhatóvá vált a nyomtatott információ.²⁶ Nagy dél-német nyomdaközpontokban a városi polgárok szívesen díszítettek röplapok nagyméretű metszeteivel magánlakásokat is. Kifejezetten kisgyermekeknek szóló röplapok jelzik, hogy a neve-

²¹ Böning, Holger: „Gewiss ist es, dass alle gedruckte Zeitungen erst geschrieben seyn müssen.” *Handgeschriebene und gedruckte Zeitungen im Spannungsfeld von Abhängigkeit, Koexistenz und Konkurrenz*. In: Williams, Gerhard Scholz – Daphnis, William Layher (eds.): *Consuming News. Newspapers and Printed Culture in Early Modern Europa (1500–1800)*. Bd. 37. 2008. Heft. 1-2. 203–242.

²² Bauer, Oswald: *Zeitungen vor der Zeitung. Die Fuggerzeitungen (1658–1605) und das frühmoderne Nachrichtensystem*. Colloquia Augustana, Bd. 28. Berlin, 2011.

²³ Pieper, Renate: *Die Vermittlung einer Neuen Welt. Amerika im Kommunikationsnetz des habsburgischen Imperiums (1493–1598)*. Mainz, 2000.; Pieper, Renate – Barbarics, Zsuzsa: *Handwritten Newsletter as a Means of Communication in Early Modern Europe*. In: Bethencourt, Francisco – Egmond, Florike (eds.): *Correspondence and Cultural Exchange in Early Modern Europe*. Cambridge, 2007. 53–79.

²⁴ Salzberger, Dieter: *Albrecht Dürer: Das Rhinoceros*. Hamburg, 1999.

²⁵ Münch, Paul: *Lebensformen in der Frühen Neuzeit. 1500 bis 1800*. Berlin, 1998.

²⁶ Schilling, Michael: *Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700*. Tübingen, 1990.; Harms, Wolfgang – Schilling, Michael: *Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Traditionen – Wirkungen – Kontexte*. Stuttgart, 2008.

lés részévé vált a nyomtatott sajtótermék. Protestáns német területeken Szent Miklós zsákos emberré torzított figurájával illusztrált metszettel és rövid verssel intették jó magaviseletre a kiskorúakat a 16. század végén.²⁷

Nemcsak a nyomtatott információ értékét kellett elfogadtatni, azt is meg kellett tanítani, hogy miként kell mérlegelni a hírek megbízhatóságát, hitelességét. Egy a frankfurti vásárról érkező híráramlást megszemélyesítő, díszes ruhájú, bőségszaruval ábrázolt vonzó nőalak hirdette a távoli területekről, Indiából vagy az Oszmán Birodalomból érkező hírek különlegességét, ám az 1662-ben megjelent rölpap szövege távolságtartásra intett, mert hangsúlyozta, hogy a híreket a kiadók szerkesztik, rövidítik, átalakítják, így a verses összegzés szerint végül a hölgynek sokan nem hisznek, s nem is talál magának férjet.²⁸ A híráramlás felgyorsulásával kapcsolatos kételyeket is megfogalmaztak a rölpapok. Egyfelől lovon vágató hivatalos postaszolgálat hiteles értesülései magyarították el egy-egy békekötés jelentőségét, mellyel szemben a háborús híreket sánta, ördöglábú hírnökök szállították. A szárnyas Merkúrral megjelenített hírszolgálat mellett a gyalogosan szállított lassabb, de hiteles, ellenőrzött híreknek is megvolt a különleges értékük.²⁹

A propaganda vonatkozásában is korszakváltást jelentő harmincéves háború időszakában még inkább megragadható, hogy az egymással versengő hatalmi központok kénytelenek nemcsak a saját politikai programjukat meggyőző módon tálni és az ellenség érvrendszerét megcáfolni, hanem a megcélzott befogadó közönség számára az érvek mérlegelésének mikéntjét is bemutatni. Kvalitációs metszők által készített szellemes gúnyrajzok sora ítélte el a hírek válogatás nélküli elfogadását, s próbálta tanítani az ellenőrizetlenül szál-longó hírekkel való együttélés mikéntjét.³⁰ Egy 1620-ban megjelent rölpap követendő példaként mutatta be a szántóföldön dolgozó parasztembert, aki kívül tud és akar maradni a háttérben látható mindenféle rendű és rangú emberekkel zsúfolt szekértáborok közti politikai csatározásból.³¹ A rövid latin és német verssel közzétett, Pieter Brueghel Ikarosz bukását ábrázoló festményét felidéző metszet mégsem ad reális alternatívát a közügyektől igen csak érintett városi polgárok számára. Számos korabeli gyűjtemény bizonyítja, hogy a kortársak milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a legközérthetőbb sajtóműfajoknak, így a véleménybefolyásolásra leginkább alkalmas rölpapoknak.

Az egy adott területet elérő többféle, ellentétes érdekű propaganda miatt különösen fontossá vált a felgyülemlett információk értelmezése, utólagos logikus rendbe állítása, a győztes érdekei szerinti összegzése. A harmincéves háború folyamán az 1619 és 1622 közötti időszakban a legintenzívebb a propaganda. A protestáns propaganda Pfalzi Frigyes uralkodásának történetét 1618 és 1620 között címerállatának, az oroszlánnak tetteiként fiktív diadalkapun örökítette meg,³² beleszöve a közismert jóslatot a protestánsok védelmezője-

²⁷ „Der Mann mit der Sack. Zu Augspurg bey Abraham Bach Brieffmaler auffm Creuz”. Kunzle, David: *History of the Early Comic Strip. I. The Early Comic Strip. Narrative Strips and Picture Stories in the European Broadsheet 1450–1825*. Los Angeles – London, 1973. 63.

²⁸ „Die New Zeitung klagt sie könne kein Mann bekommen” P-2591. Harms, Wolfgang: *Illustrierte Flugblätter des 16-17. Jahrhundert* Wolfenbüttel, 1989. 444–445.

²⁹ Behringer, Wolfgang: *Im Zeihen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*. Göttingen, 2003. 379–380.

³⁰ „Der Sih dich für”. Niemetz, Michael: *Antijesuitische Bildpublizistik in der Frühen Neuzeit*. Regensburg, 2008. 122. kép 128.

³¹ „Currus Cursus Mundi, Der Welt Lauff,” „Scinditur incertus studia in contraria mundus”. Coburg XIII. 443,65

³² „Imperii Proceres Heroice Corcia Leonus Magnanimae Radij Teutoniae Faces Quae Generae proquaviqua olim fecere Parentes...”

ként megjelent „Észak Oroszlánjáról”, melyre a háború újabb szakaszában már Gusztáv Adolf svéd király propagandája épít.³³ Egy császárhű, katolikus röplapon ugyanennek a politikai és katonai erőviszonyokban legnagyobb változásokat jelentő időszak eseményeit értékelte egy „újságíró” és vitapartnerre.³⁴ A röplap képanyaga és a fiktív beszélgetés újra felidézte, értelmezte és egységgé formálta a korábban külön-külön röplapon megjelent gúnyképeket a „téli királyról”, aki eltévedt a labirintusban, akit félrevezettek a vak jószok, s aki nem jó kertészként gazdálkodott, s nagy lakomákkal gyorsan felélte, egy tél alatt tönkretette a prágai udvart, s elvesztette királyságát. A gondosan felépített politikai szimbólumok érthetően és megjegyezhetően közvetítették az értékítéletet, hogy Pfalzi Frigyes nem alkalmas a cseh királyi címre. A találóan megalkotott összkép azonban azt is egyértelművé tette, hogy az eredeti röplapokkal sem a tájékoztatás volt a cél, hanem az értékítélet és a véleményformálás.

A harmincéves háború időszakában sok volt az olyan metszettel illusztrált röplap, mely a sajtótermékek szerepét elemezte. Az 1632. évi jókívánságokkal közzétett újságszerkesztőség képe az újságkészítés hatékonyan működő mechanizmusát mutatta be.³⁵ A hírek közzétételének sajátos „politikai színpadként” való megfogalmazása azt is érzékeltette, hogy nemcsak a láthatóra, hanem a mögöttesre, a színpalak mögötti világra is gondolni kell, ezért is került a kiadói műhely középpontjába egy vándorkomédiákból jól ismert figura, valamint egy saját tollazatát rendező gólya. S bár a röplapok a címeikben végig az igaz, valódi képét és leírását ígérték a hadi és politikai eseményeknek, a 17. század második felében tovább erősödött a történetek mögé látásának, az érdekek kitapintásának, a mozgatórugók feltárásának igénye.³⁶ A hatalmas mennyiségű és igen szerteágazó tematikájú, koronázásokról, uralkodói temetésekről, várostromokról, tengeri csatákról, csodás égi jelekről, természeti katasztrófákról, politikai cselszövésekről, kivégzésekről érkező híreket hitelesség, jelentőség, hosszú távú hatás alapján mérlegelni és rendezni kellett, a befogadó közönség igényeihez is alkalmazkodó műfajokat találva. A 17. század elejére a hírek színvonala, értéke, valamint az olvasóréteg műveltsége alapján a különböző sajtóműfajok között kialakult egyfajta hierarchia, mely azonban hatékony együttműködést is jelentett az újságtípusok között. A rendszeresen és folyamatosan megjelenő hetilapok rövid kivonatolt külpolitikai híreket közöltek uralkodói, politikai, gazdasági központokból az univerzalitás igényével. Jelentős politikai és hadi eseményekről négy-öt oldalas külön „számot”, kiegészítést is mellékeltek koronázások részletes bemutatásával, hadvezérek jelentéseivel, misszionáriusok beszámolóival, fontos személyiségek, szemtanúk „sajátkezű” leveleivel. Az érdeklődés felkeltésének leghatékonyabb eszközei a képes újságok voltak, melyeket városházára, városfalak kapujára, könyvkereskedések ajtajára, piacterekre függesztettek ki. A röplapok a korban jelentős-

³³ Gilly, Carlos: „Észak Oroszlánja”, a „Sas” és a „Végítélet Krisztusa”. *Politikai, vallásos és chiliaszta publicisztika a harmincéves háború röpirataiban, illusztrált röplappjain és népi énekeiben.* In: Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk.: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter. Szeged, 1997. 103–110.

³⁴ „Ein Red und Antwort, Das ist: Ein Gespräch dess Zeitungsschreibers mit seinem Widersacher.” Bohatcová, Mirjam: *Irrgarten der Schicksale. Einblattdrucke von Anfang des Dreissigjährigen Krieges.* Prag, 1966.

³⁵ „Neue Jahr Avisen, In Jehan Petagi Kramladen zu erfragen, Allen Kauffleuten und Zeitungs Liebhabern die sich taeglich darmit tragen und schleppen zu diesem Newen 1632 Jahr dediciret.” Harms, Wolfgang – Rattay, Beate: *Illustrierte Flugblätter aus den Jahrhunderten der Reformation und der Glaubenskämpfe.* Coburg, 1983.

³⁶ G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai.* Budapest, 2010.

nek tekintett eseményekről, fordulatokról tettek közzé háttérinformációkat, és magyarázatokat adtak a kivonatolt, lényegre törő újsághírekhez az olvasni nem tudó rétegek mellett a műveltebb közönségnek is. A kép és szöveg funkciója nem vált szét, erősítették egymást, s maga a kép is érdemi információt tett közzé. A röplap lehetőséget adott aktuális események kapcsán is a tájékoztatásra, reagálásra és a véleményalkotás irányítására.³⁷ A metszetekkel illusztrált röplapok az elit reprezentációjának részeként egyedi, felismerhető arcképekkel ábrázolták a jelentős politikai személyiségeket, s térképekkel és hadmérnöki alaprajzokkal közelebb vitték a befogadó közönséghez a távoli hadi és politikai színterek világát. Többféle műveltségréteget sűrítő, egymást erősítő szimbólumrendszerekkel segítették a befogadást, irányították a véleményalkotást.

Mindeközben az adott technikai keretek között is gyorsult a híráramlás, a hírek hamar veszítettek az aktualitásukból, így jelentőségükből, mert elvárás lett az eseményekkel egyidejű tájékoztatás, sőt a 17. század végére már a várható politikai fordulatokat és lehetséges következményeiket is előre jelezték, „jósolták” az újságok, valamint az „orákulumokat” megszólaltató pamfletek. A rendszeresen és a kor technikai keretei között gyorsan, az eseményekkel párhuzamosan nyomtatásra kerülő érdemi hírek tovább növelték a nyomtatott információ értékét és politikai jelentőségét. A hatalom, a döntéshozó elit viszonya is megváltozott a nyomtatott újságokhoz. Bár a sok központú, folyamatos és nyilvános hírközlés több vonatkozásban veszélyeztette a „hatalomgyakorlás titkát”, a politikai, gazdasági és kulturális elit elfogadta és egyre kifinomultabban használta a sajtótermékeket a propaganda és a reprezentáció hatékony eszközeként.³⁸

A nyomtatott információ elfogadottsága

A közügyek iránt érdeklődő városi polgár nyomtatott információhoz való viszonyát korabeli kéziratos városi krónikák is tükrözik. A nyomdaközpontokként is jelentős német birodalmi városokban nagy számban maradtak fent olyan nem hivatalosan vezetett, mégis elsősorban nem családi, hanem inkább városi eseményeket megörökítő diáriumok, melyekbe a kéziratos feljegyzések mellé nyomtatványokat is mellékeltek,³⁹ városi polgárok is gyűjtötték a korabeli eseményeket, különlegességeket ábrázoló grafikákat, metszeteket.⁴⁰ Egy a török háborúkról érkező híreket összegző nürnbergi kéziratos krónikába a magyarországi várhar-

³⁷ Schumann, Jutta: *Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamittel*. In: von Harms, Wolfgang – Schilling, Michael (Hrsg.): *Das illustrierte Flugblatt in der Kultur der Frühen Neuzeit*. Mikrokosmos 50. Frankfurt am Main, 1998. 226–258.

³⁸ Hölscher, Lucien: *Öffentlichkeit und Geheimnis. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zur Entstehung der Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart, 1979.

³⁹ Mauer, Benedikt: *Sammeln und Lesen – Drucken und Schreiben. Die vier Welten des Augsburger Ratsdiener Paul Hector Mair*. In: von Mauelshagen, Franz – Mauer, Benedikt (Hrsg.): *Medien und Weltbilder im Wandel der Frühen Neuzeit*. Dokumenta Augustana Bd. 5. Augsburg, 2000. 107–132.; Tschopp, Silvia Serena: *Wie aus Nachrichten Geschichte wird. Die Bedeutung publizistischer Quellen für die Augsburger Chronik des Georg Kölderer*. In: *Consuming News*, 33–78.

⁴⁰ Künast, Hans-Jörg: *Die Graphiksammlung des Augsburger Stadtschreibers Konrad Peutinger*. In: von Paas, John Roger (Hrsg.): *Augsburg, die Bildfabrik Europas. Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit*. Augsburg, 2001.; Meise, Helga: *Medienkonsum oder Wissensdispositif. Zur Stellung von Flugblättern und Flugschriften in Marcus Lamms Thesaurus picturarum (1564–1606)*. In: *Consuming News*, 153–177.

cokról készült metszeteket mellékeltek. Eger 1596-os ostromáról, a mezőkeresztesi csatáról, Győr 1598. évi visszafoglalásáról készült vedutákkal hitelesítették az értesüléseket.⁴¹

Egy 1608 és 1620 közötti, főként prágai, bécsi, augsburgi, regensburgi és ulmi híreket tartalmazó, Bécsben fennmaradt kéziratoss hírgyűjtemény⁴² is több nyomtatott kiadványt tartalmaz. A kéziratoss újságygyűjteménybe nemcsak II. Ferdinánd és Pfalzi Frigyes által kiadott pátensek kerültek be nyomtatványként,⁴³ hanem metszetekkel illusztrált rölapok is. A legkorábbi nyomtatványok közvetlen hatalmi reprezentációra utaltak, II. Mátyás temetéséről⁴⁴ mellékeltek szép kivitelezésű színezett metszettel ellátott rölapot. A harmincéves háború kirobbanását követő időszakban a kéziratoss hírek között látványosan megemelkedett a nyomtatványok száma, jelezve, hogy annak is jelentős politikai vonatkozása, információtartalma van, hogy milyen nyomtatványok, metszetekkel illusztrált rölapok, politikai pamflettek forognak közkézen. A Fugger-Zeitungen kéziratoss hírei között is nagy számban maradtak fent korabeli kézzel írt pasquillusok, politikai gúnyversek.⁴⁵ A harmincéves háború bécsi kéziratoss újságjai között – bár szintén vannak kéziratoss másolatban gúnyversek és szórakoztató satirikus dialógusok, beszélgetésjátékok – döntő többségében nyomtatványként mellékeltek a politikai gúnyiratokat, mert a nyomtatott formának külön jelentőséget tulajdonítottak bizonyítható közzétettsége miatt, s gyorsabban sokszorosíthatók és továbbíthatók voltak. A rölapok gazdag képi világa legtöbbször olyan kvalitásos és magas színvonalú volt, hogy nem lehetett a tartalmát gyorsan, rövid leírásként összegezni, sőt sokszor az üzenetét többféleképpen lehetett értelmezni. Külön nyomtatványként mellékeltek a több változatban is közkézen forgó, Bethlen Gábor zászlaja⁴⁶ címet viselő rölapot, melynek teológiai és politikai szimbólumai a kortársak számára is nehezen értelmezhetőnek tűntek.⁴⁷ Pfalzi Frigyes szövetségeseit és ellenfeleit állatszimbólummal összegző, kígyóval és pókkal küzdő oroszlánról készült, eredetileg titkosságot hangsúlyozó címmel megjelent metszethez kézzel írták hozzá az összefüggéseket felfejtő magyarázatot.⁴⁸ A kéziratoss gyűjteménybe a fehérhegyi csata utáni politikai fordulatról több rölapot is beillesz-

⁴¹ Stadtarchiv Nürnberg, Nürnberger Handschriften

⁴² Österreichisches Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien Handschriftensammlung Böhm 108. Bd. W 57 Band 1-5. Ezúton is köszönöm Fazekas István bécsi levéltári delegátus szíves segítségét.

⁴³ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 793. Ferdinánd bécsi 1620. június 16-i és június 30-i pátense, valamint f. 794. I. Frigyes nevében 1620. július 1-jén Prágában kiadott páten.

⁴⁴ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108 bd. 5. fol 46. „Tödliche Contrafactur und Epitaphie beeder Keyserliche Majestaten als Weylund dess Aller durchleuchtigten Grossmaechtigten gewesten Fürsten und Herrn Matthia der Ersten erwöhnten Kaysers zu alten zeyten Mehren des reichs in Geranien zu Hungeren... Georg Kress Brieffmaler bey Barfüssre Kirchen ausgburg”

⁴⁵ Bauer, Oswald: *Pasquille in den Fuggerzeitungen. Spott- und Schmähgedichte zwischen Polemik und Kritik (1568–1605)*. Wien–München, 2008.

⁴⁶ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 915. „Contrafactur der Bethlehem Gabor Blutfahnen Daniel Manasser Anno 1620”

⁴⁷ Varsányi Krisztina: *Bethlen Gábor megjelenése a korabeli rölapokon*. KÚT, 6. évf. (2007) 3. sz. 157–160.; Trajtler Dóra Ágnes: *Kálvinizmus a Bethlen-zászló tükrében*. In: *Porta Speciosa*, 2010. Volume. 2. 123–133.; Gyulay Éva: „*Consilio Firmata Dei*”. *Bethlen Gábor emblémás zászlaja Besztercebánya, 1620*. Történeti Muzeológiai Szemle, 10. évf. (2010) 21–34.

⁴⁸ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 978. „Newe Warheit... Der Löw ist der Pfalzgraf oder Böhmische König...”

tettek, nemcsak a csatáról került be nyomtatott leírás és metszet,⁴⁹ hanem szerepel az a gúnykép is, mely Pfalzi Frigyes címeroroszlánját mutatta be a nyári hőséget követő téli hidegben⁵⁰ kóborolva. A döntő többségében császárpárti és katolikus érdekeket kiemelő hír-gyűjteménybe is belekerült jezsuiták politikai felelősségét gúnyoló gúnykép,⁵¹ s a spanyol szövetség⁵² szimbóluma mutatta be közérthető képből, hogy milyen sokféle hatalmi érdek szövődik össze az aktuális kiterjedt krízisben. A gyűjtemény jóval kisebb számban, de Pfalzi Frigyes propagandáját tükröző nyomtatványt is tartalmaz, így egy Pfalzi Frigyes tetteit diadalkapun megörökítő, őt észak oroszánjaként dicsőítő röplapot⁵³ is

Nem csak nagy politikai és katonai krízisek időszakában lehet megragadni, hogy városi polgárok identitásuk részeként a közügyekre figyelve korabeli alkalmi nyomtatványokat, nyomtatott híryanagot, sajtótermékeket gyűjtöttek. Egy regensburgi városi krónika névtelen szerzője az 1661 és 1670 közötti évek eseményeit rögzítette.⁵⁴ A névtelen „közösségi naplóíró” alapvetően a regensburgi evangélikus közösség mindennapjait, születéseket, kereszteleket, házasságkötéseket, halálozásokat, prédikációkat és iskoladrámák előadását örökítette meg.⁵⁵ A szerző műveltségét, identitását jelzi, hogy az iskoladrámák bemutatására vonatkozó kiadványokat rendszeresen beillesztette, nemcsak az evangélikus városi iskolák kapcsán, hanem a jezsuita iskoladrámák jól sikerült bemutatásáról is tudósított. A krónikaíró nagy számban mellékelte nyomtatott esküvői köszöntőket és a jelentős regensburgi polgárok tiszteletére kiadott gyászversgyűjteményeket. A nyomtatott versgyűjtemények alkalmi szerzői alapján megrajzolható az evangélikus városi polgárság együttműködő köre, ahová a krónikaíró is tartozott. A műveltsége alapján a kulturális elitet alkotó, a város evangélikus iskoláiban tanító vagy orgonistaként, valamint prédikátorként tevékenykedő összetartó értelmiségi réteg valóban jelentős szerepet játszott a város életében, ha nem is olyan színvonalon és tudatossággal, mint a jóval nagyobb Nürnbergben működő színvonalas „Pegniz parti Költők Társasága” vagy Frankfurt am Mainban a „Gyümölcsöshöz Társaság”.⁵⁶ Ez a művelt városi kulturális elit azt is fontosnak tartotta, hogy saját szerepét, társadalmi státusát alkalmi nyomtatványok segítségével folyamatosan megjelenítse a városi

⁴⁹ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 1000. Kurze Summarische Erzählung und Beschreibung der glorwürdigen Herrlichen Ritterlichen Victori, welche Ihr... fürstliche... den 8. Tag Novembris 1620 vor Prag erhalten. In: Augspurg bey Andreas Günsch Kupferstecher bey Barfusser Thor.

⁵⁰ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 557. „Confirmirter (Gott lob noch immerbleibender Pfalz Böhmischer angefangener Winter und hinaus wehrender Sommer Löw)”.

⁵¹ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 724. Böhmischer Jesuiten Kehraus und Teutsche Wack Uhr Prag vom 18. may 1620.

⁵² HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 861. Spannische Spinnstube oder Rockenfahrt Im Jahr 1620.

⁵³ HHStA ÖStA Wien Handschriftensammlung Böhm 108. W 57 Band 5. f. 980. „Leones Triumphantis das ist Magische Figuren der triumphirenden Löwen”

⁵⁴ Stadtarchiv Regensburg Chroniken I Ae 2 28 Anonym Chronik No. 4 ab Anno 1661–1670. Regensburgi kutatásaimat DAAD ösztöndíj és K. Lengyel Zsolt segítette, ezúton is köszönöm.

⁵⁵ „Dess Durchleuchtigsten Fürsten und Herrn Herrn Johann Georg dess Andern Herzogen zu Sachsen... Einzugs in Regensburg Als Churst. Durchl daselbst zu dem Allgemeinen Reichstag zu Regensburg den 19. Februarij 1664. Verlegt durch Johann Hoffman Kunsthandler in Nürnberg” P-2701. Paas, John Roger: *The German Political Broadsheet 1600–1700 Volume 9. (1662–1670)*. Wiesbaden, 2007. 160.

⁵⁶ Schmid, Alois: *Kulturelles Leben im Konfessionellen Zeitalter*. In: von Schmid, Peter (Hrsg.): *Geschichte der Stadt Regensburg*. Regensburg, 2000. 921–922.

közéletben. Elsősorban lokális jelentőségű eseményeket örökítettek meg a napló bejegyzései, de a püspöki székhelyként, kereskedelmi központként is jelentős birodalmi város lakosa gyorsan reagált a nagypolitikai változásokra.⁵⁷ Információi színvonala alapján valószínű, hogy a város Münchenbe, a bajor választófejedelmi központba, valamint Bécsbe küldött ágenseitől közvetlenül is információkhoz jutott. A regensburgi birodalmi gyűlés 1663. januári megnyitását követően a nagypolitika kérdései, a birodalmi gyűlés s a török elleni háború eseményei közvetlenül is bekerültek a városi polgár világába. A krónikaíró szisztematikusan gyűjtötte a birodalmi gyűlés megnyitásával kapcsolatos kiadványokat, bár az akkor induló regensburgi nyomtatott hetilapra nem hivatkozott.⁵⁸ 1663 elején gondosan beillesztette nyomtatott változatként a salzburgi érsek birodalmi gyűlést megnyitó orációját, majd az ülésrendet.⁵⁹ A hivatalosan kiadott információk alapján a császári propozíció ismertetését⁶⁰ is metszettel illusztrált röplapon tette közzé Regensburg városának kiadója, Christoff Fischer⁶¹ (1629–1681), sőt több kép nélküli kiadványban is közölte az elhangzott beszédek. Nagyméretű metszettel illusztrált nyomtatványok nem maradtak fent a krónikában, a birodalmi gyűlésre vonatkozó nyomtatványok közül is alapvetően azok, melyek a város nyomdászánál jelentek meg. A gyorsan megjelenő nyomtatványok, sajtótermékek iránt megnövekedett igényt nem is bírta a városi nyomdász, Fischer, s különösen a kvalitatív metszetekkel közzétett rölapoknál jelentős nürnbergi és augsburgi kiadókkal dolgozott együtt. A császár, valamint a választófejedelmek és jelentős követek ünnepélyes bevonulásairól a névtelen városi krónika több leírást is közölt 1663 decembere és 1664 februárja között, nyomtatványként azonban csak a bajor választófejedelem, Ferdinand Maria és felesége látványos menetének leírását mellékelte. A krónika azt tükrözi, hogy ez a művelt városi polgár értette a döntéshozó hatalmi elit reprezentációs versengését a birodalmi gyűlés megnyitása kapcsán. A magyarországi török háború híreit, Érsekújvár elvesztését vagy a segélyhad gyülekezését, Kanizsa ostromát folyamatosan megörökítette, sőt a szentgotthárdi csatáról szóló részletes beszámolót mellékelteként ígért, de ez elmaradt, a vasvári béke pontjait újsághírek alapján részletesen ismertette, majd Zrínyi Miklós vadászbalesetét is rövi-

⁵⁷ Kubitz, Michael: *Regensburg als Sitz des Immerwährenden Reichstag*. In: von Schmid: *Geschichte der Stadt Regensburg*, 148–162., 156. Schmid, Alois: *Von der Landstadt zum Ort des Immerwährenden Reichstags*. In: Albrecht, Dieter (Hrsg.): *Regensburg – Stadt der Reichstage. Vom Mittelalter zur Neuzeit*. (Schriftenreihe der Universität Regensburg 21.) Regensburg, 1994. 29–43.

⁵⁸ Gstettner, Hans: *Regensburger Reichstags-Korrespondenzen. Ein Stück Pressepolitik des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation. Zeitung und Leben*. München, 1936.; Blühh, Elger: *Über Regensburgs älteste Zeitung*. In: *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg*, Bd. 127 (1987) 175–184.

⁵⁹ StAR Chroniken I Ae2 Nr. 28. „Vorrede Der Kayserl: Gesandtschafft bey der Reichs Tags Proposition So geschehen Durch den Herrn Grafen von Wolckenstein zu Regensburg den 10/20 Januarij Anno 1663. Darbey auch Ihr Hoch Fürstl. Gnaden Schluss Reden, Regensburg Gedruckt und verlegt durch Christoff Fischern Im Jahr 1663.” „Actus Processionis et Propositionis so den 10/20 Januarij 1663 solenniter fůrgangen. Cum licentia Superiorum. Regensburg Gedruckt und Verlegt durch Christoff Fischern im 1663 Jahr. Kayserliche Proposition So dess Heyl. Röm. Reichs Chur Fürsten und Staenden.”

⁶⁰ „Eigentlicher Abriss der Reichstags Solennitaet si den 10/20 January Anno 1663 in Regensburg auff den gewöhnlichen grossen Raths-Hauss-Saale beyeröffneter Keiserlichen Proposition angestelet und gehalten worden” P-2592 Paas 2007. 52.

⁶¹ Reske, Christoph: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhundert im deutschen Sprachgebiet*. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekwesen Bd. 51.) Wiesbaden, 2007. 783.

den feljegyezte.⁶² A krónika egyik utolsó bejegyzése egy városi dekrétum másolata.⁶³ Ez a városi szenátus által kiadott dekrétum megtiltotta a városi polgárok számára, hogy nyilvánosan véleményt nyilvánítsanak köztereken közügyekről, akár hangos szóval, akár mormolással. Bár a tiltás hatékonysága kétséges, a dekrétum azonban egyértelműen bizonyítja, hogy a hatalomgyakorlók felismerték a háttérinformációkkal és műveltséggel rendelkező, véleményformáló kulturális elit növekvő politikai súlyát. A városi polgár, regensburgi krónikás viszont pontosan érzekelte, hogy az „állandó” birodalmi gyűlés (1663–1806) székhelyévé váló Regensburg miként lesz európai jelentőségű diplomáciai,⁶⁴ politikai és ezzel párhuzamosan meghatározó hírközpont.⁶⁵

Az információ teaurálása, tárolása és újrahasznosítása

A 17. század végére az egyre nyilvánvalóbb érdekvényesítés, propagandaháború ellenére nem devalválódott, hanem nőtt a nyomtatott újságműfajok információinak az értéke.⁶⁶ A nyomtatott újsághírek, hetilapok jelentős társadalmi presztízisében és széles körű elterjedésében szerepet játszott, hogy azokban a költségesebb, de értékesebb, távoli területekről érkező külpolitikai hírek domináltak. A hatalomgyakorlók érdekeinek is megfelelt, hogy az újsághírek nem belpolitikai eseményekre reflektáltak, ugyanakkor legitimálták az uralkodó külpolitikai törekvéseit. A kialakuló országhatárokat átlépő nemzetközi nyilvánosság pedig új lehetőséget, színteret teremtett külpolitikai aktivitás reprezentálására.⁶⁷ Az európai hatalmi erőviszonyok folyamatos változása, az erőegyensúly kialakításának reménye tovább növelte a virtuális politikai színtér, a nemzetközi nyilvánosság előtt megformált kép, imázs jelentőségét.⁶⁸ Kvalitásos amszterdami, antwerpeni augsburgi, nürnbergi, lipcei metszők-

⁶² G. Etényi Nóra: *Reprezentáció Regensburgban 1664-ben*. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk: Baráth Magdolna–Molnár Antal. Budapest–Győr, 2012. 133–148.

⁶³ STAR Chroniken I Ae2 Nr. 28. Decretum 19. July 1670. „Ein decret gegen den schripfflich Nachendern und lasten derzu weid den nechsten sonderlich hochstand Personen Friedliebenheit ungebührliches discours herzuetaet.”

⁶⁴ Schindling, Anton: *Die Anfänge des Immerwährenden Reichstags zu Regensburg. Ständevertretung und Staatskunst nach dem Westfälischen Freiden*. Mainz, 1991. 107–118.; Wüst, Wolfgang: *Methodische Impulse? Regensburg als Schnittstelle zwischen Reichs- und Landesgeschichte* In: Appl, Tobias – Köglmeier, Georg (Hrsg.): *Regensburg, Bayern und das Reich. Festschrift für Peter Schmid zum 65. Geburtstag*. Regensburg, 2010. 247–267., különösen 256–257.

⁶⁵ Friedrich, Susanne: *Drehscheibe Regensburg. Das Informations- und Kommunikationssystem des Immerwährenden Reichstags um 1700*. Berlin, 2007.; Raymond, Joad: *Pamphlets and Pamphleteering in early modern Britain*. Cambridge Studies in Early Modern British History. Cambridge, 2003.

⁶⁶ Weber, Johannes: *Götter-Both Mercurius. Die Urgechichte der politischen Zeitschrift in Deutschland*. Bremen, 1994.; Schultheiss-Heinz, Sonja: *Politik in der europäischen Publizistik. Eine historische Inhaltsanalyse von Zeitungen des 17. Jahrhunderts*. Beiträge zur Kommunikationsgeschichte, Bd. 16. Stuttgart, 2004.

⁶⁷ Maurer, Michael: *Europa als Kommunikationsraum in der Frühen Neuzeit*. In: Herbst, Klaus-Dieter – Kratochwill, Stefan (Hrsg.): *Kommunikation in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main, 2009. 11–24.; Arndt, Johannes: *Die europäische Medienlandschaft im Barockzeitalter*. In: von Dingel, Irene – Schnettger, Matthias (Hrsg.): *Auf dem Weg nach Europa. Deutungen, Visionen, Wirklichkeiten*. Göttingen, 2010. 25–39.

⁶⁸ Reppen, Konrad: *Der Westfälische Friede und die zeitgenössische Öffentlichkeit*. Historische Jahrbuch, 117. (1997) 28–83.; Rosseaux, Ulrich: *Friedensverhandlungen und Öffentlichkeit. Der Westfälische Friedenskongress in den zeitgenössischen gedruckten Zeitungen*. In: *Diplomatie,*

től több országból rendeltek meg már jól sikerült minta alapján politikai gúnyképeket, dicsőítő lovasportrékat, almanach royalokat. IX. Ince pápa a török elleni háború sikereit nemcsak kvalitásos itáliai metszőkkel, mint a találó gúnyképeiről híres Giuseppe Maria Mitellivel örökíttette meg, hanem a holland Arnoldo van Westerhout is a pápai udvarnak dolgozott. A török elleni propaganda közérthető politikai allegóriái a metszetek olasz feliratán sem változtatva kerültek új kiadásra a császárvárosban a visszafoglaló háború kezdetén.

A 16. században Velence volt a legnagyobb európai nyomdaközpont, melynek kiadványait kulturális sokszínűség és soknyelvűség jellemezte. A 17. század közepére Amszterdam vált az új fellegvárrá, ahol 1675 és 1699 között 270 könyvkereskedő és nyomdász tevékenykedett, francia menekülteket is befogadva, idegen nyelvű könyvnyomtatásra is felkészülve. A 18. századra vezető szerepét London vette át.⁶⁹ Nagy kereskedelmi és hírközpontokban, Velencében, Antwerpenben, Amszterdamban, Londonban, Hamburgban, Kölnben virágoztak a fordítóirodák a nemzetközi hírek közvetítése érdekében.⁷⁰ A nagy európai tőzsdeközpontok, Antwerpen, Lyon, London, Amsterdam a nyomtatott híreknek fontos központjaként is működtek.⁷¹ A 17. század végi Hamburg egyik legjelentősebb holland származású kiadója, Thomas Wiering közvetlenül a tőzsde mellett árulta nyomtatványait, szépen kivitelezett, adatokban gazdag röplapjait. Kikötőkben kifejezetten gazdasági híreket megjelentető hetilapokat is érdemes volt közzétenni, sőt gazdasági érdekellentétek kérdésében is érveltek nyomtatott hírleveleken. Londonban 1685-ben a tea- és kávémonopólium „vitája” is megjelent röplapokon.⁷² A szórakoztató párbeszéddek a sokoldalú gazdasági és politikai érvek és ellenérvek felsorakoztatásával meg is jelenítették a korabeli kávéházakra jellemző újsághírek feletti izgatott véleménycserét. A londoni utcákon, fogadóknban a 16. század elejétől nagy mennyiségben nyomtatásban és énekelve is terjesztett balladák a 17. század végén is népszerűek voltak, az archaikus műfajt új információkkal és szemléletmóddal telítve. Az 1720-as évek nagy „részvénylázában” és a *South Sea Company* bukásaiban a nyomtatott hírek meghatározó szerepet játszottak.⁷³ A kitágult térben a hírekkel való kereskedelem is egyre nagyobb haszonnal járt.⁷⁴ A nyomtatott hírek közvetlen gazdasági hasznosítására a

Medien, Rezeption. Aus der editorischen Arbeit an den Acta Pacis Westphalicae. Münster, 2010. 21–54.

⁶⁹ Briggs–Burke: *A média társadalomtörténete*, 60–62., 88.

⁷⁰ Pieper, Renate: *Informationszentren im Vergleich. Die Stellung Venedigs und Antwerpens im 16. Jahrhundert*. In: North, Michael (Hrsg.): *Kommunikationsrevolutionen*, 45–60. Bellingradt, Daniel: *Flugpublizistik und Öffentlichkeit um 1700. Dynamiken, Akteure und Strukturen im Urbanen Raum des Alten Reiches*. Beiträge zur Kommunikationsgeschichte, Bd. 26. Stuttgart, 2011.

⁷¹ Briggs–Burke: *A média társadalomtörténete*, 34–35.

⁷² Early English Books Online. C 4885 Wing Catalog. „The Coffee-House Dialogue Examined and Refuted: By some Neighbours in the Country, Well-whishers to the Kingdoms Interest” A 3334 „An Answer to a Paper Set forth by the Coffee-Men Directed to the Honourable, The Commons in Parliament Alsembled being Reflections upon some Propositions that were Exhibited to the Parliament, for the Changing the Excise of Coffee, Tea and Chocolate into a Custom upon the Commodities”, „Rebellions Antidote or a Dialogue between Coffee and Tea. London, Printed bey George Croom at the Sign of the Blue-Ball in Thames-street, over against Baynard’s Castle 1685”

⁷³ „The Bubbles Mirrour: or Englands Folly” London, 1720.; Briggs–Burke: *A média társadalomtörténete*.

⁷⁴ Sommerville, C. John: *The News Revolution in England Cultural dynamics of daily Information*. New York – London, 1996.; McCusker, John J.: *The Demise of Distance: The Business Press and the Origins of the Information Revolution in the Early Modern Atlantic World*. The American Historical Review, vol 110. (2005) No. 2. 295–321. Köszönöm, Z. Karvalics Lászlónak, hogy a tanulmányra és a kötetre felhívta a figyelmemet.

klasszikus példa, amikor a 17. század végén Edward Lloyd kávéházat alapított London központjában, a Lombard Streeten, majd a kávéházi közönségre építve egy gazdasági hírekkel, tengeri kereskedelemmel foglalkozó újságot indított, végül a gyors információkkal élve hajózási biztosítási társaságot hozott létre.⁷⁵ Londonban 1702-től napilapként ontotta a híreket a *Daily Curant*. De az angol hetilapok híreit több hónapnyi késéssel is újra lehet közölni Bostonban. A gazdasági haszon lehetősége mellett a közéleti hírekhez való hozzájutás igényét is érzékeltették az első amerikai hetilapok. Az első nyomtatott amerikai hetilap, a *The Boston News-Letter* 1704 nyaratól jelent meg sok gazdasági információval, de alapvetően az európai kontinens híreivel, az angol politikai érdekeket érvényesítő módon. Bár a bostoni hetilap olvasója jól tudta, hogy mintegy három-négy hónappal korábbi eseményeket követ figyelemmel, mégis előfizetők sora tartotta el a hetven évig működő hetilapot, mivel a bostoni városi polgár identitásának szerves részét képezte, hogy folyamatosan értesüljön a kontinensen lezajlott változásokról, miközben kiépült a postahajók hatékony hálózata, 1702-től Londonból Barbadosra, Jamaicába is havonta indultak útra „postahajók”.⁷⁶

A hatalomgyakorlónak is érdekévé vált, hogy általuk közvetített hírek jelenjenek meg katonai és politikai eseményekről.⁷⁷ A sokféle információs hálózat, legitímen működtetett információs csatorna azonban arra is rákényszerítette a hatalmat, hogy érdemi és hihetőnek tűnő híreket jelentős mennyiségben juttasson a nyilvánosság elé.⁷⁸ A nyomtatott újságok értékét jelzi, hogy a követek diplomáciai jelentéseik mellé nemcsak kéziratos híreket, hanem nyomtatott hetilapokat és röplapokat is csatoltak. Leopold Joseph von Lamberg (1653–1706) a regensburgi birodalmi gyűlés osztrák követeként 1691-ben követi naplójához olasz, francia és német nyomtatott hetilapokat, valamint latin és német nyelvű, Thököly Imre politikai bukását ábrázoló röplapokat mellékelte.⁷⁹ A művelt követek, sokszor név nélkül, maguk is bekapcsolódtak a röpiratvitákba, pamfletháborúba.⁸⁰ Hadvezérek is számon tartották az újságokban róluk megjelent információkat, s nagyméretű metszeteken hadmérnöki alaprajzokat tettek közzé győzelmük jelentőségét érzékeltetve.⁸¹ A szentgottvárdi csatában játszott meghatározó szerepét Raimondo Montecuccoli és Wolfgang Julius

⁷⁵ North: *Einleitung*. In: *Kommunikationsrevolutionen*, X.

⁷⁶ Briggs–Burke: *A média társadalomtörténete*, 31.

⁷⁷ Berns, Jörg Johenchen: *Der nackte Monarch und die nackte Wahrheit. Asknifte der deutschen Zeitungs- und Zeremonialschriften des späten 17. und 18. Jahrhunderts zum Verhältnis von Hof und Öffentlichkeit*. Daphnis, XI. 1982.; Woolf, Daniel: *News, history and the construction of the present in early modern England* és Infelise, Mario: *The war, the news and the curios: military gazettes in Italy*. In: Dooley, Brendan – Baron, A. Sabrina (ed.): *The Politics of Information in Early Modern Europe*. London – New York, 2001. 80–118., 216–236.; Küster, Sebastian: *Vier Monarchien – Vier Öffentlichkeiten. Kommunikation um die Schlacht bei Dettingen*. Herrschaft und Soziale Systeme in der Frühen Neuzeit. Bd. 6. Göttingen, 2001.

⁷⁸ Weber, Wolfgang E. J.: *Die Erfindung des Politikers. Bemerkungen zu einem gescheiterten Professionalisierungskonzept der deutschen Politikwissenschaft des ausgehenden 16. und 17. Jahrhunderts* In: Schorn–Schütte, Luise (Hrsg.): *Aspekte der politischen Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts*. Historische Zeitschrift, Beiheft 39. München, 2004. 347–370.

⁷⁹ Polleross, Friedrich: *Die Kunst der Diplomatie. Auf den Spuren des kaiserlichen Botschafters Leopold Joseph Graf von Lamberg (1653–1706)*. Petersberg, 2010. 234–239.

⁸⁰ Baumanns, Markus: *Das publizistische Werk des kaiserlichen Diplomaten Franz Paul Freiherr von Lisola (1613–1674). Ein Beitrag zum Verhältnis vom Absolutistischem Staat, Öffentlichkeit und Mächtropolitik in der frühen Neuzeit*. Berlin, 1994.

⁸¹ Szita László – Seewann, Gerhard: *A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez*. Pécs–Szigetvár, 1997.

Hohenlohe is saját megrendelésű, a terepviszonyokat is gondosan tükröző kvalitásos metszettel reprezentálta.⁸²

A 17. század közepétől a nyomtatott újságok által közzétett, gyorsan elévülő információkat több jelentős periódika is megpróbálta összegezni és folyamatosan jelenlévővé, hasznosíthatóvá tenni, nem kis ellentmondással, hiszen az újságok alapvetően az újdonságok közzétételére törekedtek.⁸³ A legszínvonalasabb rendszeresen megjelenő nyomtatott összegzések a Német-római Birodalom nagy posta- és nyomdaközpontjában, Frankfurt am Mainban jelentek meg. A *Diarium Europaeum* a vesztfáliai békekötés utáni új hatalmi erőegyensúly vágyott ideáljára építve a kitáguló nemzetközi politikai nyilvánosság változó erőviszonyait kísérte figyelemmel Európa minden fontos gazdasági, politikai és katonai rezdülésére kitekintve, 1659-től félfévente többszáz oldalas kötetekbe rendezve a nyomtatott sajtótermékekben megjelent információkat. A politikai és kulturális elit által nagy elismeréssel fogadott, birodalmi városok könyvtárai számára gondosan vásárolt kiadvány 1683-ig jelent meg, mert azt követően a kiadó, Martin Meyer, majd Wilhelm Serlin és örökösei már nem tudták a korábbi félféves összegzésekkel követni a felgyorsult és tovább szélesedett információáramlást.

Szintén elismerés övezte a kortársak részéről a nagynevű kiadó, Matthias Merian⁸⁴ *Theatrum Europaeum (1633–1738)* című sorozatát, melyben a harmincéves háború európai hatalmi átrendezésétől a spanyol örökösödési háborút követő új erőviszonyokig sikerült közzétenni a legszínvonalasabb nyomtatott újsághírek alapján havi bontásban az európai politika fontos eseményeinek gondosan válogatott eseménytárát. A 21 kötetes mű azonban a négy-öt évre vonatkozó összegzéseket jó pár év késéssel tett közzé, s fokozatosan vesztett színvonalából.⁸⁵ Az európai változásokra koncentrálnak nagy összegzések jelzik a nyomtatott újságokban is megragadható folyamatot, hogy miként mélyül, formálódik az új politikai összetartozás tudat.⁸⁶

A nyomtatott információ színvonalának folyamatos, spirális növekedését a török háborúra vonatkozó ismétlődő, de új tartalmakkal megjelenő értesüléseik látványosan bizonyít-

⁸² Négyesi Lajos: *Henrik Ottendorf szentgotthárdi csatát ábrázoló metszetének hitelessége a terepen végzett kutatások tükrében*. Vasi honismereti és helytörténeti közlemények, 1998. I. 40–57.; Dénes József: *A szentgotthárdi csata hiteles ábrázolása?* Vasi honismereti és helytörténeti közlemények, 1998. 4. 75–77.

⁸³ Pompe, Hedwig: *Die Neuheit der Neuheit. Der Zeitungsdiskurs im späten 17. Jahrhundert*. In: Kümmel, Albert – und Scholz, Leander (Hrsg.): *Einführung in die Geschichte der Medien*. Paderborn, 2004. 35–65.; Meierhofer, Christian: *Alles neu unter der Sonne. Das Sammelschriftum der Frühen Neuzeit und die Entstehung der Nachricht*. Würzburg, 2010.

⁸⁴ Wüthrich, Lucas Heinrich: *Matthaeus Merian d. Ä. Eine Biographie*. Hamburg, 2007.

⁸⁵ Bingel, Hermann: *Das Thetorum Europaeum. Ein Beitrag zur Publizistik des 17. und 18. Jahrhunderts*. Berlin, 1909.; Dethlefs, Gerd: *Schauplatz Europa. Das Theatrum Europaeum des Matthaeus Merina als Medium kritischer Öffentlichkeit*. In: *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Wiesbaden–Stuttgart, 2004. Jahrhundert 149–179.; Kovács Zsolt: *Kronika vagy történetírói mű? A Thetorum Europaeum bemutatása (1633–1738)* Fons, 15. évf. (2008) 2. sz. 201–232.

⁸⁶ Tschopp, Silvia Serena: *Gegenwärtige Abwesenheit. Europa als politische Denkmodell im 17. Jahrhundert?*; Schmidt, Georg: *Das Reich und Europa in deutschsprachigen Flugschriften. Überlegungen zu rasonierenden Öffentlichkeit und politischen Kultur im 17. Jahrhundert*. In: Bussmann, Klaus – Werner, Elke Anna (Hrsg.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Wiesbaden–Stuttgart, 2004. 25–36., 119–148.; Harms, Wolfgang: *Europa in der deutschen Publizistik der Frühen Neuzeit*. In: Dingel–Schmettger: *Auf dem Weg nach Europa*, 41–53.

ják.⁸⁷ A mohácsi csatavesztésről kiadott négyoldalas német nyelvű hírlevelek is azt hirdették címlapjukon, hogy „igaz beszámolókat” jelentettek meg a török újabb győzelméről, de a hadszíntértől a jelentős nyomdaközpontokig vezető hivatalos kommunikációs csatornák csak lassan épültek ki. A választófejedelmek a birodalmi segélyhadak szerepvállalása fejében a hivatalos diplomáciai híráramlás mellett a hírek közzétételét is szükségesnek tartották. A 16. század végi hosszú török háború időszakában már rendszeresen jelentek meg a Hadi Tanácshoz küldött hivatalos katonai jelentések nyomtatott formában is. A prágai udvarban közzétett kiadványok Nürnbergben és Augsburgban is rövid időn belül napvilágot láttak. II. Rudolf császár a tizenötéves háború nagy politikai, gazdasági, katonai erőpróbájához tudatos és hatékony propagandával erősítette a politikai, katonai támogatást a Német-római Birodalom területén.⁸⁸ A törököt kiűző háború idejére pedig már bevett gyakorlattá vált, hogy erődök, stratégiai központok ostroma során a hivatalos ostromnaplót, hadvezéri jelentéseket is nyomtatásban közlétegyék, részletes kimutatásokkal a veszteségekről és a zsákmányolt muníciónról. A császári udvar propagandájában második mohácsi csatának nevezett 1687. augusztus 12-i nagyharsányi csatáról a Hadi Tanács számára készített hadmérnöki rajzok alapján készült metszetek tudósítottak. A hivatalos jelentések mellett egyes hadvezérek saját haditudósítóik révén is közvetítették a hadszínterek eseményeit. A leghatékonyabb saját információs hálózattal rendelkező bajor választófejedelemnek, II. Miksa Emánuelnek nemcsak az ostromokban játszott szerepét mutatták be a müncheni hetilapok, újságok, hanem a csataterig vezető útjának menetnaplóit is hetente közzétették.⁸⁹ A császári udvarban lévő bajor rezidens a bécsi német és olasz nyelvű nyomtatott újságokat is mellékelte követi jelentéseihez.

A hatalmas mennyiségű érdemi és hivatalos nyomtatott információt érdemes volt újra felhasználni. Egy adott krízis kapcsán is megfigyelhető, hogy miként fut végig az információ minél több műfajon, új formákban, új tartalmakkal kiegészítve, amiben persze az üzleti érdek fontos szerepet játszott. De megjelent az igény arra is, hogy ne csak aktuálisan legyen értéke az adott hírnek, hanem hosszútávon is érdemi módon tárolják, teaurálják a hatalmas ismeretanyagot, ezért különböző nyomtatott krónikákba, diáriumokba szerkesztették össze. Ezeket az újsághírek alapján készült összegzéseket nem történetírói műveknek szánták, nem az összefüggések, érdekek és mozgatórugók bontakoztak ki, mégis jelentős ismeretanyagot örökítettek az aktualitások világából átmenve.

Hieronymus Ortelius nürnbergi krónikája a tizenötéves háború eseményeiről megjelent nyomtatott újsághíreket összegezte, visszatekintve 1395-től a magyarországi török elleni háború történetére. A sokrétű híryanag rendszerzésére is törekvő összefoglalást először 1604-ben tették közzé, majd újabb krízisekkel aktualizálva 1665-ig többször is, végül 1690-

⁸⁷ Hollenbeck, Meike: *Die Türkenpublizistik im 17. Jahrhundert. Spiegel des Verhältnisse im Reich?* Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 107. (1999) 111–130.

⁸⁸ Schulze, Winfried: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung.* München, 1978.; Vocelka, Karl: *Die politische Propaganda Kaiser Rudolf II. (1576–1612)* Wien, 1981.; Bagi Zoltán: „Egy ura lesz az egész világnak napkelettől napnyugatig” A töröksegély kérdése és az 1597–98-as regensburgi birodalmi gyűlés. Századok, 141. évf. (2007) 6. sz. 1455–1482.

⁸⁹ BSBM Res 4. Turc. 92. 4. 4. „Continuatio Diarii, Aus dem Feld-Lager bey Sihaz an der Thonaw, biss 10. Julij, Anno 1687. Gedruck den, 24. Julij, Anno 1687. 5. „Continuatio Diarii, Auss dem Chur-Bayerischen Feld-Lager zewy Stund von Mohats den 29. Julij Anno 1687”; G. Etényi Nóra: *Pamflet és politika. A hatalmi ellensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában.* Budapest, 2009. 163–186.

ben.⁹⁰ A könyv Hans Siebmacher által készített, igényes és információkban gazdag metszeteit is mintának tekintették. A mű nemcsak könyvvé szerkesztette a híreket, hanem a könyven hozzáférhető, jelentős mennyiségű és érdemi információ révén lehetőséget adott arra, hogy a kötet ismeretanyagát újabb krízis esetében nyomtatott sajtótermékek, rölapok gyorsan hasznosítani tudják. A nyomtatott újságok kompetenciájukat nemcsak az adott krízis kapcsán hangsúlyozták, hanem hitelességüket a felhasznált könyvek pontos megnevezésével, gondos „jegyzetelésével” is alátámasztották.

A 17. század közepére aktuális sajtóműfajok az események jelentőségének értékeléséhez komoly háttérismeretet mozgósítottak, sokféle összefüggésbe ágyazták be az új információt. Nem csak a kifejezetten a török háborút bemutató összeggésekbe épültek be a magyarországi hadi eseményekhez kapcsolódó információk. A 17. század egyik közkedvelt, sok kiadást megért műve, a *Thesaurus Philopoliticus* morális tanításokat, életbölcességeket kínált olvasóinak.⁹¹ Daniel Meisner költő és Eberhard Kieser metsző közös alkotása 830 európai város látképére vetítette emblémait német és latin mottókkal értelmezve. Bár a városlátképek csak háttérként szolgáltak, sok magyar vár és város látképét tette közismertté művelt olvasói körében, megjegyezhető módon.

A török elleni háborúra vonatkozó nyomtatott hírekhez hasonló módon a kereszténység védőbástyájaként, védőpajzsaként megjelenített Magyarországról közzétett információkban is sok toposz állandósult, melyekre érdemi új információk épültek, standard, mégis megújuló ismeretanyagot megjelenítve a Magyar Királyság városairól, híres katona hőseiről, politikai elitjéről. Rölapok metszetein a legjelentősebb erődök jellegzetes alaprajzai felismerhető és állandósuló formában jelentek meg, melyekről a rölapok szövege érdemi információkat nyújtott korábbi földrajzi, történeti, politikai összeggésekben, ország leírásokban szereplő ismeretanyagot felhasználva és aktualizálva. Egy 1661-ben, egy új török háború küszöbén az épülő Zrínyi-Újvárt bemutató metszettel közzétett rölap⁹² szövege meg is szólítja a befogadó közönségét, miszerint a „rendszeres újságolvasók bizony jól ismerik a török elleni háború hosszú küzdelmét”.

⁹⁰ Ortelius, Hyeronimus: *Chronologia: Oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und belaegerungen der Staette und Vestungen... von Anno 1395 bis... gegenwertige Zeit.* Nürnberg, Sibmacher 1602. (H 1530) *Continuatio Dess Hungarischen und Siebenbürgischen Kriegswesen vom Julio Anno 1602 bis auff jetziges 1603. Jahr., App. H. 2602. Vierdttter Theil. Dess Hungerischen unnd Sibenbürgischen Kriegswesens, was sich siedhero Anno 1604. Biss auff A. 1607 inn der auss gestandnen rebellion mit dem Türcken, Rebellen und Ihrem anhang, so sich wider das Hochlöblich Hauss Österreich ...* Nürnberg, 1613. *Chronologia Oder Historische Beschreibung...* 1613 (H 1532) 1615 (H 1531) *Amsterdam Neander Petrus 1622 (H 1539) Chronologia oder Historische Beschreibung...Endter, Nürnberg 1622 (H 1536), Ortelius Redivivus Et Continuatus Oder Ungarische Kriegs-Empörungen, Historische Beschreibung von die 1607 bis an der 1665 Jahr vermehret durch Martin Mayern. Fürst és Fievet 1665 (H 1540) Feigius Johannes Constaninus: Wunderbahrer Adlers-Schwung oder fernere Geschichts-Forsetzung Orteli redivivi et Continuati..* H 528 és H 529

⁹¹ Meisner, Daniel – Kieser, Eberhard: *Thesaurus Philo-Politicus. Das ist: Politisches Schatzkästlein guter Herren...* Frankfurt am Main, 1623–1626.

⁹² „Relation, was sich diss anhero zwischen der Römischen Keyerlichen und Türckischen Armee begeben und zugetragen. Darinn vermelet wird wie jaemmerlich der Türck viel tausent Christen gefangen weggeführt und wie die Christen hinwider einen stattlichen Soeg weder die Türcken erhalten.”

A színvonalas magyar vonatkozású röplapjairól híres Thomas Wieringnek az eszéki híd 1685-ös ostromáról közzétett röplapja⁹³ az aktuális hadi eseményről csak igen röviden számolt be, de gondosan összegzett minden fontos ismeretanyagot, amit illett tudni az eszéki híd jelentőségéről. A Hamburgban közzétett röplap egy kisebb értekezéssel indult arról, hogy Amerikában és Afrikában is lehet látni, milyen nehéz áthidalni a széles folyókat és a mocsaras területeket kőhidakkal, amint Regensburgban, Frankfurt am Mainban, Dresdában, Párizsban vagy spanyol és itáliai városokban látható, de a fahidak közül Európában az egyik leghíresebb az eszéki híd, melyen Szulejmán Bécs ellen indult 1529-ben, majd Szigetvár ellen 1566-ban. 1664-ben viszont Zrínyi Miklós és Wolfgang Hohenlohe csapatai sikerrel égették fel Pécs városához hasonlóan, de a szorgalmas törökök rövid időn belül újjáépítették, mint arról Edward Braun 1669-es útja alapján beszámolt. A 17. század végi Hamburg a sajtó színvonalát tekintve is virágkorát élte, a tengeri kereskedelemben, a nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatrendszerben is jelentős szerepet játszott, növekvő és tehetős lakossága tudatos és öntudatos újságolvasó közönséget⁹⁴ jelentett, akik számára tematikus hetilapok ontották az információt a tengeren túlról és az őket körülvevő világ különlegességeiről. A Hollandiából érkezett Wiering nyomdászként és kiadóként nemcsak sokoldalúan akarta közzétenni a török háború híreit, hanem az információ átmentésének és tárolásának új megoldásaival próbálkozott. A magyarországi török háborúk tradíciójából, de európai területekről fokozatosan kiszoruló Oszmán Birodalom egzotikus világáról is átfogó képet akart nyújtani. A napi sajtóhírekből politikai, katonai, gazdasági országmertetésekkel állítatott össze neves szerzőkkel együttműködve. A Wiering kiadónál jelent meg Hamburgban a visszafoglaló háború eseményeit mintegy ezer oldalon összegező mű is, melybe gondosan applikálták a kiadónál korábban megjelent igényes, katonailag is szakszerű metszeteket a várostromokról,⁹⁵ Christoph Boethio nürnbergi Lochner kiadónál megjelent hasonló vállalkozását mintának tekintve.⁹⁶ A magyarországi török háború hadszínterén játszódó „történelmi” regényeinek ismeretanyagát, helyszíneit, szereplőinek jó részét szintén sajtóhírekből állította össze a kor nagy népszerűségnek örvendő szerzője, Eberhard Werner Happel (1647–1690). Happel *Relationes Curiosae oder die gröste Denckwürdigkeiten der Welt* című újságjában (1686–1690) természettudományos ismeretanyagot tett közzé.⁹⁷ Koncepcióját és „elhivatottságát” leginkább *Thesaurus Exoticorum* című műve⁹⁸ jelzi, mely érzékelteti, hogy miként próbálja a gyorsan elenyésző hírekből az értékes infor-

⁹³ „Eigentlicher Abriss der Weltberühmten Essecker-Brücke in Ungarn und wie dieselbe in jezigem August-Monat zum Theil verbrandt worden.” Hamburg Zu bekommen bey Thomas von Wierung im Guldnem A, B, C., 1685.

⁹⁴ Böning, Holger: *Welteroberung durch ein neues Publikum. Die deutsche Presse und der Weg zur Aufklärung. Hamburg und Altona als Beispiel.* Bremen, 2002.; Böning, Holger: *Eine Stadt lernt das Zeitunglesen. Leser, Auflagen und Reichweite der Hamburger und Altoner Zeitungen in der Frühzeit des Zeitungswesens.* In: von Merziger, Patrik – Stöber, Rudolf – Körber, Esther-Beate – Schulz, Jürgen Michael (Hrsg.): *Geschichte, Öffentlichkeit, Kommunikation.* Festschrift für Bernd Söseemann zum 65. Geburtstag. Stuttgart, 2010. 25–46.

⁹⁵ „Der siegreiche geendigte Römisch-Kayserliche... Türcken-Krieg.” Hamburg, 1699.

⁹⁶ Boethius, Christoph: *Rhum-Beloberter Triumph-leuchtender und Glantz-erhöheter Kriegs-helm.* Nürnberg, Johann Christoph Lochner 1685–1689.

⁹⁷ Egenhoff, Uta: *Berufsschriftstellertum und Journalismus in der Frühen Neuzeit.* Eberhard Werner Happs *Relationes Curiosae im Medienverbund des 17. Jahrhunderts.* Bremen, 2008.

⁹⁸ „Thesaurus Exoticorum, oder Eine mit Ausländischen Raritäten und Geschichten wohlversehene Schatz-Kammer...” Wiering, Hamburg, 1688.

mációkat, a raritásokat kiemelni a művelt újságolvasóknak, a különlegességeket a korban divatos *Kunstkammern*ek mintájára külön „szöveg csodakamrákban” összegyűjteni.⁹⁹

Egy 1685 őszén kiadott ulmi röplap¹⁰⁰ I. Lipót császár és szövetségeseinek győzelmét és annak politikai következményeit a történelmi előzmények felelevenítésével legitímálta. A metszet bemutatta 1685 augusztusának hadi sikereit, Érsekújvár bevételét, a táti csatát és az észéki átkelőért folyó eredményes küzdelmet, de elsősorban a politikai következményeket érzékeltette, feledtetve Buda előző évi sikertelen ostromát, érzékeltetve, hogy nem tört meg a visszafoglaló háború lendülete, újabb sikeres offenzíva várható. Matthäus Shultes (1679–1692) röplapja Lipót császár és szövetségesei legyőzött török holttesteken végigvonuló fiktív diadalmenetét állította középpontba, ifjabb Plinius alapján felidézve Pompeius ázsiai győzelmeit követő bevonulását Rómába. A felhőből felbukkanó, babérkoszorút nyújtó Fama a történelmi változást, az Oszmán Birodalom erejének megtörését hirdette. A metszeten II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem szerepe is kiemelt, hiszen Mária Antóniával, I. Lipót császár lányával 1685. július 15-én Bécsben kötött házasságát ünnepelte. A röplap szövege utal I. Frigyes császárra, aki a Wittelsbach-ház számára a bajor hercegi címet adta 1150-ben. Éppen a sokoldalú reprezentációs szándék következtében válik különösen erőteljessé a történelmi emlékezet használata és alakítása.

A röplap az augusztus 16-i táti csata kapcsán a korábbi érseki székhely, Esztergom török kézre kerülésének körülményeit elevenítette fel 1543-ból, majd az 1594-es ostromot, melynél Mátyás főherceg is jelen volt, végül az 1604-es török támadást Hieronymus Ortelius krónikájára hivatkozva. A röplap az észéki hídnál lezajlott csata „valódi jelentőségének, fontosságának” érzékeltetésére szintén a történelmi előzményeket mutatta be. A röplapszerző Érsekújvár visszavételének óriási hadi szerencsésjét az erődváros „históriájára vetett pillantással” bizonyította. Hieronymus Ortelius alapján azt emelte ki, Bocskai István háborújában milyen jelentős szerepet játszott, s a főkapitánysági központot magyarországi támadásakor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem is birtokolta 1619–1620-ban. Az összegzés kisebb pontatlanságok ellenére nagyon koncepciózus történelmi értékelést és politikai következtetést kínált a többször megszólított, műveltnek és döntéshozónak tekintett korabeli olvasóknak. A sajtótermék konklúziója szerint a fenti politikai és katonai jelentőségű sikerek után az egész Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség Dalmácia, Szlavónia, Bosznia, Szerbia és Bulgária is felszabadítható a török uralom alól. Nagy ívű koncepció ez Buda visszavétele előtt, mert az intenzív propaganda a Német-római Birodalom egységes fellépésének erejét is hirdette.

Hasznos mementók – „Emlékezetsegítő kísérletek”

A 17. század végére a nyomtatott sajtótermékekben megjelenő információ értékesítésének új műfajai jelentek meg a hosszú távú hasznosítás iránti igény fokozódása miatt. A 17. század végén nagy népszerűsége tettek szert az olyan tablóképek, melyeken az előző év leg-

⁹⁹ Schock, Flemming: *Die Text-Kunstkammer. Populäre Wissenssammlungen des Barock an Beispiel der Relationes Curiosae von E. W. Happel*. Köln–Weimar–Wien, 2001.; „Von diesen gelehrten und curieusen Männern” Zur Kommunikation gelehrten Wissens in der erten populären Zeitschrift Deutschlands (*Relationes Curiosae, 1681–1691*). In: Herbst, Klaus Dieter – Kratochwil, Stefab (Hrsg.): *Kommunikation in der Frühen Zeit*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, 2009. 119–134.

¹⁰⁰ Apponyi Metszet 222. „Stets-grünende Loober-Krone. Vornemlich Ihrer Römischen Kayserlichen Majsetaet: So dann dero hohen Allirten Auch andern getreuen Ministern, wegen Dero unverdrossenen Vätterlichen Vorsorge höchst...” Ulm zu finden bey Mättheus Schultes.

fontosabb eseményeit mutatták be.¹⁰¹ Természetesen azok a kiadók kedvelték e műfajt igazán, melyek jelentős mennyiségű nyomtatott információval, metszetanyaggal és térképekkel rendelkeztek. Mégis elsősorban nem az üzleti érdek motiválta a kiadókat az újfajta öszszegzés megjelentetésére. A szövetségrendszerekben vívott háborúk kiterjedt, sok tényezőző hadszínterei szükségessé tették a kronologikus összefoglalásokat. A nyomtatásban megjelent hatalmas mennyiségű információból a képek révén ki lehetett emelni a legfontosabbakat, azt is érzékeltetve, hogy hosszú távon mely események lesznek igazán jelentősek. Christoph Weigel (1654–1725), Augsburgban, Bécsben, Frankfurt am Mainban, végül Nürnbergben tevékenykedő kiadó 1696-ban közzétett, a tanuló ifjúságnak szánt képes világtörténelme végére csatolta az előző év legfontosabb eseményeit tíz képben összegző tablóját, majd azt követően 1725-ig minden évben megjelentetett egyet.¹⁰² Örökösei 1726-ban úgy készítették el az új kiadást, hogy a legjelentősebb korabeli, havonta megjelenő politikai újságok, az *Europäische Fama*, *Europäische Mercurius* alapján kisebb magyarázatokkal látták el a képi összefoglalókat. A kiadványhoz előszót Johann David Köhler (1684–1755) tübingeni történész írt, aki Matthaeus Merian művére a szintén nyomtatott híreket feldolgozó *Theatrum Europaeum*ra hivatkozva hosszú értekezést szentelt annak, milyen fontosak ezek a képes emlékeztetők a történelem megismerése és megtanulása szempontjából, mert segítenek megjegyezni a legfontosabb fordulópontokat. Az 1718-ra készült képen például jól érzékelhető, hogy nem egy hatalmi központ nézőpontja érvényesült, hanem a változásokra reflektáltak. A metszet középpontjába helyezett szimbolikus memento a nagy uralkodók, jelentős hadvezérek haláláról emlékezett meg.

A széles körű, nem csak a művelt elitet érintő történelmi emlékezet kialakításában a jól bevált politikai szimbólumok és allegóriák is meghatározó szerepet játszottak. A jelenség leglátványosabban a röplapokan ragadható meg, de más nyomtatott újságokban, pamfletekben is rendszeresen megjelennek olyan közérthető s szórakoztató formai megoldások, melyek segítettek értelmezni az elhúzódo, több országot is érintő kríziseket. A sokszor felbukkanó közkedvelt sémák: a gőzfürdő, a kártyaasztal, a bálterem, a betegágy, a küzdőtér vagy a kötélhánc jól ismert jelenségekre építettek. Miközben a szellemes gúnyképek a szemlélő számára távolságtartást sugalltak, egyfajta értelmezési keretet is adtak. Ha nem is tudták feltárni az összefüggéseket, mégis többféle nézőpontot kínáltak, valamint segítettek felismerni a különböző érdekeket és érdekellentéteket. Az egyik legszemlemezőbb értelmezési keretet, sémát a jogi és államelméleti műveltséggel is rendelkező Romeyn de Hooghe alkototta, aki reprezentatív metszeteivel és hatásos karikatúráival II. Orániai Vilmos holland és angol propagandájában meghatározó szerepet játszott.¹⁰³ 1674-ben Franciaország Hollandia elleni támadása idején tette közzé XIV. Lajos „politikai laboratóriumát” ábrázoló röplap-

¹⁰¹ Gedaechtnuss-hülfliche Bilder-Lust der merckwürdigen Begebenheiten des 1696ten Jahr

¹⁰² Bauer, Michael: *Christoph Weigel*. Archiv für Geschichte des Buchwesens, Bd. 23. (1983) 694–1106.

¹⁰³ Hollstein, E. W.: *Dutch and Flemish Engravings, Etchings and Woodcuts*. Amsterdam, 1949. Nr. 146.; *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Bd. 17. Hrsg. Von Hans Vollmer. Leipzig, 1924. 458–461.; Müller, Frederick: *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historienplaten, zinneprenten en historische kaarten*. Amsterdam, 1863–1882.; Landwehr, John: *Romeyn de Hooghe, the etcher. Contemporary portrayal of Europe, 1662–1707*. Leiden, 1973.; Langemeyer, Gerhard: *Aesopus in Europa. Bemerkungen zur politisch-satirisch Graphik des Romeyn de Hooghe (1645–1706)*. Münster, 1972.; Rózsa György: *Romeyn de Hooghe und die Türkenkriege in Ungarn*. Oud Holland 77. (1962) 101–111.

pot,¹⁰⁴ mely Franciaország nagyhatalmi törekvéseit mutatta be, a franciaellenes szövetség létrehozásának szükségességét hirdetve. A jól sikerült gúnyképet – melyet csak rövid gúnyvers értelmezett – 1688-ban Franciaország Pfalz elleni támadásakor újra közzétették. A képet az aktuális viszonyokhoz kissé át kellett alakítani, hiszen a török elleni hadszíntér küzdelmeire, a török háborúban a pápa pozitív szerepére s különösen a dicsőséges forradalom eseményeire reagálni kellett.¹⁰⁵ A politikai laboratórium szimbólumként azonban újra azt hirdette, hogy az európai hatalmi erőviszonyokat alapjaiban befolyásoló francia politikával szemben koalíciót alkotva kell fellépni. Bár a propagandaszándék könnyen kitapintható, mégis éppen a különlegességek kikísérletezésére alkalmas laboratóriumi kohó egyfajta elemzőbb, tudományosabb megközelítésre ösztökélte a befogadót. Jezsuita ellenes röplapokon is bemutatták a politika laboratóriumát¹⁰⁶ a 17. század végén a korábban titkos folyamatok, mozgatórugók felfedeztetésének szándékával, így nemcsak a jezsuiták politikai hatalmára utaltak, hanem elismerték a jezsuita iskolák magas képzési színvonalát. A spanyol örökösödési háború időszakában újra megjelentették röplapon¹⁰⁷ a „mai idők francia laboratóriumát” éppen annak a párhuzamnak a megértése céljából, hogy miért is kell új szerepet vállalnia Angliának 1706-ban az új európai hatalmi erőviszonyok és a remélt erőegyensúly kialakítása érdekében.

Annak ellenére, hogy a 17. századi nyomtatott sajtótermékek jól bevált eszköztárral nemcsak aktuális jelenlétet biztosítottak, hanem egyfajta sajátos kollektív emlékezetet is mozgósítottak, s egy újabb standard ismeretanyag kialakítására törekedtek, összességében a nyomtatott hírek nem váltak „hivatalos históriává”, nem „kanonizálódtak” uralkodói életrajzokban s a 18. században megjelenő tudományos igényű történetírói művekben. A sajtótermékekben a rendszeresen és tudatosan használt történelmi emlékezet aktuális politikai célokat szolgált, történelmi jelenségekkel legitimálva, újra középpontba állítva jól körülhatárolható, akár többször is felmerülő korábbi szándékokat és elképzeléseket. Ez a mechanizmus nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a Magyar Királyság szerepe és jelentősége az aktuális politikai nyilvánosság előtt sokoldalúan és hatékony kifejtést nyert, de nem adott eszköztárat ahhoz, hogy a döntéshozást is érdemben befolyásolja.

A 17. század végére, a 18. század kezdetére a nyomtatott információval való együttélés hozzátartozott a városi polgár műveltségéhez.¹⁰⁸ A színvonalas hetilapokat olvasó városi polgárság közösségei¹⁰⁹ teremtették meg a közeget a felvilágosodás eszméinek gyors befo-

¹⁰⁴ „Den Franschen Algemist In Faustus Faustus von Straetsburg.” Kunstsammlung Vestung Coburg, Rotterdam Atlas van Stolk. Kessemeier, Siegfried – Schulze, Heiko K. L.: *Ereignis Karikaturen. Geschichte in Spottbildern 1600–1930. Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte Münster.* Münster, 1983. 115.

¹⁰⁵ G. Etényi: *Pamflet és politika*, 308–318.

¹⁰⁶ „Het Stookhuys van Pater Peters The Scientific ihree horned Doctor Father Peters a great Labourer in Works of Daeckness.” Kunstsammlung Vestung Coburg.

¹⁰⁷ Forneys des Oorlogs Kunstsammlung Vestung Coburg

¹⁰⁸ Gierl, Martin: *Korrespondenzen, Disputationen, Zeitschriften: Wissensorganisation und die Entwicklung der gelehrten Medienrepublik zwischen 1670–1730.* In: Dülmen, Richard van – Rauschenbach, Sina (Hrsg.): *Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft.* Köln–Weimar–Wien, 2004. 417–438.

¹⁰⁹ Martin, Welke: *Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert. Zeitunglesen in Deutschland.* In: von Dann, Otto (Hrsg.): *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich.* München, 1981. 29–53.

adásához, a politikai nyilvánosságot már nemcsak megfigyelőként, hanem hatalmi ellensúlyként is működtető közéleti ember megjelenéséhez.¹¹⁰

NÓRA G. ETÉNYI

The Value and Functional Change of Printed Information in the Early Modern Period

In the early modern period, the quantity and quality of printed information got a boost, and not only the elite but also everyday people, considered as a receptive audience, too, were quick to learn how to use it. Those making a living from the “black art”, such as printers, punchcutters, publishers, schoolmasters and the intellectual elite, were themselves personally involved in teaching the masses how to handle the news, and reflected on the significance of printed newspapers, weeklies and pamphlets illustrated by engravings as well as the value of the conveyed information. The illustrated pamphlets helped interpret the quickly changing political situation with witty political allegories. By the beginning of the 17th century, it had become a requirement for the audience to recognize the interests and any manipulative intent behind the propaganda. The manifold and many-centered propaganda related to the anti-Ottoman war played an important part in the development of early modern international political publicity. During the 16th and 17th centuries, with the help of printed news, actual information was built on the tradition of Ottoman wars in Hungary, amassing a significant corpus of information about the political, military and economic importance of the Kingdom of Hungary. The manuscript municipal chronicles from Augsburg, Nuremberg and Regensburg from the 17th century prove that the educated city dwellers followed and collected published printed news. During the Thirty Years' War, printed political cartoons and pasquinades were inserted even in manuscript news collections. An anonymous diarist from Regensburg reported on the rivalry of representatives and the pro Ottoman war propaganda of the Imperial Diet that opened in 1663 in a competent manner and using printed materials.

¹¹⁰ Gestrich, Andreas: *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation und Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*. Göttingen, 1994.; Weber, Wolfgang E. J.: *Aufklärung – Staat – Öffentliche Meinung oder: Die Rason des Raisonnements*, Böning, Holger: *Pressewesen und Aufklärung. – Intelligenzblätter und Volksaufklärer*. In: von Doering Manteuffel, Sabine – Mancal, Josef – Wüst, Wolfgang (Hrsg.): *Pressewesen der Aufklärung. Periodische Schriften im Alten Reich*. Berlin, 2002. 43–68., 69–120.

VÉR MÁRTON

Információtörténeti markerek a Mongol Birodalom történetében

A 13. század folyamán a Dzsingisz kán és utódai által vezetett mongol törzsek néhány évtized leforgása alatt a világtörténelem legnagyobb kiterjedésű szárazföldi birodalmát hozták létre, amelynek határai keleten a Sárga-tengerig értek, nyugaton pedig a Kárpátokig. Arra a kérdésre, hogy milyen okokkal magyarázható ez a gyors és hatékony expanzió, számos válasz született az elmúlt több mint százötven év kutatásai során.¹ Ezek között számtalan érv szerepelt: a hatékony nomád katonai szervezet, a kedvező nemzetközi politikai helyzet vagy a hódítást kikényszerítő gazdasági szükségszerűség.

Az információtörténeti megközelítés egyik fontos ága az emberiség története során lejátszott háborúkkal kapcsolatban vizsgálja az információ szerepét.² A jelen tanulmány célja annak bemutatása, hogy a Mongol Birodalom létrejöttében jelentős szerepet játszott a kiemelkedően jó információáramlás, esetenként az információ hatékony visszatartása és a dezinformáció.³ Itt most alapvetően három olyan témát vizsgállok, ahol nagy jelentőséggel bírt az információ: a diplomáciai kapcsolatokat, a katonai hírszerzést és a postahálózatot.⁴

¹ A 18–19. századi és 20. század eleji kutatásról kiváló összefoglalást közöl: Barthold, Vasilij: *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. London, 1928. 59–63. Az újabb szakirodalmat és forrásokat lásd: Di Cosmo, Nicola – Frank, Allen J. – Golden, Peter B. (eds.): *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*. Cambridge, 2009. 412–465.

² Az ilyen jellegű kutatások általában a hírszerzéssel kapcsolatosak. Az újkort megelőző korszakok hírszerzésével kapcsolatban alapvető munkák a következők: Dvornik, Francis: *Origins of Intelligence Services: The Ancient Near East, Persia, Greece, Rome, Byzantium, the Arab Muslim Empires, the Mongol Empire, China, Muscovy*. New Brunswick, 1974.; Eurich, Claus: *Tödliche Signale*. Frankfurt am Main, 1991.; Austin, N. J. E. – Rankov, N. B.: *Exploratio: Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianople*. London – New York, 1995.; Göckenjan, Hansgerd: *Felderítő és kémek. Tanulmányok a lovas-nomád hadviselés stratégiájához és taktikájához*. In: Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest, 2001. 57–66.; Sheldon, Rose Mary: *Espionage in the Ancient World: An Annotated Bibliography of Books and Articles in Western Languages*. Jefferson, 2002.; Dezső Tamás: *Asszír katonai hírszerzés*. In: Horváth László et al. (szerk.): *GENESIA. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest, 2004. 321–350.; Dubovsky, Peter: *Hezekiah and the Assyrian Spies*. Rome, 2006.

³ Az információtörténeti markerek minden vonatkozásának vizsgálata szétfeszítené e tanulmány kereteit. Éppen ezért ebben a cikkben az információáramlásnak és dezinformálásnak azokkal az aspektusaival foglalkozom, amelyek valamilyen módon a mongol vezetés kontrollja alatt álltak, és kapcsolatban voltak a birodalom hírszerzésével. Ugyanakkor természetesen számtalan, információtörténeti szempontból fontos további téma még kidolgozásra vár. A teljesség igénye nélkül néhány ezek közül: a birodalmi kancellária és írásbeliség, összeírások, statisztikák, jegyzékek, a súly- és mértékegység egységesítésének kérdésköre. Ezek közül több résztémával már foglalkozott a kutatás, azonban ezek a munkák általában egy-egy filológiai vagy történeti probléma kapcsán érintet-

Diplomáciai kapcsolatok

Az információszerzést és dezinformálást általában a diplomáciai kapcsolatok vagy a hadászati területén, a hírszerzés és kémkedés történetének keretében szokás tárgyalni. A nomád népek kémkedésével és felderítésével kapcsolatban Hansgerd Göckenjan közölt alapvető fontosságú tanulmányt magyar nyelven.⁵ Annak ellenére, hogy a szerző ebben a cikkben számos fontos megállapítást tesz a nomád népek stratégiai és taktikai szintű hírszerzésével kapcsolatban,⁶ a nomádok felderítése és kémkedése igen kevésbé kutatott területnek tekinthető. E mechanizmusok vizsgálata a viszonylag gazdag forrásanyagnak köszönhetően a mongolok vonatkozásában kecséget igazán sikerrel, ezért az alábbiakban a mongolok diplomáciai tevékenysége kapcsán végzett stratégiai hírszerzést vizsgálom.

Julianus barát⁷ második keleti útjáról szóló beszámolójában a következőket írja: „Ezért [a mongolok] követeket küldtek Magyarország királyához [ti. IV. Bélához], akiket – mikor Szuszdal földjén átmentek – a szuszdali fejedelem elfogott, és a királynak küldött levelet a fejedelem elvette tőlük. Ezeket a követeket mellém adott társaimmal együtt láttam is. Az említett levelet, amelyet a szuszdali fejedelem nekem adott át, elvittem Magyarország királynak... A fordítás pedig így hangzik: »Én a Kán, az égi király küldötte, akinek hatalom adatott a földön a nekem meghódolókat felemelni és az ellenállókat elnyomni, csodálkozom feletted, Magyarország királya, hogy midőn már harmincadik ízben küldöttem követeket hozzád, miért nem küldesz vissza közülük senkit, de még követeidet és válaszlevelet sem küldesz nekem.«⁸ Ha a kán levelében a követek számára vonatkozó harmincas számot

ték e kérdésköröket, információtörténeti szempontú komplex feldolgozás mindezekig nem készült. Az imént felsorolt témák közül néhányat és sok egyebet is érintenek: Allsen, Thomas T.: *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*. Cambridge, 1997., illetve uő.: *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*. Cambridge, 2001.; uő.: *Mongols as vectors for cultural transmission*. In: Di Cosmo, Nicola – Frank, Allen J. (eds.): *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*. Cambridge, 2009. 135–154.

⁴ Ide tartozna még a különböző hadászati technikák terjedése és átvétele is, de ezt a témát kimerítően feldolgozta: Allsen, Thomas T.: *The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire*. In: Di Cosmo, Nicola (ed.): *Warfare in Inner Asian History*. Boston–Leiden, 2002. 263–290.

⁵ Göckenjan: *Felderítők és kémek*, i. m.

⁶ Clausewitz óta tudjuk, hogy a hadművészet alapvetően két részre oszthatjuk: hadászatra és harcászatra. A hadászat a hadművészet azon ágát jelenti, mely a háború egészével és a különböző hadműveletek elméletével és gyakorlatával foglalkozik, míg a harcászat a hadművészet azon területe, mely a csapatok vezetését vizsgálja a konkrét harci szituációkban (Clausewitz, Carl von: *A háborúról*. Budapest, 1999.² 138–144.). Hasonló elkülönítést tesz a 20. század egyik legnagyobb katonai gondolkodója, B. H. Liddell Hart is a stratégia és a taktika fogalmainak következetes és rendszerszerű használatával (Liddell Hart – Basil Henry: *Stratégia*. Budapest, 2002. 489–512). Ez a felosztás kiválóan alkalmazható a hírszerzési tevékenységek vizsgálatánál is. Míg az ellenség politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyainak feltérképezése a stratégiai hírszerzés körébe tartozik, addig a konkrét hadműveletek sikere érdekében végzett kémkedési és felderítési tevékenység a taktikai hírszerzés fogalmát meríti ki. A továbbiakban a stratégiai és taktikai hírszerzés fogalmát ily módon fogom használni.

⁷ Akárcsak a többi keletre utazó nyugati követtel kapcsolatban, a kutatók Julianus barát esetében is egyöntetűen úgy vélik, hogy a szerzetes kémkedési feladatot is ellátott útjai során, és hírei igen fontosak voltak nemcsak a magyar uralkodó, de a pápa számára is. Györffy György (szerk.): *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Budapest, 1965. 39.; Sinor Dénes: *A mongolok Nyugaton*. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest, 2003. 316.; B. Szabó János: *A tatárjárás. A mongol hódítás és Magyarország*. Budapest, 2010.² 46.

⁸ *Napkelet felfedezése*, 49–50.; Györffy György (szerk.): *Julianus barát és Napkelet felfedezése*. Budapest, 1986. 79–80.; Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest, 2003. 125.

vélhetően túlzásnak is tekinthetjük, Yvo de Narbonne⁹ egyik leveléből kiderül, hogy valóban jártak mongol követek IV. Béla (1235–1270) magyar királynál a tatárjárást megelőzően: „A visszafutó tatárokból a dalmát uralkodó nyolcat elfogott; ezek közül Ausztria hercege felismert egyet, egy angol születésűt, akit azonban valami gaztett miatt örökre száműztek Angliából.¹⁰ Ez az ember két ízben járt Magyarország királyánál a tatárok gonosz királyának küldetésében mint követ és tolmács, és nagyon világosan, határozottan megfenyegette őt baljós dolgokkal – melyek utóbb be is következtek –, ha nem adja magát és országát a tatárok szolgaságára.”¹¹ E részlet tanulságait kiegészíti a Julianus első útjáról szóló beszámoló, melyben a következőket írja: „A magyaroknak ezen földjén az említett barát találkozott tatárokkal és a tatár vezér követével, aki beszélt magyarul, oroszul, kunul, németül, szaracénul¹² és tatáruul.”¹³

Mindezek alapján elmondható, hogy a mongolok követei nemcsak több nyelven beszélő, világlátott emberek voltak, de még arra is odafigyeltek, hogy olyan követek intézzék egy adott országgal kapcsolatos diplomáciai ügyeket, akik a lehető legjobban ismerték a helyi kulturális, gazdasági és politikai viszonyokat. Ezen felül az is kijelenthető, hogy bár – mint fentebb említettem – a kán által mondott harmincas szám vélhetően túlzás, minden bizonnyal tényleg járt(ak) mongol szolgálatban álló követ(ek) a magyar udvarban a tatárjárást megelőzően.

A birodalom területén a követek gyors utazását egy hatalmas méretű és jól kiépített postahálózat segítségével oldották meg, amelyről az alábbiakban még bővebben lesz szó. Arról, hogy milyen létszámban utazhattak a követek keresztül-kasul a birodalmon, érzékletes leírást ad a Benedictus Polonus¹⁴ útjáról szóló beszámoló: „...Ugyanez a fráter [ti. Benedictus Polonus] azt is tanúsította, hogy még mintegy háromezer, a világ különböző tájairól érkezett követ volt jelen, akik választ, levelet, adót vagy rengeteg sok különféle ajándékot hoztak az említett udvarba...”¹⁵ A számadat itt is talán túlzó, azonban jól érzékelteti a követjárások nagyságrendjét és ezáltal az információáramlás intenzitását a mongolok által leigázott területeken. Természetesen egy ilyen arányú követmozgás azzal a veszéllyel is járt, hogy esetleg fontos információkat juttatnak ki idegen hatalmakhoz a területükön megforduló diplomaták. B. Szabó János hívta fel arra a figyelmet elsőként – a mongoloknál járt nyugati szerzetesek beszámolóinak alapján –, hogy a mongolok vélhetően igen nagy figyelmet fordítottak arra, hogy a náluk megfordult követek seregükre vagy gazdaságukra vonatkozó lényeges információkhoz ne juthassanak.¹⁶

Természetesen más helyzetben voltak azok a személyek, akik a „hivatalos követekhez” így például a pápai megbízással rendelkező nyugatiakhoz képest jóval szabadabban utazhattak a nomádok területein. Nem véletlen tehát, hogy az ilyen személyek, így a kereske-

⁹ Yvo de Narbonne valószínűsíthetően dél-francia származású, albigenes eretnekséggel vádolt, Itáliát is megjárt utazó. Nagy: *Tatárjárás*, 202. 28–32. jegyzetek.

¹⁰ Az itt említett angolról monografikus feldolgozást lásd: Ronay, Gabriel: *The Tartar Khan's Englishman*. London, 1978. (n. v.)

¹¹ Nagy: *Tatárjárás*, 170.

¹² A szaracén nyelven ebben az esetben a perzsa értendő. Nagy: *Tatárjárás*, 121. 28. jegyzet.

¹³ Györffy: *Napkelet felfedezése*, 44.; Györffy: *Julianus barát*, 68–69.; Nagy: *Tatárjárás*, 119.

¹⁴ Benedictus lengyel származású ferences szerzetes volt. Boroszlónál (Wroclaw) csatlakozott Plano Carpinihez mint tolmács, amiből arra lehet következtetni, hogy korábban térítő munkát végzett Kelet-Európában, esetleg a Közel-Keleten. Jelentését nem saját maga írta, hanem egy kölni pap jegyezte azt le. Nagy: *Tatárjárás*, 72.

¹⁵ Györffy: *Napkelet felfedezése*, 111.; Györffy: *Julianus barát*, 188.; Nagy: *Tatárjárás*, 71.

¹⁶ B. Szabó: *A tatárjárás*, 41., 46.

dők, kézművesek stb. jó információforrássá válhattak egy-egy szomszédos ország megismerése során. S bár forrásaink hallgatnak e „titkos ügynökök” tevékenységéről (hiszen működésük kívül esett a „nagypolitika” játéktérén), nem lehetnek kétségeink afelől, hogy például a kereskedőket alaposan kifaggatták, ha arra lehetőségük kínálkozott. A kereskedők és a kémkedés kapcsolatára jó példa az 1218-ban Dzsingisz kántól útnak indított kereskedők esete, akiket a hvárezmi uralkodó helytartójának parancsára végeztek ki kémkedés vádjával. Ez az eset lett később a Hvárezm elleni hadjárat *casus belli*-je.¹⁷

Összességében tehát elmondható, hogy a mongolok igen nagy figyelmet fordítottak arra, hogy követeik sok nyelven beszélő, magasan kvalifikált diplomaták legyenek, akik jól ismerik annak az országnak a belső viszonyait, ahova küldetésük szolt. Mindazonáltal ügyeltek arra, hogy a területükön megforduló idegen követek ne szerezhessenek fontos információkat róluk. Mindezek fényében úgy vélem, a korabeli mongol diplomácia kimagasló teljesítményt nyújtott a birodalom expanzív korszakában, ami nagymértékben hozzájárult a hódítások sikereihez.

Katonai hírszerzés

Stratégiai hírszerzés

Mielőtt nagyobb hadjáratba fogtak volna, a nomád népek minden esetben alaposan tájékozódtak ellenfeleik belső viszonyairól.¹⁸ Ez természetesen nem volt másképpen a mongolok esetében sem, ahogyan azt a diplomáciai tevékenységükkel kapcsolatban már láthattuk. A stratégiai hírszerzést azonban nem csak finom, „diplomáciai jellegű” megoldások jellemezték. Valamivel erőteljesebb módszer volt az úgynevezett előzetes (tapogatózó vagy puhatózó) hadjárat, amely gyakorlatilag egy kisebb, jól körülhatárolt célokkal elindított katonai akció volt. Ennek elsődleges célja nem az ellenfél erejének végleges megtörése vagy a célterület katonai megszállása volt, hanem elsősorban a későbbi hadjárat számára akartak információkat gyűjteni a terület katonai, földrajzi, politikai és gazdasági viszonyairól. A mongolokkal kapcsolatban elmondható, hogy az első, 1219 őszi induló és 1224-ig tartó nyugati expedíciójukat, amelynek végpontja a dél-orosz steppén volt, a kutatók általában olyan hadműveletnek tartják, melynek egyik fő célja a terület alapos megismerése volt egy későbbi, nagyobb horderejű támadás előkészítéseként.¹⁹ Akciójukat sikeresnek tekinthetjük, hiszen szétszórt csapattesteik alaposan bejárták a sztyeppe nyugati végeit, és innentől

¹⁷ Dvornik: *Origins of Intelligence Services*, 269.; Sinor: *A mongolok Nyugaton*, 311.; B. Szabó: *A tatárjárás*, 18.

¹⁸ Göckenjan példaként Gaocu Tang kínai császár 628-ra datálható panaszait idézi: „A T'u-küe megtámadják és feldűlják a területünket, mert azt hiszik, hogy mi csak most kerültünk trónra és belső nehézségeink vannak, és nem vagyunk abban a helyzetben, hogy hadat vezessünk ellenük.” Liu Mau-tsai (Hrsg.): *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-küe)*. Wiesbaden, 1958. 191. Az idézetből jól látszik, hogy a türköknek pontos értesülései voltak arról, hogy a frissen trónra került császár még nem tartja kezében szilárdan a hatalmat, ezért indították meg támadásukat. Azt azonban a részlet nem árulja el, hogy milyen módon jutottak ehhez az információhoz. Göckenjan: *Felderítők és kémek*, 58.

¹⁹ A hadjárat a középkori hadtörténet talán legnagyobb távolságot felölelő (7500 kilométeres) lovas akciója volt. A két vezért, Dzsebét és Szübötejt Dzsingisz kán eredetileg Mohamed hvárezmi uralkodó üldözésére küldte nyugatra. A hadjárat során a két hadvezér csapattesteit esetenként egymástól több ezer kilométeres távolságra is összehangolt hadműveleteket folytattak, ami már önmagában is jól mutatja a mongol hadművészet fejlettségét. Sinor: *A mongolok Nyugaton*, 311–312.; B. Szabó: *A tatárjárás*, 17–25.

kezdve első kézből származó híreik voltak Kelet-Európáról. A hadjárat két vezetője, Dzsebe és Szübötej önállóan dönthettek minden fontos kérdésben, nem kaptak közvetlen utasításokat Dzsingisz kántól.²⁰

Taktikai hírszerzés

A nomád népek taktikai hírszerzésének több válfaja különböztethető meg. Ezek közül az egyik legfontosabb a csapatokat eligazító vezetők használata az ismeretlen terepen. Ilyen vezetők lehettek hadifoglyok, katonai–politikai szövetségesek megbízottjai avagy egyszerűen olyan helyiek, akiket felbéreltek vagy arra kényszerítettek, hogy vezetőkké váljanak. Természetesen a mongol expanzió időszakából számtalan példát lehetne említeni a vezetők használatára, ehelyütt azonban csak egy szemléletes példát szeretnék megemlíteni. Jan Długosz²¹ – akitől a legtöbb információnk származik a tatárjárás idején zajló lengyelországi harcokról – az előretörő mongol csapatokkal kapcsolatban írja a következőket: „...Krakkó felé folytatták útjukat – azok a lengyelek vezették őket, akiket korábban foglyul ejtettek.” Illetve más helyen: „...néhány – lengyelekkel szemben ellenséges rutén [ti. orosz] vezette lépéseiket és útjukat.”²²

A mongolok, akárcsak a többi nomád nép, előszeretettel sorozták be a legyőzött népek harcosait saját seregeikbe, hogy ott előőrsként szolgáljanak. Ezek helyismerete nagy segítséget jelentett számukra az ismeretlen terepen. Így tettek a magyarországi tatárjárás idején is, miután bevették Radna városát. Rogerius így ír erről: „De Kadan, miután a várost [ti. Radnát] védelme alá vette, Aristaldot, a város ispánját hatszáz válogatott német fegyverrel együtt besorozta saját katonái közé, és megindult velük az Erdőn inneni vidékre.”²³

A taktikai hírszerzés másik alapvető módszere az önkéntes vagy kényszerített vezetők használata mellett a felderítő csapatok és előőrsök bevetése volt a hadmozdulatok során. Mivel a nomád seregek többségükben lovas alakulatokból álltak, hadjárataik során igen nagy hatékonysággal végezték a felderítő feladatokat. A felderítő csapatok feladatai közé elsősorban az ismeretlen terep bejárása tartozott, de ezenfelül a fogolyejtés és ezek kihallgatása is. A magyarországi tatárjárással kapcsolatban Rogeriustól tudjuk, hogy a mongolok előcsapatai már 1241. március 15-én Pest közelébe érkeztek, amikor a fősereg még csak az ország keleti határa közelében járt.²⁴ Plano Carpini pedig a következőket írja a mongolok előcsapatairól: „Mikor háborúba készülnek, előőrsoket küldenek előre, akik nem visznek magukkal egyebet, mint sátraikat, lovaikat és fegyvereiket. Ezek nem rabolnak, nem gyűjtik fel a házakat, nem vágják le az állatokat, csak az embereket sebzik meg és ölik le, vagy ha más nem, hát megfutamtíják. Utánuk következik a hadsereg; ezek mindent kifosztanak,

²⁰ Dvornik: *Origins of Intelligence Services*, 272., 275–276.; Sinor: *A mongolok Nyugaton*, 311–312.; B. Szabó: *A tatárjárás*, 17–25.

²¹ Jan Długosz (1415–1480) a krakkói egyetemen végezte tanulmányait, majd több egyházi és udvari méltóságot is viselt. Halála előtt Lviv (Lvov) püspöki méltóságát is elnyerte. Legértékesebb ránc maradt történeti műve az *Annales Regni Poloniae* („A lengyel királyság évkönyvei”), amiből a fenti részlet is származik. A mű nemcsak Lengyelország, hanem egész Közép-Kelet-Európa történetével kapcsolatban fontos forrásunk. Ennek fő oka, hogy a szerző olyan iratokat is felhasznált munkája során, melyek nem maradtak ránk. A mű eredeti kiadása: Długosz, Jan: *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber Septimus et octavus*. Varsaviae, 1975. Nagy: *Tatárjárás*, 226.

²² Nagy: *Tatárjárás*, 212–213.

²³ Horváth János (ford.): *Thuróczy János: A magyarok krónikája. Rogerius mester: Siralmas ének*. Budapest, 2001. 414.

²⁴ Négyesi Lajos: *A muhi csata, 1241. április 11.* In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest, 2003. 395–396.

ami útjukba akad, s a fellelhető embereket foglyul ejtik vagy leöldöszik. Sőt mi több, a sereg vezérei ezután még mindenfelé portyázókat bocsátanak széjjel a lakosok és barmok felhajtására; ezek rendkívül ügyesek a kutatásban.”²⁵ Megállapítható tehát, hogy a mongolok egyrészt a sereg előtt haladó felderítőket alkalmaztak, másrésztől a sereggel nagyjából azonos mélységben kisebb portyázó csapatok is tevékenykedtek. A *Mongolok titkos története* egyik részlete arra is rávilágít, hogy a mongolok még visszavonuláskor is hagytak hátra egységeket annak érdekében, hogy pontosan megismerjék az ellenség helyzetét: „(170) ...A Mau-üindür északi oldalán utóvédnek megtette az Urjangkaj nembeli Dzselseme-koát, akiben megbízott, maga mögött felderítőket hagyott hátra, és őreket állított, s úgy vonult tovább...”²⁶

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy a mongoloknak a főseregtől többnapos járóföldre minden irányban pontos képük volt a hadműveleti területről, illetve az ellenséges csapatok mozgásáról. Mintegy a mongol felderítőkről eddig mondottakat foglalja össze a dél-kínai Song-dinasztia jelentése, amely 1237-ből származik: „Hadjárataikon folyton a hátbatámadástól félnek. Maguk a szárnycsapatok is először néhány lovasat küldenek el mindig a szélrózsa minden irányába, s azok felkapaszkodnak egy-egy magaslatra, és a távolba kémlelnek, és egy-kétszáz li [körülbelül 50–120 km] távolságra felderítik a terepet. Helyieket és utazókat ejtenek fogságba, és kihallgatják őket, milyen a helyzet balra és jobbra, előre és hátra. Például (ilyeneket kérdeznek): milyen utakon tudunk előrenyomulni? Mely városokat tudnánk megtámadni? Mely vidékeken harcolhatnánk? Hol lehet táborozni? Melyik irányban állnak ellenséges csapatok? Hol van étel és fű? Mindezekről a lovas kémeknek jelentést kell tenni...”²⁷

A részlet egészen pontos képet ad a mongol felderítő működéséről. Ahogy azt a forrásból láthatjuk, a felderítőknak egyfelől az esetleges magaslati helyekről vagy más előnyös megfigyelési pontokról kellett átkutatniuk a vidéket, másfelől pedig foglyokat kellett ejteniük, hogy információkat szerezzenek. A mongolok ezzel a módszerrel igen nagy területet voltak képesek felderíteni. Hatékonyságukat a *Mongolok titkos történetének* részlete is szépen példázza: „(142) ...Dzsingisz kán a sereg élén előreküldte Altant, Kucsart meg Daritajt, Ong kán pedig a sereg élére küldte Szenggümöt, Dzaka-gambut és Bilge-bekit. Az előretolt csapatokból felderítőket küldtek még előrébb. Enegen-güjletünél létesítettek egy felderítő állomást, azon túl Csikurkunál létesítettek egy felderítő állomást. Mikor előretolt csapatainkkal Altan, Kucsar, Szenggüm meg a többiek megérkeztek Utkijába, elhatározták, hogy letáboroznak. Ebben a pillanatban azonban a Csikurkunál felállított felderítőktől egy ember érkezett futva azzal a hírral, hogy itt az ellenség. Mikor megjött a hír, nem szálltak táborba, hanem továbbmentek az ellenség felé, hogy nyelvet fogjanak.”²⁸ Egymásra bukkanva fogtak is nyelveket. Mikor kihallgatták, kik ők, megtudták, hogy Dzsamuka előre kiküldött csapatai: a mongoloktól Aucsu-baatur, a najmanok közül Bujruk kán, a merkitek közül

²⁵ Györffy: *Napkelet felfedezése*, 80–81. Györffy: *Julianus barát*, 133.; Nagy: *Tatárjárás*, 90.

²⁶ Ligeti Lajos (ford.): *A mongolok titkos története*. Budapest, 2004.² 55.

²⁷ Liu Mau-tsai: *Die chinesischen Nachrichten*, 183.; B. Szabó: *A tatárjárás*, 35–36.

²⁸ A 'nyelvet fogni' török és mongol kifejezés, ami a török nyelvből a magyarba is átkerült. A kifejezésben a „nyelv” a. m. 'hadifogoly, rabul ejtett ellenség, akitől információkat szereznek'. Vö.: Ligeti Lajos: *Nyelvet fogni*. Magyar Nyelv, 32. évf. (1936) 45–46. A mongol *kelen abqu* kifejezés török megfelelője *til al-* már az Orkhon-i feliratokon is megtalálható. Vö.: Berta Árpád: *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged, 2004. 62., 65. A vonatkozó részek magyar fordítása: uo. 83–84. A törökök hírszerzéssel kapcsolatos hadi műszavairól: Berta Árpád: *A türk hadi műszavak egyik jelentéstani csoportja*. Keletkutatás, 26. évf. (1992) 20–26.

Tokta-beki fia, Kutu és az ojratok közül Kuduka-beki. Ezek négyen mint Dzsamuka előretolt csapatai vonultak felénk. Előreküldött csapataink amazokhoz átkialtoztak, addig kialtoztak, míg besötétedett. Holnap majd megküzdünk egymással – mondván, mindegyikük visszahúzódott, a derékhadhoz csatlakozott, s ott töltötte az éjszakát.”²⁹

A részlet jól mutatja, hogy a mongolok nyilvánvalóan többszintű mélységi felderítést alkalmaztak, amely során az egyes csapatok bizonyos távolságok után úgynevezett „felderítő állomásokat” is létrehoztak. Egyébként a jól szervezett felderítő állomásokról megemlékezik a már említett kínai jelentés is: „A lovas kémek táborában viszont egészen máshogy van, [mint a főtáborban]. A vezér van középen, és körülötte táboroznak a csapatok... A lovakat a táboron belül etetik, hogy egy se szaladjon el. Naplemente előtt főznek. Ezt »tűzhelynek« nevezik. Az éj leszállta után áthelyezik a kémtábor egy olyan helyre, ahol senki sem láthatja, és amely védelmet biztosít az éjszakai támadásokkal szemben. A tűzhelyet viszont otthagyják, ahol előzőleg táboroztak, és reggelig nem távolítják el.”³⁰ Az ellenség területén táborozó kis létszámú mongol hírszerző tehát két dologra figyelt nagyon. Egyrészt, hogy minél mozgékonyabbak maradjanak táborozás közben is, másrészt hollétük eltitkolására. A 13. század előtti nomád népekkel kapcsolatban nincs ilyen pontos leírásunk a felderítők táborának működéséről, ami persze nem zárja ki teljesen annak lehetőségét, hogy ők is alkalmaztak hasonló módszereket. Úgy vélem azonban, ha csak feltételesen is, de kijelenthető, hogy a mongolok esetlegesen egy differenciáltabb mechanizmust vezettek be a felderítésben, mint amit a korábbi nomád népek alkalmaztak. A 13. század eleji mongolok esetében ráadásul nevesíteni is tudjuk a felderítés egyik vezetőjét:

„(183) ...Dzsürcsedejt meg Arkajt pedig előreküldték felderítőként, utánuk mindjárt valamennyien felszedelőzködtek...”

„(185) ...Dzsürcsedejt és Arkajt előreküldték felderítőknek...”³¹

Nem sokkal később, amikor Dzsingisz kán a hadseregét megszervezi, a következőket olvashatjuk:

„(191) ...Azután így rendelkezett: Megbízom Arkaj-kaszart, válasszon magának vitézetet, legyen az ezredesük. Háború idején álljanak hadirendbe, s előttem harcoljanak. Béke idején legyenek nappali testőreim...”

„(226) ...Ezer nappali őrnek, ezer válogatott vitéznek Arkaj-kaszar legyen a parancsnoka; ezek béke idején nappali őrok legyenek, háborúban pedig álljanak elől, és legyenek vitéz bajnokok...”³²

Ha az idézeteket összevetjük, megállapítható, hogy Arkaj-kaszart, egy korábban már kipróbált, felderítési feladatokkal többszörösen megbízott embert emelt ezredesi rangra a kán, és látta el azzal a feladattal, hogy vezesse serege előőrsét. Ez a feladatkör nagy valószínűséggel a mélységi felderítés vezényletét is magában foglalta, így kijelenthetjük, hogy Arkaj-kaszar lehetett a mongolok felderítésének egyik első vezetője. Amennyiben ez az állítás megállja a helyét, az egyben azt is jelenti, hogy egyfajta központosított irányítás érvényesült a mongolok katonai hírszerzésében.

Mint az a fentiekből kiderült, a 13. századi mongolok igen kifinomult hírszerzéssel rendelkeztek mind stratégiai, mind pedig taktikai szinten. Néhány jel továbbá arra utal, hogy nemcsak átvették és folytatták nomád elődeik módszereit a hírszerzésben, hanem megújították, illetve finomították is azokat.

²⁹ Ligeti: *A mongolok titkos története*, 43–44.

³⁰ Liu Mau-tsai: *Die chinesischen Nachrichten*, 185.; B. Szabó: *A tatárjárás*, 37.

³¹ Ligeti: *A mongolok titkos története*, 62–63.

³² Ligeti: *A mongolok titkos története*, 66, 87.

A mongol postahálózat

A mongolok nemcsak a világtörténelem legnagyobb kiterjedésű szárazföldi birodalmát hozták létre a 13. században, hanem a saját koruk legfejlettebb kommunikációs rendszerét is. Annak ellenére, hogy az elmúlt másfél évszázad során a Mongol Birodalommal foglalkozó munkák mennyisége szinte átláthatatlanra duzzadt, a mongol postára vonatkozóan eddig igen kevés kutatási eredmény született. A teljes birodalmat behálózó postahálózat egészéről monografikus igényű mű mindezidáig egyáltalán nem készült. Csupán két, kifejezetten a postarendszerrel kapcsolatos szakmunka született, s ezek a birodalom egy-egy *ulusán* belül (a Yuan-dinasztia uralta Kína és az Ilhanida Irán) vizsgálták a postát.³³ Sem a birodalom rövid ideig fennállt egysége alatti időszak postahálózatáról nem született monografikus munka, sem az egyes utódállamokban továbbműködő postaszolgálatok összehasonlító elemzése nem történt meg napjainkig. A korabeli postahálózat jelentőségét ugyanakkor jól mutatja, hogy csaknem valamennyi, a Mongol Birodalom történetével általánosságban foglalkozó vagy annak adóztatási rendszerét, esetleg adminisztratív berendezkedését feldolgozó munkában hosszabb-rövidebb formában megemlíti azt.

A mongol postahálózat eredete hosszas viták tárgya volt. A kutatás korai szakaszában főleg a nyelvészek között folyt vita az ótörök *yam*, illetve a közép mongol *jam* szavak eredetét illetően. Nyelvészeti szempontból végül Doerfernek sikerült lezárnia a vitát, miután bebizonyította, hogy a fent említett szavak minden valószínűség szerint kínai eredetűek.³⁴ Ugyanakkor Silverstein munkájában rámutat, hogy egy szó eredete nem feltétlenül jelent egyet a teljes postahálózat eredetével. Három olyan okot is felsorol, amiért véleménye szerint félrevezető a mongol postahálózatot Kínából eredeztetni. Ezek közül az első érve, hogy már a legkorábbi időkben ismerték a sztyeppén a hírvivőket,³⁵ akik leveleket vittek. A második, hogy azok az egyezések, amelyek direkt hatásra utalhatnak, nem olyan meggyőzőek, mint amilyenek elsőre látszanak. Az egyik ilyen kérdés a kínai *p'ai-tzu* és a mongol *pajja* szavakkal kapcsolatos probléma.³⁶ Bár a mongol szó formájában és jelentésében hasonlít a kínai kifejezésre, azonban a sztyeppé vidékén véleménye szerint már századokkal korábban

³³ Olbricht, Peter: *Das Postwesen in China unter der Mongolenherrschaft im 13. und 14. Jahrhundert*. Wiesbaden, 1954.; Silverstein, Adam J.: *Postal Systems in the Pre-Modern Muslim World*. Cambridge, 2007. (a vonatkozó bibliográfiát lásd: 194–208.).

³⁴ A vitát részletekbe menően mutatja be és saját álláspontja mellett igen meggyőzően érvel: Doerfer, Gerhard: *Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen*. Bd. 4. Wiesbaden, 1975. 115–118.

³⁵ Meg kell jegyezni, hogy a hírvivők alkalmazása önmagában nem tekinthető bizonyítéknak egy szervezett postahálózat létezésére. Ugyanakkor Silverstein nem utal sem arra a kínai forrásban fennmaradt adatra, miszerint a türkök átvették volna a postahálózat rendszerét tőlük (*Die chinesischen Nachrichten*, 364.), sem Tamīm ibn Baħr útibesámolójára, ami bizonyítékként szolgál arra, hogy az Ujgur Kaganátus területén a 9. század elején működött egyfajta postahálózat. Minorsky, Vladimir: *Tamīm ibn Baħr's Journey to the Uyghurs*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. 12. (1948) 275–305.

³⁶ 'signboard, shop-sign, mark' (Lessing, D. Ferdinand (ed.): *Mongolian–English Dictionary*. Bloomington, 1973. 648.). Többek között a postahálózat használatára feljogosító *pajak* részletes leírását adja: Baohai Dang: *The Paizi of the Mongol Empire*. Zentralasiatische Studien, 31. (2001) 31–62.; Bahoai Dang: *The Paizi of the Mongol Empire (Continued)*. Zentralasiatische Studien, 32. (2002) 7–10.; továbbá: Atwood, Christopher P.: *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. Bloomington, 2004. 433–434.

is létezett ilyen eszköz.³⁷ Másik megállapítása szerint a *yam* szó egy 8. századi judeo-perzsa közép-ázsiai dokumentumban már szerepel 'hírvívő' jelentésben. Mindehhez hozzátesszi még, hogy az *ulay-a(n)*³⁸ kifejezés közép-ázsiai eredetű. A harmadik ok, ami miatt szerinte nem biztos a mongol posta kínai eredete, az, hogy az eltérő topográfiai viszonyok miatt nem vehették át változtatás nélkül a kínai rendszert. Mindezekkel együtt úgy véli, a kínai postahálózat (*li* vagy *yi*) részben mintául szolgálhatott a mongolok számára.³⁹ Összességében tehát elmondható, hogy a mongol postahálózatnak voltak belső-ázsiai előzményei is, de vélhetően nagy hatást gyakorolt rá a kínaiak által kialakított rendszer is.

Adam J. Silverstein könyvében vázlatosan foglalkozik a mongol postahálózat működésével és az azt érintő reformokkal is. Úgy véli, már Dzsingisz uralkodása alatt működhetett néhány régióban a mongol posta. Felhívja a figyelmet *Chang Chun* buddhista szerzetes 1220 és 1224 közötti utazásának leírására, melynek alapján megállapítható, hogy egyes területeken már biztosan volt postaszolgálat.⁴⁰ A *yam*-rendszer létrehozását pedig az 1218-as kurultájhoz köti. A szakirodalomban korábban megjelent,⁴¹ illetve Dzsuvaini által is megerősített időpontokat (1229 és 1234) már a meglévő rendszer átszervezésének gondolja Morgan nyomán.⁴² A Möngke uralkodását megelőző időszak *yam*-rendszeréről elmondható, hogy a 13. század közepére biztonságos út vezetett Európától Kínáig a *pax mongolica*-nak köszönhetően. Ez volt a premodern világ legnagyobb kiterjedésű postahálózata, amelyet a nyugati utazók beszámolóinak és a ránk maradt belső forrásoknak köszönhetően már jobban is ismerünk.

Olbricht nyomán Allsen az egész birodalomban működő postahálózatot alapvetően három részre osztja: *morin jam* (kínai: *mo-lin* illetve *mu-lian*), azaz a 'lovas posta' ('*Pferdepост*'); *tergen jam* (kínai: *tie-li-kan* vagy *tie-li-wen*), azaz 'kocsis posta' ('*Wagenpost*'); *narin jam* (kínai: *na-lin* vagy *na-lian*), azaz 'titkos posta' ('*Geheimpost*'), ami csak a sürgős katonai ügyekben volt használható.⁴³

Arról, hogy milyen gyorsan lehetett haladni ennek a kifinomult postahálózatnak a segítségével, eltérő adataink vannak. Rossabi állítása szerint a kínai területeken egy követ akár napi 250 kilométert is megtehetett a postaszolgálat használatával. Ezen véleményét valószínűleg Marco Polo beszámolójára alapozza.⁴⁴ Ugyanakkor Rubruk azt írja, hogy egy nap alatt a Volga és a Karakorum közti sík terepen a Párizs–Orleans távot (100–110 km)

³⁷ Ezt a megállapítását Silverstein Apollónios Tyaneus Kr. u. 1. századból szóló beszámolójára alapozza. Silverstein: *Postal Systems*, 143.

³⁸ 'relay horses; relay transportation' (Lessing: *Mongolian-English Dictionary*, 869.) „A technical term for a horse used for carrying goods or riding, more particularly a horse for hire and a post horse. The specific meaning seems to be that it is one of a string of horses available for hire or use, and it may originally have meant a string of horses rather than a single animal, but if so this meaning became obsolete very early.” (Clouston, Gerald: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford, 1972. 136.).

³⁹ Silverstein: *Postal System*, 142–144.

⁴⁰ Waley, Arthur (trans.): *Ch'ang Ch'un: The Travels of an Alchemist*. London, 1931. (n. v.)

⁴¹ Olbricht: *Postwesen*, 41–42.

⁴² Silverstein: *Postal System*, 144–148.; vö.: Morgan, David: *Reflections on Mongol Communications in the Ilkhanate*. In: Hillenbrand, Carole (ed.): *Studies in Honour of C. E. Bosworth*. Vol. 2. Leiden, 2000. 375–385. (n. v.)

⁴³ Olbricht: *Postwesen*, 45.; Allsen: *Mongols as vectors for cultural transmission*, 144.

⁴⁴ Rossabi, Morris: *The reign of Kubilai khan*. In: Twitchett, Denis – Fairbank, John K. (eds.): *The Cambridge History of China*. Vol. 6.: *Alien regimes and border states*, 907–1368. Cambridge, 2008. 450.; Vajda Endre (ford.): *Marco Polo utazásai*. Budapest, 2003.² 209.

tudták megtenni.⁴⁵ A leírásban megadott napirendjüket figyelembe véve Spuler úgy véli, hogy az utazó túlbecsülhette a megtett napi távolságot.⁴⁶ Érdekes kérdéseket vet fel, ha Rubruk adatait összevetjük Plano Carpini beszámolójával, amikor Korezától, a mongolok nyugati határterületeinek őrzésével megbízott vezértől (akinek a szállása valahol a Dnyeper nyugati partján volt) Batu kán Volga folyó deltavidékén levő udvarába mentek, a következőket írta az útról: „Nagybőjt első vasárnapjára következő hétfőn⁴⁷ útnak indultunk Batuhoz. Mindig annyit mentünk előre, amennyit csak a lovak ügetésben meg tudtak tenni, mert úgyszólván minden nap háromszor-négyszer friss lovakat kaptunk; és lovagoltunk reggeltől éjszakáig, sőt igen gyakran éj idején is, de még így se sikerült a nagyhetet megelőző szerdánál⁴⁸ korábban odaérnünk.”⁴⁹

Carpini tanúsága szerint tehát a körülbelül 1100 kilométeres távolságot mintegy harmincnégy nap alatt tették meg. Ez azt jelentené, hogy naponta átlagosan körülbelül mindössze 29 kilométert haladtak volna folyton váltott, friss lovakkal. Mint láthatjuk, csak az imént elemzett néhány forrás és adat áttekintése is igen különböző eredményeket hozott. A látszólagos ellentmondásokat némileg enyhíti, hogy a forrásokból jól kitűnik, a postahálózatnak különböző funkciói voltak, illetve igen különböző terep- és éghajlati viszonyok között kellett a híreket és embereket szállítania. Így egy sürgős levél vagy hír mielőbbi átadása érdekében természetesen jóval nagyobb sebességet is képes volt produkálni a mongol postahálózat, mint amikor követek vagy kereskedők használták azt. A különböző forrásokban fennmaradt adatok kiterjedtebb és behatóbb elemzésével, valamint a hosszú távú lovaglás gyakorlatát alaposan ismerő szakértők bevonásával, úgy vélem, igen érdekes további eredményekre lehetne jutni ebben a résztemában is.

Szintén Marco Polo híres leírásából ismerjük a mongolok által uralt kínai területeken alkalmazott futókat: „Tudnotok kell, hogy a Nagy Kán parancsára a postaházak közt minden három mérföldön egy kis, körülbelül negyven házból álló majorság található, ahol a császár kengyelfutói laknak. Ezeknek a futároknak mindegyike széles övet visel, tele-tüzdelve csengettyűkkel, és míg egyik állomástól a másikig három mérföldet futnak, megszire hallani csengésüket. Mikor a király kengyelfutóval akar levelet küldeni, átadja egy ilyen futárnak, aki száguldva eliramodik vele, de nem fut tovább három mérföldnél, vagyis egyik majorságtól a másikig. Társa a harmadik mérföld végén már messziről hallja a csengettyűket, s haladéktalanul felkészül, hogy hasonlóképpen felszerelve tovább futhasson. Mikor találkoznak az állomáson, az új futár átveszi az üzenetet, s egyúttal menetlevélként egy papírdarabot kap az írnoctól, aki éppen ezért állandóan kéznél van.”⁵⁰ A futók alkalmazása a postaszolgáltatásban vélhetően kínai eredetű volt, mivel a sztyepei viszonyok között

⁴⁵ Györffy: *Napkelet felfedezése*, 151.

⁴⁶ Spuler felsorolászerűen megemlíti az Aranyhorda területén működő postaszolgálat tisztségviselőinek az elnevezését is, valamint hozzáteszi, hogy lovak mellett a terepviszonyoktól függően tevéket, ökröket, illetve kutyaszánokat is használtak a postahálózatban. Azt is leírja, hogy a postaszolgálat a folyókon is üzemelt. Megemlíti, hogy Saraytól Sarayčuig tíz nap alatt lehetett hajón eljutni. Spuler, Berthold: *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223–1502*. Leipzig, 1943. 411. A Yüan-dinasztia uralta Kínában üzemeltetett postahálózatban használt állatokról és járművekről Rossabi is megemlékezik. Rossabi: *The reign of Kubilai khan*, 450. A Marco Polonál szereplő lovakra vonatkozó adatok nyilvánvalóan túlzások. *Marco Polo utazásai*, 206.

⁴⁷ 1246. február 26.

⁴⁸ Április 4.

⁴⁹ Györffy: *Napkelet felfedezése*, 96.

⁵⁰ *Marco Polo utazásai*, 208.

ezt a módszert nem lehetett alkalmazni. Valószínűleg Gazan is a Yüan-dinasztia uralta Kína mintájára rendszeresítette reformjai során az Ilhanida Irán postaszolgálatában a futókat.⁵¹

Általánosságban tehát elmondható, hogy a mongolok a 13. században – korábbi mintákra alapozva – létrehozták saját koruk legkiterjedtebb, legdifferenciáltabb és vélhetően leggyorsabb információ-továbbító kommunikációs rendszerét. Úgy gondolom, nem lehet eléggé hangsúlyozni annak a ténynek a fontosságát, hogy milyen jelentős előnyhöz juttatta a mongolokat ez a korszakukban egyedülálló rendszer.⁵² Mint azt már fentebb említettem, az idegen országok követői is ezt a hálózatot használták a birodalomban való utazásaik során. Ily módon a rendszer nemcsak az információk gyors továbbítását szolgálta, hanem az idegen diplomatákat is megakadályozta abban, hogy releváns információkat szerezzenek a birodalom stratégiailag fontos kérdéseiről.

Úgy vélem, összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy az információszerzésnek, az információáramlásnak és az ellenfél dezinformálásának meghatározó szerepe volt a Mongol Birodalom kialakulásában és működésében. Ugyanakkor az előbbiekben tárgyalt három nagyobb témakör vázlatos áttekintése is bizonyítja az információ-történeti megközelítés létjogosultságát. Azt gondolom, az eddig bemutatott adatok alapján kijelenthetjük, hogy a mongolok saját korukban egyedülálló módon kezelték az információkat: saját maguk számára rendkívül gyors információáramlást tettek lehetővé, míg az ellenségeiket (illetve potenciális ellenségeiket) meg tudták akadályozni abban, hogy róluk részletes ismereteket szerezzenek. Mindezek fényében talán e rövid cikkel is bizonyítjuk, hogy a mongolok sok szempontból igen tudatosan viszonyultak az információhoz, s hogy sikereik egyik fontos elősegítője volt magas szintű „információgazdálkodásuk”. Úgy tűnik, a mongolok hatékonyságának egyik meghatározó eleme volt, hogy a saját sztyepei, nomád hagyományait információs szempontból is kiválóan tudták egyeztetni a letelepült népek rendszereivel (lásd a kínai postahálózat példáját), sőt mi több, kreatívan újra tudták formálni az ezekből alkotott elegyet, így új értékeket és minőséget teremtve.

A kutatás a továbbiakban több irányban is folytatható. Egyfelől a jelen cikk elején felvett további, információ-történeti szempontból érdekes kérdések feldolgozása jelenthet előrelépést, másfelől a kutatás következő szakaszában érdemesnek látszik kísérletet tenni különböző adataink számszerűsítésére, aminek segítségével még plasztikusabbá lehetne tenni a Mongol Birodalmon belüli információáramlási mechanizmusokat ábrázoló képünket. Gondolok itt például a postahálózat által elérhető haladási sebességek részletes rekonstrukciójára s ennek kapcsán a hírek terjedési sebességének vizsgálatára.

Mindazonáltal szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az információ-történeti megközelítés nem formálja át alapjaiban a Mongol Birodalom kialakulásáról alkotott eddigi képünket, azonban a hangsúlyok áthelyezésével sokkal jobban árnyalhatjuk, illetve színesíthetjük az eseményekről a korábbiakban kialakított véleményünket.

⁵¹ Silverstein: *Postal System*, 160–161.

⁵² Azt, hogy maguk a mongolok milyen fontosnak tartották a postahálózatot, jól mutatja, hogy a *Mongolok titkos története* utolsó caputjában, amikor Ögödej kán felsorolja az uralkodása alatt végrehajtott jó cselekedeteit, a postarendszer létrehozását a második helyen említi. Ligeti: *A mongolok titkos története*, 115.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

A középkori szőlőművelés és borkereskedelem információ-történeti vizsgálatának lehetőségei*

Az információ-történelem elméleti kereteinek kialakítása és lehetőségeinek felmérése – noha az irányzat egyáltalán nem számít már újnak sem az egyetemes, sem a magyar kutatásban – a magyar történettudomány berkein belül jelenleg is folyik.¹ A korai újkorból fennmaradó és azután keletkező hazai forrásanyag már remek lehetőségeket teremt az információ-történeti szempontú vizsgálatokra, de a középkori oklevelek ilyen jellegű hasznosítása sem tűnik teljesen reménytelen küldetésnek.²

A középkori hazai forrásadottságok egyik jól ismert sajátossága, hogy a fennmaradt oklevelek legjelentősebb része birtok-, illetve perjogi tematikában keletkezett. Ennek ellenére számos olyan irat is vallatóra fogható ebből a korszakból, amely az információáramlás metódusára és mindennapi jelentőségére nézve is fontos adatokat tartalmaz. Példaképpen most ezeknek csupán egyetlen – ám legfontosabb – csoportját említeném meg, a közösségek (leginkább városok) és magánszemélyek levelezése során keletkező írásos emlékeket.³

Az előbbi típusra kitűnő például szolgálnak az Eperjes város középkori korpuszában fennmaradt, különféle eredettel bíró levelek, amelyek igen változatos témákban íródtak.

* A tanulmány elkészítését az OTKA PD 78132 számú pályázata támogatta. A jelen dolgozat a Hajnal István Kör 2009. évi Miskolcon megrendezett információ-történeti konferenciáján elhangzott „Az információáramlás és az írásbeliség szerepe a középkori szőlőművelésben és borkereskedelemben” címet viselő előadás jelentősen kibővített változata. Ezúton szeretném megköszönni Koszta László és Z. Karvalics László hasznos tanácsait és észrevételeit.

¹ Az információ-történeti irányzat elméleti alapvetésére lásd Z. Karvalics László: *Bevezetés az információ-történelembe*. Budapest, 2004.; Z. Karvalics László: *Információ, társadalom, történelem*. Budapest, 2003.

² Lásd erre a következő két tanulmánykötetet: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. (Studia Agriensia 20.). Eger, 1999.; Z. Karvalics László – Kis Károly (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*. Budapest, 2004. A középkori forrásanyag információ-történeti vizsgálati lehetőségeire nézve módszertani szempontból is fontos munka Novák Veronika: *Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén* (Budapest, 2007.) című műve, amely változatos források felhasználásával (királyi rendeletek, városi hatósági iratok, kegyelemlevelek, különféle elbeszélő források, bírói iratok, prédikációk, követjelentések, leltárak stb.) mutatja be, hogyan kell egy meghatározott közösséggel kapcsolatos dokumentumok sorát információ-történeti szempontok alapján szisztematikusan kiértékelni. Újabbán Pósnán László foglalkozott hasonló részletességgel a középkori információáramlás kérdésével. Pósnán László: *Hír-áramlás és információ-terjedés a Német Lovagrend államában*. Századok, 146. évf. (2012) 2. sz. 405–415.

³ A magánlevelek (*missilisek*) jelentősebb számban a 14. században jelentek meg a forrásokban. Szentpétery Imre: *Magyar oklevéltan*. Budapest, 1930. 243–244. A 15. századra láthatóan már a városi és mezővárosi polgárság körében is egyre általánosabbnak volt tekinthető a használatuk.

Található itt többek között Miksa római király által a városnak magyar királlyá választása érdekében írt küldemény, Lőcse tanácsa által a városnak címzett s a közös Budára utazás megszervezése érdekében írt levél, a tárnokszéki ülnökök Budára küldését sürgető tárnokmesteri parancslevél, illetve olyan is, amelyben a környékbeli Szacsur község bizonyos elfogott személyek szabadon bocsátását követeli a településtől.⁴ Amennyiben pedig más városok (Bártfa, Pozsony, Sopron stb.) fennmaradt levéltári anyagában néznénk szét, ugyanezzel a sokszínűséggel találkozhatnánk.

A magánlevelekkel kapcsolatosan egyes nagybirtokos családok levelezését érdemes elsősorban megemlíteni. Ilyen többek között a Várdai család, amelynek művelt, sokszor érseki vagy püspöki címetek viselő tagjai gyakori levélváltás során tartották a kapcsolatot egymással magánügyeikben, de hivatalos dolgaik révén másokkal is rendszeresen leveleztek. A családhoz köthető ilyen jellegű források száma minimálisan is több tucatnyi lehet. Kértek levélben lovat (Várdai Pál, 1516), beszámoltak testvérnek küldött pénzről (Várdai Ferenc, 1524), intézkedtek a testvér kanonokká kinevezése ügyében (ugyanő, 1517), megemlékeztek a királyhoz történő utazásukról (Várdai Aladár, 1487), vagy meghívták testvérüket a karácsonyi ünnepekre (Várdai Mátyás, 1486).⁵ A magánlevelek a középkor végén azonban már nem kizárólagosan a nemesség műveltebb rétegét jellemezték, hanem – a már korábban is gyakran írástudó városi polgárság mellett – a jobbgátság is mind nagyobb számban levelezett a különféle ügyekben. A levelek azért is jelentenek remek forrásbázist az információ-történeti kutatás számára, mert konkrét tényközlési feladatuk mellett olykor mellékesen megjegyzett híreket, esetleg „pletykákat” is tartalmazhatnak, így például előfordul, hogy – mint fontos, mindenkire tartozó információt – közlik a király nemrégiben bekövetkezett halálának hírét, de beszámolhatnak esküvőről is, sőt a környékbeli rablók portyázási területeit és főhadiszállásukat is megemlítik néha.⁶ Éppen ezek az „apróságok” azok, amelyek a középkori magánlevelezést igazán fontossá és egyben érdekessé is teszik a kutató számára.

A középkori hazai forrásanyagon végezhető információ-történeti vizsgálatok lehetőségét ezúttal a szülő és a bor kapcsán szeretném bemutatni, mégpedig főleg az okleveles írásbeliséggel – mint az információ megőrzésnek és az információ-továbbításnak a korban legfontosabb eszközével – összefüggésben. Maga az oklevél – a hazai sajátosságok miatt – ugyan alapvetően birtok-, politika- és jogtörténeti jellegű forrásnak tekinthető, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy funkcionális értelemben a korban legfontosabb írás- és „adathordozó” is volt egyúttal, amely a hordozott információ révén szervesen kapcsolódott a középkori társadalom mindennapjaihoz. Fontos hangsúlyozni, hogy az oklevél nem pusztán egy elvont, az érintettektől valójában távol álló, elvi jelentőségű adatot, információt, tényt hordozott, hanem birtoklója számára egyben a mindennapok racionalitását is jelentette. Így például a birtokperек során a birtokjogi jellegű iratok, a borkereskedelem kapcsán pedig a különféle kereskedelmi kiváltságok szervesen kapcsolódtak a hétköznapi emberi tevékenységhez, azok kereteit alapvetően meghatározták, a boldogulás és érdekérvényesítés (az em-

⁴ Iványi Béla: *Eperjes Szabad Királyi Város Levéltára 1245–1526*. Szeged, 1931. 659. sz., 726. sz., 883. sz., 948. sz.

⁵ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 47142, DL 82641, DL 82477; Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukacsics Pál (szerk.): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. 1-12. köt. Pest, Budapest, 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) XII. 267. sz., XII. 258. sz.

⁶ Iványi Béla: *Bártfa Szabad Királyi Város levéltára 1319–1526*. 1. kötet. 1319-től 1501-ig. Budapest, 1910. (a továbbiakban: Bártfa I.) 351. sz., 1935. sz. és 574. sz.

lített esetekben a biztos birtoklás és a zavartalan, profitot hozó kereskedelem) fontos eszközei, biztosítékai voltak.

A következőkben azt próbálom felvázolni, hogy a szőlőbirtok alapításának elhatározásától vagy megszerzésétől annak megművelésén, az adózáson és a termelés szervezésén át egészen a bor eladásáig milyen jellegű források keletkezése, megőrzése, bizonyításra vagy egyszerű emlékeztetésre való felhasználása volt szükségszerű, és ezek hogyan kapcsolódtak a szőlőbirtokos és a borkereskedő mindennapjaihoz, azaz hogyan szolgálták a termeléssel és kereskedelemmel kapcsolatos hétköznapi információ-megőrzés és információcsere feladatát. Ezek az oklevelek nem melleleg egyfajta művelődéstörténeti küldetést is betöltöttek: a középkor végén egyértelműen szerepet játszottak ugyanis az írásbeliség szélesebb társadalmi körökben történő elterjesztésében és a magyar nyelvű oklevéladási gyakorlat kialakításában is. A szőlővel és borral kapcsolatos oklevelek és egyéb írásos emlékek gyakorlati jelentősége mellett – a problémafelvetés szintjén – a szőlőművelést meghatározó mezőgazdasági ismeretek európai viszonylatban megfigyelhető áramlására és ennek magyarországi megnyilvánulásaira, valamint a borkereskedelem információcsereben betöltött nagy szerepére, az egyes tájegységek és országok közti „információs híd” létrehozására is ki szeretnék majd térni. Ugyanígy röviden szót ejtek majd a középkori, szőlőkkel és borral kapcsolatosan keletkezett gazdasági jellegű források adatszerkezetéről is, ami szintén az információ-történet egyik markáns kutatási terepének számít.

A szőlővel és borral összefüggő, információt rögzítő és közlő írásos forrásaink alapvetően két csoportot alkotnak. Egyik felük a szőlő birtokjogával, a művelés körülményeivel, gazdasági háttérrel és az adózással áll kapcsolatban. A másik csoport a borkereskedelemről, az árucsere megszervezéséről, a kereskedelmi kiváltságokról és az üzleti kapcsolatokról nyújt számunkra információkat.

A magyarországi szőlőművelés már a korai Árpád-korban jelentékeny méreteket öltetett, igazi fellendülése pedig forrásaink alapján a 13. századtól következett be.⁷ Ennek megfelelően szőlőbirtokokra, azok megművelőire és a borral folytatott kereskedelemre vonatkozó oklevelek már a 11. századtól aránylag rendszeresen felbukkannak. Igaz, kezdetben a szőlő és a szőlőművesek főként mint az összeírások és adománylevelek egyszerű, egyáltalán nem részletezett szereplői tűnnek csak fel a forrásokban. Anélkül, hogy tömegével sorolnánk fel az ezzel kapcsolatos és amúgy is jól ismert adatokat, csupán két idevágó, korai oklevelünket szeretném megemlíteni: így már a tihanyi apátság 1055. évi alapítólevelében vagy az 1138. évi dömösi összeírásban is több szőlőt, illetve szőlőművest említettek hasonló kontextusban.⁸

A különféle szakmákhoz kapcsolódó technológiák földrajzi terjedése, a mezőgazdasági és ipari jellegű szaktudás közvetítésének, átadásának és átvételének módszere egyértelműen az információ-történelem vizsgálati keretei közé tartozik. Így az a fontos kérdés is, hogy a nomád vagy félnomád életmódot folytató honfoglaló magyarság vajon pontosan kinek a közvetítésével, mikor és hol sajátíthatta el a szőlőműveléssel kapcsolatos ismereteket. Nyelvészeti adatok alapján a kutatás jelenlegi állása alapján úgy tűnik, hogy a magyarok a szőlőkultúrát vándorlásuk során legkésőbb a Kazár Birodalomban, a török nyelvű népekkel

⁷ A magyarországi szőlőművelés középkori történetére lásd Belényessy Márta: *Szőlő- és gyümölcs-termelésünk a XIV. században*. Néprajzi Értesítő, 37. évf. (1955) 11–30.; Égető Melinda: *Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez*. Ethnographia, 91. évf. (1980) 53–78., illetve általános tájékoztató jelleggel Feyér Piroska: *A szőlő- és bortermelés Magyarországon (1848-ig)*. Budapest, 1981.

⁸ *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis I–XI*. Stud. et op. Georgii Fejér. Buda, 1829–1844. I. 388. és II. 94.

való érintkezés során már átvehették vagy legalábbis megismerték, mivel ennek szókinccse a magyar nyelvben (*szőlő, seprő, szűr, bor, csiger* stb.) egyértelműen bolgár-török eredetre megy vissza. Ugyanakkor a Dunántúl területén, azaz a korábbi Pannóniában a római szőlőművelés kései hatása is érvényesülhetett a honfoglalás időszakában, és tovább alakíthatta a magyarság szőlőkultúráját.⁹

A megtelepedés után a magyar szőlőművelés európai jellegzetességeket épített magába, amelyek közvetítésében a hazánkba érkező különféle nyugati, leginkább francia-vallon elemek játszották a legfontosabb szerepet.¹⁰ Az információátadásban, a tudásanyag továbbításában egyrészt a Magyarországra betelepülő hospesek,¹¹ másrészt a nyugati származású klerikusok, főként a ciszterciek vettek részt. A nyugati telepések közül ebből a szempontból a legfontosabb csoportot egyértelműen a *latinus* népesség jelentette, akik a legtöbb esetben francia vagy wallon eredettel rendelkeztek. A latinok az ország egész területén megjelentek Fehérvártól a Szepességen át egészen Erdélyig, és egyáltalán nem véletlenül Magyarország három jelentős bortermező vidékén is nagy számban és jól adatolhatóan voltak jelen. Az egyik ilyen jellegzetes régió a későbbi Hegyalja, azaz Patak és környéke, a másik az ettől nem messze található Eger-völgy, míg a harmadik a szerémségi Nagyolaszi és térsége volt.¹² Szőlőművelő tevékenységüket, az új ismeretek közvetítésében játszott jelentős szerepüket a szakirodalom is rendszeresen hangsúlyozza.¹³ Tény, hogy a szőlőművelésre utaló források adott területen történő megjelenése és az említett régiók wallonokkal történő benépesítése időben többé-kevésbé egybeesett, ahogy egyes szőlőfajták, például a furmint is

⁹ A szakirodalomban teljes az egyetértés a magyar szőlőművelés bolgár-török eredetével kapcsolatban. Fodor István: *Verecke híres útján...* Budapest, 1980. 181.; Csorba Csaba: *Árpád népe*. Budapest, 1997. 36-; Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 2000. 440-; Feyér: *A szőlő- és bortermeles* 11-19-; Égető Melinda: *Szőlőművelés*. In: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)* Budapest, 1994. (a továbbiakban: KMTL) 656. stb.; A római előzményekhez lásd például Lichtneckert András: *A Balatonfüred-Csopaki borvidék története*. Veszprém, 1990. 13-16.

¹⁰ Az irtástérületek kiválasztása, a metszési mód, az új szőlőfajták megjelenése, a borkészítés és tárolás technológiája együttesen fémjelzi ezt a francia „vonalat”. A kérdést sokoldalúan és meggyőzően tárgyalja Csoma Zsigmond: *Történeti-ökológiai és történeti-néprajzi gondolatok a magyarországi középkori francia-vallon szőlő- és borkultúráról*. *Studia Carolinensia*, 7. évf. (2006) 3-4. sz. 389-400.

¹¹ A hospes kifejezés definíciójára, jelentésének az egyes időszakokban bekövetkező változására lásd Fügedi Erik: *A befogadó: a középkori magyar királyság*. *Történelmi Szemle*, 22. évf. (1979) 355-376. 23. jegyzet.

¹² Bárcai Géza: *A középkori wallon-magyar érintkezésekhez*. Századok, 71. évf. (1937) 399-416.; Györffy György: *A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése*. In: Kralovánszky Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor*. (István Király Múzeum közleményei 14.) Székesfehérvár, 1972. 37-44-; Székely György: *A székesfehérvári latinok és a wallonok a középkori Magyarországon*. In: Uo. 45-72. Az Eger-völgy liege-i eredetű wallonjaira lásd még Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. (Dél-Alföldi évszázadok 14.) Szeged, 2000. 108.

¹³ Lásd erre például Szabics Imre: *Vallonok*. In: KMTL 709-710.; Kristó Gyula – Takács Miklós: *Szerémség*. In: KMTL 642-643.; Feyér: *A szőlő- és bortermeles* 22-23., 26-27.; Balassa Iván: *Tokaj hegyalja szőlője és bora*. Tokaj, 1991. 28-30.; Laszlovszky József: *Földművelés a késő középkori Magyarországon*. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2008. 72. (a továbbiakban: *Gazdaság és gazdálkodás*)

szinte bizonyosan a francia nyelvterületről kerülhetett Magyarországra, tehát a latinok honosíthatták meg idehaza.¹⁴

A másik fontos, a szőlőkultúra terjesztésében tevékeny telepese népcsoport a németség volt, amely több területen is – így például a Szepességben vagy Erdélyben – a latinokkal keveredve talált új otthonra. Az erdélyi százszok szőlőtermesztésben játszott szerepéről a szakirodalom hasonlóan vélekedik, mint a latinok esetében.¹⁵ A németek azonban nemcsak Erdélyben, hanem például Pozsonyban és Abaúj megyében is meghonosíthatták a magukkal hozott szőlőművelési ismereteket.¹⁶

Sajátos, információtörténeti szempontból is lényeges fejlemény, hogy a korábban idegen impulzusokat befogadó magyar bortermelés a 15. századra már egyben kibocsátóvá is vált. Az elterjedt hagyomány szerint ugyanis Stefan cel Mare moldvai fejedelem a 15. század második felében már Tokajról vitetett szőlőtőkékét és vincellért hazájába.¹⁷

A nyugati hospesek mellett volt egy másik, szintén idegen származású társadalmi réteg az Árpád-kor Magyarországon, amely a szőlőműveléssel kapcsolatos információk átadásában komoly szerepet játszott. A monasztikus szerzetesrendek – azon belül is legjellemzőbb módon a ciszterek – bizonyosan már a betelepedésüktől intenzíven foglalkoztak szőlőműveléssel, és a szakirodalomban általánosan elfogadott nézet szerint új módszereket és fajtákat honosítottak meg hazánkban.¹⁸

Amíg a szőlőműveléssel kapcsolatos írásbeliség eleinte általában magával a szőlőbirtoklással és a szőlőt megmunkálók személyével állt összefüggésben, addig a források számának növekedésével a középkor végére már a művelés gazdasági hátterére (költségek, munkaszervezés) és a borkereskedelem lebonyolítására vonatkozó adataink is mindinkább növekvő számban állnak rendelkezésre.

¹⁴ Karácsonyi János: *Furmint*. Magyar Nyelv, 2. évf. (1906) 273–274.; Balassa: *Tokaj hegyalja*, 101–109. De vannak szkeptikus vélemények is a latinok szőlőkultúra-közvetítő szerepére nézve: Szűcs Jenő: *Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom*. Történelmi Szemle, 35. évf. (1993) 21.

¹⁵ Az erdélyi százszok ilyen tevékenysége közismert. Kristó Gyula: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged, 2002. 233.; Feyér: *A szőlő- és bortermelés*, 23.

¹⁶ Feyér: *A szőlő- és bortermelés*, 30; Abaúj megyében ilyen terület volt például a vizsolyi ispánságon belül Gönc, amelynek igen lassan asszimilálódó német lakossága már a kezdetektől szőlőt termelt, a középkor végére pedig bizonyíthatóan elsősorban borkereskedelemből élt. Iványi Béla: *Gönc szabadalmas mezőváros története*. H. n., 1926. 13–14. A szőlőtermesztésben, a szőlőkultúra terjesztésében játszott szerepet bizonyíthatja az is, hogy nyelvészeti jellegzetességek alapján a muskotályszőlő valószínűleg német közvetítéssel kerülhetett Itáliából Magyarországra. Balassa: *Tokaj hegyalja*, 112–114.

¹⁷ Feyér: *A szőlő- és bortermelés*, 56.

¹⁸ A ciszterek magyarországi történetének legújabb, lényegre törő összefoglalása: Hervay F. Levente Ocist.: *Ciszterciek a középkori Magyarországon*. In: A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában. Szerk. Guitman Barnabás. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 5.) Piliscsaba, 2009. 270–276.; a szőlőművelés első meghonosítása a ciszterciek körében a rendi hagyomány szerint a 12. századi claravallisi apátságban történt, majd innen a többi kolostorban is elterjedt. A magyarországi ciszter intézményekben a 12–13. században tömegével bukkannak fel a különböző, adományként kapott, illetve saját alapítású szőlőbirtokok. Az új fajok elterjesztését a magyar és a franciaországi rendházak közötti intenzív kapcsolat és a rendszeres kölcsönös látogatások segíthették elő, az új tőkék ilyen alkalmakkor kerülhettek hazánkba. Kalász Elek: *A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban*. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 5.) Budapest, 1932. 91–93.; Feyér: *A szőlő- és bortermelés*, 24–25; A szőlőkultúra-importra utalt újabban többek között F. Romhányi Beatrix: *Kolostori gazdálkodás a középkori Magyarországon*. In: *Gazdaság és gazdálkodás* 407–408.

Az ilyen információk tehát az Árpád-kor folyamán – a fennmaradt oklevelek számával párhuzamosan – folyamatosan gyarapodtak, s azt lehet mondani, hogy a 14. századra már igen nagy mennyiségű forrás segít bennünket a téma vizsgálatá során. A középkor derekára a szőlők létrehozását, adományozását, cseréjét, adásvételét és zálogba adását általában már kiforrott, precízen megfogalmazott okleveles formában rögzítették, amelybe gyakran belefoglalták az elidegenített szőlőbirtokkal kapcsolatosan felmerülő jogokat és kötelezettségeket is.

Az országos hitelességgel bíró oklevéladó szervek (főként hiteleshelyek) mellett hamosan a helyi oklevéladás (városok, mezővárosok, plébánosok stb.) is egyre inkább kivette a részét az ilyen iratok kiállításából. Sőt, a középkor végére a szőlővel és a borral kapcsolatosan fennmaradt források egy igen jelentős részét már pontosan ebben a körben, azaz városi és mezővárosi közösségekben foglalták írásba.¹⁹ A szőlőbirtokok adásvétele a középkor folyamán mind intenzívebbé vált, s így az ingatlanforgalmat rögzítő dokumentumoknak egyre inkább a helyi szinten történő kiállítása tűnt a legkézenfekvőbb megoldásnak.²⁰

Az ügyletek megszorodásának oka alapvetően az volt, hogy megjelent az úgynevezett „hospes jogú szőlőbirtoklás”, s ettől kezdve a szőlőbirtok a nagy munkaerőigénynek és a magas befektetési költségeknek köszönhetően többé már nem képezte a jobbágytelek részét, attól függetlenül lehetett elidegeníteni, csupán az adózás folyamatosságát kellett vele kapcsolatosan biztosítani. Ez azt eredményezte, hogy a főként városi és mezővárosi szőlőhegyeken egyre több idegen (*extraneus*) adta-vette a szőlőket, és egyre inkább megnőtt az írásba foglalandó adásvételek száma.²¹ A források mennyiségét tovább növelte a városi szőlő- és borszámadások elterjedése, valamint a polgárok borkereskedelemmel kapcsolatosan folytatott levelezése is.²²

¹⁹ A városi oklevéladás már a 13. század közepén megindult, a 15. századra pedig már nem csak az „igazi” városokban, hanem a mezővárosokban, sőt a középkor végére falvakban is széles körben elterjedt az oklevelek kiállításának gyakorlata. Szentpétery: *Magyar oklevéltan*, 147., 231–235. A városok oklevéladó tevékenységét egyébként a kor különböző jogi gyűjteményei is rendre elismerték. *Buda város jogkönyve* I–II. Közreadja Blazovich László – Schmidt József. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 17.) Szeged, 2001. II. 418., illetve Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. Tudománytár. Sorozatszerk. Gazda István. Budapest, 1990. 498–499. A mezővárosi oklevéladásra általánosságban lásd Ladányi Erzsébet: *Középkori elemek továbbélése a 16–17. századi hegyaljai oklevéladásban*. In: Kállay István (szerk.): *Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. 1. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése. 1. köt.* Budapest, 1984. 232–237.; Ladányi Erzsébet: *Az oppidum fogalom használata a középkori Magyarországon. Az oppidumok jogélete*. Levéltári Szemle, 42. évf. (1992) 4. sz. 3–12. A falvak oklevéladó tevékenységére: Kubinyi András: *Nemesi szabadság – jobbágyi szabadság. Falusi önkormányzat a késő középkorban*. In: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Budapest, 1999. 245–256.

²⁰ Kisvárdai 1468. évi kiváltságlevele például mind az oklevél-kiállítást, mind pedig a pecséthasználattal kötelezővé tette a helyi magisztrátusnak ingatlanügyletek esetén. Zichy X. 304. sz.

²¹ Az *extraneus* szőlőbirtoklás a 13. századtól terjedt el. Solymosi László: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Budapest, 1998. 147–149. Vö. Makkai László: *A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései (A telkes és „kertes” földhasználat a 13–15. században)*. In: Bodor András – Cselényi Béla – Jancsó Elemér – Jakó Zsigmond – Szabó T. Attila (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Bukarest, 1957. 477–478.

²² A számadások többnyire ott voltak jellemzőek, ahol egy város kollektíven birtokolt szőlőkkel rendelkezett. A legjobb erre a középkori Patak tágabb környékén szőlőbirtokos Kassa, Bártfa és Eperjes példája.

Az idegen települések szőlőiben felbukkanó *extraneusok* nyilvánvaló és logikus módon – csak sajnos igen nehezen adatolhatóan – hozzájárultak a falvak, mezővárosok és városok közötti információcseréhez, rendszeresen beszámolhattak a sokáig csak lokálisan gondolkodó helyi jobbágságnak a „külvilág” fontosabb eseményeiről, és szélesíthették azok ismereteit, formálhatták világgképét. Az *extraneusok* olykor igen nagy távolságban elhelyezkedő szőlőbirtokokat szereztek meg. Már a 14. században feltűnnek például a szegedi és kecskeméti szőlőbirtokosok a Szerémségben, de az esztergomiak is bírnak szőlőket a Balatonfelvidéken, ahogyan a fehérvári polgárok is Somogyban.²³ A középkor végén a bártfai, kaszai és eperjesi polgárok hegyaljai szőlőszerzései illeszkednek leginkább ebbe a sorba.²⁴

Visszakanyarodva a szőlőbirtokokkal kapcsolatosan keletkező és a mindennapokban használt forrásokhoz, a szőlő többféle módon és kondíciókkal mehetett át más tulajdonába vagy használatába. Adományként, csereügylet során, zálogként, adásvétellel, esetleg egy kölcsön fedezeteként. Leggyakoribb formája azonban egyértelműen az adásvétel és az adomány volt. Az ügyleteket gyakran különféle egyedi, az ingatlannal kapcsolatos feltételek is színesíthették. Ilyen szerződések az ország egész területéről nagy számban maradtak fenn, amit néhány jellemző példa révén lehet igazán jól szemléltetni.

1421-ben András váradi püspök a pálosok Várad melletti Szűz Mária kápolnájának közelében fekvő szőlőjét adományozta a kápolnának. 1445-ben Zágráb város oklevelében György fia Ambrus kereskedő adta el vásárolt szőlőjét 15 aranyforintért Miklós kovács fiainak, kikötvén, hogy az évenként esedékes 6 köből mustot a vevő is köteles lesz majd beszállítani. 1451-ben Újhely város tanácsa előtt Leleszi Tamás litteratus, aki korábban Csebi János újhelyi várnagytól 18 Ft-ot vett kölcsön, azzal a feltétellel, hogy ha azt Szent Márton napjáig visszafizetni nem tudja, akkor a Fekete hegyen fekvő szőlőjével fogja tartozását kiegyenlíteni, átadta említett szőlőjét hitelezőjének. 1452-ben a kolozsmonostori konvent előtt Gothárd apát az egyház szőlőbirtokát, amelyet Thollas Péter kolozsvári polgár többszöri felszólítás ellenére is műveletlenül hagyott s ezzel kárt okozott a kolostornak, egy másik polgárnak, Lukács szabónak adta át művelésre. 1474-ben a császári káptalan előtt a prasznyicai Spánych György és rokonsága szőlőjüket zálogba adták Litvai Damján dalmát és horvát bánnak 24 aranyforintért, azzal a feltétellel, hogy azt csak tizenkét év múlva válthatják majd vissza. Patak mezőváros 1491-ben foglalta oklevélbe azt az ügyet, melyben a pataki Balphancz Pál 115 forintért az újhelyi pálosoknak adta el szőlőjét.²⁵ A hasonló példákat még hosszasan sorolhatnánk.

A fentiekén túl a szőlőt végrendeletileg is el lehetett idegeníteni. A különféle társadalmi státuszú személyekhez köthető testamentumokban is állandó szereplők voltak a szőlőbirtok-

²³ A korai, 14. századi magyarországi extraneus birtokláshoz lásd Belényessy Márta szemléletes térképét. Belényessy: *Szőlő- és gyümölcsstermelésünk*, 19. A szegediek szőlőbirtoklása a későbbi időszakban is jól adatolható. Péterváradon, Karlócán, Kamoncon, Szalánkeménben és máshol a 15. században nagyjából 80 szegedi extraneus mutatható ki. Székely György: *Vidéki termelőágak és az árkereskedelem Magyarországon a 15–16. században*. Agrártörténeti Szemle, 3. évf. (1961) 335–336.; Szőlőbirtokosaik a középkor végén intenzív kereskedelmüknek köszönhetően rendszerint városuk vezető rétegéhez tartoztak. Blazovich László: *Városok az Alföldön a 14–16. században*. (Dél-alföldi évszázadok 17.) Szeged, 2002. 88. További példákat idéz az extraneus birtoklásra. Feyér: *A szőlő- és bortermeles*, 34–35.

²⁴ A témával Gecsényi Lajos foglalkozott kimerítően két tanulmányában. Gecsényi Lajos: *Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563*. Agrártörténeti Szemle, 8. évf. (1966) 470–485. és Gecsényi Lajos: *Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a 15–16. század fordulóján*. Agrártörténeti Szemle, 14. évf. (1972) 340–352.

²⁵ Sorrendben: DL 8792, DL 34719, DL 14453, DL 36403, DL 17590, DL 19715.

kok, amelyek a legnagyobb gyakorisággal egyházi intézményekre, azon belül is főként pálos kolostorokra szálltak. 1359-ben például, amikor a létai Ányos fia László végrendeletet tett, szőlőjét a szakácsi pálosoknak hagyta. 1454-ben az Ósiben élő Zeke dictus György engedte át szőlőbirtokát ilyen módon a csatai pálosoknak.²⁶

Azzal, hogy a szőlővel kapcsolatos források száma folyamatosan emelkedett, az egyháziak és birtokos rétegek mellett újabb, széles csoportok számára nőtt meg az írásbeliség jelentősége. A 14. századtól országos mértékkel mérve is jelentős lehetett az olyan jobbágyságok száma, akik annak ellenére, hogy a legtöbb esetben egyáltalán nem értettek az olvasáshoz és a betűvetéshez, a számukra szőlővel kapcsolatos birtokjogot vagy kiváltságokat biztosító oklevelek birtokosaivá, őrzőivé váltak, így az írás és az oklevél mint információhordozó eszköz és módszer presztízse az alacsonyabb társadalmi állású csoportok számára is mindinkább nyilvánvaló lett.²⁷ Ez a kör, azaz a jobbágyság az Árpád-kortól kezdve – de olykor még a középkor végén is – főleg a szóbeliségben élt, mindennapi ügyeit a helyi szokásjog: *ius, mos, libertas, ritus* vagy *consuetudo* segítségével intézte, ezért az új fejlemény egyáltalán nem nevezhető jelentéktelennek.²⁸

A szőlőbirtok elidegenítésének biztonságáról és szilárdságáról – mind a szóbeli, mind az írásba foglalt ingatlanügyletek esetében – az eseményen részt vevő tanúk emlékezete volt hivatott gondoskodni. Sokszor azonban a szóban lezajlott adásvételt is tanúk közreműködésével, de csak utólag – egyes esetekben bizonyosan évekkel később – szentesítették oklevéllel, azaz a szóbeliség nem tűnt el teljesen a tömeges oklevéladás korára sem. Persze ebből együtt az is egyértelműen következik, hogy a ma emberének csak azokról az eredetileg szóban zajlott ügyletekről lehet tudomása, amelyekről valamilyen sajátos oknál fogva, például birtokper miatt később oklevél vagy bármilyen más feljegyzés is készült, ezek száma pedig sajnos elenyészőnek nevezhető. Így viszont meglehetősen nehéz megbecsülni, hogy a középkori Magyarország településein milyen arányt is képviseltek az ilyen szóbeli ügyletek az oklevélbe foglaltakkal szemben. Az biztos, hogy ennek mértéke nem lehetett elbagatellizálható.

A honfoglalás korától egyértelműen kimutatható jelleggel az áldomás intézménye volt az, ami az ilyen szóbeli ügyeket szentesítette, legyen szó akár ingatlan-, akár állatvásárlásról.²⁹ A középkori Hegyalján ez a szokás néha az oklevelekbe is belekerült, ami bizonyítja

²⁶ DL 4867, DL 14810.

²⁷ A középkor végére a társadalom széles rétegeinek körében terjedt már el az írás-olvasás tudománya. Jakó Zsigmond – Radu Manolescu: *A latin írás története*. Budapest, 1987. 93–99.

²⁸ Az Árpád-kor első felében a társadalom nagyobb részének mindennapjait még alapvetően a szóbeliség határozta meg. A változást, amely elsősorban a birtokos rétegek körében indult meg, a szóbeliség intézményes képviselőjének, azaz a poroslónak 13. századi szerepváltozása, pontosabban háttérbe szorulása mutatja meg szemléletesen. Solymosi László: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, 2006. 203., 210–211. A szóbeliség és a középkori kollektív emlékezet problémájának módszertani megközelítésére lásd Fügedi Erik: *Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás*. In: *Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest, 1981. 437–462.

²⁹ Az áldomás alapvető célja az volt, hogy a tanúk alaposan az emlékezetbe vészhessék az adásvétel megtörténtét, és később is hatékonyan emlékezzenek rá. Első ismert említése a honfoglalás eseményei kapcsán bukkant fel a magyar történeti hagyományban. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937–1938. I. 56., 64. Más vélemények szerint az áldomást a magyar szőlőtermő vidékekre betelepülő szászok honosították meg, ami kevésbé tűnik elfogadhatónak. Kalmár János: *Mád, tokajhegyaljai község élete a 16–18. században*. H. n., é. n. 9. Az áldomás jogszerzése sajnos egyáltalán nem rendelkezik bőséges és korszerű szakirodalommal, lényegének

azt a fenti állítást, hogy a szóbeli ügyletek egyáltalán nem koptak ki a használatból még az írásos jogbiztosítás, a tömeges oklevélhasználat elterjedése után sem. Az áldomás alapvető funkcióját, azaz a tények kollektív emlékezetre bízását mutatják azok a tanúkihallgatások is, amikor a mezőváros által szőlőperben összehívott idős személyek egyértelműen emlékeznek még arra, hogy az adásvételkor fiatal fővel megitták az áldomást az eladóval és a vővel.³⁰

Az ingatlannal kapcsolatos dokumentumok úgymond a szőlőbirtok „tartozékát” és birtoklásának legfőbb biztosítékát jelentették, amelyeket ezért gyakran évszázadokon keresztül is megőriztek, társadalmi státuszról függetlenül a birtokosok féltett kincsei voltak. Bármiikor felhasználhatták ugyanis az ilyen okleveleket egy esetleges perben birtokjoguk bizonyítására, és ahogyan a források tömege ezt megfelelően igazolja, ez valóban így is történt.

1351-ben például János újhelyi plébános előtt Miklós, az újhelyi Szent Egyed egyház perjele és Goluh (dictus) Jakab lányai között egy az egyházra örökített szőlő miatt kezdődött perben mutatták be a korábban, 1336-ban kiállított, végrendeletről szóló oklevelet. 1420-ban egy Miklós pataki vikárius előtt zajló perben Vas János újhelyi bíró bizonyítja a település tanácsának 1383-ban kiadott oklevelével, hogy egy a tulajdonában lévő telek és szőlő valóban az ő birtokát képezi. Mivel ellenfele, a szintén újhelyi polgárnő, Mangov semmilyen írásos dokumentumot nem tudott felmutatni, a vikárius a birtokokat végül Jánosnak ítélte.³¹ Szintén ennek a bizonyító erőnek köszönhető, hogy az ilyen tartalmú okleveleket – főleg egyházi birtokosok esetén és az egyház kezdeményezésére – gyakran még évszázadokkal később, a kora újkorban is átírták.³² Az állítás, hogy a szőlőbirtokok fluktuációja széles körben igazolta és fontossá tette az írásbeliség szerepét a jobbágság körében, ímént említett példánk alapján sem nevezhető tehát túlzásnak.

Az írásban rögzített jogi tények ellenére a szőlő tehát hosszan elnyúló perek tárgyává is válhatott, az ingatlanra főként a rokoni és szomszédi elővásárlási jog alapján igényt formálók pedig tilthatták, vagy bizonyos feltételek mellett utólag is megtámadhatták az ügyletet.³³

Érdeemes itt egy tállyai szőlő miatt kezdődött, komoly mennyiségű forrás keletkezésében szerepet játszó, 1486 és 1496 között folyó pert is megemlíteni. Az ügyben, amelyben a szemben álló felek Schwarcz György kassai bíró és Bártfa városa voltak, több tucatnyi, különféle típust képviselő írásos dokumentum keletkezett, amelyek jelenleg a bártfai levéltárban találhatóak. A Bártfa város közössége által Kispalugyai Mártontól és Gáspártól 1486 ja-

összefoglalására lásd Bogdán István: *Régi magyar multságok*. Budapest, 1978. 158–166.; Balassa: *Tokaj hegyalja*, 51–54.

³⁰ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF) 215141. A tanúk életkorának fontosságára lásd Fügedi: *Verba volant*, 437–440.

³¹ DL 4164, DL 8826.

³² Az a zabori konvent oklevelében írásba foglalt 1369. évi rendelkezés például, amelyben az elefánti pálosok egy szőlőt kaptak adományul donatio post obitummal a helyi nemes Dezső fia Mihály udvari vitéztől, az eredeti mellett egy 18. századi egyszerű másolat formájában is fennmaradt. DL 5803.

³³ Az elővásárlási joggal kapcsolatosan általános tájékoztatást nyújt Degré Alajos: *A szomszédok öröklése és a szomszéd elővásárlási jog kialakulása*. In: Eckhart Ferenc – Degré Alajos (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József tanári működésének negyvenedik évfordulójára*. Budapest, 1942. 122–141. A birtok felkínálása az elővásárlási joggal rendelkezőknek a források alapján nem minden esetben történhetett meg a vásárláskor, ehelyett sokkal gyakoribb volt, hogy az igényt formáló személy csak utólag élt ezzel a lehetőséggel, mégpedig általában rokoni kapcsolatokra hivatkozva. A városi gyakorlat ezt egyébként lehetővé is tette. Uo. 136.

nuárjában vásárolt ingatlan³⁴ vételára nem kevesebb, mint 1000 forintot tett ki, ami kiemelkedő összegnek számít a középkori Hegyalja ingatlanforgalmának viszonylatában. Bizonyosan ennek köszönhető az a megkülönböztetett figyelem a város részéről, amelynek eredményeképpen az ügy részleteiről igen jó adatokkal rendelkezünk.

A nagyszámú, témához kapcsolódó irat között többek között tanúkihallgatási jegyzőkönyvek, jelentések, peráttevő oklevelek is találhatóak. A szőlőper nagyszabású mivoltát az is jól mutatja, hogy még a perköltségekről is külön elszámolás készült a bártfai tanács részére.³⁵ Ez a perköltségjegyzék latin nyelven, éves bontásban közli az 1486 és 1496 közötti időszakban az ügyre fordított különféle kiadásokat. Természetesen nem minden évből maradtak fenn ilyen adatok, hanem csak azokat az esztendőket rögzítették a forrásban, amikor a per előre haladtával újabb és újabb kifizetések történtek. Így van adatunk 1486-ból, 1487-ből, 1490-ből, 1494-ből, 1495-ből és 1496-ból is.

A forrás szilárd és átgondolt adatszerkezetet mutat, és így párhuzamba állítható a korban hazánkban kimutatható számadás-vezetési gyakorlattal. A tételek között a legkülönbélebb kiadások szerepelnek, amelyek mindig külön sorban helyezkednek el, s a sor végén olvasható az aktuálisan kifizetett, számszerűsített összeg forintban, illetve dénárban. A kiadások legjelentősebb részét a per során Tállyára vagy máshová (így például Kassára, Liptóra, Budára, vagy a nádorhoz, a sepesi ispánhoz, illetve valamelyik környékbeli plébánoshoz) utazó városi követek és az ügygel kapcsolatos levelezésben szerepet játszó küldöncök járandósága képezte.

A szőlőbirtokok eladását a középkor végén a legtöbb esetben egyfajta, levelezéssel lebonyolított előkészítés előzhetette meg: az eladó vagy valaki más értesítette az érdeklődőket a megvehető ingatlanokról, esetleg maga az adásvétel aktusa igényelt további egyeztetéseket a felek között. Amennyiben valaki rendelkezett a szükséges tőkével, és azt jól jövedelmező és értékét biztosan megtartó szőlőbirtokra akarta költeni, az előnyös vétel érdekében fontos volt, hogy megfelelő információkkal rendelkezzen a megvásárolható ingatlanokról. Ha a megvenni kívánt szőlő távol helyezkedett el a vásárló lakhelyétől, akkor az ezzel kapcsolatos információcserének a levélváltás volt a leghatékonyabb módja. A szőlőbirtoklás így egy újabb csatorna révén kapcsolta be a parasztságot és másokat is az írásbeliségbe.

Több ilyen példával rendelkezünk. 1479-ben Groff Márton levelében közölte a bártfaiakkal, hogy egy bizonyos szőlőt nem lehet megvásárolni. 1485-ben az újhelyi Szár Tamás polgár szintén levélben tájékoztatott egy bártfai polgárt, hogy eladó egy szőlője. 1487-ben Pálóci István írt levelet György bártfai bírónak, hogy a pataki Dragicza nevű szőlő nem eladó, Kovács Ferenc szőlője azonban megvehető. 1517-ben kelt Bekecs falunak a kassai tanácshoz írott levele, miszerint bizonyos, a falujukban lévő szőlő adásvétele ügyében a pénz átadására a felek és tanúik jelenjenek meg náluk Szent György utáni vasárnapon.³⁶

Olykor külön rögzítették azt is a szőlőbirtokkal kapcsolatosan, hogy a művelőt pontosan milyen kötelezettségek terhelik, máskor pedig felmentést adtak a különféle szolgáltatások (kilenced, tized, földbér stb.) alól. 1353-ban például Simon pozsonyi ispán I. Lajos király parancsa szerint oklevelet állított ki a hamburgi hospesek dévényi szőlőkre vonatkozó jogairól és kötelezettségeiről (úgy mint a szőlők vétele és eladása, illetve a hegyvám, a tizedsze-

³⁴ DF 215201.

³⁵ A perrel kapcsolatos források a következők: Bártfa I. 2440., 2466., 2502., 2507., 2568., 2571., 2743., 2746., 2763., 2767., 2768., 2775., 2796., 3056., 3106., 3120., 3150., 3153., 3154., 3155., 3160., 3161., 3173., 3174., 3184., 3190., 3194., 3209., 3232., 3249., 3254., 3262., 3266., 3267., 3285. sz. Maga a perköltségjegyzék a DF 215199 jelzet alatt található (Bártfa I. 2437. sz.).

³⁶ Bártfa I. 2075. sz., DF 215135., Bártfa I. 2590. sz. és DF 271641.

dőknek adandó szolgáltatás és a borszállítás vámjának meghatározása). A király az oklevelet 1360-ban megerősítette és privilegialis formába írta át.³⁷ Amikor a császáriak 1418. évi, a zágrábi püspöktől kapott roppant részletes kiváltságlevelét megfogalmazták, abba szintén belekerültek a szőlőkkel kapcsolatosan fizetendő járadékok is: ez alapján a borból (is) származó tizedet a lakosok a császári káptalannak tartoztak lefizetni, míg a szőlőbirtokok után járó terragium 2 dénárt tett ki.³⁸

Ha a szőlőt újonnan telepítették vagy újratelepítették, akkor szintén – a telepítő jobbágy számára roppant értékes – oklevelek születtek. Általában írásos formában rögzítették ugyanis a telepítés feltételeit, és adózási kedvezményt is adtak arra az időre, amíg a szőlő termőre nem fordult. 1360-ban Elefánti Dezső fia Mihály mester oklevelében engedélyezte cifferi jobbágyainak, hogy akik az új telepítésű Michelsperk nevű szőlőhegyen szőlőt akarnak szerezni, azok az első tizennégy évben a tizeden kívül semmilyen adót ne fizessenek. 1443 májusában Rozgonyi Simon egri püspök a Kisvárdán új szőlőket telepítőknél tíz évi tizedmentességet biztosított. 1460-ban a kolozsmonostori konvent előtt Bertalan, a konvent gubernátora úgy rendelkezett, hogy mivel az egyház szőlein a magas terhek miatt a kolozsvári polgárok a szőlőművelést elhanyagolják, s így a konvent Gorbo nevű szőlőhegye már szinte teljesen elpusztult, a Kewmal és Pethlend nevű szőlőhegyet pedig az emberek már szintén kezdik elhagyni, a jövőben csak tizedet legyenek kötelesek fizetni. Egyúttal eltörölte az eddig a borra kirótt kilenced, valamint a hegybér gyanánt szedett holdanként egy talentum viasz és egyharmad aranyforint lefizetését is.³⁹

A szőlőbirtokok megszerzését és nyugodt birtoklását tehát általában írásos megerősítés biztosította. Az írásbeliség azonban az ilyen ünnepélyes aktusokon kívül is a szőlőművelés fontos kelléke volt. A 15. századtól terjedtek el azok a források, amelyek a szőlő mindennapi megművelésével kapcsolatosan tartalmaznak általános információkat.

Ezek legjellemzőbb csoportját kétségkívül a különböző gazdasági jellegű feljegyzések alkották. A vincellérek a középkor végére már rendszeresen írásos számadások formájában rögzítették a szőlőbirtok tulajdonosa számára, hogy pontosan mennyit költöttek a szőlők megművelésére, milyen eszközöket és más termékeket vásároltak a szőlő fenntartására adott pénzen. Jó példa erre Csontos Éliásnak, a bártfaiak hegyaljai szőlőgondnokának 1498. évi részletes elszámolása, amelyet munkáltatója, azaz Bártfa város számára állított ki.

A kilencoldalnyi feljegyzés láthatóan egy kontinuos módon vezetett költségjegyzék volt: Éliás a szőlőmunkák előrehaladtával lelkiismeretes módon bizonyos időközönként rendszeresen bevezette a szőlővel kapcsolatos közvetlen és közvetett kiadásokat, illetve bevételeket. Az újra és újra leírt „kiadás” (*exitus*) és „bevétel” (*introitus*) címszavak alatt – a legtöbb esetben a dátum feltüntetésével – különféle tételek szerepelnek az összeg pontos megnevezésével együtt. Megjegyzendő, hogy nem következetesen ugyan, de az egyes szőlőhegyekkel (ilyenek voltak például a szántói Alsó- és Felső Sátorfark, a Kis- és Nagy Tökösmál, a Banyas és a Nyerges promontóriumok) kapcsolatos bevételeket és kiadásokat

³⁷ DL 4402

³⁸ *Zsigmondkori Oklevéltár I–II/2.* (1387–1410) Összeállította Mályusz Elemér. Budapest, 1951–1958. III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván. Budapest, 1993–2001. VIII–IX. (1421–1422.) Szerk. Borsa Iván – C. Tóth Norbert. Budapest, 2003–2004. X. (1423) Szerk. C. Tóth Norbert. Budapest, 2007. XI. (1424) Közzéteszi Neumann Tibor és C. Tóth Norbert. Budapest, 2009. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49.) (a továbbiakban: ZSO) VI. 2229. sz.

³⁹ DL 5005, Zichy IX. 50. sz., DL 36392.

is külön csoportosította a procurator az elszámolásában, a könnyebb áttekinthetőség érdekében.

Éliás a bártfaiak pénzéből fizette többek között a saját költségeit, például a taxát, de árokásásra is felszámolt magának egy kisebb összeget. Emellett fizetett szőlőmunkásoknak is, többek között például a kötözésért, feljegyezte a különféle szállítási költségeket, vagy vett szőlőkarókat. A bevételek listáját leginkább a szőlő művelésére a bártfaiak megbízottaitól rendszertelenül átvett kisebb pénzösszegek alkotják.⁴⁰

Más esetekben a szőlő megművelésével és fenntartásával kapcsolatosan írt tanúsítványokkal, magánlevelekkel is találkozhatunk. Az a kép alakul ki bennünk, hogy a középkor végén már szinte napi rendszerességgel folyt levélváltás és oklevélkiállítás hasonló ügyekben, a szőlővel kapcsolatos mindennapi tények, gazdasági jellegű adatok feljegyzése mindinkább a hatékony termelés fontos feltételévé vált. E levelek és a rájuk adott válaszok a szőlővel kapcsolatos praktikus tényközlésen kívül a csak mellékesen papírra vetett általános információkat és híreket sem nélkülözték, ami izgalmas forrássá teszi őket a középkori hétköznapi élet megismerése szempontjából is. A magánlevelek mellett megemlítendő, hogy arra is számos példát ismerünk, hogy valamely oklevéladó szerv (város vagy mezőváros, hiteleshely, plébános stb.) állított ki a birtokos kérésére tanúsítványt szőlők megművelésével kapcsolatos különféle ügyekről, perekről.

Ilyen eset volt például, amikor 1406-ban Zsigmond király utasította diósgyőri várnagyát, hogy intézkedjen azon ügyben, mely szerint a közelben fekvő Krisztus Teste pálos kolostor szőlőmunkásait egyesek akadályozzák abban, hogy a kolostor szőlőibe vagy más munkákra a pálosokhoz menjenek. Hasonlóképpen, 1416-ban Körös megye előtt Bálint garicsi pálos vikárius tiltakozik amiatt, hogy István fia György a kolostor szőlőjéhez vezető utat elzárta. 1484-ben Albert diósgyőri ispán a diósgyőri pálosok Bakos nevű szőlőjének ügyében tartott vizsgálatot, mivel a diósgyőri Németh Mihály az ahhoz tartozó és oda vezető utat elzárta, és fákkal, illetve sövényvel ültette be. Megemlítendő ezek mellett egy 1488–1489-ből a bártfai levéltárban fennmaradt jegyzék, amely a város új présházának javítási költségeit tartalmazza. Nagyjából ugyanekkor, 1489-ben kelt Márton kereskedő levele Bártfához, miszerint Reyter Mihály egy bártfai szőlő felszerelését Dobos István bártfai kereskedőnek adta el. 1492-ben György újhelyi oltáros pap értesíti Bártfa város tanácsát, hogy a vincellériük meghalt, a tolvajok pedig mindent elloptak, ezért küldjenek neki 10 forintot. 1498-ban íródott Kerek Sebestyén levele Bártfához, hogy küldjenek kétszer 4 sing acélt és 1 forintot a szőlőműveléshez. 1510-ben Hunyad megye előtt a hosdái Bakó Bálint tiltja a szintén hosdái Imrét attól, hogy kerekharaszi szőlője kerítését a helyéből kimozdítsa.⁴¹ A szőlővel kapcsolatos ügyekben egy oklevél kiadása, esetleg egy levél megírása egyre kevésbé számított rendkívüli, ünnepélyes aktusnak: ehelyett magától értetődő, mindennapos dologgá vált.

⁴⁰ DF 216211. Úgy látszik, hogy a korban készített, szőlőművelési költségeket rögzítő számadások képe a legtöbb esetben hasonló volt, mint amit újhelyi példánk is mutat. Azaz, habár a bevételek és kiadások külön rovatban szerepeltek, és a legtöbb esetben tárgy, kronológia, esetleg személy szerint szisztematikusan csoportosították is az egyes tételeket, ezek a regisztrumok alapvetően vegyes felépítésűek voltak: így a munkabért, a háztartási kiadásokat, a szállítási és javítási költségeket és a különféle bevételeket egyaránt tartalmazták. Az is előfordult azonban, hogy a nagyrészt szőlővel foglalkozó számadásba más jellegű (sörkészítési vagy kerttel kapcsolatos) elszámolásokat is betoltak. Erre és az ilyen jellegű források adatszerkezetére lásd Kubinyi András: *A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán (Gallinczer Lénárt számadáskönyve 1525-ből)*. Agrártörténeti Szemle, 6. évf. (1964) 371–404.

⁴¹ DL 9154, DL 35430, DL 19005, Bártfa I. 2678. sz., 2698.sz., 3031. sz., 3353. sz., DL 46961.

A bortermelés velejárója volt az egyházi tized és a különféle adók lefizetése is, amely további írásos emlékek létrejöttét eredményezte. Az ilyen jogalapon beszedett borról a decimátorok, illetve adószedők hosszú feljegyzéseket készítettek. A középkori Magyarország területéről elég sok ilyen irattal rendelkezünk. Így például a Zágrábi Káptalannak az 1470-es évek közepétől a középkor végéig jó néhány évből maradtak fenn tizedjegyzékei, de nem ritkák a 15–16. századból származó városi (Sopron, Buda stb.) bortized-összeírások sem.⁴²

A hasonló kimutatások felépítése jellemzően szűkszavú, lényegre törő és jól áttekinthető volt, ami nem véletlen, hiszen az ilyen források a korszakban már tömegével keletkeztek, azaz létrehozásuk a mindennapos rutin része volt, s így adatszerkezetük is jól kidolgozott formát mutatott. A zágrábi káptalan 1476. évi bortizedjegyzéke (amelynek végén egyébként gabonatedjegyzék is található) falvankénti csoportosításban tartalmazza az adózók névsorát és az általuk beszolgáltatott, köbölben pontosan meghatározott bormennyiséget. Az áttekinthetőséget nemcsak a lakóhely alapján történő csoportosítás, hanem az is remekül elősegíti, hogy – az országosan elterjedt gyakorlatnak megfelelően – minden adózó neve külön sorban szerepel a forrásban. A regisztrum megkülönbözteti a helyi és – már ahol ilyenek voltak – az idegen szőlőbirtokosokat is, ugyanis az utóbbiakat a többitől elkülönítve („*Extranei*” cím alatt) sorolja fel.⁴³

A Borsod megyei Emődről viszont nem borjegyzék, hanem a borkilenced beszédéséhez kapcsolódó kiadásokat összesítő regisztrumunk maradt fenn az 1516. évből. A kilenced ismeretlen nevű beszédője egyes szám első személyben számol be a hordók vásárlásáról, javításáról, az ezzel kapcsolatos munkadíjról, valamint a saját maga számára beszerzett húsról, a szolgálai járandóságáról és bizonyos szüreti költségekről is. A különböző tételek következetesen különálló sorokba vannak rendezve, melyek végén dénárban és forintban szerepelnek a kiadások.⁴⁴ Ez a regisztrum az írásbeliség, az adatrögzítés technikájának még mélyebb rétegét villantja fel, mint az eddig említettek, hiszen írója érzékelhetően saját használatra készítette feljegyzését.

Ha a tized beszédését a földesúr vagy más erőszakosan megakadályozta, abból hosszú, írásos formában rögzített perek is keletkezhetnek. 1476-ból származó adatunk szerint a borsmonostori apát akadályozta a győri püspököt abban, hogy falvaiban a tizedet jogszerűen beszedje, ami perrel végződött.⁴⁵ Ha végül megegyezés született a hasonló tizedügyekben, arról általában egyezséglevelet állítottak ki. 1450-ben pontosan ilyen eset történt, amikor is Hunyadi János kormányzó oklevelében kötelezte magát arra, hogy a veszprémi

⁴² A zágrábi káptalannak többek között az 1476. évből is maradt fenn bortizedjegyzéke: DF 256629. Egy soproni német nyelvű bortizedszámadás 1442-ből: DF 204657. Budáról a 16. század elejéről maradt fenn egy hosszabb bortizedjegyzék: Szakály Ferenc – Szűcs Jenő: *Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából*. (História Könyvtár. Okmánytárak 4.) Budapest, 2005. Az ilyen szőlővel és borral kapcsolatos gazdasági jellegű feljegyzések igen nagy számban lelhetők fel a Mohács előtti forrásanyagban.

⁴³ „Villa Senkowchy
Philypph I cb.
Zayko Medwed I ½ cb.
Peter Medwedycz III cb.” stb. DF 256629.

⁴⁴ DL 26175. A bő egyoldalú feljegyzés címe „Registrum super expensas quas feci mea necessaria none in Emewdh.” A tételek ilyen és ehhez hasonló formában szerepelnek: „Item unum vas et fracta vasa wlgo faal emi fl. I.” és „Item famulo meo Mateo qui promontorium sew montem visitavit pro suo labore dedi d. L” stb.

⁴⁵ DL 17835.

püspökséget a jövőben nem akadályozza majd budai bortizede beszédésében.⁴⁶ Máskor maga a jobbágy akarta kikerülni a tizedfizetést, s ez vizsgálatot, valamint különféle szankciókat vonhatott maga után. Albert nógrádi főesperes és esztergomi kanonok 1454-ben a veszprémi Barnabás mészáros a csopaki szőlőjéből járó tized meg nem fizetése miatt idézte oklevelével a színe elé.⁴⁷

A bortizedeket előszeretettel adták bérbe, s így az egyháznak sikerült megszabadulni a behajtással járó teheről. Ilyen esetekben a bérlő egy összegben kifizette a megbeszélte összeget, és a dézsmát saját szakállára szedhette be az adott területről. Ezeket a megállapodásokat szintén szerződéses formában rögzítették. 1440-ben Ország Mihály kincstartó négy Pozsony megyei falvának a bor- és gabona tizedét vette bérbe 150 aranyforintért az esztergomi érsektől, melyről maga állította ki az oklevelet.⁴⁸

A bor utáni adók fizetésének módja vitákat is szülhetett, ezért gyakran találkozhatunk a kilenced- vagy tizedfizetés terén élvezett vagy szerzett kedvezményeket őrző oklevelekkel és a bortized fizetésének módját pontosító egyezséglevelekkel is. 1443-ban Gimesi Forgács Miklós fiai felmentették familiárisuk, Gáspár gimesi várnagy vásárolt csitári szőlőjét a kilenced megfizetése alól. 1491-ben II. Ulászló a sági prépost panaszára megparancsolta Hont vármegye hatóságának, hogy Almás és Szőlős falvak lakóival a prépostságnak járó szőlőtizedet borban fizetessék meg, és ne hagyják, hogy a fizetést pénzben teljesítsék.⁴⁹

Az adók lefizetése után a szőlősgazda megpróbálta eladni maradék borát. Ez történhetett a településen belül is, míg mások idegen vevőket (polgárokat, nemeseket) kerestek az üzlet nyélbe ütéséhez. Az sem volt ritka (főként a földrajzi szempontból jó kereskedelmi helyzetű területeken), hogy a bort külföldre vitték eladni. A távolsági kereskedők sok esetben csupán közvetítő kereskedelemmel foglalkoztak, nem saját portékájukat értékesítették, hanem felvásárolták egyes termőhelyeken a bort, és azzal jelentek meg a piacokon. Máskor városi közösségek vitték a piacra saját, kollektíven birtokolt szőlők termését.

Kézenfekvő és logikus tény, de ennek ellenére is érdemes hangsúlyozni, hogy a borkereskedelem mennyire fontos szerepet játszott az egyes tájegységek, országok közötti információcserében. Ez még akkor is egyértelmű, ha a kereskedelemnek köszönhető híráramlásról konkrét adatunk a legtöbb esetben egyáltalán nem maradt fenn. Azaz sok esetben tudjuk azt, hogy ki és hová vitte eladni a borát, néha ismerjük a bor mennyiségét és árát, szerencsés esetben pedig még az is fennmaradhatott, hogy a fuvaros pontosan mennyit kért a szállításért, de az információáramlásra vonatkozó említés konkrét formában csak a legritkább esetben jelenik meg a forrásokban. Az információcsere azonban így is nyilvánvaló: a nagyobb távolságra utazó, idegen tájakon rendszeresen megforduló borkereskedő „világlátott” emberré vált, új kultúrákat, mentalitást, társadalmi normákat ismert meg és közvetített saját közössége felé, úgy, hogy sokszor bizonyosan nyelvismerete is bővült.

Ha megvizsgáljuk a borkereskedelem magyarországi és régióbeli útvonalait, gyakorlatilag azok az információs csatornák tárulnak eléink, amelyekbe a magyar borkereskedők bekapcsolódtak. A bor – amellett, hogy a termőhelyeken is nagy mennyiségben forgott a piacokon – alapvetően a tájközi és a távolsági kereskedelem jellemző terméke volt, hiszen jó minőségben és nagy mennyiségben történő előállításának lehetőségét a természetföldrajzi viszonyok határozták meg. Bár az Árpád-kortól kezdve Magyarországon szőlőt gyakorlati-

⁴⁶ DF 200470.

⁴⁷ DF 201342.

⁴⁸ DL 61560.

⁴⁹ DL 59281, DL 25276.

lag mindenhol természetek, az ebből előállított nedük nem voltak azonos minőségűek, így a változó fogyasztói igények és az ezzel összefüggő értékesítési lehetőségek megindították a nagyobb arányú borforgalmat.

A bor eleinte csak a belső kereskedelemben lehetett jelentős tényező, a 14–15. században azonban már egyre nagyobb mennyiségben szállították külföldre is. A legismertebb, legjobb minőségű bor a középkor nagy részében a szerémi volt, amelyet a 13. századtól kezdve már gyakorlatilag bárhol be lehetett szerezni az országban.⁵⁰ A fő szállítási útvonala a Dunán haladt, amelyen az ország közepéig, Budáig és Esztergomig, majd onnan szekéren egészen a bányavárosokig, illetve Bártfáig és Kassáig, sőt Csehországig is eljutott.⁵¹ A szerémi bor népszerűsége később sem csökkent. Nem véletlen, hogy több 16. századi elbeszélő forrásunk is megemlékezik az ezzel folyó nagyarányú távolsági kereskedelemről.⁵²

Ennél kisebb távolságra utazott, de szintén kelendő volt az ország néhány kevésbé híres bortermelő vidékének terméke, így a Balaton-vidék, Somogy, Baranya, Sopron-környéke, Zemplén, Heves, Bereg és Bihar egyaránt a fontosabb, jobb minőségű borok előállításának egy-egy karakteres régiója volt.⁵³ A borok hosszabb távú belső forgalmáról már a 13. század vámtarifái is beszámolnak.⁵⁴

A szalánkeméni, nagyolaszi, zenggi kereskedők az Árpád-kor utolsó szakaszától borukat személyesen szállították Budára, azaz újra és újra megtették a Délvidék és az ország közepe közötti nem csekély távolságot.⁵⁵ Persze nemcsak ők, hanem például pestiek és főként a szegediek is kereskedtek vele. Ennek köszönhető, hogy a pesti és szegedi borkereskedő famíliák között a középkor végén olykor dinasztikus-kapcsolat is létrejött. A pestiek által legtöbbször Kassáig felvitt szerémi bor emellett Kassa–Pest viszonylatban is eredményezett házassági kapcsolatokat.⁵⁶ Itt a borkereskedelem tehát nemcsak egyszerűen információtörténeti vonatkozásokkal rendelkezik, hanem komoly, városok között kialakuló kapcsolati

⁵⁰ Érthető tehát, hogy II. Ulászló az esküvőjére szerémi bort próbált beszerezni a kalocsai érsektől, mégpedig hatalmas, 100 hordós tételben. DL 46588.

⁵¹ Több alkalommal említenek szerémi, de baranyai, ruszti és budai bort is Bártfa város számadáskönyveiben. Fejérpataky László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Budapest, 1885. 460., 270., 152–, 271. stb.

⁵² Oláh Miklós – aki a szerémi borokat egyenesen a krétaiakhoz hasonlítja – beszámol a Pesten magyar borokat vásároló lengyel és sziléziai kereskedőkről. Oláh Miklós: *Hungária. Athila*. Szerk. és az Athilát fordította Kulcsár Péter, a Hungáriát fordította Németh Béla (Millenniumi magyar történelem). Budapest, 2000. 30. Brodaries István szintén említést tesz a messze északon is dicsért szerémségi borokról. Brodaries István: *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról*. Szerk. Szigethy Gábor, fordította Kardos Tibor. Budapest, 1983. 21.

⁵³ Belényessy: *Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk*, 16–17. Néha ezek a szeréminél kevésbé ízletes borok is hosszú útra indultak. Így kerülhetett a 15–16. században soproni és munkácsi bor Budára, vagy somogyi bor Pestre és Tiszavarsányba. Sorrendben: ZSO VII. 1209. sz., DL 82418, *Hazai Okmánytár. Codex Diplomaticus Patriae*. Kiadja Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr, Budapest, 1865–1891. I–VIII. I. 253. sz., DL 16429.

⁵⁴ Az esztergomi vámtarifa így például megemlékezik esztergomi és szerémségi (marchiai) kereskedők által a városba szállított borról, Somogyból vagy Zalából érkező, illetve külföldiek által Csehországba vagy máshová szállított borról is. Weisz Boglárka: *Vámok és vámszedés az Árpád-kori Magyarországon (Történeti áttekintés, adattár)*. PhD értekezés. Szeged, 2006. 59.

⁵⁵ Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 2002. 358–360.

⁵⁶ Szerémi borral kereskedő – egyúttal a Szerémségben szőlőbirtokos – pestiekre, így a pesti hajósokra lásd: Kubinyi András: *Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján*. Történelmi Szemle, 36. évf. (1994) 42–43.; Gecsenyi: *Városi és polgári szőlőbirtokok*, 340–341.

hálózatallal is járt. Különösen a szegediek szerepe kiemelkedő: a már említett *extraneus* szőlőbirtoklás mellett ugyanis kereskedelemmel is foglalkoztak, így az ország északi és déli határvidéki régiói között lévő óriási területen mozogtak otthonosan, teremtettek kulturális kapcsolatot és szereztek széleskörű ismereteket, valamint kereskedelmi tapasztalatokat.⁵⁷

A bor nemcsak a belső-, hanem a külkereskedelemben is kitüntetett szerepet játszott, s ennek köszönhetően idegen országokkal teremtett „összeköttetést”. Habár borexport minden bizonnyal a legtöbb magyar határszakaszon folyt,⁵⁸ legjellemzőbb célterülete egyértelműen Lengyelország. Már igen korán, 1310 körül felbukkan a szerémi és dunántúli bor Krakkóban, majd ezt követően, nagyjából a 15. század elején a lengyel borkivitel fellendült és a koraujkorban is jelentős maradt.⁵⁹

A lengyel területek azonban nem jelentettek csupán célállomást, hanem közvetítő szerepet is játszottak a magyar bor Baltikum felé történő eljuttatásában. A Visztulán lehajózott magyar bor – amelynek szállításában nyilván krakkói lengyel kereskedők vehettek elsősorban részt – ilyen módon a Német Lovagrend és a Hanza-városok, valamint Északnyugat-Európa piacain is megjelenhetett.⁶⁰

A híráramlásban, a mindennapi információs csatornák fenntartásában azonban nem csupán a tájközi és távolsági, hanem a helyi borkereskedelem is nagy szerepet játszhatott. Egy-egy jelentősebb kereskedőváros ugyanis a borkereskedelme révén roppant intenzív kapcsolatot hozott létre a közvetlen környékével, vagy ha úgy tetszik, piackörzetével. Bártfa város borkereskedelme kapcsán például összeköttetésben állt Gálszécs, Hanusfalva, Nagymihály, Sztropkó, Varannó, Terebes, Sáros, Újhely, Gönc, Tokaj, Liszka, Tály, Szántó, Szikszó, Szepesváralja, Kassa mezővárosokkal és városokkal.⁶¹ A városnak emellett határmenti lengyel kapcsolatai sem voltak megvetendőek, ugyanis a következő lengyel településekkel állt – főként a borforgalom miatt – üzleti viszonyban: Bjez, Brzewow, Bobowa, Bor-

⁵⁷ A város jómódú kereskedőinek másik nagy csoportja a marhakereskedelemben volt érdekelt és szintén rengeteget utazott. Erre és az északi irányú borkereskedelemre lásd Kubinyi: *Városfejlődés és vásárhálózat*, 174–175.; Petrovics István: *Dél-dunántúli és dél-alföldi városok kapcsolata Felső-Magyarországgal a középkorban*. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) Szerk. Csukovits Enikő – Lengyel Tünde. Budapest, 2005. 144–146.

⁵⁸ Ilyen volt például Kőszeg, Csepreg, Rohonc, Kismarton, Ruszt, Modor, Dévény, Bazin és Recse mezővárosok Ausztriába irányuló, problémáktól és perekől sem éppen mentes borkivitele. Bácskai Vera: *Mezőgazdasági árutermelés és árucsera a mezővárosokban a 15. században*. Agrártörténeti Szemle, 6. évf. (1964) 8–13.

⁵⁹ Feyér: *A szőlő- és bortermelés*, 42; Vinkler Bálint: *Krakkói vámnaplók tokaj-hegyaljai borokra vonatkozó bejegyzései 1597-ben*. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. (Speculum Historiae Debreceniense 2.) Szerk. Orosz István – Papp Klára. Debrecen, 2009. 55–75.

⁶⁰ Pósn László: *Magyar-Hanza kereskedelmi kapcsolatok a középkorban*. In: Magyarország és Európa tegnap és ma. Tanulmányok az Ady Endre Akadémia 15. évfordulójára. Szerk. Orosz István – Mazsu János – Pallai László – Pósn László. Debrecen, 2006. 29.; uő: *Borkereskedelem a középkori Baltikumban*. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem* 16–17. 1407-ből arra is van adat, hogy kivételesen magyar fuvarosok szállítják a bort a Lovagrend területére.

⁶¹ Iványi Béla: *Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526*. II. köt. 1501–1526-ig. (kézirat) (a továbbiakban: Bártfa II.) 3637. sz., 3709. sz., 4463. sz., DF 213096, DF 216137, Bártfa II. 5226. sz., Bártfa I. 3323. sz., Bártfa II. 4472. sz., 4236. sz. 4609. sz., 5019. sz., 5314. sz., 5535. sz., 5061. sz., 4652. sz.,

oszló, Cobylyany, Grebow, Krakko, Kroszno, Lubaschava, Musina, Myaschko, Novy Sandecz, Schymbark, Smigrod Strzewow, Tarnow.⁶²

A borral folytatott kereskedelem nem volt egyszerű és olcsó dolog, jelentős befektetés és szervezést igényelt. Ráadásul biztonságosnak sem volt nevezhető: bármikor fennállt a veszélye, hogy a kereskedő kocsját rablók támadják meg, vagy hogy a vevő egyszerűen nem fizeti ki a vételárat. A hordók beszerzése, szállítása, a potenciális vevők keresése, a legújabb piaci és egyéb (például biztonságos útvonalakkal kapcsolatos) információk megismerése komoly kapcsolatrendszert és számos levelezőpartnert, ehhez szükséges műveltséget, írástudást feltételezett.

Azok az oklevelek, amelyek a borral való kereskedelemmel kapcsolatos privilégiumokat őrizték, a birtokjogot biztosító oklevelekhez hasonlóan értékesek voltak és nagy becsben álltak. Ilyen fontos jog volt a bormérés joga, melynek feltételeit gyakran írásos formában határozták meg. Így 1387-ben Zsigmond más kiváltságok között korlátozta az idegeneket abban, hogy Szászsebes városban bort mérjenek ki. 1407-ben János győri püspök megerősíti azt a szombathelyi polgárokkal kötött egyezségét, melyben többek között arról rendelkeztek, hogy a bormérés joga mindkét felet egész évben megilleti. 1468-ban, amikor Kisvárdai település Várdai Istvántól kiváltságlevelet kapott, a kor egyébként egyik legfejlettebb mezővárosi kiváltságlevelének tekinthető privilégiumában az a kikötés is szerepelt, hogy a helyi országos vásáron a polgárok szabadon mérhették a boraikat, idegenek azonban csak a bíró és a tanács engedélyével tehették ezt. 1472-ben Mátyás megtiltotta, hogy a diósgyőri pálosok az ő korábbi engedélyének ellenére és a miskolci polgárok sérelmére Miskolcon bort mérjenek ki.⁶³

A borkereskedelemmel foglalkozók kereskedelmi kiváltságok szerzésére törekedtek, melyet általában kollektíven (például városok, egyházak stb.) kaptak meg az uralkodótól. 1408-ban Zsigmond megtiltotta, hogy a szerémségi vámszedők a szegediektől a réginél nagyobb borvámot követeljenek. 1413-ban Albert osztrák herceg megengedte a soproni polgároknak, hogy évi 50 hordó bort Ausztrián keresztül Cseh- és Morvaországba szállítsanak.⁶⁴ A kiváltságolás néha azonban igencsak diszkriminatív módszerrel történt. Amikor Beckensloer János egri püspök székhelye bortermelésének fellendítése érdekében 1473. évi kiváltságlevelében megtiltotta az egri völgybe idegen borok behozatalát, ezzel gyakorlatilag önkényesen avatkozott be a piaci viszonyokba.⁶⁵ Hasonlóképpen, a hegyaljai mezővárosok borkereskedelmét is nagyban elősegíthette Mátyás 1482. évi oklevele, amelyben megtiltotta, hogy a szerémségi borokat Tiszalúcnál északabbra szállítsák fel.⁶⁶ Ezután a lengyel piacon és Magyarország északkeleti részén is a Patak és Eger környéki borok kerülhettek csak igazán versenyhelyzetbe. A császári – már említett – privilégiumban pedig nem csupán az idegen borok behozatalát korlátozták, hanem azt is előírták, hogy a bor eladásánál csakis a tanács által hitelesített, 16 budai pintes mértéket szabad használni.⁶⁷

Egyes borszállítmányok menlevelet kaptak, ami védelmet biztosított számukra útjuk során. 1467-ben Bártfa városa írt levelet Szapolyai Imrének, melyben a Liskáról elszállítandó bora részére kért menlevelet. 1495-ben Tarnowi Amor János krakkói várnagy küldött

⁶² Az erre vonatkozó, nagyrészt Iványi Béla által is kiadott források ismertetése a Hajnal István Kör 2012. évi debreceni konferenciáján történt meg.

⁶³ ZSO I. 296. sz., ZSO II. 5725. sz., Zichy X. 304. sz. és DL 17353.

⁶⁴ ZSO II. 5897. sz., ZSO IV. 1254. sz.

⁶⁵ DF 209933.

⁶⁶ Belényessy: *Szőlő- és gyümölcsstermelésünk*, 21–22.

⁶⁷ ZSO VI. 2229. sz.

levelet Bártfa tanácsához, hogy Nityel Miklós tarnowi polgárt, aki 16 félhordó bort szállít, segítsék az útján. 1500-ban Polhaimi Farkas bécsi főkapitány kérte Pozsony város magisztrátusát, hogy az általa a Bazini Péter grófhhoz küldött 3 hordó bor útját semmiképpen ne akadályozzák.⁶⁸

A mezővárosokban és a falvakban a bor eladása általában úgy zajlott, hogy az eladók először szóban vagy írásban tájékoztatták az érdekelteket a portékáról. Ezek a levelek gyakorlatilag a modern kori reklámot helyettesítették. Több ilyen példával rendelkezünk. Az ilyen forrásokban rendkívül gazdag bártfai levéltár anyagából nézzünk néhányat: 1468-ban a terebesi Aszari János írt levelet Domásai Bálint sztropkói udvarbírához, hogy keressen vevőt 12 hordó emődi és zombori jó borára, vagy értesítse erről a bártfaiakat. 1484-ben Lapispataki Miklós Varannóról keltezett levelet Bártfa város tanácsához, hogy liszikai, zempléni, bényei, varannói és máshol lévő szőlőiben eladó borai vannak. 1487-ben Kápolnai Zsigmond regéci várnagy értesítette a bártfaiakat, hogy van eladó szerémi bora, tehát ha venni akarnak, jöjjenek érte.⁶⁹

Arra is volt példa persze, hogy az ügyfél maga jelentkezett be az árúért. 1485-ben Kazimirsky János przemisli püspök levelében Bártfától egy hordó bort kért, amiért – ahogyan azt írja – már el is küldte Gomolko Mátyás brzezowi polgárt. Ugyanebben az évben Dambnói Jakab kért levelében Bártfa tanácsától egy félhordó jó bort.⁷⁰

Ha a vevő vagy megbízottja megjelent a borért, általában nem fizette ki rögtön a teljes összeget, csupán kisebb foglalót hagyott ott, és a tartozást később, a szállítás után küldte csak el. Az aktust és annak kondícióit egyébként nem egyszer írásba is foglalták, illetve levélváltás során pontosították a részleteit, a pénz lefizetéséről pedig gyakran nyugtát is kiállítottak. Ezt bizonyítja az az eset is, amikor 1411-ben a fraknói Gróf Pál levelében Sopron város tanácsától nyolc nap haladékat kért a lefoglalózott hordó bor átvételére. Nagyszombat város 1418. évi saját oklevele szerint a szentvidi plébánostól 4 hordó bort vásárolt, melyet két részletben, Pünkösdkor és Mihály-napon fognak majd kifizetni. 1492-ben Gobel Gergely szepesi várnagy nyugtatta Máriási Istvánt a borért átadott 28 Ft-ról.⁷¹

Igen gyakran előfordult azonban, hogy a tartozást a vásárló nem egyenlítette ki teljesen. Ilyenkor a sértett, a földesura vagy városok és mezővárosok esetében a helyi tanács levelében értesítette az érintett város magisztrátusát vagy magát a vásárlót az ügyről, és intézkedést kért a pénz elküldése érdekében. Egy mezőváros esetében nem feltétlenül a polgár írástudásának hiánya állhatott egy a tanács által írt ilyen *missilis* háttérben. Egyértelműnek tűnik, hogy a magisztrátus presztízse folytán sokkal hatékonyabban tudta ilyen esetekben a helyiek érdekeit képviselni, mint maga a jobbágy.

1522-ben például Gönc mezőváros hatósága küldött ilyen témájú levelet a bártfai tanácsnak, hogy polgártársuknak, Kis Mátyásnak egy bártfai polgárnótól borért járó 7 és fél forint tartozását hajtsák be. 1525-ben íródott a varasdi Krisztus Teste testvérület levele Brandenburgi Györgyhoz, miszerint emberei 28 forint értékben vásároltak a testvérülettől bort, amit azonban azóta sem fizettek ki. Kéri tehát a mielőbbi törlesztést.⁷²

Összességében elmondható tehát, hogy az ilyen kereskedelmi kapcsolatok jelentősen fellendítették a helyi írásbeliséget, és nagyszámú, különböző típusú oklevelet és magánlevelet eredményeztek a borkereskedelemmel kapcsolatos legkülönbözőbb témakörökben.

⁶⁸ Bártfa I. 1712. sz., 3210. sz. és DL 46518.

⁶⁹ Bártfa I. 1739. sz., 2324. sz., 2527. sz.

⁷⁰ Bártfa I. 2375. sz., 2432. sz.

⁷¹ ZSO III. 259., ZSO VI. 2667., DL 75103.

⁷² DF 218040., DL 38089.

Az alábbi példák jól visszaadják azt a változatosságot, amely forrásainknak erre a csoportjára vonatkozik: 1484-ben Becz város levélben tanácsolja Bártfának, hogy a szállított bort a saját vámjára kényszerítő Kmitha Péter szepesi kapitány ellen forduljanak a krakkóiakhoz panasszal. Dresneki Miklós lévai provizor 1516. évi levelében kérte a selmezbányai tanácstól, hogy a náluk lévő boros hordókat küldjék vissza neki. 1522 végén Szentmihályi Tamás három levélben is panaszkodik Várdai Ferenc erdélyi püspöknek, miszerint a bort igen nehéz eladni, van, ahol csak 2 Ft-ot adnak érte hordónként, ezért a borokat ki kellene vinni Gyulafehérvár városából és úgy eladni. Kéri, hogy a püspök írjon ez ügyben a városi tanácsnak.⁷³

Megemlítendő még, hogy a városi, kollektív szőlőbirtokokról befolyó bor, valamint a városok által vásárolt, illetve eladott, továbbá a különféle személyeknek kiutalt bor mennyiségét is gazdasági jellegű kimutatásokban, regisztrumokban rögzítették. Ilyen összeírások maradtak fenn igen nagy számban az 1450-es évektől Bártfáról (a Mohács előtti évtizedekből már majdnem minden évből meg van az összeírás), de vannak hasonlók Eperjesről, Selmezbányáról, Kassáról, Sopronból (az 1420-as évektől), sőt még egyes várakhoz kapcsolódó uradalmakban sem ritkák az ilyen források (Ónod, Léka stb.).⁷⁴

Az ilyen kimutatások adatszerkezete nagyban hasonlít a fentebb már ismertetett regisztrumokéhoz: az egyszerűség, a jó áttekinthetőség és az adatok általában precíz és következetes feltüntetése egyaránt jellemzi őket. A lékai, 1524. évi számadás borral kapcsolatos oldalán (*Registrum factum super vini anni 1524* alcímmel) például a borbevétel és a kiutalt bormennyiség külön bekezdésben szerepel. Az egyes sorok tartalmazzák az adott tétel eredetét, azaz hogy honnan és milyen alapon szedték be a bort, illetve címettjét és a pontosan lejegyzett, hordóban megadott bormennyiséget is.⁷⁵

Bártfa város 1516. évi borszámadása (*Registrum vinorum*) a városi tanács által vásárolt borral kapcsolatos kifizetéseket tartalmazza szabályos rendben (*Emptio vinorum* alcím alatt). Az egyes tételek itt is külön bekezdésben szerepelnek, ahol a bor eladója, a forintban és dénárban átadott pénz összege és legtöbbször a kifizetés dátuma is szerepel. A bekezdések alatt minden esetben feltüntették a kifizetés megtörténtének tényét is, a lapok alján pedig összesítették az oldalon szereplő összegeket.⁷⁶

Az imént, illetve a még korábban említett példákban is remekül kitűnik, hogy a szőlőművelés és borkereskedelem kapcsán született gazdasági feljegyzések egységes, logikus szempontok alapján születtek, és igazodtak a kor más hazai, gazdasági témájú irataihoz. Ami azonban e források adatszerkezetét és felépítését illeti, azt kell látnunk – és ez nem csak a borral kapcsolatos számadásokra igaz! –, hogy egy átlagos gazdasági ismeretekkel és latin műveltséggel rendelkező városi vagy uradalmi tisztartó általában nem a nyugaton széles körben elterjedt velencei típusú kettős könyvelést⁷⁷ alkalmazta a gazdasági tények feljegyzése során, hanem az egyszerű könyvvitel szabályai szerint készítette el kimutatását.

⁷³ Bártfa I. 2304. sz., DF 235569. Az 1522. évi ügy: DL 82597, DL 82598, DL 82599.

⁷⁴ Egy-egy példa, sorrendben: DF 213750. (1458), DF 228671. (1442), DF 235699. (1465), DF 271727. (1509), DF 204616. (1426), DL 26189. (1518), DL 26317. (1524).

⁷⁵ Csak két példa a bevételekre és kiadásokra: „Item Rewth ius montium vas vini IIII”, illetve „Item in sallarium meum accepi vasa vini X” stb. DL 26317. Ezzel hozzávetőleg megegyező adatszerkezettel rendelkezett az 1523. évben összeállított Kanizsai-féle uradalmi számadáskönyv borbevételeket összegző néhány szakasza is. Nógrády Árpád: *Kanizsai László számadáskönyve*. (História Könyvtár. Okmánytárak 8.) Budapest, 2011. 27–33., 81–90.

⁷⁶ DF 217582.

⁷⁷ A velencei könyvelési mód középkor végén is jól ismert összefoglalása: Fra Luca Pacioli dal Borgo Sansepolcro: *Summa de aritmetica, geometria, proportioni et proportionalita*. Vinegia, 1494.

A hazai gyakorlat fontos jellemzője volt többek között a különféle tárgyú regisztrumok összeszerkesztése, ezekben az egyes tételek olykor vegyes módon történő szerepeltetése, az egyházi ünnepek alapján történő datálás, a római szármok használata, de az is, hogy sok esetben egyértelműen látható, hogy a számadás készítője utólag állította csupán össze kimutatását az időközben felhalmozódott, tematikailag és kronológiailag is összekeveredett számlahalomból, és saját érdekében nyilvánvalóan arra törekedett, hogy az elszámolást nullszaldóra tudja kihozni. Ennek jegyében pedig az egyes tételeket hajlandó volt igencsak „rugalmasan” kezelni. Megállapításunk igazsága remekül kitűnik az esztergomi érsekség 15. század végén keletkezett számadáskönyveiből, az úgynevezett Hipolit-kódexekből is. Ezek ugyanis magyar írnokok latin nyelven és a fent ismertetett hazai gyakorlat alapján összeállított regisztrumaiból keletkeztek, amelyeket a velencei típusú elszámolási technikában, azaz a kettős könyvelésben jártas magyarországi olasz írnokok szerkesztettek a kor nyugati színvonalának megfelelő, olasz nyelvű főkönyvből.⁷⁸

A borral kapcsolatos információink, a borüggekben keletkezett források az üzlet nyélbe ütése, illetve a járadék beszedése után sem tűnnek el. Olykor tovább lehet követni a bor utóéletét az olyan oklevelekben is, amelyek közvetlenül nem sorolhatók a szőlőtermelés és borkereskedelem úgymond „hivatalos” dokumentumai közé. Hallunk különböző hatalmaskodási ügyekről, amikor házakból vagy kereskedőktől rabolnak bort, számos példa van arra, amikor nem kereskedelmi céllal, hanem más okból kel útra a bor két pont között, és arra is van adatunk, hogy a nemes nedű fogadás tépje lesz.

Csak két érdekes példát említenénk meg ezek közül. Váradai Rosás György közjegyző 1500-ban oklevelet állított ki arról, hogy Ilyei Tamás és Vajai Imre mester váradai kanonokok összevesztek azon, hogy hol lakik Csaholyi Bertalan. Az előbbi szerint a szabolcsi Vaján, az utóbbi szerint pedig Szatmár megyében. A felek az oklevél szerint végül egy jó hordó borban fogadtak. Sokatmondó az az eset is, amikor 1504-ben Frangepán Beatrix a Medvevár alatti Szűz Mária pálos kolostor vikáriusának panaszára megtiltja, hogy a Mária ünnepeken istentelen emberek a kolostor kerítésén belül bort áruljanak, mivel ennek következtében nem csak a kolostor kertjei és gyümölcsösei mennek tönkre, hanem a részegek közt a civódások, sőt a gyilkosságok sem ritkák.⁷⁹

A szőlőbirtokok intenzív forgalma és az ennek hatására felélénkülő helyi oklevéladás is nagy szerepet játszott abban, hogy a 16. századra már országsszerte elterjedt a magyar nyelvű oklevelek használata. Példaképpen egy 1572. évi, az ungvári tanács által kiadott magyar nyelvű szőlőadásvételt szeretnénk megemlíteni, melyben Ungvár hatósága előtt Kózműves Bálint eladta szőljét Nagy Ferencnek.⁸⁰ A 16. század elején kibontakozó magyar

(Hasonmás kiadás, kísérfüzettel. Fordította és a jegyzeteket írta Könyves Tóth Kálmán. Lektorálta és a megjegyzéseket írta Dr. Nagy Gábor. A mű faksimile kiadását gondozta és a történeti összefoglalót írta Csirmaz Pál. Budapest, 1994.)

⁷⁸ Fügedi Erik: *Az esztergomi érsekség gazdálkodása a 15. század végén*. In: Uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest, 1981. 114–237., főként 115–122. Fügedi részletesen elemzi a forrás adatszerkezetének és könyvelési módszerének kérdését is. A hasonló regisztrumok keletkezésével, adatrögzítési technikájával, adatszerkezetével a kutatás azonban eddig csak elvéve foglalkozott. Ezek közül érdemes megemlíteni Fejérpataky László már említett forráskiadványának bevezetőjét (Fejérpataky: *Magyarországi városok*, III–XIII.), Kubinyi András már szintén érintett tanulmányát (Kubinyi: *A mezőgazdaság történetéhez*, 371–380.) és Nógrády Árpád forrásközlésének bevezetőjét (Nógrády: *Kanizsai László számadáskönyve*, 8–10.).

⁷⁹ DL 73337., DL 34577.

⁸⁰ DF 209883. Az oklevél a Mohács előtti gyűjteményben található, mivel korábban hibásan 1512-re datálták.

nyelvű hivatali írásbeliség a mezővárosokban gyakran a korábban kiadott latin nyelvű adásvételi szerződések mintájára és azokat felhasználva fejlődött ki, amelyet ungvári forrásunk megszövegezése is kellőképpen bizonyít. Ha hasonló okleveleket veszünk a kezünkbe, például a kora újkori hegyaljai levéltárakból, akkor teljesen egyértelműen kimutatható, hogy a magyar nyelvű oklevelek megszövegezését minden bizonnyal középkori latin oklevelek egyszerű tükörfordításával hajthatták végre.⁸¹

A szőlőművelés – mivel megnövelte az iratok számát – erre az írásbeliségben megjelenő fejlődésre mindenképpen pozitív hatást gyakorolhatott és alapvető szerepet játszhatott az íráshasználat szélesebb körű elterjedésében is, ami a szerencsés forrásadottságú helyeken oklevelek és *missilisek* tucatjaiban mérhető le.

A fentiek során kitértünk a szőlővel és a borral kapcsolatos lehetséges vizsgálati szempontokra: az írásbeliség információtörténeti vonatkozásaira, a szakértelem és termelési technika importjára és exportjára, valamint a kereskedelemmel párhuzamosan megfigyelhető információcsere lehetőségeire. Tablónk azonban így sem teljes, a szőlőtermelés és borkereskedelem további információtörténeti vizsgálati lehetőségeket rejt magában. Ilyen például a bor mérésére alkalmazott különféle mértékek elterjedésének kérdése. A bormértékek országos vagy regionális használata ugyanis nyilvánvaló módon a kereskedelmi, gazdasági és kulturális kapcsolat függvénye volt, terjedésük információátadás során történik. Hasonló módon, a különféle bortípusok megjelenésének, a piacon megfigyelhető keresletének, „reklámértékének” megállapítása is az információtörténelem kereteibe tartozó kérdéskör.⁸² Érdekes lehet még mindezek mellett az egyes termelők és borkereskedők által nyilvánvaló módon alkalmazott megkülönböztető jelek, hordókra festett, nyomott „védjegyek” kérdésének, a kereskedelmi forgalomban játszott szerepének is utánajárni.⁸³ Ebből is remekül látszik, hogy az információtörténet megannyi potenciális kutatási tereppel rendelkezik, a lehetőségek feltárása és számbavétele pedig nagyrészt még előttünk áll.

⁸¹ Gulyás László Szabolcs: *A mezővárosi önkormányzat funkciói és társadalmi háttere a középkori Hegyalján. Doktori (PhD) disszertáció.* Debrecen, 2008. <http://ganyemedes.lib.unideb.hu:8080/dea/handle/2437/33459> (A letöltés időpontja: 2012. július 19.) 174–175. Ilyen, egyértelműen középkori jellegű forrásokat közöl például Hunfalvy Pál: *Hegyaljai oklevelek.* Nyelvtudományi Közlemények, 6. évf. (1867) 3. sz. 327–349.; vö. Kalmár János: *Szőlővásárlás a Tokaj-hegyalján 1588-ban.* A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 8. évf. (1969) 187–194.

⁸² A borok fajtájára, színére, minőségére stb. utaló megjegyzések viszonylag későn, a középkor vége felé kezdenek csak szerepelni a forrásokban. Nem csupán a területileg eltérő bortípusokról van szó (pl. tokaji, baranyai, szerémi, somogyi, malváziai, ruszti, olasz bor stb. vö. Fejérváry: *Magyarországi városok*, 658.), hanem ugyanide sorolhatók a bor minőségével kapcsolatos jelzők is: óbor, újbor, fehér bor, vörös bor, a gyakorta a forrásokban említett „jó bor” és a „lőre” (vinaceum). Lásd például: DL 36393, DL 36398, DL 73337, DL 103720, és alapvetően: Bartal, Antonius: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae.* Budapestini, 1901. 698–699.

⁸³ Ilyen kereskedelmi jeggyel rendelkezett például Gölniczter Mihály varannói kereskedő is 1494-ben. DF 215944.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

A 16–17. századi határvidéki és diplomáciai kémkedés magyar nyelvű irodalmának áttekintése

R. Várkonyi Ágnesnek

„...Látom, hogy ők valami sípokat tartogatnak kezekben, és egy a’ másikhöz hajolván, annak a’ fülébe sípol: a’ melly sípolás ha kedves vólt, örültek, ha pedig valami rezgő vólt, búsúltak [...] De hol szedik azokat a sípokat? Mindenfelől hordják azokat mondá ő [ti. a tolmács – B. Z.]: Hát nem látod az Árosokat? Tekintve azért, és ímé itten járnak és lovagolnak önként arra rendeltetett emberek, kik azokat a’ sípokat szélyvel hordozták. Kik közül sokan lovagoltak sebes lovakon, és azoktúl sokan vettenek: mások gyalog jártak, némelyek még mankón-is sántikáltak, és ezektől inkább vettek az okosabbak, azt mondván: hogy bizonyosabbak szoktak lenni” – írta Johann Amos Comenius 1623-ban napvilágot látott művének *Az Bújdosó az Újság Írók közzé akadt* című fejezetében.¹ A tolmács-kísérő és a bujdosó beszélgetéséből idézett részletek alapján szembetűnő, hogy a 16–17. században a kortársak a híreket vagy mai szóhasználattal az információt államok, népek sorsát eldöntő értéknek tekintették, amelynek a megfelelő minőségét, mennyiségét és áramlását biztosítani kellett. A késő középkorban kialakuló információéhség erre az időszakra olyan mértékben megnövekedett, hogy joggal lehet beszélni az információrobbanás koráról.²

Nem meglepő tehát, hogy a 20. század első felétől a magyar történetírás is figyelmet szentelt az információszerezés és -áramlás kérdésének; a kutatások azonban különböző irányokban, korszakokban és eltérő intenzitással folytak. A magyarországi hírközlés, ezen belül is a posta 16–17. századi története jól ismert Munkás László és Henney Vilmos múlt század elején kiadott munkáinak köszönhetően.³ Az elmúlt közel két évtizedben elsősorban G. Etényi Nóra munkái alapján sikerült rekonstruálni, hogy a Német-római

¹ Comenius, Johann Amos: *Világ labirintusa és szív paraditsoma*. Ford.: Rimány István. Pozsony, 1805. 187–190.

² A magyar szakirodalomban Szőnyi György Endre 1984-ben megjelent könyvében használta tudatosan az „információs robbanás” kifejezést, amit a reneszánszsal és a könyvnyomtatás elterjedésével (Gutenberg-galaxis) megjelenésével kötött egybe. Mindezt meghatározzák a kialakuló új államrendszerek, az új léptékű háborúk, az egyre szélesebb területeket felölelő diplomácia és a hatalmasra duzzadt bürokrácia. Szőnyi György Endre: *Új föld, új ég*. Budapest, 1984. 23., 41–42.; R. Várkonyi Ágnes: *A tájékoztatás hatalma*. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Studia Agriensia 20. Eger, 1999. 9–33. 12. Kerekes Dóra: *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Multidézó zsebkönyvtár. Budapest, 2010. 9.

³ Magyarul erre lásd a már említett munkákon kívül: Munkás László: *A királyi magyar posta története 1526–1715*. Budapest, 1912.; Henney Vilmos: *A magyar posta története*. Budapest, 1926.; Pálffy Géza: *Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon*. In: Petercsák–Berecz (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, 33–56., 55–59.

Birodalomba milyen információk milyen formában (rölapok, újságok, pamfletek, *Türkenliedek*) jutottak el a magyarországi eseményekről, s ezek hogyan épültek be a lakosság mindennapjaiba, az emberek kollektív tudatába.⁴

Mindezekkel ellentétben a jelentőségét tekintve kiemelkedő fontosságú hódoltságkori kémkedés vagy illegális hír- és információszerezés története kevéssé feldolgozott. Holott az ellenséges állam – jelen esetben az Oszmán Birodalom – katonai és politikai tevékenységének minél részletesebb és pontosabb megismerése kulcsfontosságú szerepet játszott a későközépkori Magyar Királyság, majd a Habsburg Monarchia kül-, védelmi- és katonapolitikájának alakulásában, alakításában. Gondoljunk csak a mohácsi csatát megelőzően az egyébként a kor elvárásainak és mechanizmusainak megfelelően kiépült és működött magyar kémhálózat csődjére, amely lehetetlenné tette a magyar haderő koncentrációját, vagy az 1556-tól a keleti diplomáciát, ezen belül a kémszolgálatot is irányító Udvari Haditanács különböző fontos és pontos híradások megszerzésére tett kísérleteire.⁵ Munkámban szeretném röviden összefoglalni tehát, hogyan mutatta be a magyar történetírás a 16–17. századi Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia történetére vonatkozó diplomáciai és határvidéki kémkedéssel kapcsolatos kutatások eredményeit.

A határvidéki kémkedés

Az Oszmán Birodalom elleni kémkedésről az első komolyabb összefoglalót Takáts Sándor jelentette meg; a Bécsben őrzött levéltári iratanyagokat rendkívül alaposan ismerő piarista tanár *Rajzok a török világból* című munkájának egy fejezetét szentelte ennek a témának. Megfogalmazása szerint „a mieink azt tartották, hogy a csatának (csapatnak) a lelke a jó nyelv (hírmondó), gyámja a kémség s szerencséje a kalauzság. Még a legutolsó sereghajtó vagy táborjártató is tudta, hogy kémek, kalauzok, nyomjárok és fogott nyelvek nélkül hadra kelni és hadakozni nem lehet. Ezért a végbeli kapitányok, ha dobot üttettek s csatát bocsátottak ki, a száguldókat nyelvfogásra, a nyomjárokat nyomnézésre jó eleve kiküldték.”⁶ Takáts úttörőnek számító munkájában csupán jó stílussal összegezte a kémkedéssel kapcsolatos érdekes és színes történeteket, a szerző ugyanis egyáltalán nem törekedett a rendszer fejlődésének és szervezetének feltárására.

Hasonló megállapítást tehetünk arról az Erdélyi Gyula által írt munkáról is, amely a határvidéki hírszerzés bemutatásánál leginkább a budai vilajetre fókuszál, bár a szerző a Had-

⁴ G. Etényi Nóra számos tanulmány mellett két monográfiát is megjelentetett a témában: G. Etényi Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest, 2003.; G. Etényi Nóra: *Pamflet és politika. A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában*. Budapest, 2009. Emellett fontos még megemlíteni más szerzők néhány tanulmányát: Babarics Zsuzsa: „*Türk ist mein Nahm in allen Landen...*” *Művészet, propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. század végén*. Hadtörténelmi Közlemények, 113. évf. (2000) 2. sz. 329–359.; Héri Veronika: *A 15 éves háború győzelmes csatáinak emlékére kibocsátott érmek*. In: Fatuska János – Fülöp Éva Mária – ifj. Gyüsi László (szerk.): *Tata a tizenöt éves háborúban. Annales Tataienses I*. Tata, 1998. 129–138.; Kiss Vendel: *Tata ostromának képi ábrázolásai*. In: Fatuska – Fülöp – ifj. Gyüsi (szerk.): *Tata a tizenöt éves háborúban*, 77–87.; Szalai Béla: *A 15 éves háború ábrázolásai a frankfurti vásári tudósításokban*. In: Szalai Béla (szerk.): *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. I. kötet. A mai Magyarország. Kiegészítések I*. Budapest, 2003. 12–24.

⁵ Pálffy: *Hírszerzés és hírközlés*, 34., 55.

⁶ Ujhelyi Péter: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657–1780)*. Budapest, 1914. 187.; Takáts Sándor: *Kalauzok és a kémek a török világban.*; uő.: *Rajzok a török világból*. II. kötet. Budapest, 1915. 157.

történeti Levéltárban (akkor Magyar Királyi Hadilevéltárban) az általa feltárt iratokat a szövegben szó szerint is közölte, ennek ellenére a rendszer működése rejtve maradt az olvasó előtt.⁷

Az 1970-es évektől napjainkig jelentős változások és fejlődések történtek az Oszmán Birodalom elleni határvidéki kémkedés magyarországi kutatásában. Sugár István 1975-ben *Az egri vár kémei és fegyverei a várszámadások és leltárak tükrében (1549–1562)* címmel jelentetett meg rövid tanulmányt és a hozzá kapcsolódó forrásokat. A munkából kiderül, hogy a magyar végvárrendszer egyik legfontosabb láncszemének tartott erősség kapitányai hány kém segítségével és mely területről igyekeztek információkat gyűjteni. A munka talán legnagyobb erénye az utóélete, hiszen a későbbiekben egyfajta viszonyítási alapként használták a kutatók az itt megjelent adatokat.⁸

Tizenkét évvel később Szakály Ferenc Szigetvár kémhálózatának bemutatásához szolgáltat adalékokkal és forrásokkal, amikor közreadta Horváth Márk szigeti kapitány 1556–1561 közötti levelezését Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival. A Horváth-levelek tanúsága szerint a kapitány mindennapjainak legnagyobb terhét a hírszolgálat működtetése jelentette. A szerző a tanulmányban kitér egyrészt a kémiszolgálat költségeire, másrészt arra is, hogyan jutottak el a hírek különböző csatornákon a szigetvári kapitányhoz, a nádorhoz, majd esetlegesen az Udvari Haditanácshoz: hódoltsági kereskedők, az Oszmán Birodalom által megszállt várakba bejáratos jobbágyok, szökött magyar végvidéki katonák, a török hadszervezetbe beépült pribékek vagy fogságba esett és szabadulásért cserébe informátornak állt törökök hozták-vitték őket; utóbbi esetben Szakály Ferenc megjegyzi, hogy a feladat horderejéhez képest a hírszerzők nem igyekeztek nagy elővigyázatossággal fedezni magukat.⁹

Bessenyei József 1988-ban és 1990-ben jelentetett meg két forráspublikációt a végvidéki hírszerzéssel kapcsolatban. Az előbbiben Forgách Simon dunáninneni kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitánynak egy 1571-ben a Magyar Kamarához benyújtott jegyzékét adta közre, amelyben kronologikusan felsorolta az 1569 novemberre és 1570 októberre között e célra kifizetett összegeket. Az irat segítségével megtudhatjuk, hogyan és mennyi pénzért jutott információhoz a kerületi főkapitány a hódoltság határvidékéről vagy akár Nándorfehérvárról és Szendrőről is.¹⁰ A második, 1990-ben megjelent cikkében Bessenyei József a gyulai vár 1565. évi, kémkedésre fordított összegeinek számadását adta ki. Ebből megtudhatjuk, hogy Kerecsényi László kapitány szerteágazó és differenciált hírszerző hálózatot tartott fenn, amelynek tagjait a környező várakba (Temesvár, Szeged, Arad, Csanád, Szolnok, Lippa), Budára, Nándorfehérvárra, Szófiába és Konstantinápolyba, valamint a szatmári oszmán mezei sereg táborába küldte; megbízottjai között ugyanúgy találunk hivatásos kémeket, mint gazdag kereskedőket vagy jobbágyokat, az irat szerint a gyulai kapitány az ellenséges kémek elfogásáért is fizetett. A szerző végezetül megállapítja, hogy Kerecsényi sem a kémek számát, sem pedig működésük hatóságát tekintve nem maradt el az egri

⁷ Erdélyi Gyula: *A magyar hírszerző-szolgálat a török hódoltság idején, különös tekintettel a budai pasalik területére*. In: Törökhódoltság-korabeli okmányok a Magy. Kir. Hadilevéltárban. Budavár visszafoglalása 250 éves évfordulójának emlékére. Budapest, 1936. 33–58.

⁸ Sugár István: *Az egri vár kémei és fegyverei a várszámadások és leltárak tükrében (1549–1562)*. In: Bakó Ferenc (szerk.): *Az egri múzeum évkönyve* 13. 1975. 101–123., 101–107.

⁹ Szakály Ferenc: *Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561)*. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy Megye Múltjából (Levéltári Évkönyv)* 18. 1987. 45–126., 54–57.

¹⁰ Bessenyei József: *Forgách Simon főkapitány kimutatása a kémkedésre fordított összegekről 1569–1570*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 35 évf. (1988) 3. sz. 541–545.

kapitányoktól, sőt ez évben az erre a célra szánt költség tizenkétszer nagyobb volt, mint ugyanezen összeg bármikor 1549 és 1562 között Egerben.¹¹

1995-ben jelent meg Szakály Ferenc *Mezőváros és reformáció* című munkája, amelyben újra felvázolta a határvidéki kémvilág legfontosabb mechanizmusait; tette mindezt azért, hogy ezáltal is minél plasztikusabban mutathassa be Trombitás János életútját. A Habsburg–oszmán külkapcsolatokba (Bekes Gáspár támogatása) is beavatkozó kettős-kém–parasztpolgár 1571-ben lett az Udvari Haditanács fizetett ügynöke; egy évvel később testvére, Péter is feltűnik az iratokban mint a Német-római Birodalomba igyekvő török kém árulója. Trombitás János szövevényes, egészen a vérpadig vezető életével kapcsolatban a szerző nem tudta egyértelműen eldönteni, hogy török kém volt-e az igen ambiciózus nagymarosi tőzsér. Szokollu Musztafa budai beglerbég bizalmasa volt, így Szakály Ferenc azt sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy Földessy István leleplezését nem vakmerő cselekedetként kell értékelnünk, hanem a pasával egyeztetett és jól kigondolt lépésként, amelynek célja a fontosabb ügynök tisztára mosása volt.¹²

1975 és 1995 között tehát több igen fontos forrásközlés és hozzá kapcsolódó tanulmány látott napvilágot, ám a határvidéki kémkedés kutatásában és eredményeinek közzétételében a nagy áttörést az 1997. évi noszvjai konferencia és a két évvel később megjelent tanulmánykötet előadásai hozták meg.

R. Várkonyi Ágnes a Magyar Királyság információs kultúráját vizsgálva megállapította, hogy a végvárrendszer tájékoztatása nagyobb összefüggésekbe, kapcsolatrendszerekbe illeszkedik; a magyar információs kultúra azonban sajátosan szűk lehetőségei és következményei között egyoldalúan fejlődött. A szerző külön kitért a rejtjelezés (kriptográfia) jelentőségére és használatára a Magyar Királyság vezető politikusai, valamint az Erdélyi Fejedelemség között, amelyben az államiság megőrzésének zálogát látta.¹³

Pálffy Géza előadásában és az ebből készült tanulmányban részletes áttekintést adott a 15–17. századi magyar hírszerzés egészéről. Munkája elején – Szakály Ferenc 1995. évi könyvéhez hasonlóan – röviden összefoglalta a kutatás eddigi eredményeit Takáts Sándortól egészen az 1990-es évek közepéig, majd rátért a hírszerzés történeti periodizációjára. Három nagy korszakot állapított meg: az első egybeesik a védelmi rendszer fejlődésének első nagy periódusával, és egészen a mohácsi vereséig tartott. A másodikat az 1606-ban megkötött zsitatoroki béke zárja le, míg az utolsó korszak az egész 17. századot felöleli. A korábbi kutatások eredményeit felhasználva hat egymástól jól elkülönülő (pasák és bégek dívánjaiban helyet foglaló magyar íródeákok,¹⁴ hódoltsági bírák és jobbágyságok, keresztény rabok,¹⁵ a végvidéki mozgást szemmel tartó csárdák és riasztóházak, pribékek és a hódoltságban is tevékenykedő kereskedők), mégis egymást jól kiegészítő csatornát határozott meg, amelyek segítségével a határvidéken információhoz lehetett jutni. Verancsics Antal esztergomi érsek 1570. évi javaslata alapján Pálffy Géza rámutatott ennek az igen sokténye-

¹¹ Bessenyei József: *A gyulai vár számadása a kémkedésre fordított összegekről, 1565*. Hadtörténelmi Közlemények, 103. évf. (1990) 3. sz. 96–103.

¹² Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. (Humanizmus és reformáció 23.) Budapest, 1995. 225–290.

¹³ R. Várkonyi: *A tájékoztatás hatalma*, 9–31.

¹⁴ Takáts Sándor: *A magyar és török íródeákok.*; uő.: *Rajzok a török világból*. I. kötet. Budapest, 1915. 1–104.

¹⁵ Pálffy Géza: *A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén*. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) 4/1. 1997. 7–19.

zós hírendszerek az alapvető problémájára. A budai pasa íródeákjait leszámítva a végvidéki kapitányok biztos hírekre nem számíthattak, hiszen a hírforrások csak közölték, de nem értékelték a megszerzett információt; másrészt, ha kényszerből is, de hol az egyik, hol a másik hadakozó félnek szállították értesítéseiket. Az érsek a határvidéki kémkedés rendszerében és hatékonyságában tapasztalható problémákat a finansziális lehetőségekkel, illetve problémákkal hozta összefüggésbe. A helyzet orvoslását Verancsics abban látta, hogy egyrészt az udvar megfelelően felkészített követeket küldhetne a budai pasához tárgyalni, akik képesek felmérni és beszervezni a beglerbég környezetében az információszerzésre alkalmas személyeket. Másrészt ne végvidéki kapitányok küldözgessenek ad hoc jelleggel paraszti származású kémeket az ellenség váraiba, hanem erre a célra a kamarai alkalmazottak által közvetlenül fizetett megbízható, hivatásos, beépített embereket alkalmazzanak. Pálffy Géza megállapította, hogy Verancsics javaslatait nem ültették át a gyakorlatba, hanem a középkori eredetű és a hódoltság kialakulásával tovább erősödő régi módszerek éltek tovább. Ez az olcsóbb és kezdetleges módszer csak a háborús békeévekben számított megfelelőnek, a tizenöt éves háború azonban újra megmutatta a rendszer hibáit és alkalmazhatóságának igen szűkre szabott határait.¹⁶

Mindennek ellenére a határvidéki hírszerzés formái tovább éltek a 17. században is, ahogyan erre Kelenik József tanulmányában felhívta a figyelmet. A Kanizsával szembeni végvidék regionális információs hálózatában ugyanúgy megtaláljuk az állandóan a helyszínen tartózkodó és a legmegbízhatóbb hírekkel szolgáló török kémeket, mint a másodlagos hírforrásokat: a keresztény rabokat, a kereskedőket, valamint a hódoltsági mezővárosi polgárokat. Ez utóbbiak közül a szerző megemlíti egy érdekességet, miszerint kutatásai során több adatot is talált arra vonatkozóan, hogy a feleségek, a keresztény asszonyok híradásai nemegyszer komoly segítségére voltak a végvidéki kapitányoknak.¹⁷

Az illegális csatornákon beérkező híreket nem csupán a közvetlen katonai döntések meghozatalánál alkalmazta az Udvari Haditanács, vagy játszottak döntő szerepet a végvidék mindennapjaiban, hanem ezek lehetőséget nyújtottak az ellenséges terület és erődítmények térképre viteléhez, valamint a már létező mappák korrigálásához is – mutatott rá Czigány István: a kartográfiaival foglalkozó hadmérnökök a hódoltság területéről érkezett rabok beszámolóját használták fel mindehhez. A legpontosabb híradásokkal, rajzokkal és térképekkel Luigi Fernando Marsigli gróf szolgált, aki 1683-ban maga is a Bécs ellen vonuló oszmán főserg portyázóinak fogságába esett. A felszabadító háborúk folyamán hadmérnökök tucatjai vonultak a császári-királyi fősereggel együtt, hogy feltérképezzék az Oszmán Birodalom addig ismeretlen balkáni vidékeit.¹⁸

A noszvaji konferenciakötetben megjelent tanulmányok után az elmúlt évtizedben csak néhány újabb rövid közlemény, illetve nagyobb munka egy része foglalkozott a határvidéki kémkedés kérdésével. Buda 1541. évi elesétét közvetlenül követő eseményeket mutatta be az esztergomi érsek, Várday Pál provizorának, Muthnoky Mihálynak a levele Révay Ferenc királyi személynöknek, amelyet egy 2004-ben megjelent forráspublikációban adtam közre. Ebből kiderül, hogy a végvidéki hírszerzőrendszer valójában rugalmasan működött: Muthnoky ugyanis az információ egy részét a Budára beküldött emberétől tudta meg, illetve a

¹⁶ Pálffy: *Hírszerzés és hírközlés*, 33–40., 48–54.

¹⁷ Kelenik József: *Kémek, hírek, rémhírek. Hírszerzés és hadviselés a dél-dunántúli végeken a 17. század első felében*. In: Petercsák–Berecz (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, 169–183.

¹⁸ Czigány István: *Felderítés és térképek*. In: Petercsák–Berecz (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, 183–197.

szultáni táborból elengedett Hieronimus Łaskitól szerezte be; míg a másik felét ismeretlen hírforrásból, ám ezek megbízhatóságát sem lehet kétségbe vonni.¹⁹

A tizenöt éves háború és az azt követő időszak hírszerzésével az utóbbi időszakban három munka is foglalkozott. Az 1596. évi szultáni hadjáratról, valamint a második hajdúfelkelésről (1607. október–december) Bécsbe érkezett híreket magam gyűjtöttem össze két tanulmányban. Munkáim céljaul nem a hírszerzőhálózat rendszerének feltárását tűztem ki, hanem azt mutattam be, milyen információk járultak hozzá a Habsburg udvar katonai és diplomáciai döntéseinek meghozatalához.²⁰ 2004-ben Nyakas Miklós jelentetett meg rövid tanulmányt arról, hogyan működött Váradon a hajdúvárosok hírszerző- és riasztószolgálat a török megszállás után, ám ez esetben is csak a példák felsorolása történt meg.²¹ Batthiány (II) Ferenc differenciált hírszerzőszolgálatáról Kuprisicz Márk tevékenysége alapján Dominkovits Péter írt Bocskai hajdúinak nyugat-dunántúli hadjáratát feltáró kötetében.²²

A diplomáciai kémkedés

Perry Anderson 1989-ben magyarul is megjelent művében a diplomácia megjelenését a 15. század nagy intézményes újításaként értékelte, amelyet Itália miniatúr színpadáról az európai abszolutista hatalmak mindegyike átvett a következő évszázad folyamán.²³ Azzal, hogy a diplomatáknak milyen titkos céljaik lehetnek, mindenki tisztában volt. Nem véletlen, hogy a nagyvezír 1563-ban a velencei követhoz intézett szavaiban úgy fogalmazott, hogy abban az esetben, ha a szultán birodalmából minden kémet el akarna zavarni, akkor a *bailót* az egész velencei nációval, valamint minden más követet embereikkel együtt ki kellene utasítani, hiszen mind kémek.²⁴ A magyar történetírás sokáig figyelmen kívül hagyta ennek a témának a vizsgálatát, holott a diplomáciai kémkedés jelentősége már a korszakban is messze felülmúlta a határvidéki információszerzést. Már Takáts Sándor igen röviden kitért erre említett művében, ám ebben a Habsburg kormányzervek magyarelles tevékenységét látta: „Mikor már elég törökül tudó emberük volt [ti. az Udvari Haditanácsnak – B. Z.], magyar levelezőkre, tolmácsokra és kurírokra nem szorultak többé. Kurz portai követ javaslatára aztán 1626-ban szervezik a titkos levelezői állásokat Budán, Lándorfejérvárat, Szófiában és Konstantinápolyban. Ez új intézkedéssel a kémkedés ügye egészen a residensek és a titkos levelezők kezébe került. A magyar végbeli kapitányok ezentúl már nem kapnak kempénzt s a jelentéseiket sem küldözgetik Bécsbe.”²⁵ A Takáts Sándor munkája nyomán eluralkodott szemlélet, kiegészülve a szocialista történelemfelfogás Habs-

¹⁹ Bagi Zoltán: *Két jelentés a Buda elestét követő időszak sorsdöntő eseményeiről, Török Bálint és Werbőczy István sorsáról*. Hadtörténelmi Közlemények, 117. évf. (2004) 2. sz. 739–750.

²⁰ Bagi Zoltán: „*Látja a harmadik fél a saját hasznát és sikerét ebben.*” A második hajdúfelkelésről Bécsbe érkezett hírek és kémjelentések 1607 októbere és december közepe között. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): Báthory Gábor és kora. Debrecen, 2009. 337–354.; Bagi Zoltán: *Kémkedés a 15 éves háború időszakában. Pietro Bonhomo és Nyáry Pál jelentései III. Murád szultán hadba vonulásáról 1596 áprilisában*. In: Csombor Erzsébet – L. Balogh Béni (szerk.): Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyv 2010. Esztergom, 2010. 97–107., 97–107.

²¹ Nyakas Miklós: *A szabolcsi hajdúvárosok hírszerző és riasztó láncza Várad eleste után*. Hadtörténelmi Közlemények, 117.évf. (2004) 4. sz. 1242–1258., 1242–1258.

²² Dominkovits Péter: „*Egy nemzetek lévén...*” A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején. Budapest, 2006. 87–90.

²³ Anderson, Perry: *Az abszolutista állam*. Ford.: Várady Géza. Budapest, 1989. 39–42.

²⁴ Pálffy: *Hírszerzés és hírközlés*, 43.

²⁵ Takáts: *Kalauzok és kémek*, 204–205.

burg-ellenességével, azt eredményezte, hogy az 1970-es évek eleji jó példa²⁶ ellenére Magyarországon csak a kilencvenes években indult meg ennek a témának a kutatása, feltárása.

Hiller István²⁷ a firenzei diplomácia magyarországi kapcsolatait 1604 és 1648 között vizsgáló tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy amennyiben a Toszkán Nagyhercegség bécsi, illetve prágai követei egy-egy eseményt fontosnak ítélték, úgy azok bekerültek a jelentéseikbe, függetlenül attól, hogy ez közvetve vagy közvetlen módon érintette volna Firenzét. Nem meglepő, hogy a vizsgált négy és fél évtizedben a hét állandó követ mindegyike kötelességének érezte, hogy a magyarországi eseményekről beszámoljon. Másodsorban a szerző megállapítja, hogy az információáramlás csak egyoldalú volt, hiszen Firenzébe sűrűn érkeztek hírek a Magyar Királyságról, ám visszafelé ugyanez nem működött. Harmadrészt Hiller István felhívja a figyelmet arra, hogy az Uffizi palotából irányított firenzei diplomácia nem csupán a Habsburg-udvarba beérkezett információk alapján tájékozódott a magyar eseményekről, de saját vagy fogadott emberei, ügynökei révén a helyszínről is begyűjtötte a szükséges híreket.²⁸

A szerző néhány évvel később már az úgynevezett „Titkos Levelezőkről” (*geheimb Correspondenz*) készített két rövid tanulmányt. A Hofburg első informátorhálózatáról már Takáts Sándor²⁹ is tett említést, ám 1998-ig kellett arra várni, hogy igen fontos tevékenységükről az első magyar nyelvű cikk megjelenjen. Előző munkájához hasonlóan röviden bevezette olvasóit a 17. századi diplomácia meglehetősen differenciált világába, amelynek a legmagasabb fokán az *ambasciatore* rangban lévők álltak, akiket a *residenték*, majd az *agente* fokozatban lévők követték – a konstantinápolyi Habsburg-követ nagyon sokáig ezt a rangot bírta. Ám ennél is nagyobb problémát jelentett Bécs számára az, hogy pontos és megbízható információkat szerezzon az Oszmán Birodalom felső vezetésének terveiről, szándékairól. Johann Jacob Kurz von Senftenau 1623–1624. évi konstantinápolyi követjárása azonban gyökeresen átalakította a Habsburg Monarchia törökpolitikáját. Az intézkedések közül a legnagyobb jelentőségűnek az úgynevezett „Titkos Levelezők” intézményének létrehozását tekinthetjük. A harmincéves háború évtizedeiben a Habsburg Monarchia diplomáciája számára az Oszmán Birodalommal fennálló *status quo* megőrzése volt a legfontosabb feladat; ehhez pontos és hiteles információknak kellett befutni Bécsbe, amivel a Konstantinápolyban nem egyszer igen elszigetelten tevékenykedő Habsburg-követ nem tudott szolgálni, ezért került sor már 1624-ben az első titkos levelező beszerzésére. A testület tagjait egységes elvek szerint választották ki és szervezték be, leginkább olyan, az Oszmán Birodalom különböző pontjain élő kereskedőket és orvosokat kerestek tehát, akik jó kapcsolatokat ápoltak a felső vezetéssel, és mozgásuk nem keltett gyanút senkiben. Hiller István megállapítása szerint a felszabadító háborúk sikeressége csak a diplomáciai rend-

²⁶ 1973-ban jelent meg Josip Žontar monográfiája, amelyet a 16. századi Habsburg-diplomácia hírszerző tevékenységének szentelt. Žontar, Josip: *Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoleju. Der Kundschafterdienst und die Diplomatie der österreichischen Habsburger im Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert.* (Slovenska Akademija Znanosti i Umetnosti, Razred za zgodovinske i družbene Vede I. Dela 18.; Institut za Občo in Narodno Zgodovino 5.) Ljubljana, 1973.

²⁷ Hiller István már az Esterházy Miklós nádor életútjáról német nyelven megjelentetett monográfiájában egy egész fejezetet szentelt a végvidéki politikának, amelyben fontos szerepet játszott a hírszerzés. Hiller István: *Palatin Nikolaus Esterházy: Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625–1645.* Esterházy-Studien 1. Wien–Köln–Weimar, 1992. 69–80.

²⁸ Hiller István: *A firenzei diplomácia és Magyarország 1604–1648.* Történelmi Szemle, 37. évf. (1995) 2. sz. 151–169.

²⁹ Takáts: *Kalauzok és kémeek*, 205.

szer fejlődését figyelembe véve érthető és értékelhető teljes összefüggésében, amiben a „Titkos Levelezők” intézménye igen fontos állomásnak tekinthető.³⁰

A noszvaji konferencia kötetében két olyan tanulmány is található, amely részben vagy egészében a diplomáciai kémkedés témájával foglalkozik. Pálffy Géza már említett tanulmányában feldolgozta Verancsics Antal 1570. évi tervezetének erre vonatkozó részét is, melyben az érsek kifejtette, hogy a megbízható hírek megszerzésének legfontosabb színtere a szultáni udvar, ahol a szolgálatot teljesítő szolgák közül is leginkább a zsidó orvosok és tolmácsok között kell megkeresni az erre alkalmas személyeket. Emellett kiemelt még két információszerzési lehetőséget: egyrészt az Oszmán Birodalom méltóságviselőinek rezidenciáján szolgálók beszerzését, továbbá az erdélyi fejedelemség köveivel, valamint a perzsa sah kémeivel való együttműködést³¹ – mint Hiller István korábban bemutatott munkáiból láttuk, ez a 17. század folyamán részben meg is valósult.

Már Johann Jacob Kurz von Senftenau felismerte, hogy a sztambuli Habsburg-követ mellé állandó, megbízható és a császár szolgálatában álló tolmácsra van szükség, ezért követségének tagjai közé felvette a nagy műveltségű Yusuf ibn Abu Dhaqn (Giuseppe Barbato) egyiptomi kopt keresztényt. Bécsben pedig szintén az ő közbenjárására a marseilles-i születésű Michel D’Asquier a keleti nyelvek udvari tolmácsa lett; ez a hivatali megnevezés azonban nem fedte a poliglott francia szerepének valódi jelentőségét, hiszen évtizedekig nem volt olyan levél, utasítás vagy követjelentés, ami ne az ő kezén ment volna keresztül.³² A 17. század közepén pedig először Konstantinápolyban, majd a század utolsó harmadában Bécsben is megindult a tolmácsképzés. Kerekes Dóra a Századokban megjelent két cikkében a felszabadító háború során az Oszmán Birodalom fővárosába visszaküldött tolmácsok működésével foglalkozott, amiről az 1683. október 22-i Titkos Konferencia ülésén született határozat. Minderre azért volt szükség, mivel a bécsi udvar el kívánta kerülni azt a problémát, amit már a tizenöt éves háború idején megtapasztaltak, hogy nem maradhatnak hiteles és megbízható információk nélkül az Oszmán Birodalom belső ügyeit tekintve.³³ A határozat értelmében Marc’ Antonio Mamucca della Torrénak az angol, míg Giorgio Cleronomének és Janaki Porphyritának a holland követ házában kerestek szállást. Végül csak az utóbbi kettő kelt útra, míg rajtuk kívül Mamucca két fia, a szintén nagy nyelv- és helyismerettel rendelkező Leopold és Christoph is Isztambulban tartózkodott, és titokban informálták Bécsset. Az igen nagy kockázatot vállalt ügynökök munkája révén a bécsi udvar folyamatosan tájékozódhatott az Oszmán Birodalom állapotáról, a főváros és esetenként más nagyobb városok lakóinak hangulatáról, amire nagy szüksége is volt, hiszen 1688-tól – a francia királlyal szemben – már kétfrontos háborúra kényszerült. A megszerzett információkat aztán a levéltovábbítók juttatták el a császárvárosba, ahol az Udvari Haditanács keleti ügyekkel foglalkozó részlegén dolgozó tolmácsok dekódolták őket, és kivonatokat készítettek belőlük a döntéshozók számára.³⁴ Megállapítható tehát, hogy míg a 17. század közepén

³⁰ Hiller István: „Titkos Levelezők” intézménye. In: Tusor Péter – Rihmer Zoltán – Thoroczky Gábor (szerk.): R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Budapest, 1998. 204–216.; Hiller István: *A Habsburg informátorhálózat kiépítése és működése az Oszmán Birodalomban*. In: Petercsák–Berez (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, 157–169.

³¹ Pálffy: *Hírszerzés és hírközlés*, 40–47.

³² Hiller: „Titkos Levelezők”, 206–208.

³³ Erre lásd még: Pálffy: *Hírszerzés és hírközlés*, 53–54.

³⁴ Kerekes Dóra: *A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. Századok*, 138. évf. (2004) 5. sz. 1189–1229.; Kerekes Dóra: *Kémei Konstantinápolyban: a Habsburg in-*

az úgynevezett „Titkos Levelezők” számítottak a Habsburg Monarchia Oszmán Birodalomban elhelyezett szemeinek és füleinek, addig a felszabadító háború idején ugyanezt a szerepet a tolmácsok töltötték be – a kockázatos tevékenységük gyümölcseként Bécsbe jutott információk pedig hozzájárultak az udvari kormányzervek döntéseinek meghozatalához.

Kerekes Dóra 2010-ben jelentetett meg egy igen alapos munkát *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban* címmel, bár a könyv megírásánál a szerző a tudományos ismeretterjesztést tűzte maga elé célul, mégis ez az egyetlen, nyomtatásban megjelent magyar nyelvű mű, amely az európai diplomáciai és ezen belül is a Habsburg Monarchia konstantinápolyi hírszerzőhálózatának 17. századi működését és struktúráját mutatja be, összefoglalva és kiegészítve az eddig megjelent kutatási eredményeket. Mindezekhez hozzájárul, hogy Kerekes Dóra érdekesen, logikusan felépítve, jó stílusban megírva ismerteti meg olvasóit eme bonyolult, intrikáktól átszótt világgal.³⁵

Az Oszmán Birodalom kém szervezetéről szóló magyar nyelvű munkák

A kémkedésből, a hírszerzésből vagy a felderítésből³⁶ származó információkat természetesen a Porta is felhasználta politikai és katonai döntéseinek meghozatalához. Az Oszmán Birodalom történetének kutatásával foglalkozók közül elsőként Fodor Pál adott közre magyar nyelven egy forrást és hozzá rövid tanulmányt *Kémkedés a török korban* címmel. Munkájának fontossága nem is az elfogott oszmán kém vallomásának megjelenésében áll, hanem abban, hogy a kém szervezetről készült összefoglaló mű hiányában először kísérelte meg elkülöníteni a törökök határvidéki hírszerzőszolgálatának különböző szintjeit. Hat szintet határozott meg: beépített kém az ellenség udvarában, egy-egy feladattal megbízott hírszerzők, szövetséges és vazallus államok hírszolgálat, utazók és kereskedők kikérdezése, hivatásos hírszerzők alkalmazása a határterületeken (martalócok, nyelvfogók [*dilcik*], pribékek), különleges helyzetű alattvaló népcsoportok (elsősorban zsidók) információi. Mindez arra enged következtetni, hogy a 14–16. századi Oszmán Birodalom hasonló módon igyekezett gyűjteni a számára fontos információkat, mint a középkori Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia.³⁷

Négy esztendővel később Fodor Pál Dávid Gézával közösen jelentetett meg cikket a magyarországi oszmán hírszerzésről a noszvaji konferenciakötetben. Az általuk közreadott három forrásból egyrészt kiderül, hogy a hódoltságban az oszmánok legalább három szinten tartottak fenn hírszerzőszolgálatot: vilájetközpontokban, szandzsákközpontokban és egyes végvárakban. Az iratok alapján bizonyítható, hogy a határvidéki oszmán főméltóságok sikeresen építettek be kémeket a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia főbb központjiba, akik megbízható hírekkel látták el megbízóikat.³⁸

Míg Fodor Pál és Dávid Géza az általuk Isztambulban feltárt iratok alapján a határvidéki oszmán kémkedéssel foglalkoztak, addig Ágoston Gábor az Oszmán Birodalom hírszerzőszolgálatának egészét mutatta be a noszvaji konferenciakötetben megjelent tanulmányában. A szerző szerint az oszmán információszerző hálózat jóval esetlegesebb és szervezetle-

formációszerzés szervezete és működése a magyarországi visszafoglaló háborúk idején (1683–1699). Századok, 141. évf. (2006) 5. sz. 1217–1259.

³⁵ Kerekes: *Diplomaták és kémek*.

³⁶ Ivanics Mária: *Tatár kém szolgálat az 1663-as magyarországi hadjáraton*. In: Petercsák–Berecz (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, 207–227.

³⁷ Fodor Pál: *Kémkedés a török korban*. Keletkutatás, 1995 ős. 121–126.

³⁸ Dávid Géza – Fodor Pál: *Oszmán hírszerzés Magyarországon*. In: Petercsák–Berecz (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, 197–207.

nebb volt, és valószínűleg eredményességben is elmaradt az európai hatalmak tudatosan felállított szervezetei mögött. Ez abból adódott, hogy a keresztény Európa nagyobb hangsúlyt fektetett ennek kiépítésére, gondoljunk csak arra, hogy a korszakban az Oszmán Birodalom nem tartott fenn sehol sem állandó külképviseletet, így a hírszerzés eme formájából kimaradt.³⁹ Ennek ellenére a Porta döntéshozói igen jól értesültek voltak az őket érintő kérdésekben, és mindig rendelkeztek a döntéseikhez szükséges legfontosabb hírekkel. Az információszerzésben segítségükre voltak a 15–16. században a renegátok, a 16. század második felében az Európából elűzött szefárd zsidó orvosok, politikai bizalmasok és kereskedők, a 17. században a phanarióta tolmácsok, illetve a konstantinápolyi európai követségek, valamint a vazallus államok; továbbá a beglerbégek és szandzsákbégek által kiépített végvidéki kémhálózat híreire is bizton támaszkodhattak.⁴⁰

Összefoglalás

A hódoltságkori kémkedés vagy illegális hírszerzés történetének feltárása az elmúlt egy évszázadban igen nagy és különleges utat járt be. A 20. század első felében Takáts Sándor és Erdélyi Gyula a korizlésnek is megfelelő érdekes, színes és a tényeket sokszor romantikusan megszépítő, hazafias kémtörténetet adott közre – az általuk feldolgozott iratokat csak bemutatták, elemzésükre nem vállalkoztak.

Az 1970-es évektől kezdődően ez a helyzet megváltozott, hiszen sorra jelentek meg azon rövidebb munkák, résztanulmányok, melyek a végvidéki kapitányok mindennapjaihoz szorosan hozzátartozó határvidéki hírszerzés struktúráját és költségeit kezdték el feltárni.

A rendszerváltás után a téma iránti érdeklődés új lendületet vett: megindultak a kutatók a diplomáciai kémtevékenységgel kapcsolatban; az Oszmán Birodalom történetét kutatók is hozzájárultak az eddigi ismeretek bővüléséhez; és tovább folyt a határvidéki információszerzés feltárása. Csúcspontként az 1997-ben Noszvajon megtartott Végvárkonferenciát és az abból készült kötetet értékelhetjük, amely a határvidéki és diplomáciai kémkedés mellett a 16–17. századi hírközlésre és a híreknek a nyilvánosság előtt történő megjelenésére is kitért.⁴¹ Ezt követően a kora újkori információáramlás vonatkozásában egy tanulmánykötet jelent meg, amelyben az egyetlen, a korszak illegális hírszerzésével foglalkozó közlemény Pálffy Géának a noszvaji konferenciakötetben már napvilágot látott tanulmánya volt.⁴² Az utóbbi évtizedben Kerekes Dóra tudományos ismeretterjesztő műve számít az egyetlen komolyabb munkának a témában.

³⁹ Ágoston Gábor: *Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton*. In: *Híd a századok felett*. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk.: Hanák Péter, szerk.: Nagy Mariann. Pécs, 1997. 89–99.

⁴⁰ Ágoston Gábor: *Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században*. In: *Petercsák–Berecz (szerk.): Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, 129–157.

⁴¹ G. Etényi Nóra: *Magyarországi ostromhírek az európai sajtóban (1663–1664)*. In: *Petercsák–Berecz (szerk.): Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, 83–107.; Kamody Miklós: *Hírközlés, levelezés a török hódoltság idején*. In: *Petercsák–Berecz (szerk.): Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, 65–83.; Kenyeres István: *A királyi posta a 16. században. Paar Péter pozsonyi postamester számadásai alapján*. In: *Petercsák–Berecz (szerk.): Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, 107–117.; Németh István: *Információszerzés és hírközlés a felső-magyarországi városokban*. In: *Petercsák–Berecz (szerk.): Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, 117–129.

⁴² Lásd: Pálffy Géza: *Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon*. In: *Z. Karvalics László – Kis Károly (szerk.): Információáramlás a kora újkorban*. Budapest, 2004. 125–161. A további, eb-

Meg kell jegyezni, hogy a határvidéki és a diplomáciai kémkedés feldolgozottsága között jelentős eltérés mutatkozik, bár az előbbi forrásadottsága kiválóan mondható, ám szisztematikus feltárására – talán éppen a források bősége miatt – eddig nem került sor. Az elkészült tanulmányokat olvasva az embernek az a benyomása támad, hogy a szerzők más irányú kutatás közben talált egy-egy érdekesség publikálására vállakoztak inkább. Sajnos a magam részéről nem is látom, hogy ez a közeljövőben változni fog, holott mindenképpen fontos volna az előrelépés.

Ezzel szemben a diplomáciai hírszerzés feltárása – köszönhetően a nagyobb nemzetközi érdeklődésnek és ezzel összefüggésben a remélt tudományos megtérülésnek – ha lassan is, de folyik tovább. Tudtommal az elkövetkezendő időkben több projekt is kezdetét veszi, amelyek azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy a Habsburg Monarchia portai rezidenseinek levelezését dolgozzák fel és adják közre. Ezen kutatások alapján részletesebb és árnyaltabb képet alkothatnánk arról, hogyan épültek be az Oszmán Birodalomból szerzett információk az Udvari Haditanács vagy a végvidéki kapitányok döntéseibe.

Azzal is tisztában kell azonban lennünk, hogy a hírek sok esetben nem álltak meg a helyi és a központi döntéshozatal színterein, hanem a Német-római Birodalomban is kifejtették hatásukat. A birodalmi gyűléseken ugyanis az egybegyűlt rendek érzelmi meggyőzését szolgálták a különböző kémjelentések és a határvidékről érkező hadijelentések, hírek előterjesztései. Az 1566. évi birodalmi gyűlés császár számára kedvező döntésében nagy szerepet játszott, hogy a propozíciós kémjelentések alapján 200 000 török és 40 000 tatár harcos felvonulását valószínűsítette a magyarországi hadszíntéren.⁴³ Az 1597–1598. évi regensburgi birodalmi gyűlésen pedig a császári udvar képviselői azzal próbálták a rendektől még nagyobb támogatást szerezni, hogy a benyújtott propozícióba egy álhírt is belefoglaltak: III. Mehmed szultán az 1596. évi hadjárat után ismét személyesen kíván hadat vezetni a magyar hadszíntérre, és Bécs megostromlására készül. Ezért a császári-királyi hadsereg megerősítése végett a Német-római Birodalom területének megvédésére – az addig önkéntes alapon kiállított birodalmi egységek helyett – állandóan készenlétben álló csapatok kiállítását tartották szükségesnek: „Így Őcsászári Felsege kéri a választófejedelmeket, fejedelmeket és rendeket, hogy ilyenformán jelentős számú jó lovassal és gyalogossal készen álljanak, hogy ha [...] ez a rendkívüli szükség megköveteli, [...] legkevesebb 12 000 jól felszerelt gyalogost és 4 000 lovaszt küldjenek.”⁴⁴

ben a kötetben megjelent tanulmányok: Novák Veronika: *A tudás forrása: Hivatalos kihirdetés és nem hivatalos kommunikáció Párizsban a 15. század elején*. In: Z. Karvalics–Kis (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*, 20–46.; G. Etényi Nóra: *Nyomtatott hírek a 17. században – információk Magyarországról korabeli német újsághírekben*. In: Z. Karvalics–Kis (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*, 47–56.; Erdélyi Gabriella: *Mindennapi élet és szóbeli kommunikáció a kora 16. században (esettanulmány)*. In: Z. Karvalics–Kis (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*, 57–81.; Slíz Mariann: *A pletyka mint történeti forrás*. In: Z. Karvalics–Kis (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*, 82–107.; Tusor Péter: *A magyar egyházi elit római hírforrásai a kora újkorban*. In: Z. Karvalics–Kis (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*, 108–124.; Szommer Gábor: *A Kelet-Indiai Társaság találkozása Japánnal*. In: Z. Karvalics–Kis (szerk.): *Információáramlás a kora újkorban*, 162–190.

⁴³ Lanzinner, Maximilian: *Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576)*. Göttingen, 1993. 352–354.; Bagi Zoltán: *Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlés és a török kérdés*. *Világtörténet*, 2001 tavasz–nyár. 81–87., 85.

⁴⁴ „... So ersuchen Ihre Kay[serliche] M[ajestät] Churfürsten fürsten vnd Stendt Sy wollen sich mit einer Anzahl geüebter Reutter vnd Knecht, der gestallt, in bereitschaff stellen, daß ... die eüsserste nott erforderte, ... Zum wenigsten Zwölff Tausent wohl bewöhrter Mann Zu fueß vnd vier Taufent Pferdt Zugeschickt...” A császári propozíció, 1597. Haus-, Hof- und Staatsarchiv

A határvidéki kémkedés esetében pedig – Szakály Ferenc 1987-ben készített munkáját figyelembe véve – rekonstruálhatóvá válna mind a végvidéki védelmi rendszer hierarchiájának különböző posztjait betöltők mindennapjainak, mind pedig az ezekkel sokszor igen szoros szimbiózisban élő főnemesi uradalmak élete. Az utóbbiak esetében fontos megjegyeznünk, hogy számukra a pontos híradásnak nem csupán katonai, hanem igen nagy gazdasági jelentősége is volt. Gondoljunk csak arra, hogy a 16. században a magyar nemesség jelentős része bekapcsolódott a távolsági szarvasmarha- és borkereskedelembe, aminek a hasznát egy-egy sikeres oszmán portya semmissé tehetette.

A határvidéki és diplomáciai hírszerzés további kutatásai más területek kutatási irányainak a fellendüléséhez is hozzájárulhatnak. Ilyen például a rejtjelezés magyarországi története. R. Várkonyi Ágnes már említett tanulmányában felhívta rá a figyelmet, hogy a rejtjelezett szövegek szimbólumainak beazonosítása körültekintő vizsgálatot, beható ellenőrzést kíván, mivel ezek megfejtését korszerű forráskritikával eddig senki sem ellenőrizte. Pedig egy feltehetően 1664–1665 között használt, 1421 tételt tartalmazó numerikus rejtjeljegyzék együtt tartalmazza az országos és nemzetközi politika rejtjeleit a végvárakra vonatkozókkal, a hadi élet kulcsszavait a diplomáciai élet kapcsolatait jelzőkkel.⁴⁵

A magam részéről úgy vélem tehát, hogy nagy és fontos munka elején jár a magyar történetírás a határvidéki és diplomáciai hírszerzés kutatását tekintve. Eredményeit azonban a kor mindennapjainak rekonstruálásától a had-, mentalitás-, kultúr-, gazdaság- és társadalomtörténeten át egészen a diplomáciatörténetig igen szerteágazóan fel lehet és fel is kellene használni.

Mainzer Erzkanzlerarchiv Reichsakten, Fasc. 95.a Fol. 84r. v.; Schulze, Winfried: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*. München, 1978. 213–214.; Koller, Leopold: *Studien zur Reichskriegsverfassung des Heiligen Römischen Reiches in der Neuzeit*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1990. 163.

⁴⁵ R. Várkonyi: *A tájékoztatás hatalma*, 28–29. Kerekes Dóra említett könyvében csak összefoglalást ad a 16–17. századi rejtjelezés történetéről, megállapítva, hogy a korszakban a titkos írásról szóló traktátusok széles körben elterjedtek, sokan és sokat írtak erről a témáról. Kerekes: *Diplomaták és kémek*, 186–195.

ZÓDI ZSOLT

A *common law* információs válsága és forradalma a 19. század Angliájában és Amerikájában*

Jog a kontinensen és Angliában a felvilágosodás, majd az ipari forradalom idején

Mint az köztudomású, az angolszász jogrendszerek (a *common law* rendszerek) ún. precedensjogok.¹ Leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy ezekben a jogrendszerekben jó ideig egyáltalán nincs, majd később is kevés és rendszertelen a kodifikált jog, így a jog szabályait a bíróságok mondják ki esetről esetre, és korábbi ítéleteikhez kötve vannak.² Ezt fejezi ki a *stare decisis* elve, amely szerint a precedensektől, a fontos szabályokat kimondó egyedi ítéletektől, pontosabban azok lényegi „szabályától”, a *ratio decidendi*től a bíróságok nem térhetnek el.

A halmozódó precedenseket a középkorban és az újkor hajnalán angol területeken időről időre magánszemélyek gyűjtötték össze: a jogkereső közönség és a bírák számára ezek a művek szolgálták forrásul. Már az angol jog első írott forrásai, az ún. *Yearbook*ok is tartalmaztak jogeset-leírásokat, jóllehet ekkor még személytelen, példálózó formában („valaki eladta a lovat...”).³ A 18. századra a *Yearbook*okat leváltották az ún. *law report*ok, amelyek már túlnyomórészt jogeset-ismertetéseket tartalmaztak a bíró és a felek nevével. Ezeknek a jogeset-gyűjteményeknek persze nem volt standard formája, ahogy a válogatásnak sem kialakult, egységes szempontjai, így a *law reporting* esetleges tevékenység marad egészen a 18. század végéig.

Ez az a korszak, amikor a polgári forradalmakat megelőző és az azokat követő időszakban a felvilágosodással megjelentek a jogbiztonság és a törvény előtti egyenlőség eszméi és velük együtt a racionalizálódás, a kiszámítható, a piaci forgalomban támpontként használható, előre kalkulálható jog koncepciója. Mindezek a kontinensen egy kodifikációs (az íratlan jogot törvénykönyvekben összefoglaló) hullámban öltöttek testet. Hatalmas, az élet

* A kutatómunka a TÁMOP-4.2.1.B-10/2/KONV-2010-0001 jelű projekt részeként az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ A két vezető összehasonlító jogi munka ebben a tárgykörben: David, René: *A jelenkor nagy jogrendszerei*. Budapest, 1977., valamint Zweigert, Konrad – Kötz, Heinz: *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts*. Tübingen, 1977.; az angol jogtörténet első számú forrásmunkája: Holdsworth, W. S.: *History of English Law*. Vol. 1–6. London, 1956.

² Ma már a *statute law* mennyisége is hatalmas, és vetekszik a precedenskével, de a precedensszemlélet (egy törvényre a bíróság előtt csak az azt magyarázó jogesetekkel együtt lehet hivatkozni) ettől változatlan.

³ Winfield, Percy H.: *Early Attempts at Reporting Cases*. *Law Quarterly Review*, vol. 40. (1924) 316.

minden területét szabályozni akaró szörnyszülött törvénykönyvek jöttek világra:⁴ több tízezer részletrendelkezéssel, mindenre kiterjedő szabályokkal.

Angliában, majd ezzel kölcsönhatásban Amerikában azonban más történt a jog világában. A régi jog Angliában is válságba került mind tartalmi, mind formai, információkezelési szempontból. A jogászok mindig élen jártak az információ termelését, valamint annak elosztását⁵ lehetővé tevő és segítő eszközök kifejlesztésében, hiszen úgy kellett hatalmas tömegű és gyakran változó szöveghalmazokat kezelniük, hogy közben ennek igen nagy tétje volt – emberek élete, szabadsága és vagyona múlt és múlik a gyors és pontos információkezelésen. Az angolszász válasz a 19. század információs kontrollválságára különösen érdemes a tanulmányozásra, mivel sem Angliában, sem Amerikában nem a – kézenfekvőnek tűnő – kodifikáció („újraírás”) lesz a megoldás, hanem a precedensek kezelésének átalakítása.

Beniger és a kontrollforradalom gondolata

James Beniger híres könyvében,⁶ az *Irányítás forradalmában* számtalan aspektusból leírja azt az információs és irányítási válságot, amely az ipari fejlődés nyomán az „elszabadult” sebesség és az energia szabályozásának hiányosságaiból fakadt. Könyvének második felében aztán feltárja az ezt követő információs forradalmat, amely a társadalom szinte minden területét átalakította. Ez a forradalom új kontrollmechanizmusokat termelt ki, amelyek visszahatottak a termelésre, még hatékonyabbá téve azt. Így egy reflexív, önerősítő folyamat indult el. Beniger azt állítja, hogy az ekkor kifejlődő irányítási mechanizmusok előlegezik meg a 20. század információs forradalmát.

Beniger könyvét olvasva nehéz megérteni azt, hogy miért maradt ki ebből az elemzéséből a jog szférája, hiszen tézisei látványosan bizonyíthatók a jogi jelenségeken. Úgy tűnik, Beniger – azonkívül, hogy szemmel láthatóan rengeteget merít Max Weber gondolataiból, aki maga is jogász volt, és maradandó jogelméletet és jogszociológiát hagyott maga után⁷ – nem reflektál azokra a jogelméleti és jogtörténeti elemzésekre, amelyek a kapitalizmus hajnalán a jog világában lejátszódó drámai változásokat ismertetik. De a dolog fordítva is igaz. A jogtudományok és benne a jogtörténet művelői körében Beniger gyakorlatilag ismeretlen szerző, én legalábbis nem olvastam olyan tanulmányt, amely a benigeri gondolatokat megpróbálta volna a jog világára alkalmazni.

Pedig a kapcsolódás kézenfekvő, és nem is egy szinten elemezhető. Általánosabb értelemben elmondható, hogy a jog maga is egy – vitatott hatékonyságú, de mindenképpen nagyon látványos – kontrollmechanizmus, amelynek segítségével közvetve, az emberek cselekedeteinek befolyásolásán és az esetleg felmerülő viták formális elrendezésén keresztül lehet azokat a folyamatokat uralni, amelyek végül az anyag és az energia kontrolljához szükségesek. Ennek a legpregnansabb példája épp a Beniger által gyakran a legősibb társadalmi

⁴ Ennek legelborzasztóbb példájaként az 1794-es Porosz *Landrecht*et szokták emlegetni, amely több mint tizenkilencezer paragrafust tartalmazott. Jelenlegi Polgári Törvénykönyvünk kevesebb mint hatszáz paragrafusból áll. *Allgemeines Landrecht für die preußischen Staaten. Von 1794.* Neuwied, 1996.

⁵ Z. Karvalics László: *Bevezetés az információ-történelembe.* Budapest, 2004. 173–176.

⁶ Beniger, James R.: *The Control Revolution.* Cambridge, Mass., 1986., magyarul: *Az irányítás forradalma.* Budapest, 2004.

⁷ A „Gazdaság és társadalom” jogszociológiai fejtegetéseinek legteljesebb gyűjteménye: Rheinstejn, Max (ed.): *Max Weber on Law in Economy and Society.* Cambridge, Mass., 1954.

kontrollmechanizmusként emlegetett bürokrácia,⁸ amelyet egyrészt formálisan maga a jog teremt meg, konstituál, másrészt maga is egyre szerteágazóbb és bonyolultabb jogi szabályok révén végzi irányítási feladatát.

Ez a jelenség, ahogy Beniger könyvében Max Weber kapcsán utal rá, maga is visszacsatolást eredményez: az irányítási válság megteremti azokat a jogszabályokat, amelyek szakítanak a „materiális megfontolásokkal” (az egyéni érdek, az egyedi erkölcsi helyzet stb. elemzésével), és kizárólag bizonyos formális jegyeket figyelembe véve igyekeznek a dolgokat, a konfliktusokat rendezni. Ez a „formális–racionális” jog, amely a weberi jogszociológia középpontjában áll. De az elemzésnek lehetséges egy másik – ha úgy tetszik, prózaibb – szintje is, amely a jogot az „ötödik szektorként” láttatva bemutatná, hogy azokban az országokban, amelyekben az irányítás válsága, majd forradalma bekövetkezik, ez hogyan játszódik le a jog világában. Természetesen az elemzés e két szintje összefügg egymással: hiszen az első szint a jog mint egyre szélesebb körben használt kontrollmechanizmus egyre bonyolultabbá válását írja le, a második pedig magának a burjánzó *szövegtengernek* a kontrollálására kifejlődő mechanizmusok kiépülését.

Talán túl merész lenne kijelenteni, hogy „továbbírom” Beniger könyvét, de azt mindenképp vállalom, hogy ebben a közleményben a nem létező jogi fejezet egy *alfejezetének* vázlatát adjam. Alfejezetről van szó, hiszen nem arról szeretnék elsősorban írni, hogy a jog *általában* hogyan változott és reflektált, hatott és alakult az ipari forradalom idején a bekövetkező kontrollválságban és kontrollválságra, hogyan került maga is válságba, majd hogyan alakult át és lett maga is része a kontroll forradalmának. Ehelyett csak a szöveg, a jogesetek (precedensek) kezelésének és uralásának világával szeretném illusztrálni ezt a jelenséget (Amerikában és Angliában. Ez a fejtegetés tehát inkább kapcsolódik az irodai technológia és a bürokrácia változásaihoz, azaz Beringer könyve 6. fejezetének néhány részéhez.

Szöveguralási kontrollválság a 19. század elején Angliában

Ebben az időszakban a jogviták, majd a közölt ítéletek, a mennyiségi növekedés miatt a precedensjogi rendszerek is szembenéznek a jog megismerhetőségének, megtalálhatóságának problémájával. A válasz többféle lehet, akár a kodifikáció is, amelyre időről időre mutatkoztak törekvések mindkét nagy esetjogi rendszerben. A *common law* konzervatív jogászai rendje azonban mégis inkább más módszereket keresett a „rendezettség”, a struktúra, a rendszerszerűség megteremtésére – nem a radikális nagytakarítást, majd újateremtést, hanem inkább a régi dolgok között történő rendrakás módszerét választotta. Az első heroikus kísérlet Angliában Sir William Blackstone-é, aki a *Commentaries on the Laws of England*⁹ című hatalmas munkájával „kívülről”, a magyarázat eszközeivel igyekezett rendszert vinni az angol jogba – érdekes módon és a történelemben nem először és nem is utoljára azt állítva, hogy az már „benne van”, s ő csak kibontja. Sokatmondó tény, hogy Blackstone munkájának csak a bevezetésében tizenhétszer fordul elő a „*system*” kifejezés.

Ez azonban, bármekkora szellemi teljesítményről is beszélünk, az üzleti élet, a forgalom és az ipari fejlődés komplexitását tükröző és egyre növekvő jogeset-áradatban nem volt képes igazi megoldást nyújtani. Szaporodtak a *law reportok*, amelyek megbízhatóságukat és árukat illetően is kívánni valót hagytak maguk után. A bíróságokon bizonytalanság uralko-

⁸ Beniger: *Az irányítás forradalma*, 42., 631.

⁹ Blackstone, William: *Commentaries on the Laws of England*. First Edition. Oxford, 1765–1769., elektronikus forrása: http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/blackstone.asp. Letöltés: 2012. szeptember 17.

dott: amikor egy fél a „jog szabályára” hivatkozott, és bemutatott egy ítéletet, sohasem lehetett tudni, vajon megbízható-e az a forrás, amelyet citált, sőt, hogy egyáltalán úgy szölte-e a döntés, ahogyan azt előadta. Hiányzott az idézés egységes rendszere. Sokszor lehetetlen volt megállapítani, a felek mely bíróság jogesetét teljesen másképpen közölték. Nem volt egységes terjedelem és formátumleírás, ami gyakorta szakmailag is silány jogeset-ismeretéseket eredményezett, amelyekre a bíróság nem támaszkodhatott. Végül a magángyűjtemények ára a profithajhászás miatt elképesztően magas volt. A 19. század közepére a helyzet Angliában tűrhetetlenné vált. A jogászok ekkor a kormányzat által támogatott hivatalos jogeset-közzétételt követeltek,¹⁰ és az Amerikában akkor már létező gyakorlat szerint hivatalos „law reporterek”, jogeset-közlők kinevezését a bíróságok mellé. Végül a helyzet úgy oldódott meg, hogy 1865-ben az ügyvédtársadalom a bírák támogatásával létrehozta a később nonprofit szervezetként bejegyzett *Incorporated Council of Law Reporting*-ot, amelynek céljával a „Anglia és Wales legfelsőbb és fellebbezési bíróságai ítélet-ismeretéseinek elkészítését és közzétételét” tűzték ki, „alkalmas formában, szakmai ellenőrzés mellett, megfizethető áron.”¹¹ Az angol történetnek ezzel nincsen vége, de ezen a ponton érdemes áttekintnünk Amerikába.

... és Amerikában

Blackstone könyve után kilencven évvel Wallace Amerikában még azt írja a többi jogesetgyűjteményt összefoglaló és rendszerezni kívánó munkájában, hogy „sietős és zagyva” gyűjtemények keringenek a jogi világban, amelyek „szakmánk terhei és botránykövei lettek”.¹² A jogesetgyűjtemények száma Amerikában az 1700-as évek végén még „csak” 150 darab (beleértve a kéziratos formában fennmaradt angol gyűjteményeket), de ez Wallace idejére, azaz kevesebb mint hetven év alatt 2000-re nő, és ez nagyobbrészt már saját, amerikai termés.¹³ A könyvformátumban megjelenők száma is több száz. Persze nemcsak zagyva gyűjtemények vannak, hanem nagyon jól átgondolt elvek mentén szervezettek is, sokszor a bíróságok kezdeményezésében.¹⁴ Ezeket sokszor díjazás nélkül készítik a bírák által a 19. század elejétől már kötelezően leadandó összefoglalókból olyan lelkes fiatal jogászok, mint Kirby vagy Dallas. Kirby¹⁵ volt az első, aki a hároméves munkássága alatt összegyűjtött és közzétett ítéleteket jól átlátható, egységes struktúrába szervezte: a felek neve mellett minden ítélet esetén világos és egyértelmű, rövid jogi összefoglalót írt, *main points of the law* címmel. Jogesetgyűjteményéhez huszonhárom oldalnyi – mai szavakkal – tárgymutatót is fűzött, amely a fentebbi jogi összefoglalókat alfabetikus sorrendbe rendezett jogi fogalmak

¹⁰ Lindley, Nathaniel: *History of the Law Reports*. Law Quarterly Review, vol. 1. (1865) 138. Lindley 30 fontot említ egy teljes széria áráként, ez mai értéken körülbelül 30 000 fontnak – több mint 10 millió forintnak – felelne meg.

¹¹ A szervezet honlapja: <http://iclr.co.uk/news-and-events/about-us>. Letöltés: 2012. július 17.

¹² Wallace, John William: *Reports of Cases Adjudged in the Superior Court of the State of Connecticut. The Reporters Chronologically Arranged, with Occasional Remarks Upon their Merits*. T. & J. W. Johnson, Philadelphia, 1855. elektronikus forrása: <http://books.google.hu/books?pg=PA85&id=NeoyAAAAIAAJ&ots=IMuJio5MLO#v,6>. Letöltés: 2012. szeptember 17.

¹³ Wallace: *Reports of Cases*, 25.

¹⁴ Marshall, Craig: *The Rise of the Supreme Court Reporter: An Institutional Perspective on Marshall Court Ascendancy*. Michigan Law Review, vol. 83. (1984–1985) 1291.

¹⁵ Marshall: *The Rise of the Supreme Court Reporter*, 1299.

alá rendelte. Dallas később még egy újítással is előáll: listát állít össze azon ítéletekről is, amelyekre a közzétett ítéletek hivatkoznak.

Így elmondható, hogy Amerikában, az angol helyzettől eltérően a jogesetek közzétételében, a szöveg, a szabályok feletti kontroll megvalósításában, ezek rendszerré szervezésében már a kezdetekben is a piac, illetve magánszemélyek vitték a prímet. Azonban az igazi kontrollforradalom, amely a jogeset-gyűjtemények tömeggyártásában egyfajta futószalag-módszerrel történő jogforrás-előállításal és ezzel együtt a sztenderdizálás magas fokának elérésével jut a tetőpontjára, egy magánkiadó nevéhez fűződik. Ez a kiadó a *West Publisher*.

A jog mint természettudomány – Langdell

Mielőtt azonban a *West*-ről beszélnek, érdemes aláhúzni, hogy – amellet, hogy a kontrollforradalom épp elkezdődik – ezzel párhuzamosan az egész jelenség elméleti és ideológiai megalapozása is zajlik. Christopher Columbus Langdell, a Harvard Jogi Karának dékánja az 1870-es években a természettudományok fejlődése által keltett általános lelkesültség hatására felveti, hogy a jog nemcsak egyszerűen tudomány, hanem eszménye a természettudomány kell, hogy legyen. Langdell explicit párhuzamot von a jog és a természettudományok között, a könyvtár és a laboratórium közötti analógiát említve: „...a [jogi] könyvtár a professzorok és a hallgatók megfelelő műhelye. Olyan nekünk ez, mint az egyetem laboratóriumai a kémikusoknak és a fizikusoknak, a természettudományi múzeum a zoológusoknak, a botanikus kert a botanikusoknak.”¹⁶

A jogásznak, mondja Langdell, ugyanúgy hipotéziseket kell felállítania bizonyos szabályokról (a szabályok létéről), majd kutatást kell folytatnia laboratóriumban (a könyvtárban) tények (jogesetek) után, amelyek ezt a hipotézist (szabályt) alátámasztják.¹⁷ Ez nem jelenti azt, hogy a nagyobb mennyiségű tény többet érne. Langdell nem hitt a mennyiségben, és soha nem volt híve az induktív módszernek (amelyben sok tényt gyűjtünk össze, és ebből később vonunk le következtetéseket). Ellenkezőleg, módszerének lényege az volt, hogy előbb egy erős hipotézist kell felállítani egy szabállyal kapcsolatban, majd ezt kell a kutatás során megszerzett jogesetekkel alátámasztani. Ebben segítségünkre kell legyen a jog egészét felölelő rendszer, egy doktrinális háló, amelynek segítségével visszavezethetjük az egyes rendelkezéseket magasabb szabályokig és elvekig. Ez a gondolat bizonyítottan hatással volt arra a *National Reporter System*-re, amelyet azonban már egy másik híres úriember, John West dolgozott ki.¹⁸

A West Publishing Company

West, mielőtt kiadóvállalatát létrehozta volna, egy könyvkiadó és könyvkereskedő cég utazó ügynökeként tevékenykedett. Sok jogász ügyfele is volt, akik gyakran panaszkodtak, hogy praxisuk egyik legnehezebb része az ítéletek összeszedése. 1876-ban megalapította saját kis

¹⁶ „...the [law] library is the proper workshop of [law] professors and students alike; that it is to us all that the laboratories of the university are to the chemists and physicists, the museum of natural history to the zoologists, the botanical garden to the botanists.” Langdell, Christopher Columbus: *Address at Harvard University “Quarter-Millennial” Celebration (Nov. 5, 1886)*. *Law Quarterly Review*, vol. 3. (1887) 123–124.

¹⁷ Patterson, Dennis: *Langdell’s Legacy*. *Northwestern University Law Review*, vol. 90. (1995–1996) 199–200.

¹⁸ Patterson: *Langdell’s Legacy*, 201.

vállalkozását, és elsősorban a jogászok kiszolgálására kezdett el specializálódni.¹⁹ Mások mellett jogeseteket is elkezdett rendszeresen közzétenni *The Syllabi* címen, napilapok mellékleteként.²⁰ A *Syllabi* három részből állt: egy bíró által írt összefoglalóból, az eldöntött jogkérdések feldolgozásából (*proper understanding of the points decided*) és, amennyiben a jogeset közérdeklődésre tarthatott számot, a bíróság teljes indokolásából. Az elkövetkező években folyamatosan terjesztette ki a szolgáltatást más államokra, majd 1882-ben két külső befektetőt is bevont, és elkezdte feldolgozni a teljes amerikai jogot. Ő maga is azt állította, hogy ez csak úgy volt lehetséges, hogy egy új találmány, a nagy teljesítményű írógép²¹ ekkor már rendelkezésre állt. 1887-ben elhatározta, hogy a jogesetek könnyebb fellelhetősége céljából visszamenőlegesen is besorol minden esetet abba a kategorizálásba, amelyet ő *American Digest Classification Scheme (ADCS)*-nek nevezett el, s amelyből később a *Key Number System* lett. A század végén aztán még egy vita is lezajlott a kiadók között,²² amelynek a lényege az a kérdés volt, vajon a kiadónak szabad-e válogatnia, vagy egyszerűen – ám pontosan, meghatározott sztemderdek szerint – mindent közzé kell tennie, és West az utóbbi állásponton volt: „Az amerikai jogi kiadók fő feladata, hogy lehetővé tegyék a jogi szakma számára, hogy tanulmányozhassa az amerikai esetjogot bármely témakörben a lehető legkönnyebben, legkimerítőbben és leggazdaságosabban. [...] a legutolsó néhány évet leszámítva nem volt sikeres kísérlet a legfrissebb ítéletek rendszeres és átfogó kezelésére.”²³

West ehhez kidolgozta az ítéletek közzétételének nagyüzemi módszertanát. Az ítéletek beszerzése után azokat nemcsak legépelték, de össze is hasonlították az eredetivel. Jogász korrektorok olvasták a szöveget. A hivatkozások helyességét, (a korábbi ítéletekre, esetleg más jogesetgyűjteményekben találhatóakra) külön leellenőrizték és egységesítették. Addigra már kialakult egy *code of instruction*, az ítéletek szerkesztésének és főként tárgyszavazásának szabványa. Ebből alakult ki később az ADCS és a *Key Number System*, amelyet az *American Bar Association* 1897-es kongresszusán maga John West mutatott be. A projektet hatalmas lelkesedéssel üdvözték az ügyvédek: az osztályozási rendszer szinte az első perctől kezdve „hivatalossá” vált. Nem sokkal később a klasszifikáció végpontjait egyedi számokkal is ellátták, és ezzel valójában létrehozták az első jogi adatbázist.²⁴ A hasonlóság a Dewey-féle könyvtári tizedes osztályozással igen feltűnő.

¹⁹ A történet teljes egészében: Jarvis, Robert M: *John B. West, Founder of the West Publishing Company*. American Journal of Legal History, vol. 50. (2008–2010) 1.

²⁰ Érdekes módon a *Syllabi* eredetileg abból a célból keletkezett, hogy a jogászoknak ne kelljen kikeríteni egy gépiratos másolatot az ítélet eredeti verziójából, rendelkezésükre álljon, ha szükséges, nyomtatott formában. West, John B.: *Multiplicity of Reports*. Law Library Journal, vol. 2. (1909–1910) 1.

²¹ Az írógép irodai munkára gyakorolt katalizáló hatásáról lásd: Beniger: *Az irányítás forradalma*, 453.

²² *A Symposium of Law Publishers*. American Law Review, vol. 23. (1889) 369.

²³ „... the principal business of American law publishers, to enable the legal profession to examine the American case law on any given subject, as easily, exhaustively and economically as possible. [...] until within the last few years there has been no successful attempt to handle, systematically and comprehensively the current decisions of the courts [...]” *A Symposium of Law Publishers*, 401.

²⁴ West az ítéletek egységes számozására és elnevezésükre is javaslatokat tett. West, John B.: *Multiplicity of Reports*. Law Library Journal, vol. 2. (1909–1910) 4.

Az angol út

Angliában más a helyzet, mivel a precedensek magángyűjteményei itt is burjánzanak, de a *rendszerelés elmarad*. Sir Allen még a *Law in the Making* hetedik kiadásában²⁵ is arra panaszkodik, hogy „a [jogesetek] pontos és átfogó idézése nem garantált”, így előfordulhat, hogy a bíróság, akárcsak egy néhány hónappal korábban kimondott ítélethez képest az ellenkező értelmű döntést hozza, mert a felek egyszerűen elfelejtették azt beidézni. Bár az Angliában egy évben keletkező jogesetek száma – szemben az amerikai évi 40 000-rel például az 1936-os évben – mindössze 4159,²⁶ rendszerelés nélkül még ez is gondot okoz. 1938-ban Goodhard az egységesítésre és a gyors, központi közzétételre (lényegében a 18 féle magángyűjtemény kiváltására) tesz javaslatot. Ő is amellet teszi le a garast, hogy minden jogesetet jelteni kell, függetlenül azok fontosságától, és ezeket az eseteket gyorsan kell közzétenni, hiszen a „modern technika” ezt lehetővé teszi.

A 4100 körüli szám 1971-re Angliában 305 625 darabra nő, ami két nagyságrendnyi újítás. A jogeset-gyűjtemények száma is legalább harminc, ami évente körülbelül ötmilliónyi szóval duzzasztja a joganyagot.

Angliában a probléma egészen a *West* és a *Lexis* megjelenéséig megoldatlan marad, és ez bizonyos mértékig azt jelzi, hogy a rendezettség megteremtése nem kizárólag a jogrendszer sajátosságaival függ össze, hanem az anyag mennyiségével és a piac méretével is. Elgondolkodtató, hogy Beniger példái is rendre Amerikából származnak.

Nagyüzemi szöveggyártás és információ-kontroll

Egy 1912-ben az *American Law School Review*-ban megjelent ismertetés révén a *West* munkamódszereibe is betekintést nyerhetünk: „A gyűjtemények készítését mind a tárgy, mind a tartalom, a forma és a megjegyzések, a címszavak, a tényleírás stb. tekintetében egységes szabályok szerint kell végezni. A tárgyszavazás és az összefoglalás egységes és pontos kell legyen mind a besorolás, mind a felosztás és a rendszerelés szerint. [...] Nyilvánvalóan ezen szabályok és utasítások, a megjegyzések és a kereszthivatkozások rendszerének kidolgozásához, amelyek a rendszer alapját jelentik, sőt ezek alkalmazásához és továbbfejlesztéséhez is [...], nagyobb számú, speciális végzettséggel és képzettséggel rendelkező ember munkájára van szükség.”²⁷

Az 1910-es években ez azt jelentette, hogy a *West* szerkesztőségében negyven jogász dolgozott, akik egy százhuszonöt oldalas részletes manuálé alapján végezték a munkájukat. Míg az ADCS rendszer kidolgozása idején 50 000 ítélet volt feldolgozva, ekkorra már félmillió bírósági ítéletet tartalmazott a jogeset-gyűjtemény, a *National Reporter System*. Egyesek csak az összefoglalók írásával foglalkoztak, mások csak a tárgyszavazást végezték, ismét mások a táblázatokat és az indexeket készítették, végül a publikálást egy négyfős „vének tanácsa” engedélyezte. Valódi nagyüzemi, futószalag-módszerről beszélünk.

²⁵ Allen, C. K.: *Law in the Making*. Oxford, 1964. 315.

²⁶ Goodhard, A. L.: *Reporting the Law*. *Law Quarterly Review*, vol. 55. (1939) 29.

²⁷ „The reporting must be done in accordance with uniform rules as to the subjects, contents, and form of the headnotes and their catchwords, the statements of fact, etc. The indexing and digesting must be uniform and accurate in classification, division, and arrangement. [...] Manifestly the framing of such rules and instructions and schemes of headings and cross-references, which are the very foundation of the System, and, even more, the application and use and development of them, [...], require the services of a large body of men specially equipped for the purpose by qualifications and training.” *The Editorial Staff of the West Publishing Company*. *American Law School Review*, vol. 3. (1911–1915) 76.

A *West* rendszere hét tágabb kategóriát tartalmazott,²⁸ és ezek alatt 32, majd 400, végül legalul több mint 80 000 al-al kategóriát.²⁹ A kulcsszámok (*Key Numbers*), amelyek felölelték a jog teljes rendszerét, minden témakörön belül újraindultak. A jogi fogalmakat felölelő tezauruszt képviselő *key number* rendszer mellett a jogeseteket kiindexelték egy nem ebbe a kategóriába tartozó ún. *catchword* rendszerrel is. *Catchword* szinte bármi lehetett, a 'póniló' vagy a 'polietilén' is.³⁰

Amikor egy jogeset feldolgozásra megérkezett, az elsődleges elnevezése és egy minimális stilizálás után egy másik jogász egy sor *headnote*-ot készített hozzá, kiszűrte és összefoglalta az ítéletből a *szabályokat*, és ezeket elhelyezte a fentebbi kulcsszámrendszerben, legalább egy helyen.³¹ Ezután a besorolás még átment a *West* négy szenior szerkesztőből álló bizottságán is, akik sokszor változtattak ezen. A *West* létrehozta tehát az első jogi *taxonómiát*; az amerikai jogászok pedig lassan elkezdtek a *West* taxonómiája alapján gondolkodni a jogról.³² Ahhoz, hogy a rendszerbe minden eset beilleszthető legyen, egytálla elkezdtek „normalizálni” is. Az extrém érveléseket vagy megfogalmazásokat „normál” formátumúra hozták. A rendszerbe mindennek illeszkednie kellett, semmi sem lóghatott ki belőle. Beniger ezt nevezi az információ megsemmisítésének vagy figyelmen kívül hagyásának „a feldolgozás megkönnyítése érdekében”.³³

A *West* besorolása a 19. század utolsó éveiben egy újabb, a jogesetek megtalálását és értékelését segítő eszközzel bővült, amelyet korábban Frank Shepard fejlesztett ki. Jóllehet már korábban is léteztek olyan jogeset-gyűjtemények, amelyek az esetekben fellelt hivatkozásokat gyűjtötték ki, *Shepard* teljességével és pontosságával tűnt ki. Ez a gyűjtemény táblázatok formájában mutatta az adott eset precedensjogi előéletét (a benne hivatkozott ítéleteket), majd a későbbi kiadások a közzétett jogeset utóéletét is. A *Shepard* tehát elhelyezte az egyedi döntést a jogesetek nagy hálózatában. Ezzel megteremtett az egységes technikai azonosítók, az egységes formára hozott tartalmak, az egységes – többféle tartalomleíró – metaadat (*index*) szerkezet mellett egy újabb, immár a negyedik koherencia-tényezőt.³⁴ A hangsúly ennél is a *teljességen* van. A *Shepard* nemcsak az esetjogot dolgozta fel, hanem a másodlagos forrásokban (szakcikkekben, jogszabályokban vagy például az *American Law Institute* által publikált *restatement*ekben) megjelent jogeset-említéseket is, és nemcsak az esetek említéseit, hanem azt is, hogy milyen összefüggésben emlegették az esetet.

Újabb válság és az információs társadalom előképei

Minden rendszerezés ellenére Amerika már a harmincas években belefulladás az ítéletekbe. Ez vezetett el ahhoz az ellenmozgalomhoz, amelynek végén magánkezdeményezésre felállítják az *American Law Institute*-ot, amelynek feladata az ítéletek rendbetétele, egyfajta kodifikáció lett volna.³⁵ Az intézet alapító okirata megállapítja, hogy az amerikai jog bizony-

²⁸ Személyek, tulajdon, szerződések, kártérítés (*torts*), bűncselekmények, jogorvoslatok (*remedies* – keresetek) és kormányzat

²⁹ Cohen, Morris L.: *How to Find the Law*. Minnesota, 1976. 53.

³⁰ Cohen: *How to Find the Law*, 64.

³¹ Cohen: *How to Find the Law*, 58. remek illusztrációt közöl ehhez

³² Berring, Robert: *Full-text Databases and Legal Research*. High Technology Law Journal, vol. 1. (1986) 27.

³³ Beniger: *Az irányítás forradalma*, 45.

³⁴ Berring: *Full Text Databases*, 33.

³⁵ *The American Law Institute, and the Projected Restatement of the Common Law in America*. Law Quarterly Review, vol. 43. (1927) 449.

talán és túl komplex: az okok között említi a 'rögzített ítéletek nagy számát'.³⁶ Azonban az ALI-nek nem sikerült az amerikai jogot újrakodifikálnia: egy-egy jogterület esetjogát áttekintő és összefoglaló jelentései az amerikai jog újabb másodlagos forrásai lettek.

A *West* és a *Shepard* olyan hatással voltak az amerikai jogi gondolkodásra, és rendszer-szervező erejük akkora volt, hogy mind *West*ből, mind *Shepard*ból önálló főnév, illetve utóbbiból ige, (*shepardize* – jelentése körülbelül: egy ítélet fontosságát, autoritatív erejét ellenőrizni) lett.³⁷ A publikált ítéletek mennyisége ugyanakkor akkorára nőtt az 1960-as évekre, hogy azt a legfejlettebb információszervezési eszközökkel is lehetetlen volt kezelni. Tapper megemlíti, hogy egyedül a *US Reports* sorozat (amely egy volt a több tucatnyi *Law Reporter* között) 1958-ban 60 millió, míg 1971-ben már 69 milliányi szót publikál.³⁸

A hatalmas mennyiségű adat mennyiségileg is egyre több metaadatot, mutatót, indexet produkált. A mennyiségekről és az adat/index arányról sok mindent elárul az, hogy az *All England Report* 1969 és 1971 között 18 kötetnyi esetjogot publikál, amelyhez 385 oldalnyi index tartozik, de például az *Industrial Injuries Commissioners* reportjai esetében, amelyek 2420 oldal szöveget tesznek ki, az indexek oldalszáma 1713, itt tehát a szöveg/mutató arány 14:10, ami azt jelenti, hogy minden három oldalnyi szöveghez két oldalnyi mutató tartozik.³⁹

Ha valahol különösen igaz, hogy a 20. század elejére kifejlődő szöveguralási technikák már egyértelműen az információs forradalom és a számítógép felé mutatnak, akkor ez a jog világa. Mert a hatékony szöveguralás technikái még több szöveget termelnek. Ezt a helyzetet, amely egy újabb kontrollválságot idéz elő, végül már csak a számítógépes adatbázisok tudják majd megoldani, amelyek azonban *szervesen folytatják* tovább a század közepének technikáit – ugyanazokat az indexeket, kivonatolási, hivatkozási és hivatkozás-statisztikai módszereket alkalmazva –, hozzáadva persze néhány újat, mint például a *full text index*, amely egyébként a katonai műszaki dokumentációs szövegekben⁴⁰ jelenik meg először. De a teljes szöveget felleltározó *full text index* előképe is a *catchword index*. Így nem csoda, hogy Amerikában szinte az első szövegek, amelyeket számítógépre vittek, jogi szövegek voltak.⁴¹ Az első ilyen projekt 1959-ben indul el a *University of Pittsburgh*-ön. Ekkor már tíz éve, hogy egy Loevinger nevű ügyvéd meghirdette a *Jurimetrics*,⁴² a tudományos és számítógépesített jog programját. De ez már egy másik történet.

³⁶ *The American Law Institute*, 450.

³⁷ Természetesen mindkét név esetében keringenek olyan legendák, hogy a joghallgatók csodálkoztak, amikor megtudták, hogy valós személyekről van szó.

³⁸ Tapper, Colin: *Computers and the Law*. London, 1973. 112.

³⁹ Tapper: *Computers and the Law*, 120.

⁴⁰ Davies, Richard P.: *LITE (Legal Information Thru Electronics)*. United States Air Force Jag Bulletin, vol. 6. (1964) 5.

⁴¹ Harty, John F.: *Research Report: University of Pittsburgh Health Law Center*. Modern Uses of Logic in Law, vol. 1. (1959) 31.

⁴² Loevinger, Lee: *Jurimetrics: The Next Step Forward*. Minnesota Law Review, 33. (1949) 455.

Harold Adams Innis információtörténeti tárgyú feljegyzéseiből

Harold Adams Innis (1894–1952) kanadai gazdaságtörténész közvetlenül a világháború előtt hajtotta végre kommunikációtörténeti fordulatát, amelyet több kisebb, a sajtó gazdaságtörténeti jelentőségével foglalkozó tanulmány,¹ illetve előadás,² egy monográfia³ és egy nagy formátumú tanulmánygyűjtemény⁴ fémjelez. Innis két könyve évtizedekig a kommunikációelméleti és -történeti érdeklődés középpontjában maradt, a szerző kultuszát számos róla szóló írás, illetve később kötetek sora gyarapította, és ismertségéhez nagyban hozzájárult egykori tanítványa és kollégája, Marshall McLuhan világhíre.

Magyarul egészen későn, már az ezredforduló után jelent meg két írása, elsőként a sajtóról írott munkája részletes előszóval,⁵ majd a *The Bias of Communication* című könyvének egyik fejezete egy egyetemi szemelvénygyűjteményben.⁶ Mivel Innis fő műveinek teljes magyar fordítása hamarosan befejeződik, az Aetas olvasói és a kommunikációtörténelem iránt érdeklődők számára különleges „csemegével” szolgálunk.

Családja, tisztelői és az Innis-életmű kutatói ugyanis 1980-ban különleges gyűjteményt jelentettek meg, Innis 1944 és 1952 között felgyűlt, többször átgépelte, szekciókba osztott cédula-anyagát (*The Idea File of Harold Adams Innis*).⁷ Ezek a sokszor csak néhány szavas, máskor akár másfél-két oldalas feljegyzések nem bibliográfiai kivonatok, nem a tanulmányok nyersanyagául szolgáló idézetek őrzői, hanem a pályája csúcán járó, termékeny tudós összefüggéseket kutató, rendszerező elméjének támaszai. Állításokat, összefüggéseket, gondolatmenet-kezdeményeket tartalmaznak, amelyek hol beépülnek a nagy művekbe, és így megjelenésük után ismerősként köszönnek vissza nyers formájukban, hol önálló észrevételek, későbbi szintézisre váró ötletek, adalékok, amelyek már nem találták meg az utat a nyilvánossághoz. Ebben a formájukban azonban tökéletesen alkalmasak arra, hogy aki most kezdi az ismerkedést Innisszel, azonnal inspiráló és „kondenzált”, rövid szövegekkel tehesse ezt meg.

¹ Lásd: elsősorban: Innis, H. A.: *The Newspaper in Economic Development*. The Journal of Economic History, vol. 2. (1942 Dec.) 1–33.

² Innis, H. A.: *The press. A Neglected Factor in the Economic History of the twentieth century*. Oxford, 1949.

³ Innis, H. A.: *Empire and Communications*. Toronto, 1950.

⁴ Innis, H. A.: *The Bias of Communication*. Toronto, 1951.

⁵ Innis, H. A.: *A sajtó – a 20. század gazdaságtörténetének mellőzött szereplője*. Ford.: Battyán Katalin. Infonia-Aula, 2002. (Információtörténeti Füzetek 1.)

⁶ Innis, H. A.: *A kommunikáció részrehajlása*. (az azonos című könyv 33–60. oldala). Ford. Rohonyi András. In: Angelusz, R. – Tardos, R. – Terestyéni, T. (szerk.): *Média, nyilvánosság, közlemény*. Budapest, 2007. 843–865.

⁷ *The Idea File of Harold Adams Innis*. Toronto–Buffalo, 1980. Körülbelül 1500 egyedi feljegyzésről beszélünk, 339 csoportba rendezve. A lábjegyzetek hol Innistől, hol a szerkesztőktől származnak, a különbséget a kiadáskor nem jelölték, ezért mi is csak néha különböztetjük meg azokat. A római szám a főcsoportot, az arab szám az azon belüli sorszámot jelenti, az eredeti kiadásban használt számozás megőrzésével.

Nem könnyű azonban birtokba venni ezeket a feljegyzéseket. Úgy születtek, ahogyan Innis fejéből kipattantak, távirati stílusban, nyelvtanra és mondatszerkesztésre fittyet hányva, nagy logikai vagy tartalmi bakugrásokkal, térben és időben kiszámíthatatlanul kalandozva. Próbára teszik az olvasót és a fordítót egyaránt. A magyar változathoz néha transzkomponálni, néha konfabulálni kellett, hogy értelmes közlési egységek legyenek az elliptikus/kihagyásos, homályos, néhol rejtélyes/titokzatos fogalmazásmóddal született sorokból.⁸

Első körben az összes feljegyzésből kiválogattuk az információtörténeti szemmel relevánsnak minősíthető darabokat. Ezt követően szűkítettük tovább az anyagot úgy, hogy lehetőleg minél több témáról, korszakról, területről tartalmazzanak reflexiót, hogy legyenek bennük világtörténelmi ívű, nagyobb levezetések és váratlan, apró, szellemes észrevételek egyaránt.

A publikálásra soha nem szánt kézirat-morzsák fésületlenségük ellenére így válhattak kihívóan izgalmas, termékeny, eredeti és sokszínű gondolatok tárházává – megéri csatlakozni Innishez és elidőzni egy-egy talányos mondata felett.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ (szerkesztő) – ROHONYI ANDRÁS (fordító)

1/8.

Valamely írott nyelv találkozása egy szóbeli hagyománnyal vajon mennyiben hoz létre új szimbolikát? Cassirer szerint a sumér írás megértésére tett erőfeszítések vezették el az akkádokat az absztrakt jelképrendszerek jelentésének megfejtéséhez, a babilóniaiakat pedig a szimbolikus algebra felfedezéséhez⁹ – igaz-e ez vajon a görög és a mükénéi, a római és az etruszk, a francia és a normann kultúra esetében is?

1/18.

A nyomtatás terjedésével a 19. században egyes történeti anyagok gazdag gyűjteményes kötetei jelennek meg – a kalendáriumok stb. inkább a pozitívizmus egyik kiindulási pontjának tekinthetők, mintsem fordítva. A pozitívista megközelítés diadalmaskodhat a kisebb problémák esetében, de a nagyszabású problémákkal nem tud megküzdeni.

2/1.

A földrajzi tényezők befolyásolják a nyelvi közeg alakulását – az új technológia először a peremvidéken érezteti hatását, majd onnan nyomul befelé, leküzdve a konzervatív erők ellenállását. A határokon ugyanakkor erősebben érvényesül még a szóbeli hagyomány is, áthatva a sajtót és az újságokat, amelyek aláínálnak a konzervatív elemeknek – a vulgáris betolakodik a vernakuláris¹⁰ és a tanult nyelvbe egyaránt. Az intézmények küzdelme az élő nyelvvel – egyház és latin kontra helyi nyelvek. A nyomtatás tekintetében Németország az a

⁸ A gondolatjelek helyére pont került új mondat vagy szövegegység esetén. Az önkényes kihagyásokat szögletes zárójelben három ponttal jeleztük, az értelmező betoldások szintén szögletes zárójelbe kerültek. Az „i. e.” szabad fordítása a például, vagyis lásd stb. szavakkal történt (vagy sehogy).

⁹ Lásd: Cassirer, Ernst: *An Essay on Man*. New Haven, 1944.

¹⁰ A *vernacular* Innis egyik kedvenc kifejezése és egyben kulcsfogalma. Jelentése: nemzeti nyelv, helyi nyelv, anyanyelv, népnyelv, élő nyelv, a bennszülöttek nyelve – különösen a soknemzetiségű birodalmakban fontos megkülönböztetni a központ vagy a hódítók nyelvétől, valamint kulturális kontextusban a tanult, gyakran holt nyelvektől. [A fordító jegyzete]

határvidék, ahonnan kiindulva az új technológia terjed. A nyomtatás mint eredendően tömegelenség kezdetben a buddhizmus ázsiai térhódításához társítható, onnan terjed át Európába. A vallás szempontjából a nyomtatás mint olyan hatóerő fontos, amely tömegeket és politikai szervezeteket egyaránt képes mozgósítani – lásd buddhizmus kontra konfucianizmus. A római katolikus egyház a Római Birodalom összeomlásával párhuzamosan emelkedik fel – ugyanakkor a vallás irracionális részéből fakadó veszélyek kivédésére szükségessé válik a racionális alapokon álló jogi és politikai intézmények helyreállítása. A racionalizmus problémái, a megértés és a kommunikáció területén fellépő nehézségek az irracionális újabb előretöréseire vezetnek. Az egyház hatalma enyhíti a nacionalizmust és elősegíti a szabad kereskedelmet. A háborúskodás erősítheti vagy gyöngítheti a politikai intézményeket, és befolyásolja a vallás szerepét is.

3/14.

Az újonnan elért területeken a nyomdaüzemek beindítása mindig magas munkabérekkel és jelentős üzemi költségekkel jár. A kiadók igyekeznek kiaknázni az addig kihasználatlan kapacitásokat, és elsősorban a helyi nyelveken írt kisebb művekre koncentrálnak. Ez magával vonja a technológia fejlesztését, ami aztán kezd visszahatni a már régebben meghódított területekre is, ahol a régi módszerek addigra már elsáncolódtak. Az új területeken egyszerűsített új eszmék is megjelennek, mint például az amerikai forradalom esetében. A lutheri reformáció – Anglia a nyomtatás késői elterjedésének és a szigetországban fennmaradó szóbeli hagyomány erejének köszönhetően megmenekül a római jog átvételétől. A kínai írás komplexitása jelentős hatalmat biztosít annak az osztálynak, amely kisajátította a maga számára az írás művészetét. Az USA megmenekül a könyvekben megtettesülő hagyomány átvételétől.

3/15.

Az írásos kultúra peremvidékén tovább él a szóbeli hagyomány – lásd a szokásjog fennmaradását Angliában. A szóbeli hagyomány feljegyzések nélkül él tovább – az írásbeliség megkísérli a stabilitást nyújtó területek kicövekkelését – közösségi alkufolyamatok. Az írásbeli hagyomány térhódítása merevséget és konzervativizmust von maga után, és együtt jár a humanisták elidegenedésével. Európa története – ide-oda lendülő inga a héber hagyományt őrző szentírási szövegek és az ellenpólust képviselő görög szóbeli hagyomány között. Az egyetemek felemelkedése és gyarapodása egyúttal harcot is jelent közöttük, s ebben szerepet játszanak a földrajzi környezetükből és az ott beszélt helyi nyelvekből eredő hatások. A dolgok megbeszélése – szóbeli hagyomány, szokásjog! Igaz-e, hogy Franciaország egyetlen gyarmatát sem veszítette el forradalmi úton? Szokásjog – esküdtszéki rendszer, parlament.

4/3.

A kiadóvállalatok kialakulásakor a 17. és 18. században elsősorban a profitra és a piacok felkutatására kerül a hangsúly, s a pénzügyeket igyekeznek elkülöníteni a technológiától, vagyis a nyomdától, miközben egyre erősebbé válik az árrendszer ösztönző hatása az irodalomra.

4/10.

Az előállított papírvék mérete a könyvek méretéhez hasonló következményekkel jár – bizonyos méretű ívek lesznek a legmegfelelőbbek a nyomtatás céljára, lehetőséget biztosítva különböző formátumú kiadványok optimális előállítására és értékesítésére.

4/18.

A frankfurti vásárok a 15. század végén és a 16. század elején ellensúlyozzák a Párizsi Egyetem korlátozó intézkedéseinek hatását azzal, hogy piacot nyújtanak a könyvek számára, de az ellenreformáció kikényszeríti a vásárok elköltözését Frankfurtból Lipcsébe, ahol a katolikus irodalom helyett a protestáns irodalomra helyeződik át a hangsúly – Németország válik a könyvkultúra letéteményesévé.

4/23.

A telegráf hasonló szerepet játszik Európában, mint a telefon az Egyesült Államokban – a telegráf és a Morse-ábécé több régióban különösen fontossá válik a nyelvi korlátokon túllépő nemzetközi kommunikáció eszközeként. Észak-Amerikában az angolul beszélő lakosság nagy lélekszáma elősegíti a telefon terjedését, viszonylag kevés problémával a nyelvi változatokból adódóan. Angliában a vidéki újságok ragaszkodnak a telegráf-szolgáltatások állami felügyeletéhez, s a telegráf és a reklámok védőbástyái mögül igyekeznek akadályozni a rádiózás terjedését, szerzett jogaik csorbításától tartva – ez magával vonja a BBC állami tulajdonba kerülését, miközben a szólásszabadsághoz való ragaszkodás az USA-ban a magánvállalkozások keretében nyújtott műsorközlés terjedését segíti elő, támogatva a telegráffal és a telefontal is.

4/28.

A japán és kínai nyelvterületen hosszú ideig tartó elemi oktatásra van szükség az írásjelek elsajátításához, ami jelentős mennyiségű intellektuális energia ráfordítását követeli meg az iskolákban – az angol és a német nyelv tanulásának népszerűségét a saját nyelvük nehézségei magyarázzák, különösen a tudomány területén – a rugalmasság hiánya. A japánok rövidlátási problémái közismertek.

5/3.

A latin nyelv használatával is támogatott szóbeli hagyomány a középkori egyházban még erőteljesen érvényesülni tud, de a nyomtatás hatásaival és a demokratizálódás tendenciájával már nem képes szembeszállni. A görög városállamok korlátozott lehetőségei vajon milyen mértékben tulajdoníthatók a szóbeli hagyomány uralkodó szerepének, és mennyiben következik ebből az erőre való támaszkodás szükségessége? Az írásbeli hagyomány kialakulása és átvétele a rómaiak részéről egyszersmind az elméletalkotó gondolkodás korlátozását jelenti, s a törvény és a szervezett rend fontosságára helyezi a hangsúlyt. A kereskedelem és a mesterségek, szakmák fejlődése a kommunikációs eszközök viszonylatában vajon mennyiben járul hozzá az egyházi és az állami hierarchiák hanyatlásához? A papír használata gyengíti a tudáson alapuló tekintély hatalmát, és kedvez a kereskedelemnek – a nyomtatás terjedését kezdetben nagyrészt a hierarchikus intézmények gátolják. Az írás feljegyzések vezetése révén, különösen az állami pénzügyek terén alapvető szerepet játszik a birodalmak megszervezésében – enyhítve az erő alkalmazásának szükségességét. Az írásbeli hagyomány térhódításával vajon szükségszerűen együtt jár-e a politeizmus s vele a próza és a filozófia hanyatlása? És a monoteizmus mennyiben kedvez a központi hatalom erősödésének?

5/17.

A leányiskolák viszonylag késői megjelenése következtében Angliában a nők kezdetben ki vannak szolgáltatva a kölcsönkönyvtáraknak, amelyek zsarnoki hatalmat gyakorolnak fölöttük a moralizáló szépirodalmi művek terjesztése révén. A leányiskolák szaporodása ké-

sőbb a leányoknak szóló történetek burjánzását hozza magával a magazinokban is, gyengítve a kölcsönkönyvtárak pozícióját.

5/18.

A papírgyártáshoz használt rongyokkal való kereskedés jelentősége a modern civilizáció szempontjából – Itáliában a vászonrongyok bősége elősegíti a papírgyártást – Franciaországban és Spanyolországban rongybehozatalra van szükség északról – a ronggyűjtés ösztönzése új területeken is – kísérletek a rongykivitel ellenőrzésére a papírgyártás ösztönzése céljából. A nagy papírkereslet Franciaországban és a nyomdák működésének korlátozása Hollandiának és Genfnek kedvez. Hollandia fejlett papírgyártása rongybehozatalt kíván meg Itáliából – az angol papíripar szintén Európából importál rongyot. Az egyház képes hasznot húzni az írástudatlanságból a befolyása alatt álló területeken – a szegény nemzetek lemaradása a gazdag nemzetektől a rongyok bőséges kínálatát eredményezi, exportlehetőségekkel a jobban iparosodott régiók felé. A kereskedelmi tevékenység hathatósan befolyásolja a papír iránti kereslet és a papírgyártás alakulását. Franciaországban az irodalmi művek kiadása terén a 18. század második felében bevezetett korlátozások egybeesnek a falitapéták iránti kereslet felfutásával – Amerikában is. A rongyok dél felől áramlanak be a gyapjútermelő régiókba – Angliában valószínűleg a gyapjúfeldolgozás elsőbbsége miatt késik a vászon alapanyagra épülő papíripar kifejlődése. Ugyanakkor a római katolikus országokban az egyházi és az állami elnyomás elősegíti a rongy és a papír kivitelét az írástudás magasabb szintjén álló országok felé.

5/38.

Az újságok belső ügyeivel kapcsolatos információk lassan kerülnek napvilágra [...]. A politikusok befolyása az újságírásra részben az újságíró-képzés gyöngeségének eredménye [...] A reklám jelentős fejleményeket hoz az imázs-teremtés terén – az újságokban, a rádióban, és különösen a filmekben és a magazinokban. Hajlamos kiszorítani a régi bálványokat és újakat állítani a helyükbe, felhasználva az egyház tapasztalatait is. Versengés a kereskedelmi termékek képi megjelenítése és a vallással összefüggő képek között. Kooperáció – a válás és az üzlet összekapcsolódása.

5/57.

Az írás – mint minden más kifejezési módszer – eszközül szolgálhat hierarchiák felépítéséhez egyfelől azok részéről, akik írnak, így juttatva kifejezésre képességeiket, másfelől azok részéről, akik olvasnak. A gondolkodás hatalma a hierarchikus felépítésű csoportok feloldására. Az írástudás széleskörű elterjedése és a kommunikáció kibővülése rugalmasabbá teheti a hierarchiákat. Vallás – puritanizmus – az igazság keresése – eltökéltség a valósággal való szembenézésre és becsületesség – ebből adódóan erősen gyakorlatias attitűd – [az írástudás] szerepe a tudomány és az ipar fejlődésében.¹¹

5/59.

A kiadóvállalatok a 18. században a reklám terjedésével és az együttműködés szükségessé válásával párhuzamosan alakulnak ki, a nyomdai kapacitások jobb kihasználása érdekében. Azt jelenti-e ez, hogy a piac felfuttatásához és az üzlet hatékony megszervezéséhez nagyobb nyomdaüzemekre és több kiadó megjelenésére van szükség? A kormányzat részéről a publikációs tevékenységre gyakorolt nyomás állandóan új piacok keresését teszi szükségessé,

¹¹ Robertson, H. M.: *Aspects of the Rise of Economic Individualism*. Cambridge, 1933.

és megerősíti a kiadók pozícióját, különösen a kiadványok tekintetében. A reklám valószínűleg fontos szerepet játszik a kiadók fejlődésében – egy-egy kiadóvállalat számos kisebb nyomda termékeit gondozhatja, igazodva a növekvő kereslethez.

5/71.

Találmányok kölcsönzése például az illusztrációk nyomtatása terén – [...] – jelentős újítási gócpontok a periférián, a kommunikációs folyamatok felgyorsulása a sűrűn lakott területeken – kumulációs tendenciák a centrumban. A magánvállalatok érdemei az innovációk bevezetésében vagy kereskedelmi felhasználásra való alkalmassá tételében. Az újítások gyakorlati hasznosítása nyereséges alkalmazási lehetőség és megfelelő vagyoni háttér nélkül akadályokba ütközhet. A gépesítés segíti kommunikációs monopóliumok kialakulását – a sajtó és a rádió erősíti a hirdetőik monopóliumát – fokozódó ellenőrzés – Angliában megszorító intézkedéseket vezetnek be a napilapkiadás területén.

5/77.

Nyelv – a nyomtatás megjelenése előtt a különböző régiókban kialakult speciális nyelvjárások megakadályozzák, hogy a lakosok szót tudjanak érteni egymással – viták Angliában. A nyomtatás rendet teremt a nyelvben, és féken tartja [a nyelvi változatok burjánzását]. A déltengeri szigetek lakói – gyors változások a nyelvben – a fiatal generáció nem képes megérteni az öregeket – nyomtatás hiányában nincs, ami fékezze a változásokat. Az ábécé jelentősége a szakmák fejlődése szempontjából.

5/80.

A nyelvi különbségek fontossága az uralkodó osztályok számára – a görög nyelv fennmaradása a római császárok uralma alatt presztízsiük erősítésének eszközeként – ugyanezt a funkciót tölti be a latin nyelv a római [katolikus?] egyházban a hódítók pozícióját erősítő eszközként a helyi nyelvekkel szemben. Angliában a francia nyelv az udvart erősíti. A latin hasonló szerepet játszik a Keletrómai Birodalomban, mint a görög Nyugaton. Arisztotelész elgondolásai kísérletileg megvalósulnak; Luthert gáncsolják.

5/81.

A humoros lapok megjelenése jellemző a szabad társadalmakra – a humorban a merev szabályok feloldása és a rugalmasabb társadalmi normák iránti vágy jut kifejeződésre – *New Yorker*.

5/106.

Nyelvi problémák – a normann invázió gyengíti az angol nyelvet, és igen sok szó behatolását teszi lehetővé kívülről. A német nyelvet merevebbé teszi a nyomtatás fejlődése. A latin a filozófia és még inkább a jog nyelveként korlátozza a görög terjedését – mennyiben járul vajon hozzá a görög a helyi nyelvek fejlődéséhez? Az írás – és a papír – terjedését a [beszélt] latin leromlása és a kolduló szerzetesrendek fellépése követi. A kínai nyelv nem illeszkedik a jogi formulákhoz.

5/111.

A nyomtatás fejlődésének felhasználása a vallás terjesztésére és a nyelvi kompetenciák erősítésére a tanulatlan néprétegek körében – nagyüzemi termelés és gépesített gyártási folyamatok. A kolostorok közvetítő szerepe a tanult nyelvek és a vulgáris nyelvek között. A tömegek számára értelmezhetetlen szépirodalom kialakulása rávilágít a kommunikációs

szakadék elmélyülése irányában ható tendenciára. A mindenkori hatalom hajlamos a tanulástól való eltávolodásra – a görög mellett a latin is tanult nyelv lesz – a görög irodalom újrafelfedezése. A hadsereg a vulgáris irodalom alapján szerveződik. A vallás behatol az alacsonyabb szintekre. A nyelvi minták terjedése a sajtó útján – belső feszültségek az angol nyelvben – az értelmiség számára írt regényeket az újságolvasó közönség nem érti. A közös nyelv korántsem egyenlő az áhitott egyenlőséggel, és a társadalmi hierarchiák bátyáinak ütközve felrepedezik. A könyvek számának növekedése és a könyvekre alapozott civilizáció kibontakozása még tovább fokozza a társadalom hierarchikus rétegződését – egyesek több könyvet ismernek, mint mások – az egyetemek fejlődése is a könyvalapú tudást táplálja és szintén új hierarchiákat teremt – a felnőttoktatás sem képes érezhető hatást elérni és új nézőpontokat érvényre juttatni – [az egyetemek?] gátolják a gondolkodás frissességét és életképességét.

5/172.

Az ábécé fontos szerepet játszik a kereskedelemben, lásd a föníciaiak eredményeit, és a nyelv továbbfejlődése szempontjából is jelentős – erről tanúskodik a görög civilizáció rugalmassága és tartós fennmaradása. Elősegíti a gondolkodás fejlődését, lehetővé téve a valóság pontosabb megközelítését, mint ami a vallási szervezetek által kifejlesztett kezdetleges képírás útján lehetséges volt. A nyomtatás és a papír használata széles körben kedvez a rugalmasabb gondolkodás térhódításának – ugyanakkor előtérbe kerül a vallás és a nyelv megosztó jellege – a középkor végén megtörik a latin és a pergamen uralma. A tudomány elősegíti az iparosodást és a marketinghez nélkülözhetetlen információk terjedését. A kereskedelem és az ábécé jelentősége Európa terjeszkedésében – a tudományokra támaszkodva lehetőség nyílik a valóság jobb megközelítésére, fokozódik a filozófia és a természeti törvények iránti érdeklődés. [...]

5/175.

A napilapok második, esti kiadásának bevezetése magával vonja az újságárusok szaporodását – az új fejlemény kéz a kézben jár a dolgozó osztályok részéről megnyilvánuló kereslettel. A reggeli lapok alapvetően arisztokratikusak – az esti lapok újabb szinteket céloznak meg, és a munkások igényeit igyekeznek kielégíteni.¹²

5/180.

A tízes számrendszer jelentősége a történelemben – ujjak és lábujjak – a századok és a kronológia túlhangsúlyozása és a térbeli tényezők elhanyagolása – a térbeli tényezők hangsúlyozása a katonai vezetők részéről, valamint a technológiában. A költészet mint a kulturális rétegződés alakításának eszköze a nyelv felhasználása vagy a nyelvek szétválasztása útján reprezentálja a nyelvek közötti specializálódást – az a pont, ahol a nyelv éretté válik. Igen fontos, hogy a görögöknek nem volt második, tanult nyelvük – megálltak a saját lábukon –, így nem kellett energiát fordítaniuk a második nyelv használatából adódó zavarok kezelésére. A kommunikáció bővülése és kiterjedése az alacsonyabb társadalmi rétegekre kedvez a szerzett érdekeltségek kialakulásának a nagyüzemi jellegű nyomtatási és kiadói tevékenység terén, és hangsúlyozza a nemzetek közötti kommunikáció nehézségeit – fokozódó eltávolodás a kis lélekszámú közösségekben beszélt közös nyelvtől. A nyomtatás gyengíti a tőke hatalmát a nyelv fölött, és növeli a nyelvek közötti különbségeket.

¹² Lásd: Bleyer, W. G.: *Main Currents in the History of American Journalism*. Cambridge, Mass., 1927.

5/187.

A hírek szerepe a hierarchiák lebontásának eszközeként – az információ gyors terjedése aláássa az arisztokrácia hatalmát. Az újságok nem a szólásszabadságban érdekeltek, hanem a szólásszabadságban érdekelt szervezetektől származó hirdetések közlésében. A civil szabadságjogokért küzdő szövetség.

5/188.

A kommunikáció hathatós közreműködését a hierarchiák lerombolásában kiegyensúlyozza a szerveződést elősegítő hatása – árrendszer, könyvelés, adminisztráció. [A hatékony kommunikáció] viszonylag tökéletlen versenyt hoz létre – a hierarchikus szerkezet megváltoztatása a szervezeteken belül elősegítheti a szervezet fennmaradását, például egy hierarchikus felépítésű üzleti vállalkozás viszonylagos hatékonysága a felülről lefelé irányuló információáramlás viszonylagos gyorsaságától függhet. A hatékonyságot kiegyensúlyozhatja a reklám vagy a felső vezetők befolyása – speciális pozíciók létrehozása, például igazgatótanács elnökök stb., tiszteletbeli pozíciók. Az improduktív üzemi költségek problémái a nagyüzemi termelés technológiai fejlődése során tökéletlen versenyt eredményeznek az egyes ágazatok és kereskedelmi vállalatok között a kommunikáció terén is, különösen a reklámon keresztül – a monopolhelyzetbe kerülő vállalatok gyakran részleges kommunikációs monopóliumra is szert tesznek.

5/205.

A kommunikációs technológia fejlődése magával vonja a feladói kör beszűkülését és a fogadó oldali kör bővülését, egyre nagyobb számú közösségekre kiterjesztve, melyeknek tagjai képesek az üzenetek fogadására, de nem válaszolhatnak. A könyvek, a rádió és az újságok eljuttatják az információt a címzetthez, de kevés lehetőséget adnak a válaszra – a centralizált technológiai rendszerek fogadó oldalán beszűkülnek a kifejezés eszközei, gátolva az emberek egészséges, életteli fejlődését. Az egyház befolyásának hanyatlása és a magas szinten képzett tisztviselői réteg megfogyatkozása az egyetemekre hagyja a humán tudományok problémáit, és szükségessé teszi különféle ösztöndíjak bevezetését. A kommunikáció gépesítésével sokasodnak az ironikus és más irodalmi műfajok problémái – igen nagy társaságban lehetetlen ironikusan megszólalni – a kifinomultság problémái.

6/3.

A tudás fája – az információk felhalmozódása hosszabb időn át, gépi eszközök használata mellett – a tudásmonopólium hatalma a kultúrán belül – ellentétben a görögökkel, akik inkább az oktatásra helyezték a hangsúlyt, mint az információra – szókratészi szemlélet a szofista megközelítéssel szemben. Oktatási rendszerek, kiegészítő kurzusok, kielégíthetetlen kereslet az információ széttosztására alkalmas új eszközök iránt – a gépesítés hatása a tudásra. [...] A közgazdászok nehézségei a tudás korlátainak kimutatásában. A jellemfejlésztés mellőzésére alkalmas tudásfa kiválasztása. A tudás és az oktatás túlnyomó erejű befolyása és a korlátozott tolerancia szükségszerű elfogadása. Az egyetemek lehetőségei a gyengébb diákok kiszűrésére.

6/4

Az [információt hordozó] anyagnak tulajdonítható hatások jellege ellentétes a tudás monopolisztikus karakterével. A hiánycikké vált papirusz felváltása a kolostorok tudásmonopóliumához kötődő pergamennel. A papír terjedése az iszlám világban a figuratív ábrázolás tiltása mellett – korlátozások az egyház uralta régiókban – a papír kiemelt fontossága az ipar

és kereskedelem fejlődésében. A nemzeti nyelvek használatának támogatása a reformáció idején a nyomtatás révén kiterjesztődik a vallásra is – Franciaországban, Itáliában és Spanyolországban korlátozzák az egyház hatalmát, miközben Hollandiában és Angliában az elsősorban exportra orientált papírgyártás a tudásmonopólium összeomlásához vezet. A merkantilizmus kedvez a papírgyártás terjedésének, de a tudásmonopólium tekintetében korlátozásokkal jár. A papírt felvevő piacok korlátozása függetlenségi törekvésekhez vezet – helyi nyelvek – gyarmatok kialakulása. A pergamen a kéziratok típusain keresztül meghatározza a könyvek formátumát. A könyv dominanciája a kereszténységben – pamfletek az agnoszticizmus és a radikalizmus jegyében. A papirusztekercsek használatának korlátozása az oktatási intézményekben – a könyvtárak fontos szerepet töltenek be a sérülékeny anyagok gondozása terén. A papírgyártás növeli a kereskedelem fontosságát – felgyorsítja a tranzakciókat, és az arany felértékelődésének hatásával összemérhető prosperitást hoz.

6/8.

A könyvtárak az autokratikus kormányzatok részét alkotják – Athénban i. e. 537-ben Peiszisztratosz alapítja az első könyvtárat. Alexandriában, Pergamonban és Rómában a császárok és az uralkodó osztályok támogatásával létrehozott könyvtárak megszilárdítják az erő pozícióját és erősítik a közvéleményt. A papok és ügyvédek írásmonopóliuma – az ügyvédek hatalma Franciaországban – a papír és a nyomtatás révén tökéletesített kommunikáció lehetőségeit kihasználva az irodalom új monopolhelyzet elérésére törekszik a helyi nyelvekben. A római jog és az írásbeli hagyomány domináns szerepe mellett ugyanakkor tág tér nyílik a vallás terjedéséhez – a szóbeli hagyomány jegyében. A tanulás monopolhelyzete gyengíti a kezdeményezést, és lehetővé teszi az erő kifejlődését új peremterületeken, magával hozva a civilizáció összeomlását a központban – vallási, később jogi alapon új monopóliumok épülnek ki – a jog monopolhelyzetbe kerülése Franciaországban forradalomhoz vezet. Angliában a szóbeli hagyomány újjáéledése küzdelmeket vált ki a helyi nyelv és a hódítók francia nyelve, illetve az udvari vernakuláris nyelv és a népnyelv között – Shakespeare versus Milton. Tudomány – a tudásmonopólium kiterjesztése az iparra, a szakmai területekre és a fegyveres haderőre. A határvidéken bekövetkező fejlődés nyomása a reklámügynökségek ágazati monopóliumával szövetkezve megbuktatja a nyomdaipari monopóliumokat. [...]

6/31.

Az azonnali kommunikáció lehetősége erősíti a bürokrácia pozícióját.¹³

6/38.

A vallás számára nyereséget hoz az új technológiák felhasználása szövegek közzétételére – lásd a kereszténység szent könyveit, a papirusztekercsek felváltását pergamenre írt kódexekkel. A könyv diadalmenete az írásbeliség bölcsőjétől indul el – Palesztinában és Arábiában a képmádást elsöpri a könyvek imádata. A könyv uralma egyet jelent az elmék fölötti kontroll megszerzésével – domináns szerep az oktatásban. A könyv mint a racionális gondolkodás foglyul ejtésének eszköze. Kína – nagy népsűrűség, de korlátozott munkamegosztás és szakmai változatosság, következképpen korlátozott igény a hatékonyabb kommunikáció és egyszerűbb ábécé iránt. Hatékony ábécé kifejlődését a kereskedelem indukálja.

¹³ Lásd: Mumford, L.: *Technics and Civilization*. New York, 1934.

6/40.

Az árkontroll problémái Kanadában – a különféle árucikkek hiányáról terjesztett híresztelések szisztematikus készletfelhalmozáshoz vezetnek – az információellátás hatékony eszközeinek hiánya – nem megfelelő információellátás: állandó veszély – kereslet a szóbeszéd-
dek terjedésének fékezésére alkalmas eszközök iránt.

6/44.

Az üzleti élet fluktuációit a jövő előre megjósolhatóságába vetett hit intenzitásának növekedése vagy csökkenése okozhatja – az aktuális kommunikációtól befolyásoltan. A kamatlábak matematikailag meghatározhatatlan alakulásának rendszere a nyilvánosság és a kommunikáció hatására egyre merevebbé válik – ez a nyomás szükségképpen a kamatlábak csökkenése irányában hat. A nemzetek közötti szerződések és egyezmények nem tartathók fenn hosszabb időn át, az alkotmányos berendezkedésben az állandó változásokkal lépést tartó rendszer kialakítására van szükség. A kamatlábak köré épülő politikai gépezetnek óhatatlanul pénzügyi manipulációkhoz kell folyamodnia.

6/45.

[...] A nyelv monopolhelyzetéből adódó problémák – a héber biblia szövegében használt magánhangzó-pontozás átültetésének nehézségei. A szakrális szövegek lefordítása egy másik nyelvre és különböző társadalmi osztályok számára könnyen eretnek irodalom létrejöttét eredményezheti. Colenso püspököt¹⁴ egy zulu törzsfőnök oktatásában szerzett tapasztalatai arra a felismerésre vezették, hogy ő maga is csupán metaforikus értelemben tud hinni a Genezis Könyvében – a könyv németre fordítása nyomán a dominikánus apácák körében miszticizmus alakult ki.

6/62.

A görögöknél a tudás erény. A héber hagyomány világában a tudás bűn. Ez utóbbi a próféták monopolhelyzetét fejezi ki az írnokokkal szemben – támadás az írkok hatalma és különösen a babilóniai és egyiptomi írkok tudásmonopóliuma ellen. A görögök nem fordulnak az írkok ellen – szükségtelenek találják a próféták tanításának hangsúlyozását, de súlyt helyeznek a dialógusra és a szkepticizmusra – erény annak a tudása is, hogy nem tudunk semmit. A tudásmonopólium felépítésének állandó veszélye az [információhordozó] anyagok tekintetében is fennáll – kéziratok, könyvek, könyvtárak kezelése – az új technológiák elterjedési körének peremén fel-fellángoló lázadások – a tudatlanság fanatizmusa, szemben a tudás fanatizmusával.

6/63.

A hirdetések behatolása a könyvekbe – a szerzők köteteket írnak megrendelésre, miután szerződést kötöttek a kiadókkal és azokkal a vállalatokkal, amelyek esetében vélhető, hogy a róluk közölt reklámanyagok elegendően nagy példányszámban kelhetnek el, garantálva a nyomtatási költségek megtérülését. A presztízis reklámlehetőségeinek kiaknázása az írók részéről, a könyvek felhasználásával erre a célra. A korábban kiváló reklámeszköznek bizonyult pamfletok hanyatlása – egyrészt azért, mert a kiadók vonakodnak a kisebb kiadványok gondozásától, másrészt az újságok előretörése miatt – Keynes pamflet-formában terjesztett röpiratai és rövid értekezései elérik a műfaj korlátozott újjáéledését. Az esszé ha-

¹⁴ John Colenso (1814–1883) natáli anglikán püspököt 1863-ban bűnösnek találták eretnekség vétkében, majd később felmentették.

nyatlását az elmélyült gondolkodás iránti igények visszaesése váltja ki a szerzők és az olvasók oldaláról egyaránt, párhuzamosan az előállított írásos szövegek mennyiségében bekövetkező óriási növekedéssel.

7/20.

A szóbeli hagyomány túlsúlya Athénban – az esküdtstékek működése komolyan csökkenti a bíróságok hatékonyságát az athéni birodalom vitáinak kezelésében, és gyengíti a szövetségi lehetőségeket.

7/24.

Az Itáliában folytatott üzleti tevékenységgel kapcsolatos közjegyzői dokumentumok már 1150-től kezdve papíron készülnek, az önkormányzati közigazgatásra vonatkozó statútumok azonban tiltják a papír mint nem kielégítően tartós anyag kormányzati célokra történő használatát. Az új iparágak kialakulását az üzleti igények ösztönzik.

7/31.

A kéziratok és fordítások másolása igen nagy mennyiségű szöveg leírását jelenti egy-egy másoló számára. A könyvek terjedelme igen fontos a vallás terjesztése és a papság szempontjából – az indiai Mahábhárita szövegében százezer rímpár van. Mennyiben akadályozza az írás extravagáns vallási gyakorlat kialakulását? A kasztok nagy száma Indiában valószínűleg a nyomtatás és az írásbeli hagyomány által kifejtett hatások hiányának az eredménye. A brahmanizmus szóbeli hagyománya Indiában legyőzi a buddhista szent szövegeket. Kínában a konfucianus szövegek diadalmaskodnak a buddhizmus fölött, ami viszont meghódítja Japánt. A gyenge írásbeli hagyomány az intuíció elsőbbségébe vetett hithez vezet az értelmes érveléssel szemben. [...]

8/16.

Az írógép feltalálásával a kézírás fontossága csökken. A növekvő papírgyártás jelentős keresletnövekedést jelent a piacon az írás és a műveltség iránt – publikációk nyomtatására való előkészítése – hangsúly kerül a gyorsírára is mint a szövegek megőrzésére alkalmas eszközre, hasonlóan a ligatúrák használatához a másolásban. A korlátozott volumenű másolás és a nemzeti nyelv fejlődése Németországban a nyomtatás előtérbe kerülését eredményezi – Franciaország a kéziratok bősége és a másolók megerősített pozíciója következtében lemarad – Itáliában a jó papírellátás ösztönzi a nyomtatás terjedését. Angliában a szerzetesi kultúra késlelteti az oktatás fejlődését, miközben a nyomtatás a vernakuláris nyelvre helyezi a hangsúlyt – az így létrejövő szakadék részben megmagyarázza Wycliffe és VIII. Henrik problémáit – a kolostorok lerombolása. Shakespeare munkássága a nyomtatás korlátozása mellett és az udvar részéről is a vernakuláris nyelv művelésének támogatásával bontakozik ki. A Biblia kinyomtatása után a színházi élet hanyatlik – a nyomtatott szó hatalma. A katedrálisok és az építészeti kifejezés fontossága útját állja a Biblia és az egyetemi oktatás terjedésének – Angliában a székesegyházak nem fejlődnek egyetemekké – a római jogot nem tanítják – Londonban a szokásjog jut érvényre.

10/8.

A 16. században Franciaországban korlátozzák a nyomtatás terjedését, de a merkantilista politika jegyében ösztönzik a papír előállítását és értékesítését [...]. Hollandia és Németország a francia papír felhasználásával nagy hasznot húz a nyomtatás franciaországi korláto-

zásából – a papír könnyen szállítható. A tudás egyenlőtlen eloszlása – Hollandiában az intenzív könyvkiadói tevékenység kiegyensúlyozza a franciaországi korlátozásokat.

11/29.

Görögországban az egyszerűsített ábécé kiszélesíti az alapokat a képesség-felmérési eljárásokhoz, utat nyitva a tehetségek felismeréséhez és kibontakoztatásához.

11/32.

A nyomtatott szó óriási jelentősége a mobilitást befolyásoló tényezőként – különösen a vidéki területekről a városok irányában – a nyomtatott szövegek értése az előrelépés elismert eszközeként az írás hatalmába vetett hitet erősíti, és hangsúlyozza a tanulás életbe vágó fontosságát – az egyház ereje fontos szerepet játszik a viszonylag tanulatlan rétegeknek az írástudás megszerzésére való buzdításában. Az írástudás túlzott propagálása ugyanakkor a városi proletariátussal való kapcsolatok leromlásához vagy elvesztéséhez vezethet – lásd Marx. A társadalom művelt rétegei és a felső osztályok tagjai elsősorban vidéki területeken telepednek le.

14/8.

A technológia nyomása a tudományos felkészültségre – a Kodak cég nemcsak filmnyersanyagokat állít elő, hanem egyszerűsített nyomást gyakorol a könyvtárakra és más intézményekre, hogy használják a mikrofilmeket. A tudósok nehezen tudnak ellenállni az új technikai eszközök csábításainak.

14/12.

A fotográfia gyors fejlődése az I. világháború után (1918) kiszorítja a [grafikus] illusztrációkat, és irodalmibb kifejezőmód felé tereli a magazinokat – vélhetően jótékony hatást gyakorolva a világosabb fogalmazás vagy az újságíráshoz közelebb álló stílus követelményére. A valóság hí fényképek közlése ugyanakkor csorbítja az utazás örömeit.

16/32.

A gazdaságtörténész munkája nagyrészt a könyvelés tanulmányozása, követve a számvitel logikáját, ahogyan az a vállalatok történetében tükröződik. Athénban az állami pénzügyek könyvviteli feljegyzéseit kőbe vésve hozták nyilvánosságra!

17/40.

Az elektromosság és az idő problémája – a gyors kommunikáció konfliktusba kerül a Föld viszonylag lassú forgásával a Nap körül. Az időzónákat áthidalja a rádió, de az éjszakai órák eltolódásai fennmaradnak, a helyi hírek veszítenek fontosságukból.

19/24.

A statisztika jelentősége – a matematika behatolása a gazdaságba – a bérek emelkedését az árszint növekedésével összekötő mozgóbérskálák – a megélhetési költségekkel kapcsolatos politikai vitákban statisztikai adatok szolgálhatnak döntő érvként vagy bizonyítékként.

19/25.

A munkaügyi vitákban visszatérés a szóbeli hagyományhoz – megszabadulás az írásos dokumentumok merev elemeitől.

20/9.

Az ábécé eredendően nem a látáshoz, hanem a hangokhoz kapcsolódik – a vizuális kommunikáció a birodalmakra, míg az orális különösen a görög civilizációra jellemző – a nyomtatás a látványhoz, a rádió a hangokhoz való visszatérést jelenti.

21/5.

Az egyetem mint az új eszmék ellensége vagy eszmék teremtője és lerombolója – az egyetemeken tanított új eszmék elveszítik frissességüket és vitalitásukat. A Párizsi Egyetem korlátozó hatást fejt ki a gondolkodásra – Anglia megmenekül az ilyen korlátozó hatásoktól azért, hogy az egyetemeket elválasztják a fővárostól, és megosztják közöttük a képzési feladatokat.

22/13.

Papírgyártás Franciaországban feltehetően már 1320-tól. A sajtószabadság „különös módon hozzájárult az eseményekre való reagálás megkönnyítéséhez, majd később mintegy lehetetlenné tette a nagy forradalmak bekövetkeztét; megvan az a hatalmas előnye, hogy nem engedi, hogy ijesztő mértékben felgyűljenek az erők, és neki köszönhetően az eseményeket közvetlenül követi a reakció, néha meg sem várva, hogy az adott cselekmény kibontakozzék.” (I. 290)¹⁵

23/42.

A genealógia fontos szerepet játszik a szóbeli hagyományban – a család és a családi kapcsolatok jelentősége.

23/45.

Küzdelem az időért, vagyis az idő fölött gyakorolt ellenőrzés jogáért – lásd az északi egyház Rómával szemben folytatott harcát a húsvét dátumának meghatározásáért.¹⁶

23/46.

A szóbeli hagyományhoz kötődő kelta klán-rendszert Britanniában az írásbeliségre építő római prokonzuli rendszer váltja fel – ugyanígy a központi irányítású római egyház is összeütközésbe kerül a piktek¹⁷ társadalomszervezési modelljével. A dinasztiai problémája – a pikteknél a királyi hatalom nem öröklődik egyenesági leszármazás alapján, hanem a klánok főnökei választják a királyt – a régenség intézményéből adódó problémák kiküszöbölése – hatékony kormányzás a szóbeli hagyomány jegyében.¹⁸

¹⁵ Quetelet, L. A. J.: *Sur l'homme*. Paris, 1835. – [A szerk. jegyzete az eredeti kiadásban.] A szöveget Innis franciául idézi. [A fordító jegyzete]

¹⁶ Innis itt feltehetőleg a kelta egyház saját számítási módszerére utal, melynek elfogadtatásáért vita alakult ki köztük és az angolszász Kentben tevékenykedő római Ágoston-rendi misszionáriusok között. Végül a 664-es whitby-i zsinat Rómának kedvező döntése nyomán Canterbury érseke a római számítást írta elő egész Angliában. A különböző keresztény felekezetek az egységesítési törekvések dacára mindmáig eltérő időpontban ünneplik a húsvétot. [A fordító jegyzete]

¹⁷ A piktek, a mai skótok ősei törzsszövetségi szervezetben éltek Skócia területén a 3. és a 10. század között. [A fordító jegyzete]

¹⁸ Lásd: Scott, A. B.: *The Pictish Nation: its People and its Church*. Edinburgh–London, 1918.

24/45.

Széles körre kiterjedő kommunikációs rendszer – az írás és a nyomtatás lehetővé teszi az egyén számára az önmagába vetett hit kifejlődését, minél fogva az egyén erőteljes motor-ként működhet közre a társadalom előrevitelében, szemben a korlátozó rendszerekkel, például a piramisok világával, amelyben korlátok állnak az egyén önérvényesítése, az individualizmus előtt, és a társadalomba vetett hitre helyeződik a hangsúly.

26/14.

Az íróeszközök visszahatása az írásra – viasztábla – a görög ábécé és a toll szerepe a középkori írásban – unciális írás¹⁹ stb. A fémöntők hozzájárulása a nyomtatás fejlődéséhez különböző fémöntvözetekkel – pénzverdék – vésetek és puskatások [?] – maratott nyomdai klisék – a fémek [felhasználásának] hatása a tudásra – fémkorszak, gépipar. A nyomtatás bevezetése szorgos munkára serkenti az írókat és a festőket is – a szerzők kudarca visszavetheti a nyomdák fejlődését – a kezdeményezés vagy annak hiánya döntő lehet két médium vetélkedésében. A papír magas ára valószínűleg a gót betűs írásmódnak kedvez, mivel az – oldalanként több szóval és kevesebb oldallal egy-egy könyvben – érzékelhetően kevesebb helyet igényel a római írásmódnál.

26/18.

A brit felségjogok szimbólumainak hangsúlyos megjelenítése – a korona használata az országutakon – az amerikai életmód behatolásának jelzése – minél fontosabb szerephez jutnak a formák, annál biztosabban jelzik a tartalom kiüresedését – a szimbólumok intenzív alkalmazásának veszélyei – alapvető tényezők elhomályosítása.

26/22.

A könyvkereskedők érdeklődése a magazinok mint a könyvek reklámozására alkalmas eszközök iránt – a *Gentleman's Magazine* 1731-ben részben azért indult, hogy versenyre keljen a *Wilfords'* katalógussal, az 1732-ben könyvkereskedők által alapított *London Magazine* pedig a *Wilfords'* könyvismertetéseit közölte – jelentheti ez azt, hogy a magazinok a könyvkereskedők katalógusaiból fejlődtek ki? A reklám jelentősége a kommunikáció fejlődésében – nagyarányú technológiai fejlesztések vállalása akár veszteségek árán is, a változás önmagában hordott reklámértéke miatt, és az üzleti forgalom rohamos növekedése a a változást hirdető reklám révén [...] A korai kommunikációs eszközök és formák tartós tovább élése – lásd például a rómaiak kőbe vésett latin feliratainál használt nagybetűk fennmaradását.²⁰

26/24.

A szóbeli hagyomány világában a festők megkísérelhetnek egyszerre több jelenetet ábrázolni a vázákön, de az írásbeli hagyomány előírja az idővel való törődést is, és ennek jegyében a festők már rögzített térben és időben játszódó jeleneteket ábrázolnak. Az írrok domináns helyzete a festővel szemben az i. e. 5. században megfelel a dráma fejlődésének – rögzített helyszínek és meghatározott időben játszódó jelenetek. A dráma és a dialógus egyfajta kompromisszumkísérlet a szóbeli és az írásos hagyomány között. A szóbeli hagyomány az idő és a folyamatosság érzékeltetésében a memóriára és az ismétlés használatára

¹⁹ Gömbölyített, nagybetűs görög és latin írás. [A fordító jegyzete]

²⁰ Lásd: Carlson, C. I.: *The First Magazine: A History of the Gentleman's Magazine*. Providence, R. I., 1938.

épít. Az írásbeli hagyomány még nagyobb súlyt helyez az idő folyamatosságának kifejezésére. Később az Alexandriában készülő papirusztekercseken az idő múlásának érzékeltetésére már ciklusokban dolgozzák ki az illusztrációkat, a tér és az idő egyensúlyára törekedve. Az illusztrációk a szövegben biztosítják a folyamatosságot, és erősítik a szöveg kohézióját a papirusztekercsen. A pergamenre írt kódexeknél a hasábokra tördelt szöveg melletti margót meghagyják az illusztrációk és kommentárok számára. A miniatúrák kifejlődése és nagyobb helyigénye miatt az illusztrációkat később el is választják a szövegtől, a kézirat végén vagy másutt egy helyre gyűjtve azokat. A Biblia, a Septuaginta és a homéroszi eposzok nagy kézírásos kódexeinél az illusztrációk iránti igényben valószínűleg a papirusztekercsekhez való ragaszkodás jelenik meg, demonstrálva a Biblia értékmegőrző hatását a művészi kifejezőmód átmentésével a papiruszról a pergamenre. Az íreknél a könyvek ornamentikája kiszorítja a háromdimenziós tájkép-illusztrációkat, a kétdimenziós íráshoz igazítva a díszítéseket. Az írás averzióval viseltetik a perspektíva és a tér iránt. Az irodalom konfliktusba kerül más művészetekkel, gyengítve a szobrászat és más térbeli kifejezési formák hatását. A keleti birodalmak a fővárosok, az építészet és a tér elemeit hangsúlyozzák, szemben a sumérok, akik az írás révén az időre helyezik a hangsúlyt. A nyomtatás hasonló hatást gyakorol a térbeli művészetekre.²¹

26/34.

A delphoi orákulum egyfajta hírszerző ügynökségként funkcionálva információk közvetítésével avatkozik bele a városok vetélkedésébe – a türannoszok által Athénból kiűzött alkmeonidák²² képviselte szóbeli hagyomány biztosítja számukra a spártaiak támogatását, akik különösen rokonszenveznek a delphoi jósdával. Az athéni türannoszok Delphoi befolyásának ellensúlyozására szibilla-könyveket dolgoznak ki, és igyekeznek támogatni a város kulturális életét – e hatások az írás terjedésével valószínűleg még jobban érvényesülnek Athénban.²³

26/42.

A kalligráfusok ragaszkodnak a római íráshoz – eleinte a nyomdászok is ezt követik a klasszikusok kiadásánál a humanisták számára, de ez a piac Itáliában már 1472-ben kimerül, és a nyomdászok a gót betűs írás felé fordulnak – így nyomtatják a teológiai, orvosi és jogi könyveket –, majd 1525 körül vagy később, a 16. század folyamán ismét visszatérnek a rómaihoz, alkalmazkodva a könyvek típusában bekövetkező változásokhoz. A generációváltás az írók körében jelentős következményekkel jár – a szakmai tudás kihal az emberekkel – a szakmai készségek elavulása és leértékelődése egy egész új generáció fellépését teszi szükségessé, szemben a munkaeszközök folyamatos fejlődésével. A reneszánsz műveltség a klasszikus könyvek révén gyorsan terjed egész Európában – egységes kultúra és latin nyelvű írás-olvasás. A nyomtatás lerombolja a kultúra egységét. A reneszánsz irtózik a helyi nyelveken írt könyvektől és az illusztrációktól, de a humanisták megengedik a díszítést, például római vagy akár bizánci forrásokból származó motívumok – építészeti elemek, osz-

²¹ Lásd: Weitzmann, Kurt: *Illustrations in Roll and Codex: A Study of the Origin and Method of Text Illustration*. Princeton, 1947.

²² Az alkmeonidák az ókori Athén egyik nagyhatalmú nemesi családjának tagjai voltak, akik egy mitológiai hőstől, Nesztór dédunokájától származtatták magukat. I. e. 510-ben az alkmeonidák vezette arisztokratikus csoport Spárta segítségével elűzte az utolsó athéni diktátort, Hippiaszt. [A fordító jegyzete]

²³ Lásd: Paulsen, P. F. S.: *Delphi*. Trans. G. C. Richards. London, 1921.

lopok, ívek, érmek – felhasználásával. Az illusztráció problémája a nyomtatásban – fametszetek. A nyomtatás terjedésével teljes forradalmi átalakulás a kultúrában – a kereskedelmi szemlélet megjelenése – a nyomdák és kiadók érdeklődése hamar áthelyeződik a nyomtatott kiadványok egyik típusáról a másikra, kiaknázva a legnyereségesebb piacokat, majd mások felé fordul. A nyomtatás szétrombolja a középkori kéziratok egységes művészi kivitelét is. A kereskedelmi szemlélet térhódításának mértéke kérdéses – a kiadvállalatok és a márkavédjegyek kialakulása még nem jelenti a gondolkodás jellegének megváltozását, ahogy Goldschmidt²⁴ állítja – Max Weber hasonló álláspontra helyezkedik – fel kell ismer- ni a középut jelentőségét Weber és Marx elgondolásai között, figyelembe véve a technikai háttér szerepét is. Weber elhanyagolja a technikai aspektusokat.

27/20.

A keményborítójú könyvek terjedése az angolul beszélő világban a könyvtárak hatását tükrözi, míg a puhafedelű francia könyvek a könyv olvasás tényleges gyakorlatára építenek, korlátozott könyvtári fejlődés mellett – olyan olvasók számára, akik kevésbé jutnak hozzá az újságokhoz, és ott, ahol a könyvek előállításához olcsóbb papír áll rendelkezésre. A könyvtárak hatása az angolul beszélő világban fékezi a zsebkönyvek és a puhafedelű könyvek kiadását. A francia vidéki hetilapoknak tiszteletben kell tartaniuk olvasóik politikai nézeteit és vallási elkötelezettségét – [...] – a politikai és vallási tekintetben elkötelezett újságok terjesztési lehetőségei korlátozottak – ezáltal csökken a reklám hatóköre is. A folytatásos regények, füzetes kiadványok kerülnek előtérbe, különösen a téli szezonban, amikor az előfizetések száma a legnagyobb, a napilapokban a helyi hírek prioritásával. A vevőkör kiszolgálására helyezett hangsúly az újságok szerkesztőségében fékezheti a szakszervezetek kialakulását, hasonlóan a nagyáruházakhoz.

27/43.

A nyomtatással kapcsolatos törvények jelentősége a brit gyarmatokon – Nagy-Britannia jogrendszerében a nyomtatás behatolása a szóbeli hagyományra épülő szokásjog területére sajátos gyakorlat kialakulásához vezet – fölös kapacitással rendelkező nyomdaüzemek jönnek létre – fejlődésnek indul a sajtó és a posta.

28/8.

A „fordítás” [vagy átvétel] valamely kultúra termékének egy másik kultúra sajátosságaihoz való adaptálását jelenti – ez történik az írással a papirusztól a pergamenhez vagy a papírral a Kínából Európába vezető úton, rávilágítva a kulturális tényezők fontosságára. Az írás vajon mennyiben teszi lehetővé bizonyos alapvető elemek megtartását egy civilizáció egész története során, például olyan, viszonylag egységes közvetítő közeg bevezetésével, melynek révén egy későbbi civilizáció megismerkedhet a korábbi civilizációkkal, és különböző jellegű információk átvihetők a legkorábbtól a legutolsóig is? – Kínában az írás csekély változásai mellett az ilyen kulturális elemek vajon többé-kevésbé érintetlenül adódhatnak át? Azokban a régiókban, ahol szükségképpen sor kerül bizonyos kulturális tényezők átvételére, módosulás megy végbe, ami hosszabb ideig megszabott keretek közé szorítja a kultúrák közötti kölcsönzést, vagy a nagyobb hatékonyság érdekében az adott célokhoz és körülményekhez adaptálja a kölcsönzött anyagokat.

²⁴ Levin Goldsmith a kereskedelmi jog egyik vezető szaktekintélye volt – Max Weber 1889-ben az ő témavezetésével készítette el jogi doktori disszertációját a berlini egyetemen. – [A ford.]

28/71.

A telegráf és a telefon gyengíti a levelezés pozícióját [...].

28/77.

A humor – a kimondott szóhoz való kötődése miatt is – az a közvetítő eszköz, melynek révén az USA-ban a legjobban felkelthető az érdeklődés valami iránt, és alkalmas lehet a szóbeli és az írásbeli hagyomány vagy a Nyugat és a Kelet közötti szakadék áthidalására.

28/78

A nyomtatás rendkívül fontos szerepet játszik az első bevándorlók és egész Észak-Amerika kulturális életében – különösen az Egyesült Államokban. A nyomdák eleinte igyekeznek csökkenteni a kiadványok terjedelmét – ez a növekvő gépesítéssel megszűnik, és ezt követi a piacok elárasztása. A túlkínálat mintegy maga alá gyúri a közönséget, ám egyúttal a fennálló korlátok érzékeléséhez és azok feszegetéséhez vezet – visszahátrálás a tudatalatti világhoz – Bryson²⁵ intuíciós elmélete, Freud és a tudatalatti. A regények új, eddig elzárt területek meghódítására törnek, túllépve a prudéria határain – D. H. Lawrence, a tudatalatti hangsúlyos szerepe Joyce-nál.

29/6.

A legrégebbi londoni könyvesbolt – a brit múzeumok kiaknázzák előnyös pozíciójukat a régi, ritka könyvek felvásárlásával. A mesterségbeli szaktudás már nem a családon belül adódik tovább, a szakmai készségek folyamatos fenntartását a tanonrendszer biztosítja – egyre fontosabbá válik a képzés. Vajon mennyire fontos a szóbeli hagyomány szerepe a tanonrendszerben, a szakmai képzés és a céhrendszer alapjaként, különösen a nyomdászati és könyvkereskedési ágazatokban? Funkcióját az instrukciók kinyomtatásával nagyrészt átveszi az írás.

²⁵ Innis itt vélhetően Lyman Brysonra (1888–1958) utal, aki tudományos, filozófiai és vallási témájú írásokat publikált. – [Jegyzet az eredetiből.]

Az információtörténelem gyönyörűsége

Beszélgetés Toni Wellerrel*

Toni Weller brit kutató, a leicesteri De Montfort Egyetem oktatója, az információtörténeti gondolkodás legsikeresebb népszerűsítője. A Library & Information History Group elnöke, a Library & Information History folyóirat szerkesztője. Legfontosabb könyvei: Information History: An Introduction (2008) és The Victorians and Information: A Social and Cultural History (2009). 2010-ben kiváló tanulmánykötetet szerkesztett, amelybe a kortárs információtörténeti gondolkodók legkiválóbbjait nyerte meg egy-egy közlemény erejéig (Information History in the Modern World: Histories of the Information Age (Palgrave Macmillan), 2012-ben pedig egy olyan sokszerzős műhelymunkát vezetett és juttatott könyvig, amely a történelemkutatással kapcsolatos kihívásokat a digitális jelenállapot fényében járta körül (Toni Weller (Ed.): History in the Digital Age (Routledge).

– Toni, hogyan látod az információtörténeti kutatás jövőbeli erőterét? A különböző témakörök, területek, módszertanok megsokasodását vagy a tárgy szűkítését, sokkal egyértelműbb határvonalak kijelölését hozhatja?

– Lenyűgöző volt az információtörténeti irányzat fejlődését követni az elmúlt tíz évben. Ami engem mint leginkább figyelemreméltó megérintett, az annak konstatálása, hogy a saját kutatásaik részeként az információval egyetemesen foglalkozó kutatók fokozatosan és egyre elmélyültebben tudatosíthatták az érzést: nincsenek egyedül, és megteremtődött az információnak széles körű historiográfiai talapzata.

Jómagam mindig éreztem és erősen kardoskodtam is a közleményeimben amellet, hogy amikor az információt történetileg tárgyaljuk, egyáltalán nem segít, ha *túl pontosan* akarjuk definiálni a kulcsfogalmakat. Ezzel terminológiai és szintaxis-vitákba feledkez-nénk, ahelyett, hogy a kontextusokkal és a történeti elemzéssel foglalkoznánk. Emiatt gondolom azt, hogy a leglátványosabb előrelépést azokon a területeken fogjuk tapasztalni, amelyek új kronológiákat, módszertanokat és elképzeléseket fejlesztenek ki azzal kapcsolatban, hogy a történelem során miként alakult az *információ megértése*. Ezek a kutatások sokkal izgalmasabb közjátékokhoz vezetnek a különböző diszciplínák között, mintha azzal múltatnánk az időt, hogy mit is értsünk „információ” alatt. Az információtörténelem gyönyörűsége (mint tulajdonképpen bármilyen más történetírásé is) végső soron abban áll, hogy különböző dolgokat értünk „információ” alatt különböző kontextusokban, különböző társadalmakban és különböző korszakokban, s történetesként az a feladatunk, hogy megjelenítsük és elemezzük azt, hogy mit jelentenek ezek a különbségek, és miért léteznek. Nos, ez teszi az információtörténetet, amelyen dolgozunk, olyan izgalmassá és termékenyvé.

– Soha nem találkoztam az információtörténelem ennél elbűvölőbb megközelítésével. Hogyan látod, kik voltak az első ilyen értelemben vett információtörténészek?

* Az interjút Z. Karvalics László készítette 2012. március és július közti online levélváltás segítségével. Az interjú angol változata *The beauty of information history* címmel fog megjelenni.

– Minden kétséget kizárólag Alistair Black volt az egyik legelső tudós, aki az információ-történetet kutatási témává emelte.¹ Az 1990-es években és a 2000-es évek elején született munkáiban nagyon sokat tett azért, hogy bemutassa, az információ saját jogán is történeti kategória lehet. Más történészek – főleg Peter Burke, Daniel Headrick vagy Edward Higgs – munkáit inkább mi tartjuk számon információ-történelemként, hiszen adott történeti kontextusokban az információ-jelenség valamelyik arcára fókuszáltak. Ha fogalmi oldalról közelítünk, az információ-történelem nem létez(het)ett a kilencvenes évek előtt, merthogy valójában a kortárs információs társadalom születésére adott tudományos reakcióként formálódott ki – nagyon modern illusztrációjaként annak, hogyan határozza meg a Jelen azokat a módokat, ahogyan megértjük és feldolgozzuk a Múltat. Mindezt Alistair Black az elsők között észlelte és reflektálta.

– *Ebben az esetben hogyan kezeljük a historiográfiákban azokat a történészeket (Henri Berr, Harold Adams Innis, Hajnal István vagy akár Condorcet a 18. század végén), akik a történelem információs, kommunikációs, illetve tudás-aspektusaival foglalkoztak saját történetírásukban jóval 1990 előtt?*

– Hajnal István munkáját nem ismerem, de a dolgot az dönti el, hogy ki mit gondol arról, hogy mitől információ-történelem az információ-történelem. Visszatekintve könnyű tudósokat azonosítani, akik az információ-jelenség által meghihetve dolgoztak (és a felsoroltak kétségkívül ilyenek), de az információ csak az elmúlt évtizedben vált explicit történeti kategóriává, ahogy a kutatásaimban és a könyveimben igazolom. Számomra annak felismerése teszi kortárs tudományos jelenséggé az információ-történelmet, hogy egy a társadalomban hosszú idő óta implicit módon jelenlévő dolgot tesz explicitté. Mások talán nem értenek velem egyet, de szerintem azért tudunk egyáltalán erről a nagyon termékeny kérdésről vitatkozni, mert az információ mostanra történeti fogalomná minősítettet.

– *És mit gondolsz, a „könyvtár- és információ-történelem” terminus mikor veszíti el végre a könyvtár-előtagot?*

– Ha ez egyedül rajtam múlt volna, én azonnal eltüntettem volna a folyóiratunk címéből, amikor 2008–2009-ben átvettem a főszerkesztést, és bekerült a névbe az információ-történelem. Csakhogy az idő tájt a szerkesztőbizottság és a lap mögött álló *Library & Information History Group* mindenáron szerette volna megtartani a könyvtári oldalt, ami az 1967-es alapítás óta jellegadó profilképző volt. Az elmúlt négy évben jól látszik a törekvés arra, hogy erősödjön az információ-történeti profil (elég, ha csak a 2012-es tematikus számra vagy a szerkesztői kommentárjaimra gondolok), de azért természetesen továbbra is nagy örömmel várom az analitikus könyvtártörténeti tanulmányokat. Az én megközelítemben a folyóirat alaphivatása az információ-történelem művelése, mert ha kölcsönösen tartalmaznak is egymásból elemeket, az információ-történelem és a könyvtártörténelem különböző dolgok.

– *Ha jól érzékelem, ugyanez a megfontolás munkált az *Information and Culture: A Journal of History* profilváltásánál, ahol szintén szerkesztő bizottsági tag vagy. Erős a rokon-*

¹ Alistair Black a könyvtártörténeti kutatások felől az információ-történelemhez eljutók kétségtelen vezéralakja a brit tudósok között. Könyv- és könyvtártörténeti monográfiái után számos tanulmányban érkezett az információ-történeti megközelítés időszerűségéről. Legjelentősebb könyve a Dave Muddimannal és Helen Planttel közösen írt *The Early Information Society* (Ashgate Pub Co., 2007.), amely a számítógép előtti időszak információmenedzsment gyakorlatát mutatja be a 19. századi Angliában.

ság annak felismerésében, hogy a könyvtáros (csak) egyike a sok-sok különféle információs specialistának, illetve a könyvtár maga csak egyike a számos intézményi információs csomópontnak a történelemben. Vagyis talán nem egyszerű átfedésről van itt szó, hanem arról, hogy a könyvtártörténelem valójában részhalma az információ-történelemnek, és így épp egy emancipációs csata zajlik?

– Egy másik nemzetközi folyóirat, mint az *Information and Culture: A Journal of History* belépése az információ-történelem népszerűsítésébe csakis pozitív lehet a terület elfogadottsága és ismertsége szempontjából. Az információ-történelem részhalmaizra vonatkozó megjegyzésemet elfogadom, de megismétlem, hogy óvatosnak kell lennünk terminológiai és a szemantikai kérdésekkel, hogy az igazi, lényegbevágó problémákkal, a „big picture”-rel foglalkozhassunk. Nagyon sokat tanulhatunk a kapcsolódó területek kutatóitól – nemcsak a könyv- és könyvtártörténettől, hanem egy sor más történelmi stúdiumtól. Ebben a pillanatban seregnyi olyan tudós, kutató és publikáció ostromolja a nyilvánosságot, amelyek anélkül művelik az információ-történelmet, hogy tudatosítanak magukban, hogy ezt teszik! A holisztikus megközelítés azzal teheti a legtöbbet, hogy folytatja, amit az elmúlt évtizedben elkezdett: minél több segítséget nyújt az információ-történelem konceptuális elfogadottságához (másképpen: minél nyilvánvalóbbá teszi, hogy az információ történelmi vizsgálódás tárgya, amelynek saját historiográfiája van), annál több tudóst vonzhat más „részhalmozok”, területek vagy akár diszciplínák felől ilyen típusú kutatásokhoz. Úgy látom, értelmes fejlemények szinte nincsenek is a terminológiai területen, annál inkább a kontextuális elemzésekben, így aztán nem kétséges, hogy ezt célszerű erősíteni.

– *Mi a válaszd James W. Cortada nevezetes kérdésére (milyen más történelmi diskurzusokra kell információ-történelemként tekintenünk)? Ha az ő példája, az időgazdálkodás története újrainterpretálható ekképpen, mi a helyzet a könyvtörténelemmel, a távközlés történetével, az írás, a nyomtatás, az információtechnológia történetével? Hogyan látod a lehetséges reintegrációt? Békés szempontváltásokkal vagy konfliktusokkal és vitákkal terhelten?*

– A legtöbb dologgal, amit Jim mond, egyetértek, nagyon hasznos kommentárjai vannak. A legnagyobb különbség köztünk az, hogy ő jobban strukturált definíciós teret és keretrendszereket szeretne látni, mint amilyeneket én szükségesnek tartok. Ez részben az ő számítógépes háttéréből fakad, emiatt másként közelíti meg a dolgokat, mint én. Persze azért biztos vagyok abban, hogy mindketten egyetértünk abban, hogy ebben a területben hatalmas lehetőségek vannak, egészséges vitára készen. Az első kérdésemre visszatérve: nem gondolom, hogy egyetértenék azzal, hogy más történelmi diskurzusokra információ-történelemként kellene tekintenünk. A különböző területek nem cserélhetők fel kölcsönösen, de nincs is erre szükség. Azt hiszem, Jim nem arra akart utalni a cikkében, hogy az időgazdálkodás történetét információ-történelemként gondoljuk újra, sokkal inkább talán arra, hogy mindenféle történet nyitva áll az új interpretációkra annak függvényében, ahogy a megváltozó világ megengedi az eltávolodást a tudomány korábbi megközelítéseitől. Más szavakkal és megismételve saját korábbi érveimet, az elmúlt néhány évtized és az „információs korszak” eljövetele látványosan bebizonyította, mennyire meghatározza a jelen azokat a módokat, ahogyan a múltat tanulmányozzuk. Az információ iránt a mindennapi életben felébredt érdeklődés dobja fel azokat a kérdéseket, amelyeket a múltra vonatkozóan felteszünk. Emiatt annyira meghatározó és időszerű az információ-történelem, és emiatt nyitott a reinterpretációra szinte minden más terület. Nehéz volna tehát azt erőltetni, amit a kérdé-

sed is sejtet, hogy más történeti irányok megváltoztatására vagy asszimilációjára volna igény.

– *A 19. század végén mint elő-információs társadalmi időszakon kívül milyen más korszakok, civilizációk válhatnak a jövő információtörténeti kutatásainak kiemelt célterületeivé?*

– Minden korszak, időszak vagy civilizáció vizsgálható információtörténeti nézőpontból. Ahogy az interjú követő tanulmányomban is szerepel, történetek már kísérletek a Római Birodalom vagy a kora-modern időszak ilyen irányú megközelítésére. Az információtörténelem – szemben az info-kommunikáció, az információs rendszerek, a könyv stb. történetével – nem szűkíthető le a technológiai formák történetére. Az információtörténelem, ahogyan én látom, újrafelfedezni és újraértelmezni enged bármely korszakot és bármely kultúrát, új kérdésekkel újfajta megvilágításba állítva azokat. Azért természetesen a 19. és néhány vonatkozásban a 18. század áll a legtöbb információs nézőpontú kutatás fókuszában, mint könnyű és magától értetődő kiindulópont. Ahogy a saját kutatásaimban igazoltam, a 19. század folyamán kezdődött az információ saját jogán való azonosítása és elkülönítése a társadalomban, ahelyett, hogy egy nagyobb egész absztrakt részeként érzékelték volna (legalábbis a nyugati világban). Komoly lehetőségek állnak emiatt a jövőbeli kutatások előtt, ám kívánatos korok és helyek kiválasztása helyett inkább a múlthoz való újfajta közelítés kezdődik, új kérdések felvetésével: ezt látjuk egy ideje kibontakozni. A következő lépés az lesz, hogy valamennyi történést rávegyünk az információ tanulmányozására annak minden történelmi formájában, felébresztett tudatossággal.

– *Erősen egyetértetek, mégis nagyon komoly zavarokat látok magának az információ fogalmának a kezelésében. A hagyományos adat–információ–tudás modellek vagy a tudás kontextualizált információként való meghatározása teljességgel elégtelen a kognitív tartomány sokdimenziós voltának visszaadásához vagy a „neuropszichikus teljesség” visszatükrözéséhez, ahol is az információ állandó átalakulásban van, egyre bonyolultabb mentális struktúrákat építve. Milyen definíciós vagy terminológiai kihívásokat látsz egy általános társadalomtudományi információfogalom kialakításában (a számunkra használhatatlan Shannon–Weaver-féle matematikai–statisztikai információfogalom² ismételtetése helyett), hogy a történeti interpretációk standard és széles körben elfogadott jelentésekre épüljenek?*

– Az igaz, hogy mindig is nagy zűrzavar volt és van abban, ahogyan a különböző tudósok az információ fogalmát kezelik. Ez részben annak az eredménye, hogy olyannyira eltérő diszciplínák foglalkoznak vele. Egy informatikus vagy számítógéptudós, aki a saját tárgyát próbálja történetileg megragadni, másképp határozza meg az információ mibenlétét, mint mondjuk egy nyelvész, és hozzájuk képest aztán a történésznek még inkább más a terminológiai apparátusa és fogalmi rendje. Az általad említett megközelítések egyike sem a történettudományon belül született, ezért roppant nehezen fordíthatók át információtörténelembe. E kevert hátszág miatt a megértés közös keretrendszere megteremthetetlen. Úgy vélem, és ezt régóta képviselem a munkáimban, hogy a történetírás művelésekor (és itt most nem arra gondolok, hogy más akadémiai tudományterületeket rábírjunk, hogy igenis számoljanak az információval) természetlen egyetlen definícióra törekedni, mert nemcsak a

² Az elmélet a hírközléstudomány matematikai alapjait teremti meg, Claude Shannon (1916–2001) Warren Weaverrel írt alapműve magyarul is megjelent 1986-ban (*A kommunikáció matematikai elmélete*, OMIKK, Budapest).

jelen tudósai között változik az információ jelentése, hanem a múlt különböző társadalmi és kulturái esetében is. Mint a történeti vizsgálódás sok más kategóriája esetén is, a jelentés kontextus-függően változik. Az én álláspontom az, hogy bízzuk minden egyes tudósra, hogy a maga történeti korszakával összefüggésben, annak keretein belül keressen és találjon definíciókat. Lesznek olyanok, akik az információgazdálkodásra helyezik majd a hangsúlyt, mások a változó nyelvi vagy frazeológiai kérdésekre, megint mások arra, hogyan működött társadalmi vagy politikai „valutaként” az információ. Ezek a kutakodásnak mind érvényes irányai, de óhatatlanul különbözni fognak a használt jelentések tekintetében, ahogy ez bármely más történetírói irány esetében is bekövetkezne. A történészek, mint mondjuk Vic Gatrell, aki a humort (ezt az ugyancsak absztrakt kategóriát) tanulmányozta korábbi társadalmakban,³ soha nem gondolta azt, hogy a humornak egy tökéletesen elfogadható, merev meghatározását kellene adnia a saját kutatásaihoz, hiszen az bizonyosan különbözne másokétól az ő kutatásaik természete miatt. A humorral ellentétben az információ esetében valójában sokkal kifejezettebb az igény egy „erős” definícióra. Ez szerintem részben a számítástechnikai előzmények és a Shannon-Weaver-féle koncepció tökéletes történeti alkalmazhatatlansága miatt van, de belejátszik az is, hogy az információ saját kortárs társadalmunknak is sarkalatos jelensége. A huszonegyedik században az információ összetett és sokarcú jelentéseket és alkalmazásokat hordoz, hogyan is lehetne elvárni, hogy egyetlen definíció igyekezzünk erőltetni a múltra.

– *Tudnál említeni olyan példákat, ahol az információtörténeti kutatások új eredményei ártítottak valamit „átfogó” történeti tudásunkat illetően? Hiszen ha vannak ilyenek, ezek remek argumentumok az információtörténeti megközelítés fontosságát illetően...*

– Effajta paradigmaváltást annak megtörténte előtt nehéz előre jelezni, de azt hiszem, vannak már példák arra, hogy információtörténeti kutatások valamit megkérdőjeleztek a fennálló történeti kánont illetően. Mondanék néhányat. Itt vannak például Edward Higgsnek a személyes információs identitásról írott munkái,⁴ amelyek erős felülvizsgálatra készítetnek minket azzal kapcsolatban, hogy a preindusztriális világban a kapcsolatok és a kereskedelem a bizalmon és a kölcsönös elfogadáson alapult volna. Higgs nagyon meggyőzően érvel amellett, hogy az információs állam (*information state*) már az 1500-as évek elején létezett, és ezzel a tradicionális történetírásnak azt a tételét cáfolja, hogy az államok számára csak az iparosítás után vált meghatározóvá a személyes információ és identitás.

Egy másik példát Jacob Soll nagyszerű könyvében, a *The Information Master* címűben találunk, amelyben Jean-Baptiste Colbert szerepét vizsgálja XIV. Lajos udvarában.⁵ Soll összekapcsolja a Colbert-féle adminisztratív kormányzást és információgyűjtést a modern államszervezet kialakulásával, többek között Jon Agar, Anthony Giddens, Edward Higgs és Max Weber gondolataira reflektálva. Soll abban különbözik ezektől a szerzőktől, hogy ő nem az iparosított bürokráciához köti mindezt, hanem a felvilágosodás enciklopedista tradíciójából vezeti le. Evvel azt a szempontot viszi be a közgondolkodásba, hogy nem arról

³ Weller itt bizonyosan az alábbi könyvre gondol: *City of Laughter: Sex and Satire in Eighteenth-Century London*. London, 2007.

⁴ Lásd például: Higgs, Edward: *The Information State in England: The Central Collection of Information on Citizens Since 1500*. Palgrave Macmillan, 2004.; Higgs, E.: *Personal Identification as Information Flows in England, 1500–2000*. In: Weller, T. (ed.): *Information History in the Modern World: Histories of the Information Age*. Palgrave Macmillan, 2010. 13–30.

⁵ Soll, J.: *The Information Master: Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System*. University of Michigan Press, 2009.

van szó, hogy a 17. századi Franciaországban *per se* az információs állam jött volna létre, hanem sokkal inkább arról, hogy a forradalom előtti abszolutizmus körülményei között a központosított információs rendszeren keresztül a francia politikai, gazdasági és társadalmi életet domináló Colbert-ben testet öltő információs „parancsnoki” szerep volt a maximum, ameddig el lehetett jutni. Az információs államot ebben az esetben sokkal inkább a monarchia és annak miniszterei testesítették meg, mintsem a Parlament vagy a bürokrácia hivatalnokai. Mekkora különbség ez a hagyományos interpretációhoz képest, hogy tudniillik az információ állami kontrolljának erősödése az alkotmányos kormányzás fejlődésének a hadviselés és a közjólét kihívásaira adott bürokratikus válaszaiból fakadt volna!

A korábbi nézőpontok megkérdőjelezésére magam is mutattam néhány példát az információnak a viktoriánus korszak társadalmában és kultúrájában játszott szerepével kapcsolatban. Arra a már korábban említett változásra, hogy tudniillik miképpen válik az információ fogalma saját jogon felismertté és fontossá a premodern előképek után, a népszerű társadalmi és kulturális színterek számos példát szolgáltatnak. Mi sem tükrözi ezt megfelelőbben, mint annak a feltárása, hogy olyan kortárs sajtótermékek, mint a *The Penny Magazine* vagy az *Illustrated London News* miként használták a saját oldalaikon. A tudás-terjesztői szerepen felül az információra jószágként (*commodity*) tekintettek, kereskedelmi/marketing eszközként, és tudatosan törekedtek a tudás megőrzésére és az ismeretterjesztésre.⁶ Mindez új perspektívákat nyit annak megértéséhez, hogyan épültek fel a tudás-folyamatok „alulról”, a szokásos megközelítés ellentétéként, ami leggyakrabban a nagyméretű technológiákra és az információszervezés kormányzati és üzleti feldolgozó, megfigyelő rendszereire, illetve az irodai bürokráciára érzékeny.

A viktoriánus világ információhoz való viszonyát vizsgáló szociokulturális kutatások abba az irányba is elvezettek, amit ma előszeretettel hívunk információpolitikának (*information policy*) – látványosan demonstrálva, hogy az információtörténeszek miként tudnak hozzájárulni kortárs politikai diskurzusokhoz.⁷

Az információpolitika terminológiája egészen újkeletű, de az emberi tudás menedzsmentjének, irányításának (kontrolljának) vagy feldolgozási módjainak tárgyalása számtalan előzményre tekinthet vissza. A 19. század folyamán, ahogy sikerült kimutatnom, az információpolitika informális, rugalmas és a társadalmi felhajtóerőkre nyitott maradt: a viktoriánus Angliában a társadalom informálta a politikát, ellentétben mindazzal, ahogyan napjainkban leginkább történik. Mind tisztábban látjuk, hogy a modern technológia vívmányai és a központilag kijelölt irányelvek eltértenek az információpolitika valódi igényeitől, és erősen hozzájárulnak az állam által nyilvántartott személyes információk félrekezeléséhez (*mis-management*) vagy akár súlyos adatvesztéshez (*crucial loss*). A tizenkilencedik századi információs fordulatra vonatkozó kutatásaim azt látszanak bizonyítani, hogy a társadalmi és kulturális igények következetes napi érintkezéseken alapuló áramlásaiból következő autentikus politikai válaszok messzemenően jobb *driverek*, mint az előre legyártott kormányzati vagy intézményi kívánságlisták, amelyekre a kortárs nyugati gyakorlatok épülnek.

⁶ Weller, T.: *The Victorians and Information: A Social and Cultural History*. VDM Verlag, 2009.; Weller, T.: *Preserving Knowledge Through Popular Victorian Periodicals: An Examination of The Penny Magazine and the Illustrated London News, 1842–1843*. *Library History*, vol. 24 (2008) No. 3. 200–208.

⁷ Weller, T.: *The Victorian Information Age: Nineteenth Century Answers to Today's Information Policy Questions? History & Policy* (2010. June), online: <http://www.historyandpolicy.org/papers/policy-paper-104.html>

E néhány példa talán érzékelteti, milyen kihívásokat jelenthet az információ-történeti kutatás a múlt elfogadott megértési sémái számára, és miként kínál új perspektívákat a jelenben. A felsoroltakon túl számos hasonló létezik még, és minél jobban fejlődik az információ-történeti irányzat, annál több törekszik majd a szemünk elé belőlük.

– Hogyan tudják az információ-történészek inspirálni vagy érzékennyé tenni a kollégáikat, hogy forduljanak saját témáik információs vonatkozásai felé?

– Az a tapasztalatom, hogy a pályatársak értelmes diskurzusokba való bevonásának a legnagyobb akadálya a szakadatlan terminológiai csatározás, amelyről már annyit beszéltem. A következtelen definíciós viták eltüntetik magát a Múltat a kutatók elől. Ha azt akarjuk, hogy ráébredjenek az információs vonatkozások fontosságára saját kutatási témaikon belül, arra kell alkalmassá tennünk őket, hogy az információ-történelemben ne egy szűk osztályozási sánchaborút lássanak, hanem kiterjedt és konceptuálisan felépített területként tekintsenek rá. Sokszorosan bebizonyosodott már, hogy a történeti megközelítés legalább annyira hivatott saját társadalmunk és értékeink felfedezésére, mint a múlt megértésére. Információkutatóként leginkább hatékony hozzájárulásunk mindehhez az lehet, ha az „információ jelentésének egyetlen definícióját” kergető álláspont helyett kiszélesítjük a vizsgálati kereteket, megfelelő historiográfiát építünk fel, és kézközbe hozva felvillantjuk azoknak a dolgoknak a sokaságát, amit az információ jelentett az elmúlt társadalmak, kultúrák és civilizációk számára. Minél több valódi üzenettel, jelentéssel bíró, tartalmas, érdekes, megfelelően beágyazott és analitikus eredmény születik az információ változó szerepéről és megjelenési formáiról, annál többen ébredhetnek rá, hogy az információ-történelem életerős és dinamikus szerepet játszhat a 21. század történeti diskurzusában.

TONI WELLER

Egy információ-történeti évtized: a szakirodalom és az elméletek áttekintése

2000–2009*

Bevezetés

Az információ fogalma nem új a modern világban. A *The Times* 1853-ban azt bizonygatta, hogy a viktoriánusok „információs korban” élnek.¹ Mindazonáltal az meglehetősen új keletű jelenség, hogy az információt történeti stúdiók érvényes tárgyának tekintik. Nagyjából az utóbbi évtizedben meglehetősen különböző diszciplináris háttérrel rendelkező kutatók vizsgálták a hagyományos történeti narratíváktól eltérő megközelítéseket az információ-történet kutatásán keresztül.

Tudományterületként az információ-történet a kutatók egyre növekvő figyelmét vívta ki, de egyúttal azzal küzdött, hogy megtalálja saját helyét a rokontudományok, azaz a történelem, a könyvtártörténet és az információ-tudomány határai között. Az ún. információs társadalomban élve számos kutatóban alakult ki a szándék, hogy utánajárjon, miként jutottunk idáig, miért és *mikor* vált az információ ilyen mértékben mindenhol jelenlévővé, illetve hogy történetileg is megvizsgálják ezeket az információs elméleteket. Az információ-történet ily módon nem más, mint a múltbeli információk vizsgálata. Nem az információs diszciplinák története, nem könyvtár- avagy könyvtörténet, sem pedig az információs technológiák története, és – szükségképpen – az információs kor története sem. Míg a könyvtárak és a könyvek gyűjteményekből, fizikailag létező intézményekből és megmunkált tárgyakból állnak, addig az információ-történet az elvet, a fogalmat hangsúlyozza. Míg az információ-tudományok avagy az információs társadalom története a fejlődés kronologikus feltárását kínálják, addig az információ-történet szélesebb történeti diskurzuson belül próbálja kontextusba helyezni az információ terjesztését, a cenzúrát, a megőrzést, az információhoz való hozzáférést, a titkosságot és így tovább.

Ennek ismeretében a jelen áttekintés határozottan az információ-történeti szakirodalomra koncentrálna: nem foglalkozik könyvtártörténettel és az információs korszak különféle történeteivel, amelyeknek nincs igazán kontextuális fókuszuk, hogy el lehessen határolni az információ-történetet a modern információs korszak pusztá történeteitől vagy a könyvtártörténetektől. Ezek eltérő és különböző területek, amelyek saját szakirodalommal bírnak, jóllehet gyakran tapasztalható átfedés köztük és az információ-történet között, mint aho-

* Eredeti megjelenés: *An Information History Decade: A Review of the Literature and Concepts 2000–2009*. *Library & Information History*, vol. 26. (2010) No. 1. 83–97. A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani Karen Attarnak, aki először javasolta a tanulmány elkészítését, és időt szakított az első változat elolvasására és kommentálására.

¹ *The Times*, 1853. december 5. 6.

gyan átfedés tapasztalható a szélesebb társadalom-, kultúr-, vállalat- vagy politikatörténet esetében is.

Ez a tanulmány áttekintést ad a 21. század első évtizedében született szakirodalmi termés bizonyos részéről, és arra hívja fel a figyelmet, hogy a kutatóknak nagyobb figyelmet kell szentelniük az információtörténetre irányuló szélesebb érdeklődésnek, amely több szempontból is kiegészíti a fennálló és hagyományosabbnak számító történeti diskurzusokat. A terület születéséről szóló 2000 előtti kitűnő eszmefuttatásokról más munkákban lehet olvasni.² E helyt az elmúlt évtized kulcsfontosságú monográfiáira és szaktanulmányaira fektetjük a hangsúlyt, amelyek központi témája az információ fogalma, annak történetiségében vizsgálva. A munkák többsége – akár szerzőjüket, akár témájukat tekintve – anglo-amerikai, de ez változóban van. Évről évre újabb információtörténeti munkák látnak napvilágot, amelyek többségét neves egyetemi kiadók jegyzik, amint az a jelen tanulmány jegyzeteiből első pillantásra kitűnik. A tény, hogy az évtizednyi lendület megmaradt, és nyoma sincs lassulásnak, komoly tekintélyt kölcsönöz ennek a tudományterületnek. Az ilyen mértékű lendület ugyan kétségkívül fontos, de még jelentősebb, hogy ezek a munkák a témák és módszertan egyfajta közösségét mutatják fel, amelyik a kohézióképeség olyan szintjére utal, amely bizonyosan nem volt evidens az évtized kezdetét megelőzően.

Közös témák és módszertanok a szakirodalomban

Az információtörténettel szemben megfogalmazott egyik kritika szerint ez a stúdium nem új; az eddigiektől semmi eltérőt nem kínál, inkább a könyvtörténet, a könyvtártörténet, a médiatörténet és az ehhez hasonlók egy változatát testesíti meg. Ilyen kritikákat hallottam éveken át szemináriumokon, konferenciákon, de mostanáig nem találok velük nyomtatásban. Úgy tűnik, könnyű úgy támadni, hogy az érintett nem ismeri a szakirodalmat, vagy nem fontolta meg a tézist, miszerint egyazon dologhoz több megközelítés is létezik. Ez az információtörténet meglehetősen leegyszerűsített értelmezése, amely azt feltételezi, hogy a megközelítések kölcsönösen kizárják egymást. Ez az áttekintés azt szeretné demonstrálni, hogy ezekben az információtörténeti munkákban valamiféle többlet van jelen.

Míg az itt áttekintett munkák mindegyike – természetesen – más-más tudományterülethez tartozik, két dologban mégis közösek, és ez megkülönbözteti őket a tisztán könyv-, könyvtár-, média- és hasonló történetektől. Az első a nyilvánvaló és világos (f)elismerése annak, hogy az információról szóló történeti stúdiumok új távlatot kínálnak a hagyományosabb történetíráshoz viszonyítva, hogy a kettő kiegészíti egymást, de az információs diskurzus valami újat jelent. Ez a jelenség az utóbbi tíz-tizenöt évben vált határozottabbá. Egyetlen szerző sem formál(t) jogot arra, hogy megírja „az” információ történetét, sokkal inkább az információ sokrétű, komplex történetét és interpretációját nyújtják, amelyek egymásra épülnek. A másik közös pont a szerzők azon nézete, amely szerint az információ

² A 2000 előtti szakirodalomról jó áttekintést nyújtanak a következő munkák: Black, A.: *New Methodologies in Library History: a Manifesto for the „New” Library History*. *Library History*, vol. 1. (1995) 76–85.; Black, A.: *Lost Worlds of Culture: Victorian Libraries, Library History and Prospects for a History of Information*. *Journal of Victorian Culture*, vol. 2. (1997) No. 1. 124–141.; Black, A.: *Information and Modernity: The History of Information and the Eclipse of Library History*. *Library History*, vol. 14. (1998) No. 1. 39–45.; Black, A.: *Information History*. In: Blaise Cronin (ed.): *Annual Review of Information Science and Technology*, vol. 40. New Jersey, 2006. 441–474.; Weller, T.: *Information History: Its Importance, Relevance, and Future*. *Aslib Proceedings*, vol. 59. (2007) No. 4-5. 437–448.; Weller, T.: *Information History – An Introduction: Exploring an Emergent Field*. Oxford, 2008.

új historiográfiáján és kronológiáján keresztül tulajdonképpen egy átfogóbb képhez járulnak hozzá, ahol az egész több, mint részeinek összessége. Egy aránylag fiatal tudományterületen dolgozó kutatók számára természetes, hogy óvatosan keresik a helyüket, de a szakirodalom olvasván az a benyomásunk, hogy a terület önállóodik, és nem a hagyományos diskurzusok rovására teszi ezt.

Az évtized elején az információ-történet két fontos monográfiája látott napvilágot, két nagyon különböző tudós tollából: Peter Burke *A tudás társadalomtörténete* (2000) és Daniel Headrick *Amikor az információ nagykorúvá vált* (2000).³ Ez a két munka – különböző okoknál fogva – az információ-történet jelentős vezérlői lettek; a legfigyelemreméltóbb az, hogy az információ kontextusba ágyazásának hangnemét alakították ki a történelmi stúdiókban. Mindketten számos antik és kortárs témát érintettek: az információkontroll, a hozzáférés, a terjesztés, az osztályozás és a cenzúra tárgykörében, amelyek számunkra már ismerősen hangzanak. Ugyanakkor az információs módszerek és a folyamatokra történő kizárólagos fókuszálás helyett mind Burke, mind Headrick az eszméket ténylegesen saját koruk történelmi kontextusába, illetve vitáinak közegébe helyezte. Ez a történelmi megalapozás az információ-történet meghatározó jegye lett, és ebben az utóbbi évtized hatalmas fejlődést hozott. Egyikük sem állította, hogy az információ végérvényes történetét írták meg: mint minden más történelmi tárgyú stúdiumnak, az információnak is többretű, komplex történetei és értelmezései léteznek. Az értelmezési lehetőségek változatossága nyitja meg az utat a nagyon sokféle tudományterületről érkező tudósok számára, hogy bekapcsolódjanak a vitába. Burke prominens brit társadalomtörténészként, illetve Headrick amerikai – elsősorban – technológia- és környezettörténészként ugyan különböző távlatokat vázoltak erről az új tudományterületről, de abban hasonlóan gondolkodtak, hogy felismerték: az információ a történelmi diskurzus új és jelentős formája.

Mindkét munkában fontos az is, hogy szerzőik nem érezték szükségesnek, hogy definíciókra koncentráljanak vagy elhatárolják a bölcsességet, a tudást, információt és adatokat, mint azt oly sok korábbi tanulmány tette az információt vizsgálva a történelemben, ami szembesít a történelmi kontextus rovására a terminológiába való belebonyolódás problémájával.⁴ Sem Burke, sem pedig Headrick munkájának nem ez volt a célja, és – meglehetősen általánosan – az utóbbi évtized információ-kutatói is nagyon hasonló módon közelítették meg a témát. Burke és Headrick voltak az első nagy formátumú tudósok, akik kifejezetten az információt választották történelmi monográfiájuk tárgyául, de nem ők voltak az elsők, akik a túlzásba vitt fogalomalkotás kontraproduktivitására felhívták a figyelmet. Az információ-történet egyik lehangosabb szószólójának, Alistar Blacknak az 1990-es évek végén, illetve a 2000-es évek elején megjelent tanulmányai formálták a vita hangnemét.⁵ Black már 1998-ban azzal érvelt, hogy „az információ történelmi szerepéről folytatott vizsgálatok-

³ Burke, P.: *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot*. Cambridge, 2000.; Headrick, D.: *When Information Came of Age: Technologies of Knowledge in the Age of Reason and Revolution, 1700–1850*. Oxford, 2000.

⁴ Bawden, D.: *The Shifting Terminologies of Information*. *Aslib Proceedings*, vol. 53. (2001) No. 3. 93–98.

⁵ Lásd Black: *New Methodologies in Library History*, i. m.; uő.: *Lost Worlds of Culture*, i. m.; uő.: *Information and Modernity*, i. m.; uő.: *The Victorian Information Society: Surveillance, Bureaucracy, and Public Librarianship in Nineteenth Century Britain*. The Information Society, vol. 17. (2001) 63–80.; uő.: *Every Discipline Needs a History: Information Management and the Early Information Society in Britain*. In: Rayward, B. (ed.): *Awareness and Responsibility in Library, Information and Documentation Studies*. Maryland, 2004. 29–47.

ról lehetséges fogalmat alkotni”,⁶ vagyis figyelemreméltó előrelátásról tett tanúbizonyságot a tudományterület kibontakozását illetően a következő évtizedben. Bár felismerte az információ történeti vizsgálata során felmerülő problémákat, mindig komoly hangsúlyt fektetett a szigorú történeti módszertanra.

Egy ilyen módszertan az utóbbi évtized információ-történet-írásának alapvető pontjává vált, ahogyan az a nézet is, miszerint az információt saját történeti kontextusába kell helyezni, nem pedig – ahogyan más munkáimban nyomatékosan hangsúlyoztam is⁷ – a vizsgálat jelen idejébe, minthogy a kontextus és a kifejezések jelentése változik. Az erről folytatott vita egy része az információ-tudomány területéről indult el, ahol, érthető módon, szilárdabb definíciókra van szükség, midőn számítástechnikai folyamatokkal vagy technikákkal foglalkoznak. A történeti módszertanban mindazonáltal célszerű tartanunk magunkat a mondáshoz, miszerint hagynunk kell, hogy a források magukért beszéljenek.

Burke könyvének központi témája – Diderot-t és az enciklopédista hagyományt vizsgálva – a kora újkori Európa értelmiségének tudása volt. A könyvtárak, stúdiók tananyagának és az enciklopédiák információinak osztályozásától kezdve ezeknek az állam és az egyház által történő ellenőrzésén át a szabadpiacon, illetve a sajtó számára történő értékesítésükig Burke amellet érvel, hogy a tudásnak egyfajta pluralitása figyelhető meg, beleértve a női–férfi, elméleti–gyakorlati, magas rangú–alacsony rangú, európai–nem-európai tudást. A hangsúlyt az intellektuális és a társadalmi vizsgálatra helyezte, jöllehet a nyomtatás technológiája kulcsszerepet játszott elemzésében.

Headrick valamelyest másként közelítette meg témáját, bár az elméletekben felfedezhető némi átfedés. Szerinte az információs technológiák és folyamatok alapfogalmi – amelyek a 20. században, illetve a számítógép eljövételével sokkal könnyebben felismerhetővé váltak – eredendően a felvilágosodás és az iparosodás következményeiként születtek meg. Az információ megjelenítésének, tárolásának, osztályozásának, megőrzésének és terjesztésének új módszerei a statisztika, a grafikonok, a térképészet, a szótárak és a távíró új technikai és technológiai révén jöhettek létre. Headrick érvelése, miszerint ilyen fejlődés „kevésbé a fogalmi áttöréseknek köszönhető [...], mint inkább [...] az ezek működtetésére kialakított rendszereknek”,⁸ hasonló helyet foglalt el James Benigernek az irányítás forradalmáról kialakított társadalmi elméletében, de ő két évszázaddal korábbi időszakra alkalmazta, mint Beniger.⁹ Headrick figyelme az információs technológiákra irányult, ami a felvilágosodás és az ipari gondolkodás tradícióiba ágyazódott, s azt a tendenciát jelentette meg, hogy a technológia uralja az információ-történetet. Ezt éppen hogy csak elkezdtek el-
lensúlyozni az információ társadalmi és kulturális aspektusaira fókuszáló munkák az évtized vége felé, de ezekről bővebben csak később szólunk.

Az információ mint történeti téma

Akár szigorú elemzést is várhatnánk egy olyan történésztől, mint Burke; ami azonban sokkal jelentősebb volt, az az a tény, hogy egy ilyen nagyra becsült történész felismerte az információ értékét és jelentőségét mint tanulmányozásra érdemes témáét. Ahogyan Burke ki-

⁶ Black: *Information and Modernity*, 40.

⁷ Weller: *Information History: Its Importance*, i. m.; uő.: *Information History – An Introduction*, i. m.; uő.: *The Victorians and Information: A Social and Cultural History*. Saarbrücken, 2009.

⁸ Headrick: *When Information Came of Age*, V.

⁹ Beniger, J.: *Az irányítás forradalma: Az információs társadalom technológiai és gazdasági forrásai*. Az információs társadalom klasszikusai. [Budapest], 2004. (eredeti kiadása: Massachusetts: Harvard University Press, 1986.)

fejezetten helyesen állította: „...nem szabad rögtön azt feltételeznünk, hogy [az információ-ra vonatkozó] ezen kérdéseket a mi korunk vette először igazán komolyan.”¹⁰ Headrick hasonlóan érvelt, amikor kijelentette, hogy az információnak „mély történeti gyökerei vannak”.¹¹ A nehézségek egyike, amellyel a korai információ-történetészeknek szembe kellett nézniük, az az általános vélekedés volt, miszerint a történelem során az információt mindig ugyanúgy értelmezték. Valóban, „az információ alig észrevehető szemantikus életet élt egészen a 20. század második feléig, amikor is először lépésenként, tétován elindult a színpad közepe felé”.¹²

Aránylag új jelenség, hogy az információ ilyen erőteljesen jelen van mindennapjainkban, és ezt az információ iránti egyfajta elvárás kíséri és a benne való bizonyosság az élet minden aspektusát illetően. Egészen a legutóbbi időig ezeket a tapasztalatokat maguktól értetődőnek tekintettük. Amint azt Hobart és Schiffmann 2000-ben felvetette: „...a kijelentés, hogy az információ valaha nem létezett, hogy története van, abszurdnak hangzik”,¹³ és mégis, a mi modern fülünk számára, amelyet információk ostromolnak az élet minden változása során, ténylegesen ez volt a feltevés: az információ mindig volt, mindig ugyanúgy értelmezték, mindig ugyanabban a légüres térben létezett, miközben minden változott körülötte. Neil Postman a problémát meglehetősen tömören fogalmazta meg: „A válasz szerintem az, hogy az «információ» egykori fogalma eltért a maitól.”¹⁴

Csak most, hogy közeleg a harmadik évezred első évtizedének a vége, érünk el oda, hogy szélesebb hallgatóság kezd elfogadni: ezek az elképzelések nemcsak érvényes és hasznos témák, de rendkívül fontosak ahhoz, hogy a bennünket körülvevő világot folyamatosan megértsük. Burke számára – aki 2000-ben publikálta nézeteit – a hangsúly még nem az információ változó percepcióin vagy annak megtapasztalásán volt – ez a teória az évtized végére alakult ki¹⁵ –, helyett inkább a gyűjtés, terjesztés stb. kérdéseire koncentrált. Headricknél hasonlóan működött egy mögöttes feltevés, miszerint a társadalom mindig ugyanúgy értelmezte az információ fogalmát, bár elismerte, hogy az információs igény „egy társadalmi, gazdasági és politikai megrázkódtatások által vezérelt kulturális változásnak”¹⁶ köszönhető. Elsősorban a 18–19. századi technológiára helyezte a hangsúlyt, amely az információ megjelenítéséhez, tárolásához és megőrzéséhez kínált új utakat.

Technológia és információ-történet

Az évtized első felében a technológia vagy még specifikusabban az információtechnológia változó formái képezték az információ-történeti vizsgálódások központi tárgyát. Egy Toni Weller és David Bowden által 2005-ben közösen publikált tanulmány James Benigernek az irányítás forradalmáról alkotott elméletét alkalmazta a viktoriánus Angliára, amellyel érvelve, hogy az információ ellenőrzésében, felhasználásában, kezelésében válság figyelhető

¹⁰ Burke: *A Social History of Knowledge*, 1.

¹¹ Headrick: *When Information Came of Age*, V.

¹² Borgmann, A.: *Holding on to Reality: The Nature of Information at the Turn of the Millennium*. Illinois, 2001. 9.

¹³ Hobart, M. E. – Schiffman, Z. S.: *Information Ages: Literacy, Numeracy and the Computer Revolution*. Maryland, 2000. 2.

¹⁴ Postman, N.: *Building a Bridge to the Eighteenth Century: How the Past can Improve our Future*. New York, 1999. 85.

¹⁵ Weller: *Information History – An Introduction*, i. m.; uő.: *The Victorians and Information*, i. m.; Headrick: *When Information Came of Age*, 9.

¹⁶ Headrick: *When Information Came of Age*, 9.

meg ekkor, különös tekintettel a vasútra és a kialakulóban lévő kormányzati bürokráciára, amely kikényszerítette az új eszmerendszerek és irányítási folyamatok létrehozását annak érdekében, hogy a válsággal megbirkózzanak.¹⁷ Az információs kor, ahogyan érveltek, nem keltezhető a számítógép megjelenésétől, sokkal inkább „a 19. századi ipari forradalom társadalmi, szerkezeti és szervezeti következményeinek idejére” tehető.¹⁸ Ily módon a viktoriánus információt és az iparosodást ténylegesen a korhoz kötődőnek láttatják, kontextualizálják az ipari társadalomról vallott sokkal determinisztikusabb vagy whig-nézet helyett, amely szerint az szükségszerűen elvezet az információs társadalomhoz.

A harmadik évezred első éveiben alkotva, amikor a kutatók először voltak kitéve az információtechnológia új formáinak az internet és a digitális források alakjában, talán nem meglepő, hogy a korai információtörténet-írásban a hangsúly a technológiára esett. Ahogy telt az évtized, egyre nagyobb változatosság figyelhető meg azt illetően, hogyan lehet az információt történetiségében vizsgálni, de a korai időszakban a hangsúly kétségtelenül azon volt. 2002-ben Chris Freeman és Francisco Louçã publikált egy gazdasági tanulmányt az információról az iparosodástól a számítógépig.¹⁹ A könyv ezen évek azon munkái közé tartozott, amelyek a determinista nézetet vallották, miszerint az információs kor(szak) kétségtelenül olyan gazdasági-társadalmi változások eredménye, amelyek már a 18. századtól változatlanul jelen voltak, mint például a közlekedés, a kommunikáció, a nyomtatás és az írásbeliség fejlődése. Ezek a feldolgozások az információt történeti kontextusba helyezték, de modern jelenségként a 20. század végéhez kötötték, és nem foglalkoztak azzal, időben hogyan változtak a fogalmak, az értelmezések és az információs hagyomány szerepe.

Michael Hobart és Zachary Schiffman 2000-ben megjelent munkájukban is a technológia az információs változások egyik vezérlő mozzanata, megkérdőjelezték az arra vonatkozó addigi koncepciókat, hogy mit is jelentett valójában az információs technológia történeti értelemben, amellet érvelve, hogy az írásbeliség és az írás volt a tudás tárolásának, szervezésének és megőrzésének első két formája (olyan elmélet ez, amelyet erősen támogatott a könyvtár- és információtudományi közösség). Hobart és Schiffman számára szintén nagyon fontos volt a kontextus és az elemzés, minthogy „az információ a szóbeliség és írásbeliség közötti csúcsponton jött létre egy páratlan pillanatban” a múltban, amit történeti kontextusban kell értelmezni, hogy a változás értelmet nyerhessen.²⁰ A szerzőpáros könyve hatalmas, nagyszerű narratíva, az információ intellektuális történetének nagy ívű áttekintése Európában az antikvitástól a számítógépes korszakig, nem titkolva, hogy ez még csak a kezdet. Az individuális munka mellett valami átfogóbbhoz való hozzájárulás tudata sok információtörténeti munkát jellemez, s érdekes felfigyelni erre, mivel demonstrálja az információ valódi historiográfiájának a születését. A 2000-es évek elejétől egyre több kutató egy szélesebb információtörténeti irodalomban helyezte el magát, ahol – Peter Burke 2000-ben megfogalmazott érvelése szerint – „a tudás és az információ története iránt egyre nagyobb érdeklődés tapasztalható az 1990-es években”.²¹ Jon Agar 2003-ban arra utalt, hogy

¹⁷ Weller, T. – Bawden, D.: *The Social and Technological Origins of the Information Society: An Analysis of the Crisis of Control in England, 1830–1900*. Journal of Documentation, vol. 61. (2005) No. 6. 777–802.

¹⁸ Weller–Bawden: *The Social and Technological Origins of the Information Society*, 778.

¹⁹ Freeman, C. – Louçã, F.: *As Time Goes By: From the Industrial Revolutions to the Information Revolution*. Oxford, 2002.

²⁰ Hobart–Schiffman: *Information Ages*, 2.

²¹ Burke: *A Social History of Knowledge*, 2.

„megvan a lehetőség egy új információ-történetre”,²² míg Ronald Day így érvelt 2001-ben: „Egyetlen 20. századi információ-történeti számvetés sem fordíthatja el a fejét attól a problémától, hogy az információ retorikája, esztétikája és, következésképpen, ideológiája hogyan formálta át a késő modern történelmet és történetírást.”²³ 2007-ben Alistair Black, Dave Muddiman és Helen Plant már hitt abban, hogy „jók a kilátások egy önálló tudományterület kialakulására, amelynek neve »információ-történet«”.²⁴

2007-ben Burke a *Modern Intellectual History* folyóiratban megjelent tanulmányában újragondolta a könyvében megfogalmazottakat, és elismerte az információ-történet-írás fejlődését. Megjegyezte, hogy „az új évszázad első évtizedében figyelemreméltó számban jelentek meg értékes munkák, amelyek elősegítették egy külön intellektuális terület gyors kialakulását, ha nem létezett volna már eddig is az”.²⁵ Burke úgy fogalmazott, hogy a könyvtörténetről írt saját könyve terelte az információ-történet felé, de a köztük lévő kapcsolódási pontok ellenére világos különbséget tett a kettő között. Mint minden történeti kutatás, az információ-történet sem izoláltan létezik, hozzátesz más területek elméleteihez: könyvtörténethez, könyvtártörténethez, a tudás társadalomtörténetéhez és így tovább. Saját kézzelfogható historiográfiája teszi mégis elhatárolhatóvá ezektől a területektől, amelyek léte az évtized elejétől vált evidenssé.

Információs jelen és múlt

A történészek mestersége „a múlt” interpretálása „a jelenből és a jelené a múltból”,²⁶ ez a téma tűnik fel rendszeresen az információ-történeti munkákban.²⁷ Ahogyan Alistair Black érvelt, „az információs társadalom fogalmának megkérdőjelezésével a történeti távlatok ugyanolyan értékesnek bizonyultak, mint a kortárs elemzések”.²⁸ Amint azt számos információ-történész megjegyezte, az információs kor, amelyben élünk, újralibrálta az elménket az információ múltbeli szerepéről és értékéről. Csakúgy, mint ahogyan a rasszizmussal kapcsolatos kérdések a kisebbségek visszamenőleges történeti vizsgálatát eredményezték az 1960-as években, vagy ahogyan az 1970-es években a feminizmusról folytatott viták során érvényt szereztek a nőtörténetnek, úgy az információs korban a kutatók „újrhangsúlyozták saját munkáik információs aspektusait, hogy re-interpretálják” például „a vállalat- és kultúrtörténetet”.²⁹ Lehetséges „információs fordulatot [spin] vinni egyes múltbeli eseményekbe vagy témákba”.³⁰

Mások arra kérték az új tudományterületben nem bízókat, hogy „vessenek pillantást a saját területükre egy tágabb perspektívából”.³¹ A kora újkori Európa politikai kultúráját és

²² Agar, J.: *A Revolutionary History of the Computer*. Massachusetts, 2003. 13.

²³ Day, R.: *The Modern Invention of Information: Discourse, History and Power*. Illinois, 2001. 2.

²⁴ Black, A. – Muddiman, D. – Plant, H. (eds.): *The Early Information Society: Information Management in Britain Before the Computer*. Hampshire, 2008. 8.

²⁵ Burke, P.: *A Social History of Knowledge Revisited*. *Modern Intellectual History*, vol. 4. (2007) No. 3. 523.

²⁶ Headrick: *When Information Came of Age*, 219.

²⁷ Lásd többek között: Postman: *Building a Bridge to the Eighteenth Century*, i. m.; Hobart–Schiffman: *Information Ages*. In: Baron, Alcom S. – Dooley, B. (eds.): *The Politics of Information in Early Modern Europe*. Oxford, 2001.; Weller: *Information History – An Introduction*, i. m.

²⁸ Black: *Information History*, 454.

²⁹ Agar: *A Revolutionary History of the Computer*, 13.

³⁰ Black: *Information History*, 443.

³¹ Hobart–Schiffman (eds.): *Information Ages*, 8.

híreit kutató történészek úgy érveltek, hogy az információ vizsgálata által ebben a kontextusban „rávilágíthatunk olyan aspektusra, amelyet csak buta elvakultság képes eltakarni – az információs média születésének korára”.³² Headrick elfogadta, hogy nem létezett *egyetlen* [kurzivalás tőlem – H. Zs.] információtörténet, és az információs kultúra változását fel tárva „minden egyes történésznek más dátum jut eszébe”.³³ A felismerés, hogy nincs egyetlen, kizárólagos információtörténet és soha nem is lehet, az utóbbi évtized legizgalmasabb és leghasznosabb információtörténeti fejlődésének tekinthető. Egyetlen történeti téma sem kínál kizárólagos történetet; minden esemény, időpont, dokumentum és személy vizsgálata többértéű interpretációt, felülvizsgálatot és megfontolást igényel. Az információ sem különbözik ezektől, s ez is tükröződik a szakirodalomban.

Földrajzi és időbeli határok

A tudományterület történetírásában jelenleg elsősorban anglo-amerikai kutatók dominálnak, és az 1750-nel kezdődő időszak áll a figyelem előterében, de rengeteg megközelítés és végkövetkeztetés fellelhető ezekben a munkákban, amint ezt a jelen áttekintés is megpróbálja demonstrálni. Ezeket a jellemzőket az információtörténet viszonylagos fiatal voltával lehet magyarázni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a helyzet kezd kiegyensúlyozottabbá válni. Az elmúlt évtizedben olyan munkák is születtek, amelyek szerzői nem a Nyugatról származtak, vagy az Európán kívüli területek információtörténetével foglalkoznak, illetve a modern korszakon kívüli időszakokra helyezik a hangsúlyt. Az ilyen munkák száma még nem túl nagy, de növekszik. De minél jobban keressük, annál több ilyen találunk, és az információtörténettel foglalkozó munkák száma az utóbbi három-négy évben robbanásszerűen nőtt. Egy Sabrina Baron és Brendan Dooley által szerkesztett 2001-es tanulmánykötet például az információt a kora újkori Európában vizsgálta. A szerzők külön hangsúlyt fektettek a „politikai információra”, azaz arra, hogy „mit is gondoltak vagy mondtak olyan eseményekről, amelyek kapcsolódtak az államok kormányzatához, a városokhoz és azok lakóihoz”.³⁴ Ilyetén módon azt a nézetet bizonygatták, hogy a politikában az információ, a hírek és a vélemény felcserélhető, és – még szélesebb távlatot nyitva egy megszilárdult terület előtt – azt remélték, hogy „egy feltörekvő területhez nyújtanak egyedülálló interdiszciplináris hozzájárulást”.³⁵

2006-ban A. D. Lee tette vizsgálat tárgyává „az információ szerepét a Római Birodalom külkapcsolataiban a késő antikvitás idején”³⁶ egy olyan téma kapcsán, amelyet rettentően megnehezít a rendelkezésre álló források gyér száma. A könyv központi témája a Római Birodalommal és ellenségeivel kapcsolatos stratégiai információk gyűjtése és felhasználása. Újfént egy olyan stúdium, amelyben az információ fogalmi jelentősége kerül explicit megvitatására, és nem meglepő módon a téma koherens és kézzel fogható vizsgálata a római történetről született szakirodalomban eddig hiányzott. Egy évvel később, 2007-ben három újabb munka jelent meg: egy tanulmánykötet a tudás szerepéről a Római Birodalomban, mégpedig Jason König és Tim Whitmarsh szerkesztésében, egy könyv Mary Elizabeth Berry tollából *Információ és nemzet a kora újkori Japánban (Information and Nation in*

³² Hobart–Schiffman (eds.): *The Politics of Information*, 1.

³³ Headric: *When Information Came of Age*, 7.

³⁴ Baron–Dooley (eds.): *The Politics of Information in Early Modern Europe*, 1.

³⁵ Baron–Dooley (eds.): *The Politics of Information in Early Modern Europe*, 1.

³⁶ Lee, A. D.: *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity*. Cambridge, 2006.

Japan during the early modern period) címmel, valamint Filippo de Vivo monográfiája, amely a politikai információt tette vizsgálatá tárgyává a kora újkori Velencében.³⁷

2008-ban Richard Stillson az 1849–1851-es aranylázra összpontosított, azt vizsgálva, hogy az amerikaiak hogyan „jutottak hozzá, kezelték és használták az információt”.³⁸ Stillson szerint az aranyláz idején a megbízható információ ritka és értékes árucikké vált, amelyhez szóbeli híradások, útikönyvek, hírek, térképek és pletykák útján lehetett hozzájutni. Szintén hangsúlyozta „a [kortárs amerikaiak] előzetes ismeretei által kialakított kontextus” jelentőségét egy ilyen tárgyú történeti vizsgálat során,³⁹ azt is felismerve, hogy „az újságokra mint információs forrásra való koncentráció kiterjeszti az információterjedés kutatásának határait, miközben egyúttal az újságírás szélesebb történetének részét is alkotja”.⁴⁰ Ily módon ez újabb felismerése annak, hogy az információ-történet más tudományterületekhez is hozzájárul, de egyúttal különbözik is azoktól. Stillson az információra és az újságírásra vonatkozó stúdiumokról mint két különböző, egymást kiegészítő területről beszél. Az információt önálló jogon létező, történeti kategóriaként kezeli, amely nincs alávetve az újságírás avagy a nyomtatási kultúra szélesebb narratívájának. Stillson tulajdonképpen odáig megy, hogy azt állítja, „a nyomtatásban megjelenő és személyes információforrások közötti viszonyt a nyomtatott információk hitelességéről kialakított felfogás változása bonyolította, ahogy az aranyásók tapasztalatokat szereztek a Nyugatról”.⁴¹ Ezekben a művekben újra meg újra megfogalmazást nyertek az információról mint érvényes történeti fogalomról, a kontextusról mint az interpretáció létfontosságú eleméről, illetve az információ történeti szubtilitásáról szóló kulcsfontosságú elméletek.

A politika és az állam az információ-történetben

Más kutatók az információs elméletet a politikai szférára alkalmazták, és meglehetősen népszerű csapásirány lett az információ-történetben az évtized közepétől. Érvelhetnének amellet, hogy talán az állam növekvő hatalma és változó szerepe segítette az irányváltást, csakúgy, ahogyan a tudósokat befolyásolták a 2000-es évek elejének új digitális és internet-technológiái. Az évtized közepétől, úgy tűnik, az információs állam elmélete dominálta ezt a tudományterületet, illetve az a mód, ahogyan a politikai információ kialakult. 2003-ban a technológia-történész Jon Agar publikált egy tanulmányt, amelyben az információ változó szerepét vizsgálta a 19–20. századi brit kormányzati bürokráciában.⁴² Többek között azt is megállapította, hogy „az információt – hogy mit értettek ezalatt, hogyan gyűjtötték, használták – saját kontextusában kell értelmezni”, és kifejezetten az „információs történetírás” szerepét vizsgálta a vállalattörténetben.⁴³ 2003-ban publikálván a munkát, a szakirodalom-jegyzék meglehetősen rövid volt, mindössze két tételre rúgott; 2010-ben már bizonyára jelentősen hosszabb lenne. Agar szerint a kormányzati információ változó szerepe és jelentő-

³⁷ König, J. – Whitmarsh, T. (eds.): *Ordering Knowledge in the Roman Empire*. Cambridge, 2007.; Berry M. E.: *Japan in Print: Information and Nation in the Early Modern Period*. California, 2007.; Vivo, F. de: *Information and Communication in Venice: Rethinking Early Modern Politics*. Oxford, 2007.

³⁸ Stillson, R. T.: *Spreading the Word: A History of Information in the California Gold Rush*. Nebraska, 2008. 1.

³⁹ Stillson: *Spreading the Word*, 6.

⁴⁰ Stillson: *Spreading the Word*, 13.

⁴¹ Stillson: *Spreading the Word*, 13.

⁴² Agar: *A Revolutionary History of the Computer*, i. m.

⁴³ Agar: *A Revolutionary History of the Computer*, 13.

sége szorosan összekapcsolódott az államhatalom növekedéséhez s ahhoz, amit „kormányzati gépezetnek” nevezett. Ez elmozdulást jelentett az információs technológia hangsúlyozásától, s helyette a századfordulón működő állam növekedéséről és a bürokratikus folyamatokról már kialakított történeti narratívák és a kialakuló információs diskurzus közötti kapcsolatok kerültek előtérbe.

Ezt újabb lépéssel toldotta meg Edward Higgs *Az információs állam Angliában (The Information State in England)* című munkája, egy hatalmas narratíva az állam 1500 és 2000 közötti információgyűjtő tevékenységéről.⁴⁴ Levéltári kutatásokkal, illetve népszámlálási, regisztrációs adatok feldolgozásával a háta mögött Higgsnek sikerült megfogalmaznia az évtized nagy kérdéseinek egyikét – a személyes adatok gyűjtéséről –, és képes volt azt történeti kontextusba helyezni. Érvelése szerint a brit hatóságok legalább 1500 óta állandóan gyűjtöttek adatokat polgáraikról valamilyen formában, de a bürokrácia növekedése, az információtárolás fejlődése, valamint a visszakeresés lehetősége megnyitotta az utat az állam számára, hogy még hatékonyabban folytassa azt, amit már korábban is üzött. Higgs arról is fontos megállapítást tett, hogy a történészek hagyományosan hogyan tekintettek az információra: „A történészeket [...] lenyűgözik az állam által létrehozott, nevesített feljegyzés-gyűjtemények – adólisták, birtok-kataszterek, népesség-nyilvántartási dokumentumok, népszámlálási adatok és egyéb társadalmi felmérések. Ez általában azért van így, mert ezeket az adatokat történeti forrásokként akarjuk felhasználni valami másnak a vizsgálatára során – a népesség nagyságának, az arisztokrácia vagyonának, demográfiai trendek vagy például a foglalkozási szerkezet kutatásánál. Ritkán fordul velünk elő, hogy feltennénk a kérdést az adatsorainkkal kapcsolatban, vajon követett-e bármilyen általános mintát az állam, midőn ezeket összegyűjtötte, vagy mindez mit mond a számunkra ennek az entitásnak a természetéről és a társadalom egészéhez fűződő viszonyának változásáról.”⁴⁵

Higgs az állami dokumentumokkal kapcsolatban fogalmazta meg álláspontját, de állítása általánosabban is érvényes. A történészek hibásak abban, hogy nem látták a fától az erdőt. Kutatásaink során mindig az információ különböző formáit használjuk: hivatali iratok, levelek, naplók, levéltárak vagy újságok alakjában, ily módon nem könnyű azoktól mint információs forrásoktól kellő távolságot tartanunk, és az információról sokkal elméletibb módon gondolkodnunk. Az utóbbi évtizedig ez vezetett ahhoz a problémához, hogy az információt úgy értelmezték, mint aminek nincs saját, vizsgálható története.

Ennek nagyon szemléletes példáját mutatta fel Oz Frankel 2006-os könyvében, amelyben a Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban ösztönzött társadalmi vizsgálatokat és kormányzati megbízásokat elemezte a 19. században.⁴⁶ Az ilyen jelentések és felmérések – mint amilyet például az Edwin Chadwick és Henry Mayhew az 1800-as évekbeli Londonra vonatkozóan végzett – már régóta kiaknázható adatforrások a társadalomtörténészek számára. Frankel megközelítése jóval holisztikusabb volt, és arra a megállapításra jutott, hogy Britannia és Amerika kormányai egyfajta kölcsönös tudás-gazdálkodást hoztak létre, ahol a polgárok szerepeltek a jelentésekben, majd fogyasztották a kész terméket, ily módon felveték mind az informátor, mind pedig a (hír)olvasó szerepét.⁴⁷ Mint az itt tárgyalt kutatók,

⁴⁴ Higgs, E.: *The Information State in England: The Central Collection of Information on Citizens since 1500*. Basingstoke, 2004.

⁴⁵ Higgs: *The Information State in England*, VII.

⁴⁶ Frankel, O.: *States of Enquiry: Social Investigations and Print Culture in Nineteenth Century Britain and the United States*. Maryland, 2006.

⁴⁷ Frankel: *States of Enquiry*, 2.

Frankel is utal arra, hogy tanulmánya „eltereli a figyelmet” a társadalmi szegénységről és az állam hatalmáról szóló hagyományos narratívákról, és helyette „az állam-tudás összefüggésének a csereforgalom szélesebb dinamikájába történő helyezésére” teszi a hangsúlyt.⁴⁸ Frankel követte az információt önálló történeti kategóriaként elismerő trendet, miközben tágabb és megszilárdultabb történeti diskurzusokhoz kapcsolta azt.

Természetesen nem csak Nagy-Britanniában és Amerikában tűnt úgy, hogy az információ-történet kapcsolatban áll az állam szerepével. Agar és Higgs hagyományain továbbhaladva Jacob Soll Jean-Baptiste Colbert „információs mester”-ként játszott szerepét vizsgálta a 17. századi Franciaországban.⁴⁹ 2009-es kiváló könyvében Soll mellett érvel, hogy Colbert felhasználta gazdasági, politikai és kulturális-információs befolyását Franciaországban, hogy a királyi abszolutizmus agresszív formáját alapozza meg machiavellista felhangokkal, ami ugyanakkor segítette Franciaországot egyfajta kulturális presztízs és egy kifejezetten hatékony gazdaság kialakításában. Soll felismerte, hogy „az információ-történet összetettebb annál, mint pusztán feszültség a közsféra, a burzsoá magántitkok és az abszolutista államok között”,⁵⁰ rámutatva az információ fogalmának szubtilitására és az információ használatára XIV. Lajos udvarában. Talán nem véletlen, hogy a könyv hátsó borítóján szereplő ajánlások egyike Peter Burke-től származik.

Az információ-történet elméletének szakirodalma

Kifejezetten érdekes, ha végigtekintünk az idevágó publikációk során, hogy nem ismerhető fel az információ-történet elméletéről és fejlődéséről kezdett diskurzus egyértelmű folytatása, amelyet Alister Black tanulmányai indítottak el az 1990-es évek végén, illetve a 2000-es évek elején. A vita a tanulmányokból többé-kevésbé átköltözött a könyvek bevezetőibe és összefoglaló fejezeteibe, amelyekben a fő hangsúly az empirikus történeti kutatásra került, és ez – megítélésem szerint – a terület nagykorúvá válásának a jele. Említhetünk azonban néhány kivételt. A 2006-os *Annual Review of Information Science* évkönyvben Alister Black áttekintést adott a témáról, és megfogalmazott „egy kísérleti akciótér egy új terület számára”.⁵¹ Ebben az információ-történetet több részre tagolta. Ezek közül az első a nyomtatott és az írott kultúra, a második a könyvtárak és a könyvtárosság története. A harmadik terület az újabb keletű információs diszciplínák történetét hangsúlyozta: információ menedzsment, információs rendszerek és információtudomány. A negyedik az információs társadalom története, a felderítés/megfigyelés, az információs infrastruktúra és végül az információs munka történeti perspektíváinak jelentősége. Ez feltehetően az információ-tudomány célszerű felosztása, de érthető módon messze nem volt minden tekintetben kimerítő, és nélkülözött minden utalást azokra a társadalmi és kulturális információkra, amelyek kívül estek a nyomtatott és írott kultúrán vagy a könyvtárakon. Valójában amellet is érvelhetünk, hogy az információ-történeti munkák osztályozása kontraproduktív vállalkozás; példának okáért: nem tudunk elképzelni olyan hagyományosabbnak számító társadalom- vagy politikátörténészt, aki úgy fogna hozzá a kutatáshoz. Egy ilyen kategorizáció részben az információ-tudománynak a publikálásra helyezett hangsúlyával magyarázható, amely feltehetően racionálisabb és rendezettebb formát követel, mint a tör-

⁴⁸ Frankel: *States of Enquiry*, 3.

⁴⁹ Soll, J.: *The Information Master: Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System*. Michigan, 2009.

⁵⁰ Soll: *The Information Master*, 10.

⁵¹ Black: *Information History*, 441.

téneti diskurzus. Ezt a stílust alkalmazták egy 2008-as információ-történeti egyetemi jegyzetben is, jóllehet abban az „irányzatok” cím alá rendelve, a kategóriák tágabbak és kevésbé specifikusak voltak.⁵²

Egy 2007-es tanulmány szintén a téma elméletibb megközelítésére vállalkozott, az „információ-történet jelentőségét, relevanciáját és jövőjét” vizsgálva, és az információ-historiográfiájának datálására tett javaslatot.⁵³ A definícióalkotással foglalatosságot adva a tanulmány így érvelt: „Pontosan azért, mert az információ meg nem fogható és annyira tartós, manifesztációi minden generáció számára sokat mondanak el a társadalomnak az ellenőrzéshez, a kultúrához, politikához, tudáshoz és az oktatáshoz kapcsolódó attitűdjeiről.”⁵⁴

Még egyszer: nyilvánvaló, hogy a jelen befolyásolja a történész kérdéseit.

Mindezen publikációk és tudományos kutatások ellenére egészen 2008-ig kellett várni egy olyan könyvre, amelynek az információ-történet volt a központi témája, és nem csak a bevezető vagy az összefoglalás egyik fontos pontja.⁵⁵ Toni Weller *Információ-történet: bevezetés (Information History: An Introduction)* című, bevezetés gyanánt szolgáló kötet megkísérelte összeszűrni a meglehetősen szerteágazó munkákban megfogalmazott elméleteket és téziseket, amelyek az információt történetiségében vizsgálják. A munka célja elsősorban az volt, hogy ráirányítsa a figyelmet arra a hatalmas mérvű történeti munkára, amely az információ-történetéről folyt, áttörve tudományterületek közötti és földrajzi határokat, és átfogjon egy születőben lévő területet az 1990-es évektől a harmadik évezred első éveig, s nem empirikus tanulmány kívánt lenni az információról a „történelemben”.

A könyv másrészt demonstrálni kívánta az információnak mint történeti fogalomnak az érvényességét és folytatni az Alistair Black által teremtett hagyományokat: a történeti módszertan fontosságát hangsúlyozta olyan nem-történészek számára, akik az információt vizsgálják a múlt társadalmában. A könyvtár- és információ-tudományi közösséget célozta meg a munka, és a szerző javaslatokat tett olyan kérdések megválaszolására, amelyek gyakran hangzanak el a tanteremben, például, hogy miként foglalkozhat bárki történeti kutatással mindenféle háttér, előképzettség nélkül. A történészek számára a módszertani megfontolások magától értetődőek, ehelyett a könyv tulajdonképpen az információnak mint történeti fogalomnak az érvényességét kívánta demonstrálni. Utólag persze úgy gondolhatnók, hogy kisebb hangsúlyt kellett volna fektetni a könyvtár- és információ-tudományi közösségre, és inkább magára az információ-történetre kellett volna koncentrálni a maga történeti diskurzusában. Mindenesetre a tudományterület szempontjából fontos előrelépés volt, hogy először ismerték el és foglalkoztak vele egy kifejezetten ennek szentelt elméleti munkában.

Társadalom és kultúra az információ-történetben

Az információ-történet sokkal összetettebb annál, mintsem hogy fel lehetne osztani technológiai, politikai, gazdasági, társadalmi vagy kulturális aspektusaira, illetve mindazon tényezőire, amelyek általában feltűnnek. Mindazonáltal, általánosságokban fogalmazva, míg a 2000-es évek elejét és közepét a technológia és az információ, valamint az információ és az állam viszonyának vizsgálata jellemezte, egy harmadik, kialakulóban lévő terület is kirajzo-

⁵² Weller: *Information History – An Introduction*, 55–85.

⁵³ Weller: *Information History: Its Importance*, i. m.

⁵⁴ Weller: *Information History: Its Importance*, 438.

⁵⁵ Weller: *Information History – An Introduction*, i. m.

lódott az évtized végére: az információ és történeti szociokulturális implikációinak kutatása.

2008-ban Richard Menke jelentetett meg könyvet a *Távíró-realizmusról* (*Telegraphic Realism*), amely első pillantásra a 19. századi távíró szerepéről szóló újabb monográfiának tűnik, de valójában a távíron mint médiumon keresztül megvalósuló kulturális információ-cserét vizsgálja.⁵⁶ Menke kísérletet tesz a brit szépirodalom vizsgálatára, úgy érvelve, hogy az imaginatív írás döntő és meghatározó módon a 19. századi új médiákra és azokra az elméletekre reagál, amelyeket azok az kommunikációról és a nyelvről megfogalmaztak.⁵⁷ Menke számára maga a fikció vált az információcsere és a kommunikáció médiumává. Más kutatás demonstrálta a viktoriánus folyóiratoknak az információ megőrzésében és terjesztésében játszott szerepét, különös tekintettel az autodidakta dolgozó osztályok körében.⁵⁸ A *The Penny Magazine* és az *Illustrated London News* vizsgálata alapján megállapította: „A viktoriánusok számára, csakúgy, mint számunkra, az információt és az ismereteket sokféleképpen használták és manipulálták, hogy eladjanak, informáljanak és reprezentáljanak egy kulturálisan cseppfolyós és dinamikus információs társadalmat.”⁵⁹

Szintén a nyomtatási kultúra volt Mike Esbester 2009-es tanulmányának témája, amely mellett érvelt, hogy „az információs nyomtatott dolgok [...] áthatották a mindennapi életet” a 19. században.⁶⁰ Esbester elsősorban a vasúti menetrendekre koncentrált, de – érvelt a szerző – ilyen efemer dolgok alakították az információértelmezés társadalmi tapasztalatának lényeges és meghatározó részét. Helyeselnünk kell mind a történeti kontextus, mind pedig az információs diskurzus szélesebb kontextusa jelentőségének megállapítását: „Az egyéni olvasók hozzájutottak és használták a tudás ezen diszkrét elemeit mindennapi életük során, és ez fontos kontextuális kutatásra ad lehetőséget mind az olvasás történetére, mind pedig az információ-történetre vonatkozóan.”⁶¹

2009-ben A *viktoriánusok és az információ: társadalom- és kultúrtörténet* (*The Victorians and Information: A Social and Cultural History*) címmel publikált könyv szerzője azt állítja, hogy a 19. században tapasztalható az első elmozdulás az információ premodern értelmezésétől a modern felé.⁶² Ebben a században jutottunk el elsőként az információ nyilvánvaló felismeréséig és azon elvárásokig, amelyek korunkra jellemzőek. Számos Viktória-korabeli kortárs nemcsak felismerte, hogy „információs korban” élnek, hanem ezen túl: „Ez az elmozdulás a modern értelmezések felé magával hozta számos szociokulturális diskurzus világos felismerését, amelyeket saját információs korunkban látunk: viták a magán- és nyilvános adatokról, a társadalmi emlékezetről és a megőrzés kérdéseiről, az információról mint kulturális árurol, a minőség, a mennyiség és a proveniencia kérdéseiről.”⁶³

⁵⁶ Menke, R.: *Telegraphic Realism: Victorian Fiction and Other Information Systems*. California, 2008.

⁵⁷ Menke: *Telegraphic Realism*, 3.

⁵⁸ Weller, T.: *Preserving Knowledge Through Popular Victorian Periodicals: An Examination of The Penny Magazine and the Illustrated London News, 1842–1843*. Library History, vol. 24. (2008) No. 3. 200–208.

⁵⁹ Weller: *Preserving Knowledge*, 200.

⁶⁰ Esbester, M.: *Nineteenth-Century Timetables and the History of Reading*. Book History, vol. 12. (2009) 156.

⁶¹ Esbeter: *Nineteenth-Century Timetables*, 158.

⁶² Weller: *The Victorians and Information*, i. m.

⁶³ Weller: *The Victorians and Information*, 15.

A kulturális információ-történet szintén felismerhető egy 2007-es, a korai információs társadalomról szóló munkában, amely – miközben az információ-menedzsmentre fókuszált – elismerte az „informális információs tevékenységet”, például az információcserét, a pletykát, a kérészetű híreket vagy anekdotikus tudást, amelyeket sokkal inkább nevezhetünk „társadalmi ismeret”-nek”, mint a formálisabban továbbított információs folyamatokat és intézményeket.⁶⁴ 2004-ben Markman Ellis mutatta be a kávéházak kultúrtörténetét, s amellett érvelt, hogy a 17–18. századi angol kávéházak körül kialakult társadalmi hálózatok informális, de alapvető fontosságú információcserét alakítottak ki.⁶⁵ Ezek a kulturális kapcsolatok olyan jelentősnek bizonyultak, hogy az 1709-ben induló *The Tatler* folyóirat a szerkesztőség elérhetőségeként egy kávéház címét adta meg.⁶⁶

Ezek az elméletek az évtized elejét jellemző információ-történeti diskurzustól való eltávolodást jelzik, amelyek még a technológiai és politikai vagy állami tényezőket hangsúlyozták. Hogy ez a terület továbbfejlődik-e vagy sem, meglátjuk, de a társadalmi és kulturális információ-történet érdekes lehetőséget tartogat.

Összegző gondolatok

Néhány kulcsfontosságú téma emelkedik ki a fenti áttekintésből. Az információ-történet fejlődése 2000 óta teljesen nyilvánvaló: az évtized előrehaladtával folyamatosan nőtt a publikációk száma, egyre változatosabb témák kerültek terítékre, és a terület egyre növekvő érvényességre tett szert. Úgyszintén fellelhető egy finom, de jól elkülöníthető közös vonás ezekben a szövegekben, mégpedig a szerzők részéről megnyilvánuló felismerés, miszerint egy tágabb diskurzus részévé váltak. Ezek a könyvek és tanulmányok nem pusztán a történeti kutatás regionális részeiként láttak napvilágot, de egyúttal hozzájárultak az információ-óról kialakuló bővülő historiográfiához is. Szemtanúi lehetünk, hogy az utóbbi tíz évben hogyan mozdult el az információ történeti értelmezése: a technológiáitól a politikai, majd pedig a kulturális értelmezés felé. Az a tény, hogy egyetlen évtized során a nézetek ilyen mérvű változásokon mentek keresztül, hitelt ad annak a központi jelentőségű információ-történeti érvnek, hogy azok történetileg is változtak és nem voltak állandóak. Az információ-nak van kutatható története. Az információ-történeti munkákat publikáló kiadók tekintélye is figyelemreméltó: többségük egyetemi/akadémiai kiadó, amelyek nem viszik piacra a könyveiket, ha azok tudományos vagy kereskedelmi szempontból nem kecsegtetnek sikerrel. Ugyanakkor még mindig bennünk marad az az érzés, hogy sok kutató manapság is viszonylagos homályban tapogatózik, nem feltétlenül rendelkezve ismeretekkel a hasonló témájú munkákról. Ugyanakkor mindegyik műben ugyanazok a megállapítások és érvek szerepelnek: az információ változó megfogalmazása, a jelen befolyása a múlttal kapcsolatban felvetett kérdéseinkre, a történeti kontextus jelentősége. E célból elkezdtem egy nemzetközi információ-történeti levelezőlista megszervezését, hogy a kutatók információt tudjanak cserélni elméletekről, publikációkról, eseményekről, kutatásokról.⁶⁷

Amint azt Burke 2000-ben megjegyezte, a kutatóknak számos terület felől kell közelíteniük, hogy „korrigálják a specializációt és az ennek következményeként előálló töredezettséget, amely annyira jellemző ismeretvilágunkra”.⁶⁸ Ezt a fent áttekintett szakirodalom

⁶⁴ Black–Muddiman–Plant (eds.): *The Early Information Society*, 9.

⁶⁵ Ellis, M.: *The Coffee House: A Cultural History*. London, 2004.

⁶⁶ *The Tatler*, 1709. április 12.

⁶⁷ Ha fel kíván kerülni a listára, kérem, írjon egy e-mailt: tweller@dmu.ac.uk

⁶⁸ Burke: *A Social History of Knowledge*, 9.

– a különféle területről és küzdőterekről érkező kutatókkal – szemmel láthatóan tükrözi. A kutatók talán nem hívják magukat „információ-történészeknek”, de ez nem számít. A közös témák, historiográfia, módszertan és az információ önálló történeti témaként való elismerése elegendő. Szükségtelen magunkat egy területtel meghatározni egy másik ellenében; nem szükséges külön felismernünk, hogy kutatásaink az információ közös vonásait növelik.

Míthogy ez a tanulmány a *Library & Information History Group* 2009-es konferenciájára készült, fontos e helyt emlékeztetni a *Jövőbeli irányok* címmel megrendezett plenáris ülés legfontosabb üzenetére, amely úgy szólt, hogy kevesebbet kellene azon aggódnunk, hogy definiáljuk a dobozt, amelyben kutatóként éppen ücsörgünk, inkább foglalkozzunk többet fontosabb kérdésekkel, amelyek túllépnek a tudományterület határain. Az információ a múlt társadalmában játszott szerepét firtató kutatók száma látványosan növekszik, a permutáció minden változatában. Ez valami olyasmi, amit fel kell használni, fel kell ismerni, de nem kell értékelni. Nincs *egyedüli* információ-történet; éppen ellenkezőleg: az információ-történet sokfélesége és komplexitása elfogadásának lehetünk tanúi. Biztató, hogy az utóbbi évtizedben az információ-történet elkezdte kialakítani saját identitását és beszédmódját.

Fordította: HUNYADI ZSOLT

BAGI DÁNIEL

Hogyan jött létre a középkori Morvaország?

*Egy új könyv margójára*¹

A szigorúan konzervatív és alkotmánytörténet-szemléletű cseh középkorkutatásnak klasszikusan három nagy érdeklődési területe volt és van: a 13. századtól meginduló német telepítések, a huszitizmus eseményeinek feldolgozása és természetesen a cseh, csehszlovák és szlovák „állami lét” kiindulópontjának tekintett úgynevezett Nagy-morva birodalom történetének kutatása. E három kutatási terület az 1920-as évek óta kiegészült a Versailles-i békerendszer határozatai értelmében Csehszlovákiának ítélt Felvidék történeti múltjának tanulmányozásával is, melyet kezdetben úgyszintén csak cseh szakemberek műveltek.² Ami a Nagy-morva birodalmat illeti, e helyen nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy egy olyan témáról van szó, amely már a 18–19. század óta kijelölte a cseh jog- és államfejlődésről szóló munkák irányultságát.³ Ezek útmutatása szerint a nagy-morva birodalom volt a cseh, szlovák és (bizonyos korszakokban) a „csehszlovák” nemzet bölcsője, s egyben valamennyi szláv nép első, közös nagy „állama.”⁴ Továbbá az sem tartozik a forradalmian új felfedezések közé, hogy a nagy-morva birodalommal kapcsolatos nézetek a 18. század végétől elsősorban Johann Gottfried Herder történetfilozófiai munkássága nyomán meginduló kultúr-történeti konkurenciaharcok tárgykörébe tartoznak. A 19. századi német *Verfassungsgeschichte*, azaz a történelmet egyfajta organikus, az ősidőktől fogva létező jogrend, állami berendezkedés és a hozzájuk tartozó ősi intézményrendszer és autochton társadalmi szerkezeti modell mentén szemlélő történeti irányzat⁵ talán legerősebben a cseh elitek gondolkodására hatott. Ebben – talán túlzás nélkül kijelenthető – társadalomlélektani okokat kell keresnünk: az 1620-ban elvesztett alkotmány visszaszerzésére tett kísérletek, Csehország örökös tartományi státusza a Habsburg-birodalmon belül, a század közepétől megerősödő pánszlávizmus mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a Nagy-morva birodalom állam- és történelemformáló szerepéről szóló tanítás véglegesen meggyökeresedjen a cseh és szlovák

¹ Wihoda, Martin: *Morava w době knížeci 906–1197*. Brno, 2010.

² Deér József: *A felvidék történetének újabb irodalma I. Századok*, 66. évf. (1932) 13–34. A tanulmányt a következő helyről idézem: *Királyság és Nemzet (Tanulmányok 1931–1947)*. 1–2. Máriabesenyő, 2005. 57–75.

³ Itt František Palacky a cseh és morva történelemről írott klasszikusa mellett érdemes elsősorban a németnyelvű szintéziseket sorra venni: Palacky, František: *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. 1–5. Praha, 1836–1867.; Dudík, Beda Franziskus: *Mährens allgemeine Geschichte*. Bd. 1., Brünn, 1880.; Bretholz, Bertold: *Geschichte Mährens*. Brünn, 1893.

⁴ A témához tartozó irodalom mennyisége olyan nagy, hogy a jelen munka keretein belül még csak a vázlatos áttekintésükre sincs lehetőség.

⁵ Elsősorban Otto von Gierke tanítását érdemes figyelembe venni: von Gierke, Otto: *Die Staats- und Korporationslehre des Altertums und des Mittelalters und ihre Aufnahme in Deutschland*. In: uő: *Das deutsche Genossenschaftsrecht*. 1–4. Berlin, 1881.

történet szemléletben. Érdekes, ám ismerve a marxizmus kelet- és kelet-közép-európai változata és az egyes nemzeti történeti hagyományok között létrejött sajátos szimbiózist,⁶ egyáltalán nem meglepő, hogy a Nagy-morva birodalommal való kontinuitás eszméjét a cseh történelemről született marxista-leninista irányultságú munkákból sem törölték,⁷ sőt talán ismét túlzás nélkül jelenthető ki, hogy ezek segítségével sikerült átmenteni az „Ügyet” a 21. századra is.⁸ Végül az sem szorul különösebb magyarázatra, hogy a Nagy-morva birodalom kérdése, fennállásának időtartama, földrajzi kiterjedése s mindenekelőtt: a Kárpát-medencében vélelmezett kontinuitás kérdése mindmáig megoldhatatlan vitákhoz vezetett elsősorban a magyar és szlovák középkorkutatók között, mely vitákban mindmáig felettébb nehéz közös nevezőre jutni.

Eltekintve a Nagy-morva birodalommal kapcsolatos, már-már gigantikus, a cseh és szlovák történelem kezdeteit néha a 4–5. századba is visszavezető elméletektől, érdemes feltenni az egész problémakör kiindulópontjául szolgáló legfontosabb kérdést: miként is viszonyul a cseh történelem a morva historiához?

Erre a kérdésre már a 12. század elején megadta a választ a hivatalos, mondhatni „állami” cseh történetírás atyja, Prágai Kosmas. Elmondásából tudjuk, hogy a morva Svatopluk, mivel bűnösnek érezte magát amiatt, hogy fegyvert ragadott Arnulf császár ellen, elhagyván saját seregét elment egy Zobornak nevezett hegyre, ahol már korábban három remete az ő segítségével alapított kolostort. Itt megölte lovát, a kardját földbe rejtette, szerzetesi öltözéket húzott, s csak halála előtt fedte fel kilétét a szerzetesek számára. Országát a fiai örökölték, ám csak rövid ideig kormányozták, mert a magyarok, lengyelek és a keleti-frankok feldúlták és elfoglalták.⁹ Prágai Kosmas előadása alapján egyértelmű kép bontako-

⁶ A magyar viszonyok tekintetében vö.: Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*. In: uő: *A történelem veszedelmei*. Budapest, 1987. 484–512., különösen 488. Lásd továbbá Romsics Ignác kiváló munkájának vonatkozó részeit a magyar marxista-leninista történetírás irányzatairól: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011. 377–396.

⁷ Például: *Pramene k dejinám Vel'kej Moravy*. Red. Peter Ratkoš. Bratislava, 1968.; *Großmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit*. Red. Josef Poulik. Praha, 1986.

⁸ Lásd utoljára a nyitrai fejedelemség okán: Steinhübel, Ján: *Nitrianske kniežatstvo: pociatky stredovekého Slovenska rozpravanie o dejinách nášho uzemia a okolitých krájin od strahovania narodov do zaciatku 12 storocia*. Bratislava, 2004., valamint a Szepességéről lengyel–szlovák kooperációban megjelentetett reprezentatív kötetet, melynek egyik fő mondanivalója az, hogy a Szepesség területe is a Nagy-morva birodalom része volt: Homza, Martin – Sroka, Stanislaw A. (eds.): *Historia Scepusii I*. Bratislava, 2010. 122–125.

⁹ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. Ed. Bertold Bretholz. MGH SRG 2., Berlin, 1923. I. c. 14, 32–33.: „Anno dominice incarnationis DCCCLXXXIII. Borivoy baptizatus est primus dux sancte fidei catholicus. Eodem anno Zuatopluk rex Moravie, sicut vulgo dicitur, in medio exercitu suorum delituit et nusquam comparuit. Sed re vera tum in se ipsum reversus, cum recognovisset, quod contra dominum suum imperatorem et compatrem Arnolfum iniuste et quasi in memor beneficii arma movisset, qui sibi non solum Boemiam, verum etiam alias regiones hinc usque ad flumen Odram et inde versus Ungariam usque ad fluvium Gron subiugarat penitentia ductus medie noctis per opaca nemine sentiente ascendit equum et transiens sua castra fugit ad locum in latere montis Zober situm, ubi olim tres heremite inter magnam et inaccessibilem hominibus silvam eius ope et auxilio edificaverant ecclesiam. Quo ubi pervenit, ipsius silve in abdito loco equum interfecit et gladium suum humi condidit et, ut lucescente die ad heremitas accessit, quis sit illis ignorantibus, est tonsuratus et heremitico habitu indutus et quamdiu vixit, omnibus incognitus mansit, nisi cum iam mori a cognovisset, monachis semetipsum quis sit innotuit et statim obiit. Cuius regnum filii eius pauco tempore, sed minus feliciter tenuerunt, partim Unga-

zik ki előttünk, melynek lényege az, hogy a morvák országának maradványát, melyet nem tudták elszakítani a magyarok, lengyelek vagy teutonok, a csehek örökölték, azaz a morva államosság a Přemyslidák uralma alatt élt tovább. Mindennek ismeretében azonban feletkébb meglepő, hogy Szvatopluk menekülése és halála után Morvaország eltűnik Prágai Kosmas előadásából, s legközelebb csak 1022 bukkan fel ismét, amikor is Oldřich fejedelem fiát, a leendő I. Břetislavot odaküldte.¹⁰ A krónikából kiderül továbbá, hogy Oldřich fejedelem már korábban odaadta neki ezt a területet (*terra*), miután megtörte a városokban a lengyelek uralmát, akik közül sokakat eladatott Magyarországra és azon túlra is. S hogy ne legyenek kétségeink afelől, hogy mi történt Morvaországgal korábban, Kosmastól azt is megtudhatjuk, hogy II. Boleslav fejedelem halála után Prágához hasonlóan azt is elfoglalták a lengyelek.

Ómorávia tehát – legalábbis a hivatalos középkori cseh történetírás magyarázata szerint – a 9. század végén letűnik, illetve Szvatopluk fejedelemsége közvetlenül áthagyományozódik a Přemyslidákra, ám maga Morvaország csak a 11. század második évtizedében, a II. Boleslav fejedelem halálát követő, hosszantartó trónküzdelmek részleges lezárulta után jelenik meg ismét a történelem színterén, illetve Kosmas csak 999 utánra, azaz a lengyel megszállás kezdetére nézve szolgált róla adatokat.

Mindennek fényében továbbra is érvényes a kérdés: mi a sorsa Ómoráviának a 10. században, illetve létezett-e kontinuitás a 9. és a 11. százai morva történelem között?

Ebben a kérdésben jelent új megközelítést Martin Wihoda, brünni egyetemi tanár 2010-ben megjelent könyve. Martin Wihoda a cseh medievisták fiatalabb generációjához tartozik,¹¹ s munkássága független a prágai egyetemen folyó, Marie Blahová nevével fémjelhezhető kutatómunkától és a szintén Prágában, néhai Dušan Třeštík által létrehozott, jelenleg Petr Sommer és Josef Žemlička által vezetett kutatóműhelyben folyó tudományos tevékenységtől. Könyvében, melynek mind terjedelme, mind jegyzetapparátusa igen tekintélyes, Morvaország történetét 907-től 1197-ig tárgyalja, azaz a Nagy-morva Birodalom megszűntétől a 12. század végéig, amikor is Csehország végleg királysággá lett. A könyv a bevezetón és a historiográfiai bevezetésen túl (7–44. old.) részletesen és kritikai szempontból foglalkozik a rendelkezésre álló forrásokkal, így elsősorban Prágai Kosmas krónikájával és a belőle kinövő cseh középkori dinasztikus történeti hagyománnyal (53–75. old.). Külön fejezet szól a nagy-morva korszak hosszú epilógusáról, (63–103. old.), és ugyancsak külön fejezetben értekezik a szerző az 1023, illetve 1055, azaz a morvaországi Přemyslida-foglalás

ris illud diripientibus, partim Teutonicis orientalibus, partim Poloniensibus solo tenus hostiliter depopulantibus.”

¹⁰ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* I. c. 40, 75.: „...Bracizlaus cum nova nupta patre salutato duce Oldalrico recta via proficiscitur in Moraviam. Nam antea pater sibi totam illam terram tradiderat in potestatem fugatis cunctis de civitatibus Poloniis, ex quibus multos comprehensos, centenos et centenos ordinatim catenatos vendi iusserat in Ungariam et ultra; quia re vera post obitum secundi Boleslai sicut urbem Pragam, ita totam Moraviam vi obtinuerant Polonii.”

¹¹ Fontosabb, Morvaországról szóló munkájával összefüggő tanulmányai a következők: Wihoda, Martin: *Kosmas a Vratislav*. In: Anna Pamprová – Dana Ražčíková – Libor Švanda et alii. (Hg.): *Querite primum regnum dei, Sbornik příspěvků k počtě Jany Nechutové*. Brno, 2006. 367–381.; uő: *Between the Emperor and the Pope: A Traumatic Century of Czech History*. In: Urbanczyk, Przemislaw (ed.): *The Neighbours of Poland in the 11th Century*. Warsaw, 2002. 111–136.; uő: *Herrschaftslegitimation im böhmischen Fürstentum des 11. Jahrhunderts. Kontinuitäten und Wandlungen*. In: von Pavlina Rychterová – Stefan Seit – Raphaela Veit (Hg.): *Das Charisma. Funktionen und symbolische Repräsentationen*. Berlin, 2008. 385–404.

utáni eseményekről, mely fejezet a „Remények és kiábrándulás között” (113–157. old.) címet kapta. Külön fejezetben foglalkozik Wihoda Jindřich Zdík olműtzi püspök korszakával és életével (171–198. old.), s „Nehéz örökség” címmel mutatja be Morvaország 12. századi kiépülését (207–236. old.). Végül külön fejezetet olvashatunk a tartományi társadalmi (elsősorban egyházi) struktúrák kialakulásáról és jellegéről. (245–269. old.)

Martin Wihoda könyvének lényegét röviden a következőképp lehet összefoglalni: elveti a cseh történetírásban elsősorban Dušan Třeštík és Josef Žemlička által még 2007-ben is vehemensen hirdetett nézetet, mely szerint a középkori közép-európai államok kialakulását egy közös modell alapján lehet megismerni. E modell lényege, hogy az uralkodói hatalom lényegesen nagyobb jogositványokkal rendelkezik ebben a térségben, mint Nyugat-Európában, s a 11–12. században szinte az egész ország felett uralmat gyakorol, beleértve az embereket és az intézményrendszereket is.¹² Sajátságos vonása továbbá e nézetnek, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja Szűcs Jenő korszakos tanulmányának megállapításait a közép-európai államok középkori társadalmi struktúrájáról,¹³ s csak a lengyel és cseh sztálinista gyökerű, jellemzően a múlt század hatvanas–hetvenes éveiben keletkezett munkákat hasznosítja.¹⁴ Mindemellett a két szerző szerint a közép-európai állammodell létrejötte nem az ezredforduló környékére datálható, amikor az Árpádok és a Piastok megteremtik a maguk keresztény monarchiáját, hanem Szvatopluk ómorva birodalmának korára, amely azonban ugyanolyan állam volt, mint a Přemyslidák, Árpádok és Piastok 10. században létrehozott országai.¹⁵ Wihoda könyvében nagyrészt elveti a nagy-morva kontinuitás-elméletet, és letér a hagyományos cseh historiográfia útjáról, ám egyúttal egy más kontinuitáselméletet teremt meg. Szerinte 907, azaz a magyarok végleges győzelme után Ómorávia megmaradt részeiben, tehát azokon a területeken, amelyeket hagyományosan Morvaországnak nevezünk, fennmaradtak a helyi struktúrák, melyek királyi vagy fejedelmi hatalom hiányában is a társadalmi kötelékeknek az alsóbb szintjein továbbműködtek, beleértve ebbe az egyházi struktúrák legalábbis vázlatos fennmaradását is. Erre – más forrás hiányában – természetesen Prágai Kosmas krónikáját idézi fel. Ismeretes, és a jelen munkában még egyszer vissza kell majd térni rá, hogy I. Břetislav fejedelem végrendeletileg tiltotta meg fiainak, hogy felosszák egymás között Csehországot, és ennek fejében a prágai hatalomból nem részesült férfi családtagok számára Morvaországban tette lehetővé az uralkodást. Maga Kosmas írja, hogy a cseh fejedelmek a morva terület előkelőivel vagy előjáróival (*primates terre*) álltak tárgyalásban,¹⁶ ami Wihoda szerint arra szolgál bizonyítékkal, hogy 1023, illetve 1055 után a cseh fejedelmek egy még Ómorávia korából örökölt társadalmi struktúrára telepedtek rá, és egyfajta új együttműködés kezdődött a tartomány lakosai és a fejedelmi hatalmat gyakorló Přemyslidák között.¹⁷ Összefoglalva tehát, a csehek által végül is a 11. században birtokba vett Morvaország annyiban örököse Ómoráviának, hogy nem a nagy-morva birodalom „államisága” öröklődött át a csehekre, hanem dinasztikus uralkodói hatalom nélkül is fennmaradtak a 9. század végétől fogva a nagy-morva hatalmi struktú-

¹² Třeštík, Dušan – Žemlička, Josef: *O modelech vývoje přemyslovského státu*. Český časopis historický, vol. 105 (2007) 122–163.

¹³ A mű német nyelvű kiadását lásd: Szűcs, Jenő: *Die drei historischen Regionen Europas*. Frankfurt, 1990.

¹⁴ Třeštík–Žemlička: *O modelech*, 122–123. 1., 2. sz. jegyzet.

¹⁵ Třeštík–Žemlička: *O modelech*, 146.

¹⁶ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* II. c. 15, 105.: „Premisit autem dux Zbitigneu illius terre ad primates litteras...”

¹⁷ Wihoda: *Morava*, 113–170.

ráknak a tartományon belül működő szintjei. Azaz túléltek Szvatopluk birodalmának szét-
esését a tartományi elitek, melyekre aztán 999 után először a lengyelek telepedtek rá, majd
pedig a 11. századtól kezdve a Přemyslidák. Velük így egy új, a fejedelmi hatalom és a helyi
elitek közötti együttműködés vehette volna kezdetét, ha a Přemyslidák nem akarták volna
„elcsehesíteni” Morvaországot. Ami végül is sikerült, mert II. Vladislav fejedelem 1110 kö-
rül kijelentette, hogy Morvaország örökkön örökké a prágai fejedelmek hatalma alatt fog
állni, úgy, ahogy ez már I. Břetislav végrendeletében is meghatározásra került.¹⁸

A könyvben olvasható módszertani alapvetés azonban csak a cseh történeti mikrokoz-
moszban új: Wihoda a német társadalomtörténet-kutatás nyomdokain halad, s elméletét a
még Otto Brunner által 1939-ben kidolgozott, alább részletesebben is ismertetendő társa-
dalomtörténeti modellből vezeti le.

Nem könnyű a magyar történeti kultúra szemszögéből állást foglalni Martin Wihoda
könyvének főbb megállapításaival kapcsolatban. Az első és a második szó is nyilvánvalóan
az elismerésé, hiszen a polifónia igen ritka a cseh historiográfiában, és hogy valaki olyan el-
lentémát adjon elő, amely nemcsak hogy gyökeresen eltér a kanonizált és ezer torokból
énekelt *cantus firmus*tól, hanem más hangnemben is íródott, önmagában is figyelemre-
méltó és tiszteletreméltó teljesítmény. Erre a múlt század második felében egyedül
František Graus volt hajlandó a cseh történészek közül,¹⁹ ám nézetei (talán azért, mert nem
a nemzeti történeti narratíva arra érdemes elemeit annektáló marxista táborhoz tartozott,
vagy talán azért is, mert 1968 után a Német Szövetségi Köztársaságba emigrált) nem talál-
tak utat a csehszlovák középkorkutatás főbb munkáiba.

Wihoda monográfiája valószínűleg még sok vitára ad majd alkalmat, bár e sorok lejegyzésének
pillanatában, 2012 nyarán úgy tűnik, hogy eddig sem a cseh, sem a szlovák törté-
netírás nem tartotta méltónak arra, hogy komolyabban megvitassa a benne foglaltakat.²⁰
Nyilvánvaló, hogy a jelen írás nem helyettesítheti e még meg nem született munkákat, ám
– kívülállóként – két olyan, megvitatásra érdemes körülményre szükséges rámutatni, mel-
lyek alapvető fontosságúak a Martin Wihoda könyvében foglaltak szempontjából. Ezzel
párhuzamosan pedig kísérletet kell tenni egy olyan szempont felvetésére is, melyet Wihoda
szinte teljesen figyelmen kívül hagyott.

Az első és legfontosabb kérdés, hogy milyen forrásokon nyugszik maga a kontinuitás-
elmélet, mely – mint láttuk – a cseh történetiszemlélet egyik alappillére, s melyet tulajdon-
képpen szerzőnk sem hagyott el. Ami a középkori cseh történelemről fellelhető, Cseh-
országban keletkezett középkori források és Ómorávia viszonyát illeti, az első és legnagyobb
problémát maga Prágai Kosmas történetírói módszere jelenti. Arra már korábban fényt de-
rített a kutatás, hogy konkrét történeti forrásként – a Biblián és a görög mitológia egyes
történeteinek kívül – elsősorban Regino prümi apát krónikáját használta fel.²¹ Ám miként

¹⁸ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* III. c. 34, 205.: „*Ego autem nolo cum fratre meo perpetuas
inire discordias, sed volo castigare eum, ut castigatus respiciat et cognoscat atque sui posteris
discant, quod terra Moravia et eius dominatores semper Boemorum principis sint sub potestate,
sicut avus noster pie memorie Bracizlaus ordinavit, qui eam primus dominio suo subiugavit*”

¹⁹ Graus, František: *Velkomorávsá riše v české středověké tradici*. Československý Časopis Historický, vol. 11(1963) No. 3. 289–305., különösen 296–297.

²⁰ A könyvről írott egyetlen elektronikus recenziót a következő helyen lehet elérni: Hruza, Karel: Wihoda, Martin: *Morava v době knížecí 906–1197* [Mähren im Zeitalter der Fürstentherrschaft 906–1197]. Prag, 2010. In: H-Soz-u-Kult, 07.09.2011, <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2011-3-143>>.

²¹ Loserth, Josef: *Studien zu Cosmas von Prag: Cosmas und Regino. (Über einige andere Quellen des Cosmas)*. Archiv für Österreichische Geschichte, Bd. 61 (1880) 3–32.

Dušan Třeštíknek, nézetem szerint Prágai Kosmas krónikája mindmáig legjobb ismerőjének később sikerült tisztáznia, Kosmas nem forrásként tekintett Regino világrónikájára, hanem a saját maga által megénekelni kívánt jelenetekhez használta fel irodalmi toposzgyűjteményként.²² Ez a módszer általában is nyomon követhető az egész krónikában, azaz Kosmas kimutathatóan felhasznált forrásai nincsenek semmilyen konkrét összefüggésben elmondott történeteivel. Jellemző példaként lehet megemlíteni a krónikában fennmaradt történetet Přemyslről, a békés szántó-vető parasztról, akit Libuša fejedelemnő parancsára Stadicéből hívtak el uralkodni a csehek, ahol két ökrével szántott éppen.²³ Kosmas itt elsősorban az antik Cincinnatus történetére támaszkodott, a parasztból lett király széles körben elterjedt motívuma volt elbeszélésének másik pillére, azonban maga a konkrét esemény, azaz a Libuša nőuralma ellen fejedelmet állító csehek esetében II. Vratislav trónra lépését kívánta megörökíteni a mester. Ám Kosmas nem szívlelhette az első cseh királyt, mert nehezményezte testvéreivel szembeni bánásmódját, és morvaországi fellépését elítélte.²⁴ Az általa komponált jelenetben tehát éppen Libuša figyelmezteti a követelődző cseheket, akik arra akarták kényszeríteni, hogy menjen férjhez ahhoz a férfihoz, akit fejedelmüknek választanak majd, hogy úgy járnak, mint a galambok, akik az általuk királlyá tett fehér galambot eltaszították, s helyére a sokkal vadabb sólymot hívták el, azaz hogy majd az új fejedelem aláveti őket.²⁵ Kosmas tehát általában kedvelte az ilyen irodalmi megoldásokat, melyek több irodalmi toposzból állnak össze, konkrét jelentésük azonban csak az őt közvetlenül érdeklő cseh történeti események ismeretében bontható ki. Így jogos kérdésként merülhet fel, hogy a saját korához képest két évszázaddal korábbi Szvatopluk-történetet vajon honnan meríthette. Érdekes, hogy ha nagyon akarta volna, talált volna a néhai morva fejedelemről szóló feljegyzéseket. Szvatopluk halálát például közölték a Fuldai évkönyvek, igaz, ha Kosmas innen merítette volna a morva fejedelem halálára vonatkozó információit, nehéz helyzetben lett volna, mert ez a forrás nem kifejezetten kedvezően ítélte meg Szvatopluk történelmi szerepét.²⁶ Szvatopluk életéről további részleteket tudhatott volna meg a korai cseh történeti hagyományból is, nevezetesen Szent Vencel és Szent Ludmilla úgynevezett Cristian-Legendájából.²⁷ A legenda forrásértékének tekintetében persze figyelembe kell venni a szöveg toposzokra épülő struktúráját, ám nem lényegtelen körülmény, hogy milyen toposzt választott a legendaíró, aki itt a nagybátyját, Rastislavot „likvidálni” kívánó Szvatoplukot egyenesen a Szent Vencelt meggyilkoló Gonosz Boleszlávval állítja párhuzamba.

²² Třeštík, Dušan: *Kosmas a Regino. Ke kritice Kosmovy Kroniky*. Československý Časopis Historický, vol. 8. (1960) 4., 564–587., ehhez lásd: 565–566. illetve 584.

²³ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* I. c. 6, 15–17.

²⁴ Wihoda: *Kosmas a Vratislav*, 372.

²⁵ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* I. c. 4, 12.

²⁶ *Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis*. Ed. Friedrich Kurze. MGH SRG in usum scholarum separatim editi. Bd. 7. Hannover, 1891. 125.: „Zwentiboldus dux Maravorum et vagina totius perfidiae... diem ultimum clausit infelicitate.”

²⁷ *Legenda Cristiani. Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmille ave eius*. Ed. Jaroslav Ludvikovský. Fontes Rerum Bohemicarum I. Praha, 1873. 199–207., itt c. 1., 201.: „Zuentepulc, qui erat nepos principis vel regis religiosi, qui institutor et rector totius Christianitatis seu religionis benignus extiterat, ipsum avunculum suum insidiis appetitum regno pelleret, visu privaret vitamque eius veneno conaretur auferre. Sed hausto ille pestifero potu, protegente se divina gracia, nil adversi patitur.” Továbbá uo., c. 1., 201.: „Dehinc Zuentepulc tyrannide suscepta, fastu arrogancie inflammatus, cum sibi militantibus sodalibus pontificis Metudii predicacionem mellifluam quasi respuit monitaque sacratissima non pleniter recepit, verum membra sua, scilicet plebem populumque suum, partim Christo, partim dyabolo servire exhibuit.”

Visszatérve e helyen Kosmas krónikájára, világosan látható, hogy a Szvatoplukról fennmaradt írásos hagyományból egyedül a morva uralkodó Arnulf császárral szembeni viszállyát örökítette át, s minden egyebet maga talált ki. A kard elásása, a ló megölése, a kolostorba vonulás mind-mind jól ismert toposz,²⁸ melyeket Kosmas feltehetően a lüttichi dómiskolában ismert meg, ahol egyaránt tanulmányozhatta a fontosabb antik és középkori szerzők műveit is.²⁹ Figyelembe véve azonban a Kosmas-féle módszertant, azaz hogy az összes, a régmúlt rá vonatkozó elbeszélése szorosabban vett cseh történeti eseményekből vezethető és vezetendő le, vélelmezhető, hogy krónikásunk a Morvaországban I. Břetislavtól véglegessé váló cseh uralmat akarta ilyen módon is legitimálni. Történeti magyarázatot keresett arra az általa nagyon jól ismert, a jelen munkában fenn már megemlített körülményre, hogy II. Vladislav korától kezdve a cseh fejedelmek nyíltan hirdették, hogy Morvaország örökké Csehország hatalma alatt áll majd. Mindemellett persze az sem zárható ki, bár erre egyéb adat nem áll rendelkezésre, hogy Szvatopluk történetében a 11. század végi Szvatopluk cseh és morva fejedelem történetét akarta megörökíteni a krónikás, aki elragadta a hatalmat II. Bořivojttól, s akit 1108 körül III. Ferdeszájú Boleszló és Könyves Kálmán győzött le.³⁰ A 11. század végi Szvatopluk-történet egy ponton, a szövetséges elárulása tekintetében gyanúsán megegyezik a 9. század végi morva fejedelem történetével, csak itt annyi a különbség, hogy – legalábbis a lengyel udvari hagyomány szerint – Szvatopluk III. Boleszló fejedelem ellen lázad fel.³¹

Kosmas krónikájának Szvatopluk-történetén először a 14. század második évtizedében, már a Luxemburgi-ház uralma alatt keletkezett Dalimil-krónika változtatott,³² mely elsősorban a késői Přemyslida időszak és a Luxemburgi-kor cseh nemességének a felfogását tükrözi.³³ A Dalimil-krónika egyik kézírata szerint már nem is Morávia földje, hanem a morva korona került a csehek birtokába Szvatopluk halála után.³⁴ A történet persze elválaszthatatlan attól a ténytől, hogy a 14. században Morvaország már a cseh koronatarományok egyik gyöngye, a leendő IV. Károly császár maga is morva örgrófi címet viselt uralomra lépése előtt. Másrészt a Kosmas-féle történet továbbhasznosítása és részleges megváltoztatása, mely aztán a nagy, késő-középkori történeti szintézisben, a Pulkava-krónikában nyerte el végső formáját,³⁵ jó bizonyítékát adja annak, ahogyan a Csehországban 1306 után hatalomra került új dinasztia eszmetörténetileg hidat vert saját maga és az ősi cseh uralko-

²⁸ Ezzel s a Zobor-hegyi bencés kolostor vélelmezett kontinuitásával kapcsolatban lásd legutóbb: Koszta László: *A Zobor-hegyi bencés apátság kezdetei: Morva kontinuitás vagy passauai térítés*. In: Kocsis Mihály – Majoros Henrietta (szerk.): *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80. esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. Szeged, 2012. 147–175., itt 157–158.

²⁹ Bujnoch, Josef: *Gallus Anonymus und Kosmas von Prag. Zwei Geschichtsschreiber und Zeitgenossen*. In: von H. Lemberg – P. Nitsche – F. Oberländer (Hg.): *Oseuropa in Geschichte und Gegenwart*. Köln–Wien, 1977. 301–315., itt 304.

³⁰ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* III. c. 25, 194.

³¹ *Galli Anonymi chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Ed. K. Maleczyński. Monumenta Poloniae Historica ns. 2, Cracoviae, 1952. III. c. 16, 142.

³² *Kronika tak řečeneho Dalimila*. Praha, 2005.

³³ Vö.: Blahová, Marié: „*Kako jest koruna z Moravy vzešla*”. In: *Mediaevali historica Bohemica*, vol. 3. Praha, 1993. 165–175., itt 165–166.

³⁴ *Kronika tak řečeneho Dalimila*, c. 24, 47.

³⁵ *Kronika Pulkavova*. Ed. Josef Emler. Fontes Rerum Bohemicarum, V. Praha, 1893. 1–344., itt 15–16.

dóház kezdetei között. Harmadrészt pedig az egész Dalimil-féle Szvatopluk-történet a *translatio regni* középkorban jól ismert eszméjét jeleníti meg.³⁶

Összefoglalva megállapítható tehát, hogy Szvatopluk figurája és birodalmának cseh kontinuitása a 12. századi cseh dinasztikus történetírás konstrukciója, mely a 14. századi változtatásokkal együtt nyerte el végső formáját és hagyományozódott rá a 18–19. századi modern cseh történetírásra. Mindennek alapján azonban talán kockázat nélkül kijelenthető, hogy ez a tény önmagában kérdésessé tesz bármilyen kontinuitást Ómorávia és a 11. századi Morvaország között.

Wihoda monográfiája ezt a problémát úgy kívánja orvosolni, hogy – miként fenn már szó esett róla – Otto Brunner 1939-ben kidolgozott,³⁷ a múlt század ötvenes éveiben kicsit módosított, a nemzetközi medievisztikai kutatásban mindmáig idézett és bírált munkájának módszertani alapvetését veszi át.³⁸ Brunner a *Land und Herrschaft* című munkájában a régi, 19. századi német jogtörténeti szemlélettel szállt szembe, amely a középkori német államfejlődést a porosz királyságból kinövő császárság szemszögéből szemlélte, és a *Landok*, azaz a tartományok létrejöttét a központi hatalom hanyatlásával, jellemzően a Barbarossa Frigyes által bevezetni kívánt reformok elbukása utáni helyzettel magyarázta. Ennek szellemében a *Land* az állam 12. századi széthullásának a terméke, s egyben a német történelemfejlődés legjellemzőbb területi egysége, mely – egészen a porosz királyság által végrehajtott 19. századi foglalásokig – a német államfejlődés egyedüli és legjellemzőbb modellje. A *Landok* – így a régi iskola – három összetevőből állnak, s csak így is vizsgálhatók: e három kritérium a területük, a bennük kialakuló alá-fölérendeltségben megmutatózó uralmi-parancsolási rendszer, valamint az ennek alapján létrejövő jogi intézményrendszerek sokasága. Brunner ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a *Land* nem pusztán egy valaki által uralt terület, hanem önmagában joghordozó, azaz a terület és a benne élők (*Land und Leute*) sajtáságos kötelékben élnek, kis jog-, hatalmi és érdekközösségeket tartanak fenn. Brunner másik újító megállapítása az volt, hogy a *Land* megelőzi a tartományi uralmat, azaz függetlenül a középkori Német-római Császárság széthullásának folyamatától mindig is létezett, és a fölötté kialakuló hatalmi struktúráktól függetlenül is egészen a 19. század végéig fenn tudott maradni a terület és a benne élők társadalmi–jogi és egyéb szimbiozisének köszönhetően. Így a *Land* – Brunner szerint – megelőzi a tartományuratságot is. Állításainak igazát Brunner elsősorban a *Fehde*, azaz a magánháborúk rendszerének vizsgálatával kívánta igazolni (könyvének első része gyakorlatilag erről szól), mely szerinte a helyi közösségek béke- és hadiköteléke volt, azaz a *Fehde* önmagában egy jogközösség (*Rechtsgemeinschaft* vagy *Gewaltgemeinschaft*), amely függetlenül más tartományi hatalmi struktúráktól is működőképes.

Brunner tézisei termékenyítően hatottak a német, majd az európai középkori társadalomtörténeti kutatásokra, különösen a múlt század hetvenes éveitől fellendült *Fehde*-kutatásokra, melyek ma már egészen új hatalmi és jogközösségek feltárását is lehetővé tették a Német-római Birodalomban.³⁹ Ám nem szabad elfelejteni, hogy Brunner téziseit már

³⁶ Erről részletesen: Graus: *Velkomoravska Riše*, 291; Blahová: „*Kako jest koruna z Moravy vzešla*”, 168.

³⁷ Brunner, Otto: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Süddeutschlands im Mittelalter*. Veröffentlichungen des Instituts für Geschichtsforschung und Archivwissenschaft, 1. Wien, 1939.

³⁸ Brunner munkájának részletes bemutatását lásd: Wihoda: *Morava*, 46–48.

³⁹ Például: Reinle, Christine: *Fehdeführung und Fehdebekämpfung am Ende des Mittelalters*. In: von J. Emig (Hg.): *Der Altenburger Prinzenraub 1455. Strukturen und Mentalitäten eines spätmittel-*

megjelenése után komoly kritikával illették a német történészek és jogtörténészek. A kritika alapját – és itt térünk vissza Csehország kérdésére – az képezte, hogy Brunner csak és kizárólag osztrák, illetve dél-német forrásanyagból dolgozott, s miként például Walter Schlesinger rámutatott, más, északabbi német régiókban már nem lehetett az általa kimutatott eredményeket produkálni.⁴⁰ Brunner tézisei alkalmazhatóságának útjában mindemellett áll még egy nagyobb probléma is: vizsgálatait elsősorban 1300 utáni kútfőkön végezte el, nem véletlen, hogy hatása is leginkább a késő-középkori és koraújkorai kutatásokon mutatható ki. Így önmagában megkérdőjelezhető, hogy tézisei alkalmazhatók-e a Přemyslida-kori Csehország vizsgálatához,⁴¹ nem is beszélve arról, hogy annak is korai, 10–12. század történetéről van szó.

Csak egy jellemző példát hozva a tartományi struktúrák továbbélésének kérdésére, érdemes egy pillanatra közelebbről megvizsgálni például az olműtzi püspökség keletkezésének történetét. Az olműtzi püspökséget közismerten 1063 körül alapította II. Vratislav, aki I. Břetislav 1055-ös végrendelete értelmében éppen Olműtöt örökölte meg, így nem csoda, hogy Magyarországról történt visszatérése és a prágai fejedelmi trón elfoglalása után éppen ott alapított püspökséget. A történészek döntő hányada azonban úgy tartja, hogy az olműtzi püspökség alapítása a 10. századi morva érsekség egyik *suffraganeus* püspökségének tulajdonképpeni újralapítása. Ismeretes, hogy 900 nyarán Theotmar salzburgi érsek és *suffraganeus* püspökei felháborodott levelet írtak IX. János pápának, amiért az engedélyezni akarta, hogy II. Mojmir újraszervezze a morva érseki tartományt. A levél tanúbizonysága szerint a pápa három *suffraganeus* püspökséget kívánt létrehozni, amiben Passau jogainak csorbítását látták. A levelet – mely a Pilgrim-féle hamisítványok között maradt fenn – a szakirodalom egy része hamisnak tekinti, újabban azonban elfogadhatónak látszik, hogy mégsem 970 körül, hanem korábban keletkezhetett.⁴² Wihoda szerint az érseki tartomány három *suffraganeus* püspöksége közül az egyik (a szerző szerint is csak kérdőjelesen) Olműtz lehetett.⁴³ Eddig a 10. századra nézve két olyan személyt, egy bizonyos Jánost és Szilvesztert sikerült azonosítani, akik esetleg szóba jöhetnének a város püspökeként,⁴⁴ illetve egy harmadik személyt, akit *episcopus Moraviensis* néven emlegetnek 976-ra datálva.⁴⁵ Ez a morva püspök – Wihoda szerint – 985-ig, azaz addig a pillanatig tölthette be tisztségét, amikor egy a helyi hagyomány közvetítette hír (*místni tradice*) szerint Szent Adalbert egye-

telalterlichen Konflikts. (Saxonia. Schriften des Vereins für sächsische Landesgeschichte 9.; Veröffentlichungen des Thüringischen Staatsarchivs Altenburg Sonderbd.) Beucha, 2007. 84–124.; uő: *Fehden im Spannungsfeld von Landesherrschaft, Adel und bäuerlicher Bevölkerung*. In: Werner Rösener (Hg.): *Tradition und Erinnerung in Adelherrschaft und bäuerlicher Gesellschaft*. (Formen der Erinnerung 17.) Göttingen, 2003. 173–194.

⁴⁰ Schlesinger, Walter: *Die Landesherrschaft der Herren von Schönburg. Eine Studie zur Geschichte des Staates in Deutschland*. Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des Deutschen Reiches in Mittelalter und Neuzeit, IX/1. Münster–Köln, 1954. 21.

⁴¹ Brunner elsősorban germán jelenségnek tekintette a *Landokat*, ám a későbbi kutatásnak sikerült cáfolnia ezt a tételt. Vö.: Seibt, Ferdinand: *Land und Herrschaft in Böhmen*. Historische Zeitschrift, 200 (1965) N. 2. 284–315., itt elsősorban 301–305. Seibt – egyetértve a korábbi cseh jogtörténeti kutatással – lehetségesnek tartotta Brunner tételeinek alkalmazását a cseh történeti struktúrákra is, igaz, ő jellemzően 13. századi példákat idézett ennek alátámasztására.

⁴² Az idevonatkozó szakirodalom ismertetését lásd: Koszta László: *A nyitrai püspökség létrejötte: Nyitra egyháztörténete a 9–13. században*. Századok, 143. évf. (2009) 2. sz. 257–318., 265.

⁴³ Wihoda: *Morava*, 248., illetve ugyanott 1. sz. jegyzet.

⁴⁴ Wihoda, *Morava*, 384., illetve ugyanott 1., 2. sz. jegyzet.

⁴⁵ Třeštil, Dušan: *Moravský biskup roku 976*. In: Libor Jan – Martin Wihoda (ed.): *Ad vitam et honorem*. Profesoru Jaroslavu Mezníkoví přítelů a žáci. Brno, 2003. 211–220.

sította a két egyháztartományt.⁴⁶ A tisztánlátást ebben a kérdésben nagymértékben megnehezíti Prágai Kosmas krónikája. Ő 967-re teszi I. Boleslav halálát, és a prágai püspökség alapítását fia, II. Boleslav, illetve leánya, Mlada-Mária nevéhez köti.⁴⁷ A történet már csak emiatt is gyanús, mert Kosmas szándékosan előrehozta I. Boleszláv halálának dátumát, hogy ne kelljen a testvérgyilkos javára írni a püspökség létrehozását.⁴⁸ A történet szerint II. Boleslav levelet kapott a pápától, melyben az egyházfő – Mlada kérdésére – engedélyezte, hogy a fejedelem püspökséget hozzon létre Prágában.⁴⁹ Feltehető persze, hogy ebbe az egyháztartományba beleértették a korábbi morvaországi (olmützi?) püspökséget is, mert Kosmas kifejezetten arról írt, hogy a pápa nem engedélyezte, hogy a püspökség ortodox rítusú, illetve szláv nyelvű legyen.⁵⁰ Hogy ebből visszakövetkeztethető-e az, amit a szakirodalom sugall, hogy a szláv nyelv és a keleti rítus betiltása mögött a morva (olmützi?) püspökség körüli viták állhattak, más forrás hiányában nem tudjuk. Kosmas előadása azonban mindenképpen felvet néhány problémát. Sajátságos írói eljárás módján kívül elsősorban arra gondolhatunk, hogy a cseh egyházszervezet struktúrájával kapcsolatban nem lehet figyelmen kívül hagyni a II. Vratislav fejedelem, illetve király és testvére, Jaromir-Gebhard prágai püspök közötti vitákat sem, melyben – ha csak a prágai püspökség hamis alapítólevelét vesszük alapul – Kosmas egyértelműen állást foglalt Prága védelmében és a II. Vratislav által 1063-ban alapított olmützi püspökséggel szemben. A krónikaíró eleve csak az 1067. év, Severus prágai püspök halála kapcsán emlékezik meg az olmützi püspökség alapításáról, s két dolgot állít: az egyik az, hogy Severus Csehország és Morvaország szinte (*quasi*) egy püspökségét kormányozta és kormányozta volna, ha Vratislav fejedelem sürgető követelésére nem egyezett volna bele, hogy az uralkodó egy János nevű püspököt helyezzen Morvaországba.⁵¹ Kosmas másik állítása pedig arra vonatkozik, hogy tudomása szerint Morvaországnak János előtt volt még egy Wracen nevű püspöke is.⁵² Hogy ez a Wracen azonos lehetett-e a történetírásban 976-ra vélelmezett morva püspökkel vagy nem, homályban marad. Azonban Kosmas elbeszéléséből két körülmény mindenképpen kiemelendő. Egyrészt az olmützi püspökséget II. Vratislav alapította, azon a területen, amelyet az atyai örökségből szerzett meg, ám már azután, hogy prágai fejedelem lett belőle. Másrészt az 1063 körül létrejött olmützi püspökség új lehetett a kortársak számára, mert létrejötté állandó konfliktusokhoz vezetett a prágai és az olmützi püspökök között.⁵³ Az olmützi püs-

⁴⁶ Wihoda: *Morava*, 249. Sajnos, ezen a helyen nem tudjuk meg, milyen forráson nyugszik ez a helyi hagyomány.

⁴⁷ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* I. c. 22., 42–43.

⁴⁸ Vö.: Sláma, Jiří: *Der böhmische Fürst Boleslav II.* In: von Petr Sommer (Hg.): *Der Tschechische Staat um 1000, seine Herrscher und Ökonomik.* Internationales Symposium, Praha 9–10. Februar 1999. *Colloquia mediaevalia Pragensia*, Bd. 2. Praha, 2001. 15–42., itt 16.

⁴⁹ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* I. c. 22., 43.: „...scilicet ut nostro assensu in tuo principatu ad laudem et gloriam Dei ecclesie liveret fieri episcopatum.”

⁵⁰ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* I. c. 22.: „...non secundum ritus aut sectam Bulgarie gentis vel Ruzie, aut Sclavonice lingue, sed magis sequens instituta et decreta apostolica...”

⁵¹ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* II. c. 21, 112–113.: „Hic fere omni tempore sui presulatus sine aliqua refragatione c et sine omni contradictione Boemie et Moravie quasi unum et individuum episcopium rexit et rexisset, si non post obitum Zpitigneu nimia devictus efflagitatione Wratizlai ducis consensisset promoveri Iohannem episcopum in Moravia ...”

⁵² *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* II. c. 21, 113.: „Fertur autem, quod fuisset in Moravia ante tempora Severi quidam episcopus, ut reor, nomine Wracen.”

⁵³ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* II. c. 21, 113.: „De qua parrochia quantum conflictum cum predicto presule Iohanne successor Severi Iaromir habuerit, in loco suo declarabitur.”

pökség alapításának problémája persze egy sereg további kérdőjelet is felvet: a prágai püspökség viszonyát a mainzi érsekséghez, a cseh fejedelemség viszonyát a birodalomhoz, a pápasághoz, a II. Vratislav uralmának végén már megindult investitúra-harc ügyét. Az is mérlegelendő továbbá, hogy miként lehetett a 11. században püspökségeket alapítani. Minde mellett nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy miután 1000-ben Gnieznóban szerveződött érsekség, s Prágában nem, a 11. század folyamán nem történtek-e kísérletek arra, hogy a Přemyslidák Prágában érsekséget hozzanak létre.⁵⁴ Ez azonban – Szent Adalbert relikviáinak elrablásával együtt – ismét csak a 11. század rejtelseibe vezet el bennünket, s a kontinuitás kezdeteit is valahol a Přemyslidák és Piastok vetekedésében kellene keresnünk. Persze nem lehet végérvényesen azt sem kizárni, hogy legalábbis a tekintetben, hogy Olmützben már volt egyszer püspökség a morva időkben (ha volt), létezhetett valamiféle, a hely állandóságában kifejeződő kontinuitás, ám ezt forrásokkal legfeljebb 976-ig, azaz I. és II. Boleslav fejedelem koráig lehet bizonyítani, minden más jelenleg csak a historiográfiában olvasható elmélet.

Wihoda könyvének e kiragadott részlete is jól mutatja, hogy mennyire nem egyszerű alkalmazni Otto Brunnernek a *Landokról* alkotott elméletét más, különösen diplomatikai emlékek hiányában nem feltétlenül elfogulatlan elbeszélő forrásokkal csak nehezen alátámasztható kérdések bizonyítására, különösen úgy, hogy mindmáig nem lehetett érdemben igazolni Brunner elképzeléseit a tartományoknak a felettük kialakuló parancsuralmi struktúráktól való független létezéséről.

Mindazonáltal épp ez a kérdés vet fel egy újabb problémát, melynek komolyabb meg tárgyalása elmaradt Wihoda könyvében. Morvaország 11. századi „közjogi státuszával” kapcsolatban Prágai Kosmas tudósít, ráadásul két különböző helyen. 1055-ben I. Břetislav fejedelem halálát érezvén örökjogi státútumot adott ki fiai számára, melyben részletesen és generációkra előre meghatározva szabályozta a prágai trón betöltésének szabályait.⁵⁵ Az 1055. évhez kapcsolt történetből azonban hiányzik a lényeg, azaz hogy a fejedelem egyúttal a prágai hatalomból kimaradt testvéreket Morvaországban juttatta hatalomhoz, melyet – miként már volt róla szó – örökösen alávetett Csehországnak. Erről a körülményről csak később, II. Vladislav és testvéreinek 12. század eleji vitája kapcsán értesülhetünk. I. Břetis-

⁵⁴ Vö.: Hlavaček, Ivan: *Angebliche Versuche der Přemysliden des 11. Jhs. um das Landeserzbistum in Prag*. In: Andrzej Radzimiński – Jan Tandecki (ed.): *Prusy, Polska, Europa*. Toruń, 1999. 35–44.; Wihoda, Martin: *Pražské arcibiskupství svatého Vojtěcha*. In: Jozef Dobosz (ed.): *Kościół w monarchiach Przemyslidów i Piastów*. Poznań, 2009. 205–218.

⁵⁵ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* II. c. 13, 102.: „*Quia me mea fata vocant et atra mors iam pre oculis volat, volo vobis assignare et vestre fidei commendare, qui post me debeat rem publicam gubernare. Vos scitis, quia nostra principalis a genealogia partim sterilitate partim pereuntibus in immatura etate me usque ad unum fuit redacta. Nunc autem, ut ipsi cernitis, sunt mihi a Deo dati quinque nati, inter quos dividere regnum Boemie non videtur mihi esse utile, quia omne regnum in se ipsum divisum desolabitur. Quia vero ab origine mundi et ab initio Romani imperii et usque ad hec tempora fuerit gratia rara, testantur nobis exempla rata. Nam Cain et Abel, Romulus et Remus et mei attavi Bolezlaus et sanctus Wencezlaus si spectes quid fecerint fratres bini, quid facturi sunt quini? Hos ergo quanto potiores ac potentiores intueor, tanto mente presaga peiora augurior. Heu mens semper pavida genitorum de incertis fati natorum. Unde providendum est, ne post mea fata aliqua inter eos oriatur discordia propter obtinenda regni gubernacula. Quade re rogo vos per Dominum et obtestor fidei vestre per sacramentum, quatinus inter meos natos sive nepotes semper maior natus summum ius et solium obtineat in principatu omnesque fratres sui sive, qui sunt orti herili de tribu, sint sub eius dominatu. Credite mihi, nisi monarchos hunc regat ducatum, vobis principibus ad iugulum, populo ad magnum deveniet damnum.*”

lav úgynevezett státútumával kapcsolatban a történészek között nem alakult ki egységes vélemény. Palacký szerint egy általános és örökidőkre szóló, de teljesen új seniorátus-rendelettel állunk szemben, amely csak és kizárólag a család legidősebb tagját részesítette előnyben,⁵⁶ mások azonban, mint például Wenzel Johann Koutiný, már a 19. században is úgy foglaltak állást, hogy itt egy ősrégi szokás felélesztéséről volt szó a Přemyslidák közötti trónharcok megoldásának igényével.⁵⁷ Más oldalról közelítette meg a problémát Johann Loserth és Kosmas krónikájának kiadója, Bertold Bretholz. Tagadták, hogy Břetislav végrendeletében a *senioratus* öröklésrendje került volna meghatározásra, hanem a *primores regni*, az országnagyok szerepét hangsúlyozták, akik nélkül – szerintük – nem lehetett fejedelmet választani a 11–12. században.⁵⁸ S végül itt említendő meg a kiváló lengyel jogtörténész, Oswald Balzer, aki szerint azonban a rendelet a nyugati-szláv népeknél megfigyelhető ősi öröklésrend lenyomata volt. A recens cseh történetírás a fenti álláspontok legtöbbszörét magáévá tette. Így Josef Žemlička is, aki szerint I. Břetislav *senioratus*-rendeletet hozott létre, de ez semmi esetre sem volt valami új intézkedés, hanem a Přemyslidák ősi szokásának a továbbélése.⁵⁹

Ha azonban elolvassuk Kosmas történetét arról, hogy miért is kellett végrendekeznie I. Břetislavnak, egyértelműen kiderül, hogy a háttérben a 10. század vége óta folyamatosan felbukkanó dinasztikus trónharcok állnak, melyek különösen II. Boleslav fejedelem halála után Jaromir és Oldřich között folytak évtizedeken keresztül. Ezek a dinasztikus konfliktusok azonban nem voltak egyedi, csak a Přemyslidák családtörténetére korlátozható események, hanem háttérükben a Merovingok és Karolingok korától kezdve a dinasztikus történelem és történetírás egyik legizgalmasabb problémája áll, nevezetesen a családon belüli hatalommegosztás kérdése. A Kosmas által idézett „*quia omne regnum in se ipsum divisum desolabitur*” kifejezés a Bibliából, a Lukács-evangéliumból származik, s amellett, hogy elsődleges értelmezése elsősorban a teológia tárgykörében maradt meg a keresztény ókortól kezdve, a 6. századtól már a politikai teológia részévé vált, ugyanis a *divisio regni*, azaz az ország megosztása a Frank királyságban a Meroving-kortól kezdve hatalomszervező tényezővé lett.⁶⁰ A Merovingok és a tőlük a hatalmat a 8. században megszerző Karolingok szokásrendszerének részét alkotta, hogy a vérségi jog alapján valamennyi férfi leszármazót lehetőleg azonos mértékben kellett részesíteni az atyai örökségből, ami a gyakorlatban csak úgy volt kivitelezhető, hogy valamennyien lehetőleg azonos méretű országrészeket kaptak örökül.⁶¹ Ezt a szokást legalábbis a német szakirodalom korábban germán eredetűnek tekintette, azonban ennek ellentmond, hogy meglete nem mutatható ki mindegyik germán államalakulatnál, hanem csak a frankok, illetve elsősorban a burgundok országában fordult

⁵⁶ Palacký: *Dejiny*, I. 1. 311–312.

⁵⁷ Koutiný, Wenzel Johann: *Die Přemysliden Thronkämpfe und Genesis der Markschaft Mähren. Ein Beitrag zur Erforschung vaterländischer Geschichte*. Wien, 1877. 8–12.

⁵⁸ Loserth, Johann: *Das angebliche Senioratsgesetz des Herzogs Břetislav I und die böhmische Succession in der Zeit des nationalen Herzogthums: Ein Beitrag zur altböhmischen Rechtsgeschichte*. Archiv für österreichische Geschichte, Bd. 64 (1882) 1–78., itt 23–25.; Bretholz, Bertold: *Geschichte Böhmens und Mährens*. Reichenberg, 1921–1924. 142–144..

⁵⁹ Žemlička: *Čechy*, 73.

⁶⁰ Lásd összefoglalva: Kasten, Brigitte: *Königssöhne und Königsherrschaft. Untersuchungen zum Teilhabe am Reich in der Merowinger- und Karlingerzeit*. MGH Schriften, Bd. 44. Hannover, 1997.

⁶¹ Összefoglalva lásd: Erkens, Franz-Reiner: *Divisio legitima und unitas imperii. Teilungspraxis und Einheitsstreben der Thronfolge im Frankenreich*. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, Bd. 52 (1996) 423–485.; Kasten: *Königssöhne*, 9–10.

elő.⁶² Ennek oka – ha hinni lehet František Grausnak – leginkább abban keresendő, hogy a frankoknál, akik közismerten csak későn, s már a katolikus rítus szerint keresztelkedtek meg, hosszú ideig fennmaradt az a pogány hiedelem, hogy a dinasztia ereje az uralkodó termékenységében gyökerezik, azaz minél több törvényes férfitód uralkodik az elhalt után, annál nagyobb hatalma lesz a dinasztíának.⁶³ Mindenesetre akár germán szokást, akár pogány hagyományt kívánunk látni a *divisio regni* intézményében, Tours-i Gergelytől tudjuk, hogy már I. Klodvig 511-ben bekövetkezett halála után fiai felosztották egymás között az országot, s ezt nem apjuk végrendelete, hanem saját megegyezésük alapján tették.⁶⁴

A *divisio regni* jogi normává tétele, azaz az ország felosztásának gyakorlata továbbélt a Karoling-birodalomban is.⁶⁵ A helyzet azonban annyiban megváltozott a Merovingokhoz képest, hogy 806-tól, Nagy Károly még életében meghozott örökjogi rendelkezésétől kezdve általában végrendeletben vagy előre meghatározott szerződésben történt az ország felosztása.⁶⁶ A *divisio regni* pályafutása végül a 10. században, a szász dinasztia hatalomátvétele után ért véget a birodalomban, amikor is a birodalom egységére hivatkozva általánoságban betiltásra került,⁶⁷ amivel felerősödött a Bibliából átöröklődött tiltás.

Az országfelosztásoknak a 10. századig terjedő normatív gyakorlata azonban az ügy természetéből kifolyólag nem volt súrlódásmentes, sőt számos konfliktus forrásává lett. Jellemző példával szolgálnak erre azok az esetek, amikor az elhalt atya valamelyik gyermeke törvénytelen eszközökkel igyekezett megszerezni az ország egy része felett a hatalmat.⁶⁸ Ám eltekintve a fent említett, kirívóan jogellenes esetektől is, a hatalommegosztás folyamata állandó vitákkal, nézeteltérésekkel járt együtt, melyek elsősorban az apák és fiúk viszonyát érintették,⁶⁹ ám áttételesen hatást gyakoroltak valamennyi férfiági vérrokon sorsára is, és legtöbbször generációkon átnyúló konfliktusokat generáltak.

Az elmúlt évtizedekben a koraközépkori dinasztikus konfliktusok vizsgálata a modern német medievisztikai kutatások egyik zászlóshajójává nőtte ki magát. Gerd Althoff és az ál-

⁶² Kasten: *Königssöhne*, 9.

⁶³ Graus, František: *Herrschaft und Treue. Betrachtungen zur Lehre von der germanischen Kontinuität I*. Historica, Bd. 12 (1966) 5–44., itt 33.

⁶⁴ *Gregorii Turonensis Libri Historiarum X*. In: Bruno Kusch – Wilhelm Levison (ed.): *MGH Scriptores rerum Merovingicarum*. Teil 1, pars 1. Hannover, 1951. III. 1, 97.: „*Defuncto igitur Clodovecho regi, quattuor filii eius ...regnum eius accipiunt et inter se aequa lantia dividunt.*”

⁶⁵ Kasten: *Königssöhne*, 138–198.

⁶⁶ A császár végrendeletével kapcsolatban lásd: Boretius, A. – Krause, V. (ed.): *Capitularia regum Francorum*. *MGH Capitularia*, 1-2. Hannover, 1883–1897. I., Nr. 45. 126–128.; vö. még: Trischler, Matthias: *Die „Divisio regnorum“ von 806 zwischen handschriftlicher Überlieferung und historiographischer Rezeption*. In: Brigitte Kasten (Hg.): *Herrscher- und Fürstentestamente im westeuropäischen Mittelalter*. Norm und Struktur, Studien zum sozialen Wandel im Mittelalter und früher Neuzeit, Bd. 29. 193–258.

⁶⁷ Hlawitschka, Eduard: *Zum Werden der Unteilbarkeit des mittelalterlichen Deutschen Reiches*. In: von Gertrud Thoma – Wolfgang Giere (Hg.): *Strips Regia. Forschungen zum Königtum und Führungsschichten im früheren Mittelalter*. Ausgewählte Aufsätze, Festgabe zu seinem 60. Geburtstag. Frankfurt a. M., 1988. 247–259., különösen 257–258.

⁶⁸ *Gregorii Turonensis Libri Historiarum decem*, X, c. 22, 152–153.: „*Chilpericus vero post patris funera thesaurus, qui in villa Brannacum ferant congregati, accepit et ad Francos utiliores petiit ipsusque muneribus mollitus sibi subdidit. Et mox Parisius ingreditur sedemque Childeberthi regis occupat; sed non diu ei a hoc licuit possedere; nam coniuncti fratres eius eum exinde repulerunt, et sic inter se hii e quattuor, id est Chariberthus, Gunthramnus, Chilpericus atque Sigiberthus, divisionem legitimam faciunt.*”

⁶⁹ Kasten: *Königssöhne*, 11–13.

tala vezetett úgynevezett münsteri iskola teremtette meg ugyanis a dinasztikus trón- és hatalomviszályoknak egy újszerű, jellemzően a kommunikációelméleten, rituálé- és ceremóniakutatáson alapuló kutatási módszerét.⁷⁰ Az Althoff által kidolgozott és érvényre juttatott módszertani elveknek a lényege az, hogy magukat a konfliktusokat szükséges bizonyos sematikus, az őket megörökítő szövegekben sztereotip módon visszaköszönő elemek mentén vizsgálni. Így a konfliktusok kiindulópontja az *amicitia*, a nagyon tág értelemben vett barátság helyreállításának kényszere,⁷¹ melyet – így az Althoffi-tanítás – egy meghatározott protokoll szerint lehet elérni, mely pl. a megérkezésből, fogadásból, eskükből, alávetésből stb. tevődik össze. Ám az Althoff-iskola módszertani elképzelései nem adnak választ minden kérdésre, melyek a konfliktusok szempontjából lényegesek. A Piastok, Árpádok és Přemyslidák által uralt területeket a Karoling–Ottoniánus elvek szerint szervezték meg, illetve Csehországban ezek mentén szervezték újjá. Ez a kereszténység felvételével együtt maga után vonta, hogy át kellett venni a keresztény uralmi és szokásrend elemeit is. Ez a tág értelemben vett kereszténnyé válással együtt járó új szokásrend egyben új politikai játékszabályokat is teremtett a 11. század folyamán, amelyeket azonban nem lehetett maradéktalanul érvényesíteni, mivel paradox módon érvényre jutásuk legnagyobb hátráltatói részben maguk az uralkodó dinasztiák voltak. Ez esetünkben elsősorban azt jelentette, hogy a 11. század folyamán komoly dilemmát jelentett a kortársak számára, hogy meg lehet-e osztani a hatalmat a családon belül, és ha igen, akkor annak milyen modell szerint kell megtörténnie. Azaz egyszerre jelentkezett a családok szokásrendjéből fakadó követelmény, hogy a család férfitagjait hatalomhoz kell juttatni, illetve a 10. század vége óta érvényes tiltás. Mivel ellentétben például a szász dinasztiával, melynek rendelkezésére álltak a Karoling-kori, sőt Meroving-kori minták, ebben az esetben semmilyen korábbi gyakorlatra nem lehetett támaszkodni, az egyes dinasztikus konfliktusok folyamán kristályosodtak ki a hatalom megosztásának vagy éppen a megosztás tilalmának elvei. Így ezek a konfliktusok nem pusztán elvont elméleti kérdések voltak, hanem elsősorban gyakorlati problémákat jelentettek. Hiszen nem kizárólag a hatalom területi megosztásáról volt szó, hanem a családon belüli megegyezésekről, illetve az öröklés szabályairól. Ráadásul az ország felosztása, melynek elsősorban konfliktusmegoldó szerepet szántak, újabb összetűzéseket is generált: az alá-, illetve fölrendeltség kérdését, az egyes területek elvi vagy tényleges önállóságát, a területeken belül kialakult intézmények feletti joghatóság kérdését vetette fel.

E korai dinasztikus trónharcok egyik fő következménye tehát az ország megosztásának problémája volt. A magyar középkorkutatást ez a 11. századi hercegség, azaz közkeletű nevén a dukátus miatt érdekelte. Ismeretes, hogy történetírásunkban – Deér József még a háború előtt megfogalmazott véleményétől eltekintve⁷² – két egymástól markánsan különböző álláspont alakult ki a 11. századi hercegség eredete, kezdetei, funkciója és szerkezete kapcsán: Györffy György még a múlt század ötvenes éveiben kidolgozott⁷³ és egész mun-

⁷⁰ Althoff, Gerd: *Königsherrschaft und Konfliktbewältigung im 10–11. Jh.* In: *Frühmittelalterliche Studien*, Bd. 23 (1989) 265–290.

⁷¹ Althoff, Gerd: *Amicitiae und pacta: Bündnis, Einung, Politik und Gebetsdenken im beginnenden 10. Jahrhundert.* In: *MGH Schriften* 37. Hannover, 1992.; Garnier, Claudia: *Amicus amicis – inimicus inimicis. Politische Freundschaft und fürstliche Netzwerke im 13. Jh.* Monographien zur Geschichte des Mittelalters. Hrsg. von Friedrich Prinz. Bd. 46. Stuttgart, 2000, 9–12., 12–17. Az Althoff-iskolától függetlenül lásd még: Epp, Verona: *Amicitia. Zur Geschichte personaler, sozialer, politischer und geistlicher Beziehungen im frühen Mittelalter.* Stuttgart, 1999.

⁷² Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság.* Budapest 2007.³ 126.

⁷³ Györffy György: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig, 1-2. Századok, 92. évf. (1958) 12–87., 565–615.*

kássága alatt fenntartott elmélete,⁷⁴ illetve Kristó Gyulának még 1974-ben született monográfiájában az arra adott, gyakorlatilag szinte minden kérdésben elutasító válasza.⁷⁵ A két elmélet lényegét – vázlatosan – a következőkben lehet összefoglalni: Györffy a honfoglalás korára visszavezethető magyar „összerkesztményt” látott a dukátusban, három tömbjét lokalizálta, határvédelmi funkciót látott benne, s az egészet két egymást átfedő rendszerként határozta meg, melyben fontos szerepet szánt az öröklődésnek, azaz hogy a dukátus területe mindig is a trónörökös lakhelyéül szolgált. Ezzel szemben Kristó Gyula a 11. századi trónviszályokból vezette le a dukátus keletkezését, a „regnum és a dukátus” küzdelmében általános, (marxista–leninista) társadalomtörténeti folyamatokat látott, minek következtében számízta a királyi hercegség létrejöttének okai közül a trónöröklés és a dinasztikus örökjog problémáját. S ami a jelen munka szempontjából a legfontosabb: összehasonlító módszerrel vizsgálta az általa általában dukátusoknak nevezett, a magyar királyi hercegséghez hasonló cseh, lengyel, frank és egyéb területi képződményeket.

Györffy György és Kristó Gyula álláspontjának részletes ismertetése nyilván nem férhet bele a jelen munka terjedelmi és tartalmi kereteibe, különösen úgy, hogy pontos értelmezésükhöz születésük korszakának kulturális kontextusán kívül e tárgyban a 19. század óta valamennyi nézet alapos megtárgyalása is szükséges lenne. Annyi azonban megjegyzendő, hogy egyetértve az e témában született újabb véleményekkel,⁷⁶ az látszik valószínűbbnek, hogy a királyi hercegség létrejötté elválaszthatatlan a trónviszályoktól, azaz eredetét elsősorban I. András és Béla korában kell keresni. Ezek a trónviszályok leginkább – Zsoldos Attila könyvének címét kölcsönözve⁷⁷ – a legtagabb értelemben vett családi ügyek, s elválaszthatatlanok a trónöröklés kérdésétől, illetve – Deér József megfogalmazását felhasználva – a trónöröklés megoldatlanságától. Tehát úgy vélem, hogy a királyi hercegséggel kapcsolatos további munkákban érdemes a Kristó Gyula által javasolt összehasonlító módszert alkalmazni, és figyelembe venni a háború előtti középorkutatás útmutatásai közül azokat, amelyek általában nem zárják ki a trónviszályok okai közül az öröklés kérdését.

E helyen visszatérve Morvaország 11. századi történetére, meg kell jegyezni, hogy I. Břetislav csak Kosmas krónikájában fenntartott végrendelete nem tekinthető egyedi jelenségnek. Szinte ezzel egy időben született megegyezés I. András és Béla között,⁷⁸ illetve 1107 körüli időpontra datálható a Piastok között létrejött első olyan – igaz, ugyancsak elbeszélő forrásban fennmaradt – családi megállapodás, melynek fő célja az ország megosztása és a

⁷⁴ Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977. 324–326.; Székely György – Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. I./1-2. köt. Budapest, 1984. I./1. 831–832., 862–865.

⁷⁵ Kristó Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Budapest, 1974.

⁷⁶ Koszta: *Nyitra*, 270.

⁷⁷ Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest, 2007.

⁷⁸ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, SRH I., c. 88, 345.: „Rex autem hic Andreas fratre orbatus misit in Poloniam ad alterum fratrem suum Belam cum magna dilectione vocans eum et dicens: »Nos qui quondam penurie participes fuimus et laborum, rogo te dilectissime frater, ut ad me non tardes venire, quatenus consortes simus gaudiorum et bonis regni corporali presentia gaudentes communicemus. Neque enim heredem habeo, nec germanum preter te. Tu sis michi heres, tu in regnum succedas.« Post hec autem rex et frater eius Bela habito consilio diviserunt regnum in tres partes, quarum due in proprietatem regie maiestatis seu potestatis manserunt, tertia vero pars in proprietatem ducis est collata.» „Hec igitur prima regni huius divisio seminarium fuit discordie et guerrarum inter duces et reges Hungarie.”

trónöröklés szabályozása volt.⁷⁹ A három idézett szöveg persze önmagában is forráskritikai problémákat vet fel, különös tekintettel a 14. századi krónikakompozícióra, melynek 88. fejezetét általában interpoláltnak tekinti a kutatás, és keletkezésének legkorábbi időpontját is a Béla-ág hatalomra kerülése utánra helyezi.⁸⁰ Mindemellett nem maradhat el tartalmi összehasonlításuk és elemzésük sem, különös tekintettel arra, hogy mennyire felelnek meg a Karoling-korban kialakult hasonló jogügyletek (vagy végrendelet, vagy megállapodás) tartalmi és formai kereteinek. Azonban két következtetés leszűrhető belőlük: olyan, a családtagok közötti megállapodásokról van szó, melyekre generációkkal később is hivatkozni lehetett, illetve csak és kizárólag olyan birtokokat érintett, amelyeket a dinasztia már birtokában tartott. András és Béla viszonylatában egyértelműen arról van szó, hogy az országot osztják meg, s ugyanez a helyzet a Piast családi birtokokkal kapcsolatban is. Ennek fényében tartok tőle, hogy nem lehet a 11. századi morvaországi Přemyslida uralom kezdeteinél figyelmen kívül hagyni, hogy itt olyan területek kerültek felosztásra, amelyeket I. Břetislav korától kezdve vagy esetleg még korábban is birtokolhatott a dinasztia. Azaz továbbra is megválaszolatlan marad Martin Wihoda könyvében a legfontosabb kérdés: a tyúk volt-e előbb, avagy (Brunner elméletének megfelelően) a tojás. Félek, hogy okleveles források hiányában nem is lehet egzakt választ adni erre a kérdésre. Igaz persze, hogy a Přemyslidák némileg eltérő utat választottak, mint az Árpádok és a Piastok, hiszen I. Břetislav végrendelete Csehországban betiltotta az ország felosztását, és a prágai hatalomból kizorult családtagokat Morvaországban, tehát a cseh hatalmi centrumoktól messze juttatták hatalomhoz, ám nem hiszem, hogy ennek sok köze lett volna ahhoz, hogy ezen a területen valaha létezett már egy Morvaország. Úgy vélem, ha van valamiféle kontinuitás a 11. századi Morvaországban a régmúlttal, az legfeljebb az I. Boleslav uralma után kiépülő Přemyslida hagyományokra vonatkozhat, azaz 1055-ben már a Přemyslidák által kialakított struktúrák léteztek, és később azokra telepedtek rá I. Břetislav morvaországi részfejedelemségeihez juttatott fiatalabb fiai. Ezért is lenne érdemes a 11. században Magyarországon, Lengyelországban és Csehországban lezajlott dinasztikus konfliktusok alapján létrejövő hatalommegosztási struktúrákat gondosabb vizsgálatnak alávetni. Már csak azért is, mert éppen Morvaország esete mutatja legvilágosabban, hogy ez a fajta modell, melyet a családon belüli viták elsimítására ötlöttek ki, paradox módon maga lett további nézeteltérések forrásává, mert hiába rendelkezett I. Břetislav végrendeletileg, örökösei már az első generációban sem tartották be végakarátát.

Összefoglalva tehát, ismerve a cseh történetírás egyszólamúságát, Martin Wihoda könyve valódi újdonságnak számít. A mű elsősorban a hagyományos cseh történetfelfogással szemben íródott, ám módszertani alapvetéseit tekintve egy régebbi, Otto Brunner által képviselt elméletet próbál alkalmazni a cseh viszonyokra. Ehhez hasonló alapvetésű könyvet utoljára a varsói egyetemen tevékenykedő Slawomir Gawlas mutatott be, aki a 13. századi *ius ducale*, azaz a fejedelmi jog rendszerét vizsgálta Lengyelországban, s arra a következtetésre jutott, hogy az 1138 után szétforgácsolódott Piast-monarchia romjain létrejövő

⁷⁹ *Galli Anonymi chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, II. c. 7, 74.: „Unde pater. mescio quid suspicans, confestim inter eos regnum divisit, sed de manu tamen sua sedes regni principales non dimisit.” Illetve uo. II. c. 8; 74–75.: „Post obitum quidam meum Zbigneus cum hoc, quod habet, Mazouiam simul habeat, Boleslauus vero, legitimus filius meus, in Wratislaw et in Cracou et in Sandomir sedes regni principales obtineat.”

⁸⁰ Domanovszky Sándor: *Az Árpádok trónöröklési jogához*. Századok, 63. évf. (1929) 1–3., 37–52., itt 49–50.; Gerics József: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 22. Budapest, 1962. 82–83.; Kristó: *Hercegség*, 67.

részfejedelemségek a német *Landok* struktúrája szerint szerveződtek meg.⁸¹ Gawlas e nézetével Karol Modzelewski még 1975-ben megfogalmazott nézeteivel szemben lépett fel,⁸² aki ugyanúgy, mint a cseh medievisztika fősodrához tartozó cseh történészek, az „államhatalom”, ebben az esetben a fejedelmi hatalom drasztikus túlsúlyában látta a lengyel fejedelemségek társadalmi berendezkedésének lényegét. Persze hozzá kell tenni, hogy Modzelewski, akit az 1956 utáni lengyelországi kommunista hatalom magához képest annyira baloldalinak tartott, hogy rendszeresen börtönbe csukatta,⁸³ igen falanszterszerű képet festett a Piastok fejedelemségeiről, mely szerint a fejedelmek az egyházon kívül szinte mindenki felett egyetemlegesen uralkodtak országaikban. Ezzel szemben pedig Gawlas – Wihodához hasonlóan – a német historiográfia nyomdokain haladt, és a Piastok részfejedelemségeit a német *Landok* mintájára képzelte el. Lényeges különbség azonban, hogy Modzelewski és Gawlas vitája egy olyan, a 13. század második felét érintő történeti korszakról szól, amelyet – még a lengyel forrásanyag nyújtotta szűkösebb lehetőségek mellett is – oklevelekből is ismerünk. Wihoda munkája viszont olyan időszakot tárgyal, amelyre vonatkozóan csak elbeszélő források állnak rendelkezésre. Ez utóbbiak azonban – köztudománnyal – az őket papírra vető szerzők műveltsége, iskolázottsága, nyelvtudása, nyelvhasználatára, valamint általában a *causa scribendi* okán is önmagukban is kutatási problémákat jelentenek. Nehéz tehát állást foglalni abban a kérdésben, hogy a Kosmas említette *primates terre*, akik Wihoda szerint a kontinuitást képviselik Morvaországban, ténylegesen valamilyen már létező morva előkelőket, hatalomgyakorlókat takarnak-e, vagy csak a szerző irodalmi műveltségének termékei. És még nehezebb válaszolni arra a kérdésre, hogy vajon ezek az elítelt ténylegesen visszavezethetők-e a 9. század végére, 10. század elejére, vagy csak a 12. században (annak második felétől már oklevelekben is) kimutatható morvaországi nemesség első generációjáról van-e szó.⁸⁴

Mindez, Wihoda munkájának többi megállapításával együtt további vitára szorul, mely reményeim szerint tisztázhatja, hogy a szerző téziseiben egy új kontinuitáselmélet vagy a jól ismert elméletek kontinuitása játszik-e fontosabb szerepet. Abban is csak reménykedni lehet, hogy a konstruktív viták hozzájárulnak ahhoz a már európai szinten újraindult diskurzushoz, melynek középpontjában a kora-középkori államiság kérdése áll.⁸⁵

⁸¹ Gawlas, Sławomir: *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*. Warszawa, 2000.

⁸² Modzelewski, Karol: *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek*. Wrocław, 1975.

⁸³ Lásd Eduard Mühle előszavát a szerző legutóbbi könyvének német kiadásában: Modzelewski, Karol: *Das barbarische Europa. Zur sozialen Ordnung von Germanen und Slawen im frühen Mittelalter*. Aus dem Polnischen übersetzt von Heidemarie Petersen, mit einer Einführung von Eduard Mühle (Klio in Polen, Band 13.) Osnabrück, 2011. 4–12.

⁸⁴ Erről, a cseh nemesség eredetéről és 11–13. századi átalakulásáról lásd még: Jan, Libor: *Vaclav II. a struktury panovické moci*. Brno, 2006.

⁸⁵ A vita újraeledéséhez lásd: von Pohl, Walter – Wieser, Veronika (Hrsg.): *Der frühmittelalterliche Staat. Europäische Perspektiven*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Bd. 16. Wien, 2009.; vö. még: Urbańczyk, Przemysław: *Trudne początki Polski*. Warszawa, 2008.

MALÉTH ÁGNES

Az információépítészet történetétől az információ-központú hadtörténetig

A Szegedi Információtörténeti Műhely első konferenciájáról

Hogyan működött az értesülések terjesztése távirat, telefon és kör-email nélkül? Hogyan adták át az ismereteket a könyvek, a golyóstoll és az interaktív tábla kora előtt? Hogyan tárolták a tudást a nyomtatás és a külső merevlemezek feltalálását megelőzően? Ilyen és ezeknél is sokkal érdekfeszítőbb kérdésekkel szembesít bennünket az információtörténeti gondolkodás.

Az információ bősége a huszadik század fejleménye, de csak az utóbbi néhány évtizedben alakult át különleges és újszerű jellegzetességből hétköznapi körülménnyé. Az internet, a modern adatbázisok, a kommunikáció gyorsasága nemcsak megkönnyítik a társadalomkutatók munkáját, hanem számtalan új tudományos kérdés felvetését is eredményezik: olyan megközelítéseket, amelyek korábban teljességgel ismeretlennek vagy mellőzöttek voltak.

Az információtörténelem kutatása iránt elkötelezett hazai történészek kezdetben az ELTE BTK Információtörténelem Műhelykurzusa szervezésében tartottak szakmai találkozót. 1991 és 1998 között ötven előadás hangzott el, a kutatók utána tértek át a tematikus műhelykonferenciákra. Ebből még a múlt évszázadban kettőt sikerült megszervezni (1998. december, Kossuth Klub: *Kereskedelmi utak mint információs csatornák a világtörténelemben*; 1999. december, Országos Széchényi Könyvtár: *Információháztartás a kora-újkorban*). Ezt követően a Műhelykurzus munkája sajnos véget ért. Meg kell emlékeznünk még a vártörténeti műhely 1997. októberi konferenciájáról, amelynek tizenhat előadása tanulmánykötetként is megjelent (*Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. Szerk.: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. Eger, 1999.). Így több mint tíz év telt el az utolsó tematikus információtörténeti szakmai találkozó óta.

Ezért is különösen öröndetes, hogy 2011 októberében megalakult, majd idén márciusban konferenciával adta a világ tudomására létezését a Szegedi Információtörténeti Műhely. A találkozón tizenegy előadás hangzott el. A prezentációk témái változatosak, időbeli korlátaik pedig igen szélesek voltak, ami egyértelműen jelzi, hogy az információtörténeti aspektus bármilyen korszakkal foglalkozó történész számára újdonságokkal szolgálhat. A témák közül hat szorosan köthető a hadtörténethez, ami lehetne akár a véletlen műve is, de valószínűbb az az indok, hogy a hadseregek sorsa – bármely népről vagy korról is legyen szó – mindig is kritikus mértékben függött a gyors információ-áramlástól és a pontos dokumentációtól.

A katonai adminisztráció működésének kiváló példáját ismerhettük meg Gellérfi Gergő *Lehetőségek a római császárkori dokumentumok adatszerkezetének elemzésében* című előadásából. A vizsgálgóds középontjában álló *pridianum* a római hadsereg egy jelentős-

típusa, amelyet évente egyszer készítettek el egy-egy *cohors* állapotáról. A szerző négy *pridianumot* vizsgált meg, amelyek a Kr. u. 1. századtól a Kr. u. 3. századig terjedő időszakból származtak. Strukturális elemzéssel arra a következtetésre jutott, hogy ez a műfaj igen keveset változott az évszázadok folyamán, ami pedig nemcsak kiválóan követhetővé teszi a hadsereg állapotát, hanem a hadi ügyintézés adminisztratív sikereiről is árulkodik.¹

Egy másik nagy birodalomhoz kapcsolódott Vér Márton *Új források bevonása a 13. századi mongol postaszolgálat vizsgálatába* című beszámolója. Az elhangzottak alapján bebizonyosodott, hogy bár az utat a narratív szövegek elemzésével már kikövezte a szakma, lehet új ösvényeket találni, mégpedig más típusú dokumentumok vizsgálatával. A középkori, török és ujjur források nagyban hozzájárulhatnak, hogy még pontosabb képet kapjunk a modern intézmények hatékonysági fokával vetekedő mongol postahálózatról.

Az üzenetközvetítés egy másfajta, a papíralapú postaszervezetnél talán kevésbé ismert formáját ismertette Hunyadi Zsolt (*Az előrejelző/riasztó-rendszerek (r)evolúciója*). A kutatás kiindulópontja a johannita lovagrend által az Égei-tengeren kiépített fénytávíró-rendszer volt, amely két évszázadig működőképes maradt. Mivel az effajta kommunikáció esetében az információ-továbbítás ideje jelentősen rövidült, a rendszerben rejlt lehetőségeket már az ókorban felismerték. Az üzemeltetés folyamán azonban a fénytávíró használatának olyan problémákkal kellett megküzdenie, mint az időjárás és topográfiai tényezők, illetve az üzenet titkosítása.²

A 16. századi francia vallásháborúk időszakába kalauzolta el a hallgatóságot Rosta Ádám az *Egy információáramlási modell felállításának lehetősége III. Henrik uralkodásának második felében* című előadásával. Mivel a polgárháborús helyzetben több hatalmi csoport csapott össze, valamint a politikai zűrzavar a külföldi uralkodókat is beavatkozásra csábította, a megfelelő szervezés és jól informáltság igen nagy jelentőséggel bírt. A hosszú évszázadok óta vitatott zsarnokelési elmélet felélesztése pedig jó példa a történelmi ideák kontextus-függő revideálására: a katolikus tábor ezúttal egy olyan elméletet használt saját álláspontjának igazolására, amelyet a konstanzi zsinat száz évvel korábban eretnecsékként ítélt el.

A SZIM első konferenciája azonban nemcsak az egyetemes, hanem a magyar történelem művelőit is felvonultatta. Bagi Zoltán *Információszerzés és információáramlás a 16–17. századi Magyar Királyságban* címmel foglalta össze a három részre szakad országban folyó kémkedési és hírszerzési, illetve hírközlési tevékenységgel kapcsolatos historiográfiai eredményeket. Ahogy az előadó rámutatott, a témával kapcsolatban még nem látott napvilágot olyan átfogó jellegű munka, amely kielégítően megválaszolna minden kérdést, így az információ-történeti kutatások számára ez a korszak is megfelelő terepül szolgálhat.

Szintén a tudományos kérdésfelvetést célozta Vatai Gábor *A Rákóczi-szabadságharc információ-történeti aspektusai* című prezentációja. Bár a Rákóczi-szabadságharc esetében is felmutathatók a kommunikáció különböző formáit érintő szórványos kutatási eredmények, a postaszolgálat, a kémkedés, a dezinformációs tevékenység és az információ feldolgozásának procedúrája további lehetőségeket tartogat a korszakkal foglalkozó történészek számára.

A katonai közeget egyháztörténetire cserélve vallási témájú kiadványok terjesztéséről számolt be Hegyi Ádám (*A nyomtatott könyvekhez való hozzáférés lehetőségei: egyházvédő és vallásellenes nyomtatványok elterjedése a Békési Református Egyházmegyében 1781–1821 között*). Az olvasási szokásokat és igényeket érintő kérdéseket a Békési Refor-

¹ Tanulmány-változatát lásd ebben a folyóirat-számban. – A szerk.

² Tanulmány-változatát lásd ebben a folyóirat-számban. – A szerk.

mátus Egyházmegye példáján keresztül megválaszolva, Hegyi Ádám kutatásai talán az egész országra vonatkozó, általános érvényű következtetések levonásának is kiindulópontot jelenthetnek.

A 19. századi populáris sajtó kiadványairól értekezett Tamás Ágnes *Figurák és motívumok vándorúton* című előadásában. Az élclapokban szerepeltett, karikatúra-jellegű, sokszor a folklór nélkülözhetetlen elemeivé állandósult karakterekről hallva felmerülhetett bennünk, hogy bizony ennek a korszaknak is megvoltak a maga bulvárlapjai. Vajda János idézett elítélő mondatai továbbá rámutathatnak arra, hogy a *high culture* – *low culture* konfliktus minden történelmi érában jelen volt, valószínűleg közel egyidős az emberi absztrakciós képességgel.

Az élclapok főszereplőinél jóval ellentmondásosabb szimbólum belső-ázsiai felbukknását értelmezte Felföldi Szabolcs (*Divat? Kultúrjegy? Információ? Szvasztika-ábrázolások belső-ázsiai leleteken*). A 3–4. századi város romjai közül előkerült írásos emlékeket azonban nemcsak a sok helyen előforduló szvasztika-ábrázolás teszi figyelemre méltóvá, hanem már az alapanyagként használt fatáblák formája is: a kétféle alak eredményeként ugyanis azonnal meghatározható volt az üzenet jellege.

A konferenciaprogram érdekfeszítő mozzanata volt Holczer Márton felszólalása (*Kulcsinformációk öröklődése írásbeliség nélkül*), amely szélesítette az információ-áramlásról alkotott elképzeléseinket. Ahogy az előadó bemutatta, az írásbeliség és a szóbeliség mellett számos médium, így többek között táncmozdulatok, építmények, képi ábrázolások is kiválóan alkalmasak egy nép hagyományainak, tapasztalatainak, felhalmozott tudásának átörökítésére.

Végül szót kell ejtenünk Z. Karvalics László *Kudurru, komp, hancsík (a határjelek történeti tipológiájához)* című előadásáról, amely az információépítéset egyik legáltalánosabban használt megoldását vette górcső alá. Az egyek kultúrák és közösségek kreativitása kimeríthetetlen eszköztárral rendelkezik és rendelkezik, ha a magántulajdon határainak demonstrálására kerül a sor. Az eddig egyszerű határjelölő alkalmatosságnak tekintett objektumok jellegük, funkciójuk vagy akár alapanyaguk szerint csoportosítva is sokat elárulhatnak arról a kultúráról, szűkebb közösségről, amely használta őket.

Ahogy a fenti néhány soros összefoglalóból is kiderülhet, a Szegedi Információtörténeti Műhely első konferenciája igen izgalmas és színvonalas előadásokkal, kérdésfelvetésekkel örvendeztette meg a hallgatóságot. Jövőre következik a folytatás – ezúttal az orvoslás információtörténete lesz a téma.

Egység és sokféleség

Jezsuita identitás(ok) a 16–17. században

Le monde est une peinture. Jesuitische Identität und die Rolle der Bilder.

Herausgegeben von Elisabeth Oy-Marra – Volker R. Remmert. Akademie Verlag, Berlin, 2011. 251 oldal

A jezsuita rend klasszikus korszakának problémáit feldolgozó újabb történeti és művészettörténeti szakirodalom feladata azoknak az évszázadok alatt a köztudatban is megszilárdult közhelyeknek a fokozatos felülvizsgálata, melyek egyoldalú és általában téves képet rajzoltak a rendről. A jezsuita renchez a kora újkori protestáns propaganda nyomán a korai történetírás olyan tőle részben vagy teljességgel távolálló fogalmakat rendelt, mint az inkvizíció, a pápai tekintélyt védelmező, katonai szigorral és szervezettséggel fellépő erőszakos térítőrend, amelynek a számlájára írható mellesleg az újvilág őslakosainak kiirtása is. Mindeközben a modern tudomány számára már az sem tartható álláspont, hogy a jezsuitáké a reformáció ellenében szerveződő, közvetlenül és kizárólagosan annak kihívására választ kereső rend volt. A feladat azonban nemcsak az évszázadok során kialakult, merőben történetietlen kép lebontása, hanem helyette olyan gazdag írott és képi forrásanyagra támaszkodó értelmezések felvonultatása, amelyek megfelelően képesek árnyalni a rendről alkotott képünket, kiigazítani a korábbi tévedéseket.

A bemutatni kívánt kötet bevezetőjének kiinduló megállapításai is arra figyelmeztetnek, hogy a rendet övező tévhitiek évszázadokon keresztül képesek voltak befolyásolni a közvéleményt, amiben a korai történettudománynak is szerepe volt. A nyitó gondolatok másik alapvetése az, hogy a jezsuiták gazdag képi megnyilvánulásainak ellenére sem vált mindaddig komoly vizsgálá-

lat tárgyává a képeknek a jezsuita rend sikers-történetében betöltött szerepe. Vagy ha igen, akkor a tudomány szinte kizárólagosan arra igyekezett rámutatni, hogy a képek az elvakult egyházpolitikai stratégia legfőbb eszközei voltak. A *propaganda fide* szolgálatába állított enormis képmennyiség célélvűségében egységes voltát már Jacob Burckhardt is kiemelte, aminek nyomán szokás volt a művészettörténetben ún. jezsuita stílusról beszélni. Az újabb kutatások nyomán napjainkra a tudomány egyöntetűen elutasítja a leegyszerűsítő véleményeket, kötetünk kilenc tanulmánya pedig azt kívánja bizonyítani, hogy a képek használata egészen más stratégiákat is követett, mint pusztán a valláspolitikai szolgálatába állított színpadias és drámai képek módszeres, főleg mennyiségi felvonultatását. A képeknek a rend tudományos tevékenységében, valamint (belső és széles körű) oktatási módszereiben ugyancsak fontos szerep jutott. A nyomtatott grafika közvetítő erejét a jezsuiták már a rend legkorábbi éveiben felismerték, így az központi helyet foglalt el terjesztési stratégiájukban. A könyvben olvasható tanulmányok is a nyomtatott grafika példái-n keresztül vizsgálják a képek szerepét egy általános, a rend egységes értékrendjét sugalmazó identitás kialakulásában és a világ változó igényeihez igazodó rend önképének folyamatosan más-más alakot öltő változataiban. Igazolják azt, hogy a jezsuitáké korántsem misztikus köntösbe burkolózó, a kor emberében félelemmel vegyes tiszteletet kiváltó konspiratív rend volt, hanem a világ változásait és világméretű missziójából fakadóan a világ sokszínűségét elismerő, nyitott és alkalmazkodó rendtagok testvérisége, akik emellett természetesen hűek maradtak a katolikus egyház intézményrendszeréhez. 1540-ben III. Pál pápa jóváhagyta a Jézus Társaság Rendalkotmányát, útjára

bocsátva a jezsuita rendet, a tradíció és innováció közti egyensúlyozás mesterét.

A kötet első tanulmánya egy esettanulmányon keresztül próbál reflektálni a rend tradíció és innováció konfliktusából eredő kétneműségének problémájára. A jezsuitákat már a megalakulásukat követő évtizedekben kritika érte, a világméretű misszió keretein belül ugyanis egyre nehezebben vált fenntarthatóvá az a regularitás, ami egy egyházi rendtől elvárható volt. Ehhez hozzátartozik az is, hogy ekkoriban a Jézus Társasága még maga is struktúrájának kialakításán dolgozott. A missziók megsokasodásával és világméretűvé válásával szükségessé vált olyan erős, centralizált hálózat kiépítése, ami az ignáci időkben még elképzelhetetlen volt. Ennek kidolgozója az a Claudio Aquaviva volt, aki több mint három évtizeden keresztül töltötte be a rendfőnöki tiszteket (1581–1615). Carolin Behrmann tanulmánya a francia jezsuita tudós, Louis Richeôme *La peinture spirituelle* című munkáját és annak metszetes ábrázolásait vizsgálja. Richeôme könyvét Aquaviva felkérésére írta Rómában a 17. század első évtizedének végén, s az 1567-ben alakult *San Andrea al Quirinale* noviciátus felépítését és életét mutatta be, amivel programadó kívánt lenni a többi hasonló intézmény számára. A rendtagok képzésére szerveződött kollégium épületeit, berendezését, életvitelét, napi rituáléit bemutató könyvből olyan elméleti munka bontakozott ki, amely egységes jezsuita identitás megteremtését segítette, ugyanakkor válasszal szolgált a rendet hermafroditizmussal vádolók kritikájára is. A noviciusokat körülvevő épületek (a rendház és a templom), képek, kertek mind az identitás kialakítását szolgálták. A noviciátus közösségi tereit (a templom, a kert és a refektórium) Richeôme szövege írja le, és Matthäus Greuter metszetes ábrázolásai kísérik. Az étkezések helye a freskókkal borított falakon és a felolvasásokon keresztül, a szem és a fül közvetítésével a léleknek is táplálékot szolgáltatott. Míg a templom falain az egyház egyik protomártírjának szen-

vedését láthatta a kollégium diákja, addig a cellák falait a távoli országokban mártíromságot szenvedett rendtársak képei borították. A könyvben kép mutatja be a rendet ért addigi legnagyobb katasztrófát, az 1571-ben Amerikába tartó jezsuiták hajóját ért kalóztámadást és harminckilenc misszionárius lemészárlását. A mártíromságban az isteni dicsőséget hirdető, győzedelmes rendtársak felmutatásának tanító szándéka egyértelmű; a missziós tevékenység a rendtagok pályájának legfőbb állomása. A noviciátus terei az imádságot, a lelki felkészülést és a meditációt szolgálják, de onnan kikerülve a jezsuita otthona a világ („*notre lieu est le monde*”), a világban tevékenykedők pedig rendjük egységének tudatában dolgoznak.

Antonella Romano tanulmánya arra figyelmeztet, hogy eleve lehetetlen a gazdag és sokféle képtermés alapján egységes jezsuita identitás bemutatása. A rend egységének képeken keresztül történő hangsúlyozása természetesen általános törekvés volt, de az a nagy földrajzi és kulturális távolságok miatt mindig új utakat keresett az egység kifejezésére, ami már önmagában is ellettmondásos jelenség. Ha a mai kor kutatója közös nevezőt keresne a kora újkori jezsuita identitások rendszerében, azt a folytonos feszültség és benső konfliktusosság világaként írhatná le. Az időben és térben változó kontextusokhoz mérten a rend igyekezett alkalmazkodni az ignáci örökséghez, de szükségszerű volt az identitás(ok) folytonos felülvizsgálata és újjáalkotása. A következőkben néhány korábbi közhely kritikáját fogalmazza meg a szerző. A jezsuita mint tanító rend eszméje például nem köthető a rendalapítóhoz: Ignác a rendtagok szellemi képzését hangsúlyozta a Rendalkotmányban, a laikus tömegek tanításáról még nem nyilatkozott, az sokkal inkább az erőszakos kereszteléseket nélkülözni kívánó missziós tevékenység hozadéka. A rend egységének gátat szabtak a vezető irányítók és gondolkodók véleménykülönbségei is. A 16. század végén kezdett fellángolni az a vita, ami aztán évszázadokon keresztül folyt a tudós

rendtagok között a tapasztalati filozófia elfogadásáról vagy negligálásáról, a természettudományok (vívmányainak) integrálásának lehetőségeiről. Ezzel a konfliktushelyzettel a teológiai alapon nyugvó kora újkori egyházak mind szembekerültek. Antonella Romano igyekszik leszámolni a 'tanult misszionárius' ideálképével is. A tengerentúli missziókon valójában kevés tudós jezsuita vett részt, így az idegen világok tudását a hozzá nem értő misszionáriusok közvetítették Európa felé. Ha volt is néhány kiemelkedő tudású jezsuita misszionárius, nem kapott megfelelő felkészítést az új világok tudományos megismeréséhez, hiszen a Róma központú oktatási rendszer nem adhatta meg számára azt az új tudást, amit az új világok megismerése igényelt volna. Athanasius Kircher 1667-ben publikált *China illustrata*ja nemcsak megkésve érkezett, de hiába merített a sok Kínában járt misszionárius beszámolójából, amivel dilettáns munkának számította a kor tudományos mércéje szerint is.

Ralph Dekoninck tanulmányában érzéletesen mutatja be az antwerpeni jezsuita kiadványok címlapjainak funkcionális összetettségét. A címlapok képi ábrázolásainak több elvárásnak is meg kellett felelniük: vizuális élményt nyújtva kellett lenyűgözniük a vásárlót, be kellett léptetniük az olvasót a könyv fiktív világába, aminek nemcsak dekoratív, hanem kimondottan ünnepélyes keretek között kellett megtörténnie. A címlapnak két világ közötti szimbolikus kapuként magának is egy kaput kellett ábrázolnia, aminek mintái legtöbbször az antik világ diadalkapui voltak. A címlapon feltüntetett cím mellett az azt körülvevő képeknek is betekintést kellett nyújtaniuk a könyv tartalmába, s informatív karakterük mintájául a nagyszabású barokk oltárok narratív képei szolgáltak. A jezsuita kiadványok címlapjai nemcsak az intellektusra hatottak, de az érzelmekre is; felkészítették az olvasót egy különleges spirituális utazásra. A rend egyik legnagyobb teológus tekintélyének, Jeronimo Nadalnak *Adnotationes et meditatio-*

nes című munkája 1594-es antwerpeni kiadásának címlapján a halálból feltámadott és az üdvözülteket a mennyekben fogadó Krisztus képe jelenik meg az olvasó előtt. Johannes David *Veridicus Christianus* című művének 1601-es kiadásának címlapján az oltárszerű építmény közepén maga a szerző jelenik meg prédikátorként, akit hallgatóság vesz körül. Ennek a befogadó közönségnek lesz az olvasó is a részese, amint tovább lapoz a könyvben. Antoine Sucquet *Via vitae aeternae*jének címlapjának alsó felén a purgatórium látszik, ahonnan a meghaltak lelkei két irányban távoznak: a pokol tüze vagy a mennyek felé. A címlap válaszfalra állítja az olvasót is, aki Krisztus követésével elérheti a vágyott üdvözülést. A címlap ily módon a jezsuita hagyomány számára olyan fontos *imitatio Christi*-eszme közvetítője is; Thomas Kempis azonos című munkája a rendalapító kedves olvasmánya, lelkének tüzelője volt.

A jezsuita identitás fontos szegmensét alkotta a kora újkorban a tudós rend képének kialakítása és közvetítése. A kötet egyik szerkesztőjének, Volker R. Remmertnek a tanulmánya azokba a politika területéről átvett vizuális legitimitásstratégiákba nyújt betekintést, amelyeket a rend előszeretettel alkalmazott; a jezsuiták által létrehozott és ellenőrzött egységes tudásrendszer hirdetésére, ahol a teológia és matematika, metafizika és fizika egymással szoros összefüggésben álló tudományok voltak. E felfogás laboratóriuma Athanasius Kircher *Collegio Romano*-beli múzeuma volt, minden 17. századi utazó kötelező állomáshelye, ahol a csillagászat, a mechanika, az optika tudományainak kutatására szolgáló eszközök mellett az isteni teremtőerő földi manifesztumai, a természet egykor élő és élettelen gyermekei is felsorakoztak. A jezsuiták számára elképzelhetetlen volt a természettudományok beépítése az általuk vezérelt tudásrendbe a teológia kritikája nélkül. Tudósaik vallották ugyan, hogy a tudás birodalma tapasztalati úton bővíthető, de sohasem feledkeztek meg arról, hogy az isteni

szféra felette áll a földinek. A rend jeles római csillagásza, Christoph Klau, Cristoph Grienberger és Christoph Scheiner ragaszkodtak ahhoz a Tycho Brahe-hoz köthető kompromisszumos állásponthez, amely szerint a Föld a világegyetem központjában statikusan létezik, de a bolygók valóban a Nap körül keringenek. Athanasius Kircher, Giovanni Battista Riccioli, Christoph Scheiner, Grégoire de Saint-Vincent munkáinak címlapmetszetei is a teológia vezérlőelveinek megfelelően hirdették, hogy a Föld a világmindenség központja, és az égi szférával egységben létezik. Minden új természettudományos felismerést az isteni fény inspirál, ami megvilágítja a dolgok lényegét, nélküle pedig nem lehetséges a megismerés.

A jezsuita tudásbirodalom földrajzilag is szélesítette határait: a rend első évszázadának történetét bemutató *Imago Primi Saeculi* (Antwerpen, 1640) egyik képén a Föld két féltekéjének képét láthatjuk azoknak az országoknak neveivel, ahol a jezsuita miszcionáriusok telepekkel bírtak. Athanasius Kircher *Ars magna lucis et umbrae* című munkájában (1646) egy metszet (*Horoscopium Catholicum Societas Iesu*) a térdre ereszkedő Szent Ignác testéből kihajtó fa levelein a világ jezsuita kollégiumainak nevei szerepelnek. Már XIII. Gergely pápa – a rend nagy támogatója – idején is kiterjedt kollégiumi hálózattal rendelkeztek a jezsuiták. Erre emlékezik az a metszet, amely Alfonso Chacon *Vitae et res gestae pontificum Romanorum* című művében (Róma, 1677) tűnik fel, ahol a nagy pápa alakját a világ jezsuita kollégiumépületeinek képei övezik, köztük a Báthory István fejedelem kezdeményezésére alakult kolozsvárival.

Bár a jezsuita rend ellenreformációval való közvetlen megfeleltetését elutasítja a rend történetével foglalkozó újabb szakirodalom, jezsuita tudósok részt vettek a katolikus egyháznak a reformáció kihívására adott válaszként megfogalmazódó, pápai irányítású reformmozgalmában. Ennek központi intézménye az egyház fennmaradását féltő III. Pál pápa által összehívott

tridentin zsinat volt. Joseph Imorde tanulmánya egy a lutheri és zwingliánus téziszre adott katolikus válaszreakció történetébe és teológiai problémáiba vezeti be az olvasót. Az először Milánóban 1537 húsvétján tartott negyvenórás imádság, a *Quarantore* pápai közvetítéssel hamarosan széles körben gyakorolható szertartássá vált. Az imádság Nagypénteken vette kezdetét, és vasárnap hajnalig tartott. A már a korai időkben is ceremoniális körülmények között rendezett szertartásban központi kérdéssé vált Krisztus testének és vérének az Oltáriszentségben való megjeleníthetőségének problémája. Zwingli és Luther az Oltáriszentséget a vakbuzgó imádat eszközének tekintette, ezzel komoly támadást indítva a katolikus vallás legfőbb szentsége ellen. Több kiváló teoretikus munkája eredményeként született meg a katolikus egyház válasza: az Oltáriszentséget imádni nem lehet (amint azt a parancsolat is tiltja), de közvetítő erejét sem szabad kétségbe vonni, mert benne szimbolikusan jelen van a Megváltó teste és vére. A tan védelmében allegorikus ábrázolások is születtek, melyek képprogramját jezsuita teoretikusok alakították ki.

Evonne Levy tanulmánya látszólag egyszerű kérdésekre keresi a választ: Hogyan jelenik meg a külső formában a lelki tökéletesedés útját járó 'belső természet', hogyan fejeződik ki az öltözékben a jezsuita identitás? Vannak-e követendő példák, lehet-e egységes külső megjelenésről beszélni? A minta természetesen adott volt: a rendalapító és az általa követni kívánt Krisztus. Ignác a 16. század végére hivatalos életrajzán keresztül közvetítésként a külső formaöltés elsődleges forrásává vált a rendtagok számára. Pedro de Ribadeynera rendfőnöki kérésre írta meg 1572-ben a rendalapító életrajzát, ami csakúgy, mint Ignác önéletrása, a megtérés időszakával kezdődik. Ignác megtérése nem egyik pillanatról a másikra következett be: a Pamplona ostrománál szerzett lábsebével ágyban fekvő lovag olvasni kezdte Krisztus és a szentek életét; a leírt szavak kezdték formálni lelkét, ami ezután a

folyamatos tökéletesedés útját járta. Ruházata is ekkor változott meg, eldobta vértjét és darócruhát öltött. Később az inkvizíció nyomására ettől meg kellett válnia, salamancai diákként *'mantello'* és *'berretta'* volt a viselete, amit egyszerűsége miatt a római időkben is hordott. Ignác a Rendalkotmányban ír a jezsuita ruházatról, de uniformizálásról nincs szó; a ruházatnak a jezsuiták szegénységi fogadalmához híven a lehető legegyszerűbbnek kellett lennie, az azt viselőnek kerülnie kellett a hivalkodó színek használatát. A fényűzés mellőzése később is általános elvárás volt, ugyanakkor távoli földrészekben a vernakuláris hatások beillesztése az öltözködési szokásokba a kulturális integráció eszköze volt. A rend egységének gondolata tehát nem feltétlenül fejeződött ki az öltözködésben. Ezt bizonyítják a 17. és a 18. század fordulójának képi ábrázolásai is. Filippo Bonanni *Catalogo degli ordini religiosi della Chiesa Militante esperrì con Imagini, e spiegati con una breve narrazione* című, 1706-ban Rómában napvilágot látott munkájában alig különböztethető meg a jezsuiták öltözéke az oratoriánusokétól, a barnabitákétól vagy az obszerváns ferencesekétől. Carlo Maratta Loyolai Szent Ignác és Néri Szent Fülöp találkozását ábrázoló festményén további azonosító jegyek beillesztésére volt szükség a két rend alapító atyjának megkülönböztetésére, hiszen ruházatuk nem utalt egyértelműen arra, hogy melyikük jezsuita és melyikük oratoriánus.

Amint arra már Carolin Behrmann tanulmánya is rámutatott, a jezsuita identitás kialakításában fontos szerep jutott a kollégiumok templomainak és rendházainak falán található freskóciklusoknak. A képsorozatok a jezsuita életmódra és hivatásra készítették fel az ott tanulókat; gyakran kortárs példák felmutatásával egyben hivatottak voltak a rend nagyságának reprezentálására is. A missziós tevékenység ekkoriban gyakran a rendtagok mártírhalálával végződött, ami ha nem is feltétlenül áhított célként lebegett a diákok szeme előtt, dicsősé-

ges volta miatt a misszionáriusi pálya vonzó beteljesedési alternatívája volt. A római kollégiumok templomai a mártírciklusok moralizáló műfaját választották a lelki felkészítés eszközüül. Kristina Müller-Bongard az angolok római kollégiumi templomának, a San Tommaso di Canterburynek a falképsorozatát (1582–1583) vizsgálja tanulmányában olyan kontrollforrások segítségével, mint a San Apollinare és a Santo Stefano Rotondo templomainak martirologiai ciklusai (1580, 1582). A Niccolò Circignani készítette harmincnégy freskó a San Tommaso di Canterbury 19. századi átalakítása során ugyan elpusztult, de azok Giovanni Battista Cavalieri kortárs metszeteinek köszönhetően ismertek a mai kutató számára. Míg a San Apollinare ciklusa egy ókeresztény szent életét és szenvedéstörténetét mutatja be, addig a Santo Stefano Rotondo falain harmincegy mártírium képi elbeszélést láthatjuk. A San Tommaso di Canterbury programjának alkotója az angol George Gilbert és nem a kollégium olasz vezetője volt. Gilbert a hazai nehéz viszonyok jó ismerőjeként kortárs példák felsorakoztatását is szorgalmazta. A freskók nagyrészt mártíriumokat ábrázoltak, és ugyan hangsúlyos szerepet kaptak a középkor vértanúi, de hét falképen is VIII. Henrik és I. Erzsébet Angliájának mártírjai voltak láthatók, köztük a legismertebb angol jezsuita vértanúk, Edmund Campion és Alexander Briant. A San Tommaso di Canterburyben így eltűnt a történeti távlat, és sokkal inkább a kontinuitás vált hangsúlyossá; a kollégiumban missziós munkára készülöket nem a múlt homályába vesző legendás alakok, hanem kortárs példák követésére sarkallták a képek.

1583 és 1597 között Európa egyik legnagyobb temploma épült fel München belvárosában V. Vilmos bajor herceg patronátusa alatt. A jezsuiták Szent Mihály templomának szobordíszét Giambologna és Hubert Gerhard, oltárképeit Hans von Aachen, Peter Candid és Antonio Maria Viani készítették. Bár a homlokzat díszje nem utal explicit módon a jezsuita jelenlétre, hiszen az egy

nagyszabású genealógiai program jegyében Bajorország nagy keresztény uralkodóinak szobrait sorakoztatja fel Nagy Károlytól egészen az alapítóig, de a két kapu közti fülkében a démont lándzsájával átdöfő Mihály arkangyal szobra a jezsuita rendnek a reformációval útnak indult kaotikus állapotok felszámolása ellenében indított küzdelmének allegóriája. Bár a homlokzat propagandafelületét a donátor szinte teljesen kisajátította, a rend helyi teoretikusai megtalálták annak a módját, hogyan nyilatkoztassák ki jelenlétüket a templomba lépő felé. A korabeli befogadó nem is értékelhette máshogy a gonoszon győzedelmeskedő Szent Mihály gigantikus szobrának mondanivalóját, mint az ellenreformációs küzdelem vezető rendjének diadalát a „felforgató” protestantizmus fölött. Az erfurti egyetem professzorának, Eckhard Leuschnernek tanulmánya a müncheni jezsuiták képpropagandájának más útjait is az olvasó elé tárja. Johan Sadeler valószínűleg 1590 körüli, tehát az építkezés alatt keletkezett metszete a már majdnem kész templomot mutatja. A kép előterében a kis Jézust bölcsőjében ringató Mária látható, mellettük Szent Józsefet látjuk munka közben, aki minden bizonnyal maga is részt vesz az építkezésben. Mögöttük feltűnik az építkezéshez instrukciókat adó Mihály arkangyal alakja is. A jezsuita megrendelés célja München mint az új Betlehem vagy Názáret bemutatása volt; egy olyan biztonságos helyé, ahol az újonnan megtelepedett rend elhárítja a protestantizmus támadásait, és útjára indít egy új spirituális életet, aminek központjában a krisztusi tiszta út követése áll. Antonio Maria Viani főoltárképén a Krisztus-monogramot – ami a jezsuiták címerének központi eleme is – szentek, angyalok és világi szereplők veszik körül, akik mind a Megváltó nevét dicsőítik. A homlokzat Szent Mihály szobra, Sadeler metszete és a főoltárkép a korai jezsuita propaganda már kipróbált képi eszközeit jelenítették meg, melyek képesek voltak többféle befogadó réteg megszólítására; a helyi laikus közönségnek ép-

púgy szóltak, mint a nemzetközi katolikus közösséghez vagy a rend tagjaihoz.

A kötet utolsó tanulmánya a legmeglepőbb mind közül, ugyanakkor talán a legbravúrosabb is: Elisabeth Oy-Marra ugyancsak a nyomtatott grafikához fordul, akár a korábbi tanulmányok szerzői, de elsődleges képi forrásai egy Rómában tevékenykedő botanikus, Giovanni Battista Ferrari könyveinek metszetábrázolásai. A Barberinikertekben tudományos munkát végző Ferrari 1633-ban Rómában megjelent *Flora sive florum cultura* című könyvét munkaadójának, Francesco Barberini bíborosnak ajánlotta, aki a regnáló pápa, VIII. Orbán unokaöccse volt. 1638-ban szintén Rómában kiadott *Flora, overo cultura di fiori* című munkáját már Anna Colonnának, Francesco Barberini sógornőjének ajánlotta, de ekkor sem feledkezett meg annak a rangos családnak a dicsőítéséről, melynek szolgálatában állt. A szerző több egyidejű botanikai munka növényábrázolásaival is összevetette a Ferrari könyvében találhatóakat: míg a Farnese-kertekben dolgozó Pietro Castellinél vagy IV. Henrik francia király kertészének, Pierre Vallet-nak munkáiban vagy Theodore de Bry Frankfurtban megjelent *Florilegium novum*ában vagy a szintén Alpokon túli tudós, Basilius Besler *Hortus Eystettensis*ében fontos szerepet játszott a tudományos pontosság, a gyökér–szár–virág együttes ábrázolása, addig Ferrari fent említett munkáinak képein művészi érzékenységgel rajzolt, burjánzó, élettől duzzadó növényekkel találkozunk. Erre a természettudományos érdeklődéstől távolálló megoldásra Ferrarit több tényező is vezette. Egyrészt a pápa családjának dicsőségét voltak hivatva hirdetni a dús virágzatú növények, melyeket a vagyonos Barberini-család költségén szereztek be a világ különböző részeiről. A szerző a virágok dekoratív funkcióját felhasználva kívánta reprezentálni patrónusa hatalmát. Másrészt Ferrari könyvének végén helyet kapott egy elméleti indítatású szöveg, egy rövid *paragone*, amely a természet és művészet vetélkedésében az

akkoriban szokásostól eltérően a természetet állítja élénk győztesként mint a legnagyobb alkotóművészt, a bevett állásponttal szemben, miszerint a diadal csakis a szelekció képességével rendelkező művészeté lehet. Külön alfejezet tárgyalja ezután az idősebb Jan Brueghel tanítványának, az antwerpeni Daniel Seghers-nek a virágcsendéleteit. A festő a jezsuita rend tagjaként dolgozott Rómában Ferrari oldalán, s amikor visszatért a Németalföldre, nem követte flamand mestere statikus csokorcsendéleteit, hanem a virágokat a maguk természetűségében felmutatva „díszítette fel képeit”. Seghers festményeinek középpontjában egy kőfülkében elhelyezett monokróm tábla szent eseményeket örökít meg. A virágok a fülke körül úsznak, és a középpontban ábrázolt esemény díszéivé válnak, csakúgy, mint egykor Ferrari „növényei” a Barberinik dícsőségének hirdetésekor.

A mainzi Johannes Gutenberg Egyetem által útjára indított sorozatban (*Beiträge zu den Historischen Kulturwissenschaften*) hetedikként megjelent kötet a téma legavatottabb kutatóinak tanulmányait tartalmaz-

za, melyek egy része németül, a nem német anyanyelvű szerzőké, illetve Eckhard Leuschneré pedig angol nyelven olvasható. A tanulmányok elsődleges forrásai a képek, de mint arra a kötet címe is utal, nem elsősorban, sőt szinte egyáltalán nem művésztörténeti szempontú elemzések bázisaként, hanem a művelődés- és kultúrtörténet forrásaiként; egy a kora újkorban született rend önképének alakítóiként vagy kivételükéiként. Emellett a kora újkor vallás- és társadalomtörténetével foglalkozó kutatók és a művészettörténészek számára is fontos és élvezetes olvasmány. Érdemes megemlíteni, hogy a szerzők kivétel nélkül több szempontrendszerben használható forrásnak tekintik a jezsuita rend képterését, és bátran nyitják meg a különböző értelmezési lehetőségekhez vezető utakat. A kötetet a tanulmányokban használt források jegyzéke és a terület iránt mélyebben érdeklődő kutatók számára roppant hasznos és részletes bibliográfia zárja.

UGRY BÁLINT

„Három nap Cornwall felett”

C. John Sommerville: *The News Revolution in England. Cultural dynamics of daily information.* Oxford University Press, New York – London, 1996. 197 oldal

Különleges könyvvel van dolgunk. Kétség sem férhet hozzá, hogy azon az úton, amely a hagyományos „krónikás”, vagyis az egyik orgánomot a másik után bemutató hír- és hírlaptörténeti feldolgozásoktól¹ a komplexebb társadalomtudományi fegyverzettel megírt elemző monográfiáig vezet, ² Sommerville munkája az inspiráló, megtermékenyítő fordulópont. Azzal ugyanis, hogy speciális kutatói kérdést tett fel (hogyan és milyen okokra visszavezethetően alakult ki a napi hírtermelés gyakorlata), és a válasz kereséséhez nem a szokásos rekonstrukciós logikához, hanem a folyamat mögött álló gazdasági, társadalmi, kulturális felhajtóerők „dinamikájának” feltárásához fordult, megmutatta, hogy létezik másfajta sajtótörténet-írás is. Olyan, amelyik a társadalmi–gazdasági folyamatok részeként kezelt információs kultúra egészén belül keresi és értelmezi a sajtóműfajok és a hírforgalom sajátosságait. Ezért tárgya valójában az, hogyan válik egy kommunikációs média kommunikációs mechanizmussá. A napi hír nála nem más, mint az első, tudatosan elavulásra tervezett *termék*. A napi hírgyártás gazdasági kérdés, a híripar megszületése csakis innen vezethető le, a változások mozgatója a profit, nem az események megjelenítésének missziója. A kulturális és politikai

beágyazottság is csak kulissza – az információ kommodifikációja, fogyasztási jószágkénté már régen kapitalisztikus, amikor a könyvtermelés még „kézműves”.

Már csak ezért is fontos módszertani kiindulópont a könyvtörténet és az újságtörténet éles elválasztása. Noha ugyanazt a nyomdatechnológiát használták az újságok, nem a könyvekből, hanem a hírlevelekből, illetve magukból a levelekből fejlődtek ki. Ez a kifejlődés ugyanakkor nem érthető meg a szóbeli híráramlás mechanizmusainak ismerete nélkül. A 16. században az irreguláris, nyomtatott hírek legfőbb hordozója a ballada, moralizáló verses művek formájában. Ezekben nélkülözhetetlen a rím, a ritmus, a dallam, a humor, a cifrázás, a hír és a sztori mellé kötelezően társuló professzionális „hírmondókkal” (*news-tellers*). Ez a csatorna Franciaországban a 18. század végéig képes volt bizonyos társadalmi csoportokban a preferált hírforma maradni (időben messze túlnyúlva a „professzionális” újság „feltalálásán”). A *nouvelles à la bouche* jól szervezettek, saját irodáik vannak, és gondosan fenntartott hírcsatornáik. Híreiket pénzért árulják. Néha van egy „elötölt személy”, a *bonhomme*, aki ezeknek az áramlásoknak a metszéspontja (Métrá apó vagy Louis Petit de Bachaumont, aki celebrálta a Madame Doublet szalonjában napi rendszerességgel zajló hír-autodafékat). A legkorábbi nyomtatott hír-anyagok (relációk) sok esetben azért születtek, hogy megelőzzék a szóbeliség csatornáit. Később fontos funkciójuk volt, hogy reflektáljanak a szóbeliség világára. Még csak tíz éve létezik nyomtatás Angliában, amikor VII. Henrik 1486 körül megkezdte a hírek időszakos megjelenítését, ezekben az éppen aktuális pletykákra, híresztelésekre is kitér. Sok, inkább a későbbi sajtóközleményekre emlékeztető anyagot is közzétettek. Száz év múlva, Erzsébet király-

¹ Lásd például: Stephens, Mitchell: *A History of News. From the Drum to the Satellite.* Viking, 1988.

² Mint például a hírek formatörténetének bemutatására vállalkozó (Barnhurst, Kevin G. – Nerone, John: *The Form of News: A History.* 2002.) vagy társadalmi konstrukciójukra fókuszáló áttekintés (Rantanen, Terhi: *When news was new.* Wiley-Blackwell, 2009.)

nő idejében már sokféle hír-termelő és -áruló „rivális” létezett a királyn kívül, de még mindig a hírballadák számítottak a belpolitikai eseményekhez való kommentárszerű hozzászólás legbiztonságosabb módjainak. Az 1569-es északi felkelésről 27 ballada szólt, 19 Máriáról, a skótok királynőjéről, harminckettő az Armadáról, 15 az 1580-as földrengésről. (Ezek közül sok „műalkotás-ként” élt hírtartalmának elavulása után is sokáig.)

A gyorsaság sem hétköznapi. Sok esetben a ballada az esemény napján megszületik, és két napon belül standard nyolcoldalas kvartó hírkönyvként nyomtatásban is megjelenik. Kísérte ugyan némi „magaskulturális megvetés”, de nagyjából belesimult a mindennapokba, nem foglalkoztak vele különösen.

Már ekkor is jól elkülönült ez a fajta *népi-tájékoztató híradás* a maga részben szó-rakoztató, részben megismerő funkciójával, és a *professzionális-faktuális hírtermelés* (az üzletembereké és diplomatáké), amely utóbbi luxusjóságnak számított, előfizetéses alapon működött, és nagyon értékes volt. A hír-áru hírkereskedők kézírásos anyagaiként állt elő, és „aranyárban” mérték (mivel üzleti és politikai döntéstámogató funkcióval bírt).

Sommerville kézen fogva vezeti az olvasót az egyes stációkon át. Látjuk, hogyan lesz az *ad hoc* és spontán hírtermelésből *ad hoc*, de intézményesített. Megérezzük, miként jelent új minőséget az irreguláris, de már mégis *ismétlődő* hír-produkció, s végigkísérjük azokat az „áttételeket”, amelyeken keresztül a periodikus/reguláris hírtermelés formái belefutnak a napi hírüzemek világába. Ne feledjük: a periodicitás jelentőségét szinte senki nem ismerte fel, még Marshall McLuhan sem, és a kérdéskör igazi tétjét és jelentőségét az adja, hogy napjainkban már nem is napi, hanem 0-24 óras hírtermelés folyik, így az előjáték megismerése ennek a friss jelenségnek az értelmezéséhez is izgalmas adalékokkal szolgál.

Nézzük tehát, hogyan meséli Somerville a maga „történetét”. (Bocsássuk előre: sajtótörténeti szempontból valójában „hosszú 17. század”-ról beszélünk, ahol korántsem egy lassú evolúciós mozgás, hanem a nekilendülések és lelassulások furcsa ritmusa magyarázza annak a különösségét, hogy miért Angliában, miért akkor és miért úgy jött létre a napi-kiadásokig jutó híripar.)

1590-ben vagyunk tehát, még a folyamat felgyorsulása előtt. Egyedül ebben az évben már 38 angol nyelvű hírkönyv foglalkozott a franciaországi eseményekkel, majdnem heti egy. De nem tapasztalni az éves, évkönyvszerű regularitáson túlmutató törekvést még, azonban hamarosan (1590–1610 között) elkezd kialakulni egy nagyjából kéthetes ritmus. És jönnek az első pionírok: 1594-ben Kölnben a *Mercurius Gallobelgicus* latinul, évi két megjelenéssel (később évtizedeken át megjelent, sok helyre eljutott Európában). Természetesen a szenzációs extremitások adják a fő szöveget (két sárkány csatája Ghent felett 1609-ben, három nap süt Cornwall felett 1621-ben, angyalok feltűnése a sziléziai égen 1593-ban, véresök, furcsa torzszülöttek). A legállandóbb téma azonban a török veszély Közép-Európában.

Ezek teszik népszerűvé a periodikus hírkönyveket (*newsbooks*) és hírlapokat (*newssheets*). Az állomások: Strasbourg és Augsburg 1609, Basel 1610, Frankfurt és Bécs 1615, Hamburg, 1616, Berlin, 1617, Amsterdam, 1618, Antwerpen, 1620. Közös jellemzőik: standard, jól felismerhető formátum, cím, sorszám és dátum, „*multidomain*” természet (több helyről több különböző témáról közöl híreket). Ismeretelméleti szempontból már ezeknek is óriási jelentőségük van: „...az olvasók biztosak lehettek benne, hogy több száz másik ember pontosan ugyanazt a dolgot olvassa, pontosan ugyanabban az időben”. (20. old.) Az észlelésnek és a véleményeknek ez az árama (*stream of perceptions and sentiments*) hozta létre a társadalomegész újfajta, áramlásban lévő tudatosságát (Stephenset idézve: identitását).

Ennek az időszaknak a „hírhozaikos” jellege jól igazodott a korszak világképéhez. Ongnak például nincs igaza, állítja Somerville, amikor szembeállítja a nyomtatás kultúráját a szóbeliségével, merthogy ami igaz a könyvre (izolál és individualizál), az nem igaz a nyomtatott hírlap-előképekre. Ezek ugyanis hasonlóképpen generálnak kollektív tudatot (*communal mind*), mint a szóbeli technikák, ugyanabban az időfűlkében vannak, mint a szóbeliség, ellentétben az „időtlen” könyvvel.

Így érkezünk el a kurrens mivolta utaló *corantó*kig, amelyek 1620-tól kezdenek el megjelenni. 1620 decemberétől 16 kiadását ismerjük a mindössze egy oldalas *Corrant out of Italy, Germany, etc.* című lapnak, amelyet Amszterdamban nyomtak, angolul, hollandból fordítva (Pieter van der Keere által). Az első túlélő képes *coranto* 1621. szeptember 24-én jelent meg, *Corante, or neues from Italy, Germany, Hungarie, Spaine and France*, „printed for N. B.” (Akár Nathaniel Butter, akár Nicholas Bourne is lehetett. Mindketten könyveket és hír-termékeket nyomtattak már jó ideje, társak is voltak.)

A tulajdonos(ok) négy másik vállalkozással szindikátusba tömörült(ek), és monopolizálták a heti hírpiacon. A szindikátus létrejötte előtt pusztán lefordítottak és szerkeszthetetlenek voltak a hírek. A szindikátus beállított egy szerkesztőt, Thomas Gainsford kapitányt, aki „stilárisan” karaktert adott a lapnak. Gainsford nagy hírehséget érzékelt, szerinte már naponta is várták az éhes olvasók a friss híreket. 1624-től a lap neve *Mercurius Britannicus* (kétséggkívül a respektált *Gallobelgicus* hatására).

A *corantó*k permanens jelenben éltek, a nyelvi fordulatok folyamatosan a folytatást sugallták. 1623-tól az oldalcímekből kialakultak a *headline*-ok, a főcímek. Erősen törekedtek az információ státuszának („történeti értékének”) a tisztázására. Mindig utaltak a hír eredetére (és így közvetve értékére): „Azt híresztelik” (*it is rumored*), „olyan írásos értesülést kaptunk” (*they write*

from), „széles körben vélik úgy” (*it is generally thought*), „a levelek alapján olyan álláspontunk alakult ki” (*we understand by letters*). A biztos (*certain*), a lehetséges és a minden bizonnyal félrevezető (*misleading*), manipulatív híreszteléseket „indexelték”, de az igazságérték eldöntését az olvasóra bízták.

Nagyjából négyszázas átlagpéldányszámmig jutottak, de a heti 2 penny viszonylag magas ár volt ahhoz, hogy tömegesen elterjedjen a hírfogyasztás szokása. Gainsford 1624-es halála után az értékesítés és az érdeklődés visszazuhan, a szindikátus szétesett. A világból érkező hírek is egyre érdektelesebbek és kevesebbek voltak (ekkor lett Bethlen Gábor hír-szupersztár, rövid időre). A lap megmaradt, de a megjelenési gyakoriság visszaesik, kéthetente egyszeri átlagra, sőt 1630-ra már háromhetente egyre.

Butternek el kellett kezdenie félni a vagyont, de megérezte, hogy élnékülés jön, és igaza lett: 1632-re (főleg a svéd Gusztáv Adolf hadi sikereinek köszönhetően) újra több hír érkezett, így hetente több kiadást lehetett előállítani. Jellemző, hogy úgy tűnik, a londoni Habsburg-követ erőteljes tiltakozására a Star Chamber megtiltotta az újságírói tevékenységet, csak sokkal az események után lehetett közölni a híreket (Gusztáv Adolf halálát például egy hónappal később). Nem véletlen, hogy a hírballadák újra elkezdtek benyomulni ebbe a légüres térbe. A kezdeti lendület megtorpant, s hiába alakult ki a technológia, az üzleti modell, a szerkesztői gyakorlat, minden korainak bizonyult. Csakhogy jöttek az 1640-es évek, megrendült a királyság, hirtelen mindenki az események forgatagának a közepében találta magát: 1641 és 1655 között több mint háromszáz, nevét sűrűn, akár kiadásról kiadásra változtató orgánus kelt életre. Hetente kiadott 6000 példánnyal és újságonként 20 olvasóval számolva juthatunk arra az eredményre, hogy a 400 ezres London minden felnőtt, írástudó férfi lakosa rendszeres hírfogyasztóvá vált.

A heti kettő, a század végére heti három kiadásig jutó népszerű lapok hatását megsokszorozta a kávéházak villámgyorsan elterjedő hálózata, amelyek nemcsak a hírcsere, hanem a jelentéscsere színhelyeivé válva új szakaszt nyitottak az információfeldolgozás társadalmisításában. (Nem véletlen, hogy a kávéházak a tagolással amúgy takarosán bánó könyvben önálló fejezetet érdemeltek.)

A kronológiához visszatérve, a forradalmi idők nagy lökésének a restaurációs évtizedek minden formában próbáltak ellensúlyt adni. A már a Cromwell-adminisztráció alatt életre kelő cenzúra, később az első sajtótörvények, a lapengedélyek kiadásának korlátozása (1660 után egyedül a *London Gazette* volt engedélyezett politikai hírség, afféle kormánylapként), egy időben a belpolitikai hírek tilalma, máskor a kávéházak bezárása vagy a lapok odaszállításának megakadályozása azonban csak átmenetileg tudta feltartóztatni a hírszolgáltatás formagazdagodását kívánó gazdasági és kulturális nyomást. Sőt, a repressziós évek a politika „kigyomlálásával” a tudományos és irodalmi tematika felívelését és a szakmai közösségek orgánumainak megszületését gyorsították (külön lapjai voltak a kerekedőknek, később a könyvszakma képviselőinek – a *Mercurius Librarius*, 1668-tól. 1657-ben indult el az első önálló, heti hirdetési újság (*Publick Adviser*). Ekkor váltak a könyvajánlók is szinte minden újságtípus állandó elemévé (nem kereskedelmi jelleggel is), és megkezdődött az újságok összekapcsolódása a saját kiadású könyvsorozatokkal.

Jellemző, hogy a politikai hírek szelárnyékában fut fel az első tudományra szakosodott folyóirat, az 1665-ben indult *Philosophical Transactions*, amely óriási lendülettel lovagolta meg a népszerűség hulláma: lefordították, újranyomták, kivonatolták Európa-szerte. A tudományművelés intézményesedése szempontjából nagy jelentőségre tett szert, a tudományos társaságok számára fontos forrássá vált, közleményei

valódi megismerő értékkel bírtak (például az asztronómiai megfigyelések aggregációjával vagy azzal, ahogyan tényleges hálózatba szerveződött társalapjával, a francia *Journal des Scavans*-szal kölcsönös fordítások, szemlézések, átvételek formájában). Kereskedelmileg azonban nem tudott sikeresé válni, így a „fősodor” a dicsőséges forradalom után visszakerül a belpolitikai tartalommal piacra lépő lapokhoz.

A hírlap-üzlet „robbanása” emiatt megy végbe 1695 és 1709 között. A sajtószabadság mámorában ekkor teljedhet ki a „hírforradalom” (*News Revolution*), ahogy Sommerville hívja – a kultúra kohójaként és egy újfajta tudatosság hírnökeként. A korszak óriásai, az *Examiner*, a *Tatler* vagy Defoe *Review*-ja még nem napi hírség, csak jól szerkesztett, népszerű orgánumok, amelyek mellett *whig* és *tory* szócsövek öltenek újság-köntöst. S persze velük szemben a pártatlanság bajnokainak szerepében a többi kiadvány – köztük például maga a *Daily Curant* (1702. március) is, az első igazi napi hír-lap.

Ez már egy erősen diverzifikált piac (a havi, heti és napi kiadási ciklus jól elkülönül), ahol a hírek forgásának gyorsaságát 1680 óta egy új postai vállalkozás, a hivatalos posta mellé felzárkózó és a lapterjesztést mint üzletet gyorsan kannibalizáló *Penny Post* is jelentősen meg tudta növelni (a kávéházak mellett a hírek értékláncának másik fontos „aktorává” válva). Ez a sajtó már nem „demokratikus”, mint a század első felében, a hőskorban, amikor az első újságok kifejezetten interaktív médiumok voltak, s erősen építettek az olvasók által generált hírekre, megengedve nekik a nevüket nyomtatásban látni. A hírek áramlása teljesen egyirányúvá válik, az egykori sokcsatornás hír-ökoszisztéma helyett ez már professzionális hírterjesztés- és -szórás. Sommerville szerint az 1720-as év a szakaszhatár, amikor megkezdődik a szakosított riporter hálózatok kiépítése. A hírgyűjtő (*news gatherer*) szerepből ekkor vált át az emberiség a hírtermelőire (*news producer*).

Különös aktualitást ad a könyvnek az a tény, hogy a kézirat lezárását és a megjelenést követő évtized (1996–2006) az internet „nagy korszaka”, amely a hírtermelés és hírfogyasztás számos mintázatát újraírja, visszaemelve a tárgylemezre a fogyasztót mint termelőt. Az is több mint érdekes, hogy Sommerville, az invenciózus és alapos kutató történész később botcsinálta kortárs médiakritikussá válik, és későbbi munkái-

ban és nyilvános megszólalásaiban a napi hírtermelést már afféle „ősbűnnek” tartja, amely inkább információs környezetszennyezést okoz, minthogy okosabbá tenne minket. Ennek a munkájának azonban a polcunkon (vagy elektronikus könyvtárunkban) van a helye.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

Templomok a török dúlta Tolna földjén

K. Németh András: A középkori Tolna megye templomai. Publikon Kiadó, Pécs, 2011. 289 oldal

Ismert történeti tény, mondhatni közhely, hogy a török hódoltság idején a Dél-Dunántúlt felbecsülhetetlen pusztulás érte. A háborús események és az azokat követő pusztasodás a Dél-Dunántúl vármegyéi közül legerőteljesebben Tolnát érintették, amely a források szerint a hódoltság előtti Magyarországon egyik leggazdagabb és legsűrűbben lakott megyéje volt (lásd a kötetben szereplő adatokat). Ez a számszerű fogyatkozás és minőségi hanyatlás – a maga tragikumán túl – áthághatatlan akadályt gördít a történeti földrajz, az egyháztörténet, a régészet, a néprajz, művészettörténet stb. művelői elé, és lehetetlenné teszi bizonyos tudományos kérdések kutatását. Megbízható adatok hiányában a vármegye középkori története iránt érdeklődő nagyközönség is csak élénk képzelőerejében bízhat, hiszen a tudományos monográfiákon kívül nem készült (nem készülhetett) a témával kapcsolatos népszerűsítő munka sem. A tisztánlátást az is hátráltatja, hogy a török utáni átrendeződés eltüntette a régi világ nyomait. A pusztulás és az újjáéledés kettős fénytörése miatt mindeddig nagyon kevesen vállalkoztak Tolna vármegye középkorának vizsgálatára. A régész K. Németh András publikációi eddig is kivételt jelentettek. 2000 óta megjelenő tanulmányai pontról pontra bemutatják azokat a forrásokat, amelyek alapján összegezhethetjük ismereteinket. A szerző korábbi feldolgozásai nyomán vált ismertté többek között az emblematiszomolyi templomrom, Apar és Től kolostorának fekvése (Ódor János Gáborral közösen), de írásaiból megismerhettük Tolna vármegye templomainak patrocíniumait és Kammerer Ernő munkásságát is.

K. Németh András új könyve, amely doktori disszertációjának kibővített változata, a korlátozott mozgáster ellenére átfogó igénytelenséggel mutatja be a középkori Tolna egyházszervezetét és templomos helyeit. A kutatás alapjairól a *Források, előzmények, módszerek* című fejezetben tájékozódhatunk. A kötet forrásanyagát középkori források (adójegyzékek, határjáró levelek stb.), kora újkori (defterek, katolikus missziók iratai stb.), újkori iratok (canonica visitatio, historia domus stb.), térképek, régészeti feltárások és adattárak leírókartonjai, légifotók, földrajzi nevek és a kutató régészeti terepbejárásai (illetve ásatásai) képezik. A kötet célja nem kisebb, mint az, hogy a lehető legtöbbet megmutasson a sokszor csak kőkupacként fennmaradt szakrális építmények: templomok, kolostorok, katedrálisok világából, a papság és a plébániák életéből. Munkáját több mint tizenegy éve az ELTE régész szakos hallgatójaként kezdte meg, a kéziratot pedig a simontornyai vár vezető muzeológusaként zárta le 2011-ben. Tízéves adatgyűjtés, átgondolt, építkező munka van tehát a kész kötet mögött. A szerzőnek roppant mennyiségű adatot kellett megrostálnia, kritikailag összevetnie és adattárba rendeznie, hogy kitűzőtt célját elérje. A hatalmas anyagmennyiségre fényt vet az a tény, hogy K. Németh a középkori Tolna 374 templomos helyéről gyűjtött adatokat, de mindennél beszédesebb, hogy a kötetben szereplő hivatkozások száma 2368 tétel.

Az adatok kiértékelése nem lehetett könnyű feladat, hiszen az építmények emlékeit olykor csak egy-egy bizonytalan történeti utalás, a népi emlékezet vagy századfordulós hírlaptudósítás őrzi. Igazi aprólékos történeti munka, filológiai igényesség és intuíció kellett egy-egy adat, említés hitelességének eldöntéséhez. A szerző azonban jól megoldotta ezt a nehéz módszertani feladatot, s elmondható, a kötet egyik erőssé-

ge a forráskritika, amellyel a pusztatemplomok szótlan, az oklevelek formalizált és a népi emlékezet korokat összemósó világában is képes volt egységes szemléletmódot érvényesíteni.

Az eddigi, főként a kutatás sokoldalúságára és módszertanára vonatkozó megmondásokon túl K. Németh András munkájának újszerűségét az adja, hogy nem a mostani Tolna megyét, hanem a középkori megye területét vizsgálta. Hogy mit is jelent ez konkrétan, és mennyi pluszfeladattal járt mindez, azt mutatja az is, hogy K. Németh „határsértőként” a mára Baranyához és Somogy megyéhez tartozó, de a középkorban még Tolna vármegye részét képező területet is feldolgozta.

A kötet túlnyomó részét az *adattár* teszi ki, amely a megye templomainak és kolostorainak szócikkeit tartalmazza. A szócikkek magukban foglalják a templomhoz köthető középkori falunevet és névvariánsait (például Szakcs-Ónárd lelőhely: Honor, Hemer, Onor, Urour középkori írásos alak); középkori és koraújkori írott említéseket a templom plébánosáról (például Udvari falu Benedek nevű papja 1546-ban és 1552-ben szerepel a török defterekben), védőszentről (például Tolna – Töröktemplom Szent István király tiszteletére szentelték); a templom esetleges újkori adatait (földrajzi nevek, térképek, szakirodalmi említések stb.); a terepbejárások során szerzett ismereteket (helyzet, lelőhely kiterjedése, a felszín növényzetborítottsága); továbbá a templom fizikai jellemzőit (templom méretei, állapota). A kutatás rendkívül alapos és szerzteágazó munkáról tanúskodik. A lelőhelyek beazonosítását és pontosítását a szerző végezte. Módszere a „célzott terepbejárás” volt. Ez annyit jelent, hogy a szerző előzetes irodalmi és adattári kutatás után kereste fel, illetve azonosította be az adott dűlők elhelyezkedését, sokszor kutatótársak segítségét igénybe véve. E feldolgozásmódból kifolyólag az adattár két részre oszlik. Az első, terjedelmesebb részében az azonosított lelőhelyek találhatóak, a második, néhány tucatnyi

említést tartalmazó részben a bizonytalan templomok, téves utalások vagy kellően nem adatolt, bizonyított helyek szerepelnek. A szócikkekhez fényképek, ásatási alaprajzok, vázlatrajzok is tartoznak, amennyiben az adott objektum állaga, állapota annak megörökítését indokolta. Külön öröm, hogy ezek nem tablók formájában kerültek a szöveg végére, hanem a szöveg közt találunk rájuk. A kötetben néhány színes tábló is szerepel, elsősorban különleges alaprajzok vagy méretük folytán feltűnő templomhelyek, mint például a Dalmand–Petőfi utca pusztatemplom, ahol az építmény alaprajza egy széldöntéses búzamezön bukkant elő. A valamikori templom falait állva maradt gabonaszálak rajzolják ki.

A kötet utolsó nagy tartalmi egységében (*A középkori Tolna megye templomai*) a szerző értelmezi az egybegyűjtött anyagokat, tapasztalatokat és összegzi ismereteit. Megtudhatjuk, hogy hány templomos hely lehetett a középkori Tolna vármegyében, de megismerhetjük az alaprajzok jellegzetességeit is. Ezek alapján K. Németh feltételezi, hogy Tolna megyében az ország síkvidéki területeihez (Békés vármegye) viszonyítva később kezdődött meg az egyház intézményrendszerének a kiépítése. A szerző az épületek építési stílusa és a felhasznált alapanyagok szerint is elemzi a Tolna megyei templomokat. A templomos helyek mellett szó esik még az ide települt szerzetesrendekről és kolostoraik elhelyezkedéséről, valamint azok alaprajzáról. K. Németh külön alfejezetben értelmezi, hogy milyen összefüggés lehet a templomok mérete, az írott források alapján valószínűsíthető gazdagság (papok száma, tized nagysága) és a településhierarchiában betöltött szerep között. Olvashatunk a vásáros-helyek és a templom mérete közötti kapcsolatokról, összefüggésekről is. A templomokkal összefüggésben K. Németh kitér a védőszentek ismertetésére is. Statisztikailag elemzi az egyes védőszentek népszerűségét, összetveti más vármegyék, a Dunántúl egészét és az ország teljes területét jellemző állapotokkal.

A papi társadalom elemzése is rendkívül értékes része a könyvnek, a szórványos adatok alapján megismerhetjük a plébánosok származását, de szót ejt a születési hely és a szolgálati hely közti összefüggésekről is.

Külön szót érdemel a szerző hivatkozás- és adatkezelése. Nehéz nem észrevenni, hogy K. Németh András csapatember, aki nemcsak maga keresi kutatótársait, helytörténészek, régész kollégák segítségét, de munkájuknak, közreműködésüknek „messzemenő korrektséggel” adózik, a kötetben minduntalan megemlíti az adatok, források szolgáltatóját és a terepbejárásokon mellé szegődött kollégák, segítők nevét.

A kötet multimédiás adattárat is tartalmaz, amely a hátsó fedlaphoz ragasztva, mellékletként lelhető fel. Ez a melléklet nagyban megkönnyíti a kötet használatát, hiszen a multimédiás felület kereső funkcióval is rendelkezik. Benne községsorosan találjuk az egyes régészeti lelőhelyeket. Az adattárhoz a Google Föld program műholdfelvételeit is mellékeltek, így a templomok fekvése pontosan beazonosítható. Az adattár könnyen kezelhető és elegáns. Dicséret ezért a Pazirik Kft-nek, amely a digitális átlomány elkészítésében a szerző partnere volt. A könyvet kiadó Publikon Kiadónak is kijár a dicséret, hiszen a kiadvány az olva-

sást megkönnyítő tördeléssel, jó minőségben és élvezhető fotónyomással, kemény borítóval készült. Az elektronikus adattár akár általános vagy középiskolai órákon is alkalmazható, hiszen nemcsak térképek, de metszetek, illetve régészeti leírókartonok is szerepelnek benne, így a régész munkája és a középkori Tolna föld alá süllyedt világa is bemutatható, a jövő nemzedékeinek okulására és tájékoztatására.

Összességében elmondhatjuk, hogy K. Németh András komoly tudományos munkával örvendeztette meg a középkori Tolna és a Dél-Dunántúl iránt érdeklődőket. Munkája hiánypótló mű, mert a török alatt legjobban pusztult vármegye életébe nyújt betekintést, sőt a korlátozott és csonka forrásbázis ellenére átfogó képet ad róla, a vizsgálatokból megismerhető Tolna megye egyházának belső szervezete és a megye országon belüli helyzete.

Mindezek tudatában bizton állíthatjuk, hogy a könyvet mind a történészek, a régészek, a társtudományok művelői, mind pedig a helytörténet iránt érdeklődők nagy haszonnal forgatják majd, és alpműnek kijáró helyre teszik könyvespolcukon.

MÁTÉ GÁBOR

Az amerikai magyar katolikusok és az anyaország a két világháború között

Máté Anita: Az amerikai magyar katolikusok és az Óhaza (1918–1939). METEM, Budapest, 2012. 245 oldal

Nagy örömmel és nem kis várakozással vettem kézbe Máté Anita kötetét, amely a Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség és a Historia Ecclesiastica Alapítvány gondozásában és támogatásával jelent meg. Elsősorban azért keltette fel érdeklődésemet, mert korántsem dűskálunk olyan tudományos munkákban, amelyek modern kutatási módszerekkel, a történetírás hagyományos nemzeti keretein átlépve dolgozzák fel az Egyesült Államokba irányuló magyar kivándorlás valamely történeti problémáját. Sajnálatos módon a magyar–amerikai kapcsolatok vizsgálatában a mai napig elvéve találunk a nemzetközi migrációkutatás modern eszköztárát hasznosító, tudományos igényű elemzést. A rendszerváltás előtti évtizedek negatív tendenciái sajnos az elmúlt húsz évben is tovább kísértettek, és a transzatlanti migrációtörténet hazai kutatásának lemaradása nemcsak tengerentúli vagy nyugat-európai szakmai összehasonlításban, de a régió más országaival összevetve is szembeötlő.

Máté Anita, a budapesti Szent Margit Gimnázium tanára egyetemi szakdolgozatát a detroiti Szent Kereszt plébánia történetéről írta, amelyhez az Egyesült Államokban is végzett kutatásokat. Publikációiban elsősorban az amerikai-magyar katolikusokkal foglalkozott, ahogyan a jelen kötet alapjául szolgáló doktori disszertációjában is. Mindenképpen remek ajánlólevél, hogy a disszertáció egyik témavezetője a magyar transzatlanti migrációtörténet elismert kutatója, Puskás Julianna volt.

A szerző ebben a kötetben a Magyarországról az Egyesült Államokba irányuló „Új

Bevándorlás” egyik legérdekesebb történelmi periódusát vizsgálja. A két világháború közötti időszakot az Egyesült Államokban már az 1921-es Bevándorlási Törvény és az 1924-es Reed-Johnson Törvény által felállított bevándorlási kvótarendszer fémjelte, amely drasztikusan csökkentette a kelet-közép- és dél-európai régió országaiból érkező legális bevándorlók számát, gyakorlatilag véget vetve az 1880-as évek óta zajló tömeges bevándorlásnak. Máté Anita tehát éppen arról a történelmi periódusról készít pillanatfelvételt, amelyben az amerikai-magyar közösség tagjai végleg megszűntek „transzatlanti” vendégmunkásnak lenni (a korabeli szóhasználatban „vándormadaraknak” nevezett bevándorlók korábban gyakran két-három alkalommal is visszatértek szülőhazájukba, egyre nagyobb földterületet vásárolva Amerikában összekuporgatott tőkéjükből, majd pénzüik fogytával ismét nekivágtak az óceánnak), mivel Amerika „Arany Kapuja” (ahogyan Emma Lazarus „Új Kolosszus” című szonettjében nevezte) végleg bezárult mögöttük. Meg kellett hát barátkozniuk a gondolattal, hogy az Egyesült Államokban maradnak, ami szükségszerűen drasztikus változást eredményezett hozzáállásukban mindenhez, ami amerikai. A korábbi ellenállás miatt akadozó asszimilációs és akkulturációs folyamat radikálisan felgyorsult, különösen a második generáció tagjai körében, akik sokkal kevésbé szövevényes és erős szálakkal kötődtek Magyarországhoz, miközben különösen az első világháború idején nap mint nap fokozottan ki voltak téve az eszközökben nemigen válogató amerikai asszimilációs törekvéseknek, amelyek végcélja a zangwilli „olvasztótégely” megteremtése volt.

Ebben a kontextusban egészen új kihívásoknak kellett megfelelnie az amerikai

magyar katolikus egyháznak is. A szerző helyesen mutat rá, hogy ez a tengerentúli közösség nem pusztán magyarokból, hanem amerikai-magyarokból állt. Ez sajátos identitást jelentett, amely tulajdonképpen mindkét társadalomtól megkülönböztette őket. Az Amerikában élő magyar katolikusok számára az egyház kiemelten fontos szerepet játszott az anyaországgal való kapcsolat-tartásban mind az egyének, mind pedig a közösség szintjén. A közösség vezetőiként a papság egyaránt képviselte a híveket az Egyesült Államok soknemzetiségű társadalmában, az etnikailag szintén sokszínű amerikai katolikus egyházban, azonban más amerikai-magyar szervezetekkel és a magyarországi anyaegyházzal szemben is.

Az amerikai magyar katolikus egyház feladatát tovább bonyolította, hogy teljesen eltérő stratégiát igényeltek a közösség első és a második generációjának tagjai. Míg az előbbieket komoly érzelmi kötődéssel viszonyultak szülőhazájukhoz, a második generáció tagjai már csak elvétve rendelkeztek személyes tapasztalattal Magyarországról. Mindenképpen hiba lett volna tehát az amerikai-magyarságot egységes közösségként kezelni. Az elsőgenerációs „amerikás magyarok” egyaránt szívesen fogadtak vendégeket és információt Magyarországról, míg a második generáció tagjainál kiemelt figyelmet fordítottak az országgal kapcsolatos személyes benyomások megszerzésére (például óhazai zarándoklatok révén) és a magyarságtudat erősítésére (magyar iskolák, angol nyelvű programok és kiadványok révén). Az amerikai magyar klérus tagjai maguk is igényt tartottak az óhaza és az anyaegyház figyelmére és elismerésére: leveleztek egykori egyházmegyéjük püspökeivel, igyekeztek eljuttatni Magyarországra kiadványaikat, képviseltették magukat a magyarországi egyházi programokon, zarándoklatokon (a szerző példaként az 1930-as Szent Imre és 1938-as Szent István év rendezvényeit említi), illetve megszervezték magyar egyházi vezetők amerikai látogatásait.

Máté Anita kiváló áttekintést nyújt az amerikai magyar katolikus egyház felépítéséről, főbb közösségeiről és azok földrajzi elhelyezkedéséről. A vizsgált időszakban az anyaországi katolikus egyház fő feladataként az amerikai magyar plébániák személyi feltételeinek biztosítása jelentkezett, amelynek eredményeként a két világháború között soha nem látott számban érkeztek papok: 1939-ben az USA-ban 67 magyar templom működött, és 90 pap tevékenykedett. Ezt a folyamatot elősegítette a szerzetesrendek (ferencesek, jezsuiták) megtelepedése, hiszen a papok egyharmadát ők adták. A szerző azonban rámutat arra, hogy a létszámában jelentősnek mondható amerikai magyar katolikus népesség (az 1920-as census adatai szerint a 473 ezer magyar anyanyelvű lakos 60%-a volt római katolikus) lelki gondozása így is nehézségekbe ütközött. A jelentkező paphiányt két forrásból igyekeztek pótolni: amerikai magyar fiatalokat Magyarországra küldtek megismerni a magyar nyelvvel és kultúrával, míg magyar kispapokat Amerikába utaztattak, felkészítve őket a speciális amerikai viszonyokra. Létszámuk azonban kevésnek bizonyult a nehézségek orvoslására.

Máté Anita részletesen elemzi az amerikai-magyarság és az anyaország közötti kapcsolattartás egyik legérdekesebb, legszemélyesebb, így talán legfontosabb formáját: a kölcsönös látogatásokat. Csernoch János hercegprímás részvétele az 1926-os chicagói eucharisztikus kongresszuson, Zadravec István püspök amerikai missziói (1924, 1930) komoly szimbolikus jelentőséggel bírtak, jelezve az amerikai magyar katolikus közösségnek, hogy az anyaországi egyház nem hagyta magukra őket. Az egyes utazások, missziók ismertetésén túl különösen érdekes a kötet azon fejezete, amely az utazók által katolikus folyóiratokban, nem ritkán önálló kötetekben megjelentetett beszámolókkal foglalkozik. A pontos és átfogó bibliográfiai felsoroláson kívül tematikusan csoportosítva ismerhetjük meg az általuk közvetített Amerika-kép elemeit. Bár az

utazók többsége túlzottan üzlet-orientáltak, tradíciók nélkülinek tartotta az Egyesült Államokat, összességében pozitív képet festettek a tengerentúli életről. Tekintve a magyarországi viszonyokat a két világháború között, korántsem meglepő, hogy mindannyian kiemelték az Amerikában tapasztalt jólétet, részletesen beszámoltak az alkalmazott technikai újításokról. Továbbá mindannyian értékelték a szabadságot, amelyet az egyének élveztek, és amely régóta az Egyesült Államok egyik legfőbb vonzereje volt (talán maradt is a mai napig). Ugyanakkor jellemzően éles kritikával illették az amerikai nacionalizmust, amelyet főlényesnek gondoltak, különösen mivel erőteljes asszimilációs tevékenységgel is párosult, amely megállíthatatlanná tette a bevándorlók „amerikanizálódását”.

Mivel a katolikus utazók küldetése többnyire az amerikai magyarsághoz szólt, leírásaik értékes bepillantást engednek Magyar-Amerika helyzetébe, az anyaországgal ápolat kapcsolatrendszerbe, illetve a magyar bevándorlók egyes generációinak asszimilációjába. Máté Anita jó érzékkel talált rá, hogy az elsősorban katolikus közönségnek írt munkák melyik aspektusa tarthat a szélesebb olvasóréteg érdeklődésére is számot. Az első generáció helyzetének bemutatása mellett szinte kivétel nélkül beszámoltak a második generáció tagjainál tapasztalt előrehaladott asszimilációról, a magyar nemzeti identitás feloldódásáról az amerikai olvasztótégelyben, ugyanakkor bemutatták az első világháború utáni időszak és a gazdasági válság sokkját követő nemzeti újjáéledés folyamatát is, amelyben a katolikus egyház magyar iskolái, hétvégi és nyári oktatásai, illetve egyéb programjai fontos szerepet játszottak.

Máté Anita munkája több szempontból is nagyon értékes. Részletesen, nagy szakértelemmel és magabiztos forráskezeléssel

mutatja be az amerikai magyar katolikusok és az anyaország igencsak komplex kapcsolatrendszerét a két világháború közötti időszakban, kiválóan azonosítva annak szintjeit és legfontosabb kérdéseit. Elemzése olyan forrásokra is koncentrálna, amelyek korábban elkerülték a kutatók többségének figyelmét, így értékes információkat nyújt az amerikai magyarság két világháború közötti helyzetéről, életkörülményeiről, perspektívájáról, illetve olyan létfontosságú kérdésekről, mint a nemzeti identitás és az asszimiláció, az egyes egyházak közötti viszony vagy az egyes etnikai csoportok közötti kapcsolatok. Ez utóbbit tartom Máté Anita munkája egyik fő erényének: igyekszik a soknemzetiségű Amerika kontextusát mindig szem előtt tartva vizsgálni az amerikai magyar katolikusok helyzetét, ami mindenképpen örövendetes a sok évtizedes lemaradással küzdő magyar migráció történet kutatásában. Különösen ezért lenne fontos, hogy a kötetből készüljön angol nyelvű verzió is, amely lehetővé tenné a régió más kivándorló nemzetiségeivel való könnyebb összevetést.

A könyv remek stílusban íródott, logikus felépítésű, számos eredeti és ritka forrást idéz. A függelékben a második világháború előtt az Egyesült Államokban szolgálatot teljesítő papok részletes biográfiai listáját találjuk, de érdekesek az amerikai magyar katolikusok életét bemutató fényképek is. A téma valamely aspektusa iránt érdeklődő kutatók örömmel veszik majd a részletes jegyzetapparátust és bibliográfiát. Jó szívvel ajánlom Máté Anita kiváló munkáját azoknak, akik érdeklődnek a magyar és amerikai magyar katolikus egyház, az amerikai magyarság és a magyar–amerikai kapcsolatokat története iránt.

VIDA ISTVÁN KORNÉL

Az egri Történelemtudományi Doktori Iskola bemutatkozik

Rainer M. János (szerk.): A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája Közleményei. (Sorozat-szerkesztő: Romsics Ignác) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011. 283 oldal

Ballabás Dániel (szerk.): Konferenciák, műhelybeszélgetések I. Trianon 90 év távólából. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai. (Sorozat-szerkesztő: Romsics Ignác) Líceum Kiadó, Eger, 2011. 110 oldal

Ballabás Dániel (szerk.): Konferenciák, műhelybeszélgetések II. Országgyűlések – országos gyűlések. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai. (Sorozat-szerkesztő: Romsics Ignác) Líceum Kiadó, Eger, 2011. 87 oldal

Az alábbiakban ismertetésre kerülő három kötet az egri Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája által kiadott két sorozat első darabjai. A Rainer M. János által szerkesztett könyv a doktori iskola 1918 utáni magyar történelmet kutató oktatóinak írásait tartalmazza a szerkesztő historiográfiai jellegű bevezető tanulmányát követően három tematikus fejezetbe rendezve, melyek mindegyike az államszocializmus korszakával foglalkozik.

Az első, *Felügyelet* című tematikai egység tanulmányai az állami ellenőrzés különböző színtereit veszik vizsgálat alá. Valuch Tibor a sajtó, a tömegkommunikáció és tömegkultúra kontrollálásáról szóló írását követi Baráth Magdolna *Az állambiztonság célkeresztjében. Az ellenségkép változása* című dolgozata, mely az ellenségnek tekin-

tett és nyilvántartott személyek számának és az ellenség definíciójának változását vizsgálja az 1945 és 1989 közötti időszakban. A szerző elemzéséhez forrásként az állambiztonság munkatársainak tevékenységét meghatározó szabályzatokat, „operatív nyilvántartásokat” és a változások érzékeltetésére statisztikai adatokat használt. Elgondolkodtató adat, hogy a nyilvántartás 1953-ban a felnőtt lakosság megközelítőleg 20–25%-át tartalmazta, így „az új szakasz” elengedhetetlen, de – mint ahogy Baráth írásából megtudhatjuk – nem gyorsan lezajló feladatává vált a nyilvántartottak számának csökkentése. Baráth dolgozatából adatokat tudhatunk meg nem csupán a nyilvántartottak számáról, hanem társadalmi összetételéről is. A tanulmányból kirajzolódik az is, amikor a rendszer meghátrált, s a nyilvántartásokban az ellenséges kategóriák számát nem csökkentette, hanem növelte, bizonyos egyéneket, csoportokat visszatorolt az ellenségek közé. A korszak minden évtizedében készült új szabályzat, és sor került a nyilvántartások felülvizsgálatára is, de nagyobb számú törlésre a hatóság csak 1975-ben – egy új szabályzatot követően – szánta el magát. A szerző arra is felhívja az olvasó figyelmét, hogy a törlések jó részét ekkor is és a korábbiakban is betegség, öregség vagy elhalálózás indokolta. A történelmi helyzet változására igyekeztek reagálni a nyilvántartási szabályzatokon keresztül az ellenségkép meghatározásával: 1984-ben például az ellenzéki csoportok vezetőit is besorolták ide, illetve a terrorista csoportosulások vezetői is helyet kaptak e listákon.

Baráth Magdolna írását két esettanulmány követi, különböző nézőpontokat érvényesítve: Ungváry Krisztián a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársait veszi górcső alá és vizsgálja meg ügynöki tevékenységüket.

Hangsúlyozza, a közvélemény gyakori felmentő ítéleteit megcáfolva, hogy volt mozgásteret egy adott személynek abban, hogy eldöntse, ír-e jelentéseket. Tóth Eszter Zsófia elsősorban az *oral history* eszközével egy „ügynökügy” kapcsán azt vizsgálja, a megfigyelték miként reagáltak arra, hogy kiderült, készültek jelentések róluk, s fény derült arra, hogy ki jelentette őket. Vajon megbocsájtottak ismerősüknek, barátjuknak – és ha igen, milyen érvrendszert alkalmaznak – vagy nem.

A *Mozgás* címet viselő második fejezet dolgozatai az egyéni mozgás(tér) lehetőségeit, határait vizsgálják, s az első tanulmány tényleges földrajzi mozgást mutat be. Széchenyi Ágnes *Magyar írók emigrációba szorulása, 1945–1949. Esettanulmány Fejtő Ferenc és a Szép Szó szerkesztőinek példája alapján* című írásában feltárja visszaemlékezéseik, levelezésük és a sajtó alapján első sorban a franciaországi magyar irodalmi értelmiség emigrációba szorulásának folyamatát, motivációját, beilleszkedését, munkavállalását. A tanulmány központi figurája Fejtő Ferenc, aki ugyan megszakította emigrációját, s 1946–1947 folyamán kétszer is járt Budapesten, a Rajk-per kezdetét követően mégis a végső emigráció mellett döntött. Olvashatunk olyan példáról is – Ignotus Pál –, aki visszatért Magyarországra, és Rákosi Mátyás börtönébe került, mint Rajk László. Az irodalmi élet egyik szegmenséhez kapcsolódik Standeisky Éva tanulmánya is az *Élet és Irodalom* megalakulásának időszakáról, mely kezdetben még marxista színezetű vitáknak adott helyet, majd elmozdult, és igazodott a párt új irányvonalához. A fejezet záró tanulmánya Rainer M. János tollából a csehszlovákiai beavatkozás társadalmi fogadtatásáról és a korcélai nyári egyetemen megszületett tiltakozó nyilatkozatról szól, melyet a nyári egyetemen résztvevő magyar kutatók közül is aláírtak öten.

A *Tér* című utolsó egység Germuska Pál *Katonai technológiatranszfer a szovjet blokkban – szovjet licencpolitika a KGST hadiipari együttműködésben* című munká-

jával kezdődik, melyben a szerző a KGST-tagországok közötti licencpolitikát, licencforgalmat vizsgálja a hadiiparra fókuszálva, négy szakaszra bontva. A kezdeti időszakot a „szófia elv”, a licencek ingyenessége határozta meg párhuzamosan a csatlós országok átállásával a szovjet hadiipari technológiákra és az elavult technológiák átadásával. Jól nyomon követhetjük a „szófia-elv” negatív hatását a kutatás-fejlesztésre, ami abban is megmutatkozott, hogy a KGST-országok egyre kevésbé igyekeztek megosztani egymással a legújabb kutatási eredményeiket. Látva ezt az akadályt, a Szovjetunió bejelentette, hogy 1973-tól – visszamenőlegesen is – licencdíjakra tart igényt. E dátum a tanulmányban tárgyalt utolsó szakasz kezdete is, melyben az olvasó a licencdíjak és -jutalékok bevezetése körüli problémákról, a visszamenőlegesség – jogos – kifogásolásáról értesülhet. Az írás bizonyítja azt is, hogy Moszkva a KGST-országok kutatás-fejlesztését a kialakult rendszer segítségével mindig ellenőrizni tudta, képes volt kiosztani a részfeladatokat, s megőrizte a legveszélyesebb fegyverek – atomfegyverek, ballisztikus rakéták – gyártási titkait csatlósai előtt. Péteri György angol nyelvű írása a *Ludas Matyi* című vicclep karikatúrája alapján mutatja be a térváltoztatás eszközeinek – az autónak és a tömegközlekedési eszközöknek – a reprezentációját, a járművekről alkotott képet kortárs görbe tükrön keresztül, kitérve a személyautóra mint státuszszimbólumra, mint veszélyforrásra a gyalogosok tekintetében s a túlszűfolt budapesti tömegközlekedésre.

Az egrí Doktori Iskolai oktatóinak írásait tartalmazó kiadvány érdekes adalékokkal gazdagítja a korszakkal foglalkozó szakirodalmat, részletesebben mégis csak azokat a tanulmányokat mutattuk be, melyek nem újraközlések.

A két konferencia-kötet közül a korábbi a 2010-ben Egerben a Magyar Tudomány Napja alkalmából elhangzott előadásokat gyűjtötte össze a szerkesztő. Rendezőelvé tematikus, a trianoni békeszerződés

előkészítésének és megkötésének időszakából szóló írásokat olvashatunk – így emlékezve a békeszerződés aláírásának kilencvenedik évfordulójára. Németh István a Párizs környéki békék tartalmát összegző előszavát Romsics Ignác az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának okait elemző tanulmánya követi – a hazai és nemzetközi szakirodalom eredményeit összefoglalva –, majd Szarka László vizsgálja a béke-előkészítés hazai munkálatait, a magyar béke-delegáció mozgásterét, lehetőségeit.

Pap József *A választójog kiterjesztése körül folyó vita és az egeri közélet a huszadik század elején* című írása – némileg megbontva a kötet koherenciáját – nem a békeszerződésről vagy annak fogadtatásáról szól, hanem a korszak egy akut, a nemzeti-ségi kérdéshez – így Trianonhoz is – szorosan kapcsolódó problémáját, az általános, egyenlő és titkos választójogról folytatott vitát és annak megítélését veszi górcső alá egeri röpiratokban és a helyi sajtóban. A szerző az általános választójog eszméjének megjelenését tekinti át először a 19–20. századi magyar politikai pártok körében, majd bemutatja két Egerben született röpirat érvrendszerét, melyek szerzői országos viszonylatban is említésre érdemes politikusok: Halászy Caesar, a keresztényszocialista mozgalom egyik vezető alakja, míg Szederkényi Nándor képviselő az Ugron-csoport tagja. A két munka analízise azért is érdekes, mert két ellentétes nézőpontot tükröz, mégis találhatunk bennük közös elemet. Halászy tételesen cáfolta az általános választójog mellett felsorakoztatott kortárs érveket, míg a függetlenségi képviselő – történeti argumentációval alátámasztva –, bár megszorításokkal, de az általános választójog mellett tört lándzsát, de mindkét röpiratíró a nemzeti-ségi mozgalmakkal szemben a választójog szűkítését nevezte meg célként. Az egeri sajtóban kibontakozott polémia elemzésekor törekszik a szerző a különböző vélemények és azok közös pontjait tükröző cikkek bemutatására, így képet kaphatunk arról, hogyan gondolkodott az

egeri társadalom egy része a választójogi reformról, a munkáspártokról és a nemzetiségi mozgalmakról, ezzel összefüggésben a magyarosítás szükségességéről.

Ugyancsak a sajtót használta forrásként Bartók Béla, aki *A trianoni béke és a francia szocialisták* című dolgozatában a *l'Humanité* francia szocialista napilap 1919. december 1. és 1920. június 30. közötti számaiban vizsgálja a trianoni békeszerződés és Magyarország megjelenését a francia baloldali értelmiség optikáján keresztül. Részletesen olvashatunk arról, hogy a cikkek beszámoltak a béke előkészítéséről, kifejezték aggodalmukat a Habsburg-restauráció miatt, élesen elítélték és drámaian jelenítették meg a lap hasábjain a fehérterrort, s a Párizsba érkező magyar diplomatákról sem festettek pozitív képet. Bartók elemzése arra is rámutat, hogy a francia kortársak közül is többen látták, hogy a békeszerződés tartalmaz „igazságtalan” pontokat Magyarországgal szemben, s „aláírása egy újabb szerencsétlenséget okoz Európának, a magyar kérdést”. (102. old.)

A konferencia-kiadványsorozat második kötete Bessenyei József előszavának tanúbizonysága szerint az egeri Történelemtudományi Doktori Iskolán belül egy korábbi időszakkal, a 16–17. századdal foglalkozó munkaközösség műhelybeszélgetéseinek tanulmánnyá fejlesztett változatát tartalmazza.

Bessenyei József bevezető tanulmányát, mely a Magyar Országgyűlési Emlékek című sorozat 19–20. századi kiadástörténetét veszi górcső alá, s illeti kritikával mind a századforduló forráskiadóit, mind pedig követőiket a 20. század második feléből. Az elődöket szakmai hibáikért, a későbbi generációt – az anyagi források biztosított volta mellett – az el nem végzett munka miatt. Bessenyei írását két tematikus szöveg követi, majd két dolgozat a Rákóczi-szabadságharc időszakának (ország)gyűléseiről. Miskei Antal írásában kronologikusan tárgyalja a koronajavak szabályozását a 16–17. századi rendi országgyűléseken, Tüdös S. Kinga

érdekes írása *A dohányzással kapcsolatos erdélyi országgyűlési végzések (XVII. század vége)* című tanulmány viszont nemcsak az országgyűlések munkájába ad bepillantást, hanem a korszak társadalom- és mentalitástörténeti problémáit is érinti. Tanulmányából megtudhatjuk, mikor és hogyan került be Erdélybe a dohány, mikor születtek az első rendelkezések ellene, mely társadalmi rétegek éltek a nikotin nyújtotta élvezetekkel, milyen hatást tulajdonítottak a dohányynak (például: a kolerával szembeni védelem). A forrásrészletekkel is gazdagon illusztrált tanulmányból megismerhetjük a dohányzásellenes rendelkezések és bünlajstromok sorát, mégis arra a konklúzióra jutott a szerző, hogy a dohányzás tiltása végül divatossá tette a dohányzást.

Kalmár János egy országgyűlés (1708–1709) történetét választotta tanulmánya témájául, míg Gebei Sándor *A Rákóczi-szabadságharc országos gyűlései (ország-*

gyűlései?) című írásában terminológiai problémákra, következetlenségekre hívja fel olvasója figyelmét nem csupán az országgyűlések témakörében, hanem Rákóczi Ferenc titulását illetően is, s jogosan bírálja a legfrissebb szakirodalom pontatlan fogalomhasználatát. Nemcsak Gebei Sándor írásának, hanem a kötet más szövegeinek is feltétlen erénye, hogy széles forrásbázison nyugszanak, s Gebei és Miskei Antal forrásközlést is publikált – magyar fordítással – tanulmánya mellékleteként.

Reméljük, az egrri Doktori Iskola oktatói és PhD-hallgatói további hasonlóan izgalmas témaválasztású kötetekkel tudják folytatni megkezdett sorozataikat, hogy a szélesebb nyilvánosság is tudomást szerezhessen kutatási eredményeikről.

TAMÁS ÁGNES

Számunk szerzői

BAGI DÁNIEL	történész, PTE, Pécs
BAGI ZOLTÁN	főlevéltáros, MNL CSML, Szeged
ETÉNYI NÓRA	történész, ELTE, Budapest
GELLÉRFI GERGŐ	Ph.D. hallgató, SZTE, Szeged
GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS	történész, Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza
MALÉTH ÁGNES	Ph.D. hallgató, SZTE, Szeged
MÁTÉ GÁBOR	néprajzkutató, PTE, Pécs
ROHONYI ANDRÁS	fordító, Budapest
SLÍZ MARIANN	nyelvész, ELTE, Budapest
SZOMMER GÁBOR	történész, Eötvös József Főiskola, Baja
TAMÁS ÁGNES	történész, Szeged
KEES TESZELSZKY	kutató, ELTE BTK „Magyarország a kora újkori Európában” kutatócsoport
UGRY BÁLINT	MA egyetemi hallgató, ELTE, Budapest
VÉR MÁRTON	Ph.D. hallgató, SZTE, Szeged
VIDA ISTVÁN KORNÉL	történész, DTE, Debrecen
TONI WELLER	De Montfort Egyetem, Leicester, Nagy-Britannia
Z. KARVALICS LÁSZLÓ	történész, SZTE Szeged
ZÁSZKALICZKY MÁRTON	történész–doktorandusz, Közép-európai Egyetem (CEU), Budapest
ZÓDI ZSOLT	jogász, Budapest

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF és HUNYADY ZSOLT készítette.

Contents

Essays

LÁSZLÓ Z. KARVALICS Information History – from the Quest of Identity to Comprehensive Research Programmes	5
MARIANN SLÍZ Information is Power: Everyday Metaphors for Information	13
GERGÓ GELLÉRFI On the Micro- and Macrostructure of <i>Pridianum</i> -type Documents	22
GÁBOR SZOMMER Information Management as Establishment. Dutch Navigational Knowledge about Japan, 1608–1641	31
KEES TESZELSZKY – MÁRTON ZÁSZKALICZKY Bocskai's Revolt and European Information Networks (News, Diplo- macy and Political Propaganda, 1604–1606)	49
NÓRA G. ETÉNYI The Value and Functional Change of Printed Information in the Ear- ly Modern Period	122

Workshop

MÁRTON VÉR Information history markers in the history of the Mongol Empire	144
LÁSZLÓ SZABOLCS GULYÁS The role of information flow and literacy in medieval viticulture and wine trade	155
ZOLTÁN PÉTER BAGI A survey of the Hungarian-language literature of 16–17 th -century bor- der and diplomatic espionage	176
ZSOLT ZÓDI The information crisis and the revolution of <i>common law</i> in 19 th - century England and America	188

Evoking the past

LÁSZLÓ Z. KARVALICS – ANDRÁS ROHONYI From the information history related notes of Harold Adams Innis ...	197
--	-----

Beyond our borders

“The beauty of information history” Interview with Toni Weller (by László Z. Karvalics)	214
TONI WELLER An Information History Decade: A Review of the Literature and Con- cepts, 2000–2009 (Translated by Zsolt Hunyadi)	221

Debate

DÁNIEL BAGI

How medieval Hungary came about? On the occasion of the publication of a new book 236

Outlook

ÁGNES MALÉTH

From the history of information architecture to information-focused military history. On the first conference of the Szeged Information History Workshop 253

Reviews

Unity and diversity. Jesuit identities in the 16-17th centuries

(*Le monde est une peinture. Jesuitische Identität und die Rolle der Bilder. Herausgegeben von Elisabeth Oy-Marra – Volker R. Remmert. Akademie Verlag, Berlin, 2011.*)

BÁLINT UGRY 256

„Three days above Cornwall”

(*C. John Sommerville: The News Revolution in England. Cultural dynamics of daily information. Oxford University Press, New York – London, 1996.*)

LÁSZLÓ Z. KARVALICS 263

Churches on the Turkish-plundered land of Tolna

(*K. Németh András: A középkori Tolna megye templomai. Publikon Kiadó, Pécs, 2011.*)

GÁBOR MÁTÉ 268

American-Hungarian Catholics and the homeland between the two world wars

(*Máté Anita: Az amerikai magyar katolikusok és az Óhaza (1918–1939). METEM, Budapest, 2012.*)

ISTVÁN KORNÉL VIDA 271

The Eger Doctoral School of History presents itself

Rainer M. János (szerk.): A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből; Ballabás Dániel (szerk.): Konferenciák, műhelybeszélgetések I. Trianon 90 év távolából; Ballabás Dániel (szerk.): Konferenciák, műhelybeszélgetések II. Országgyűlések – országos gyűlések. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai. (Sorozat-szerkesztő: Romsics Ignác) Líceum Kiadó, Eger, 2011.

ÁGNES TAMÁS 274

Authors 279

Az Aetas 2013. évi előfizetői felhívása

A folyóirat-kiadás egyre szűkülő pénzügyi támogatási rendszerében folyóiratunk számára különösen fontos előfizetőink támogatása és hűséges kitartása. Köszönjük!

Ebben az évben a következő tematikus számaink jelennek meg: **A Mediterráneum az újkorban, Hadmérnöki kar 1848–1849-ben, A régi Magyarország külhoni utazók szemével, Az átmenet éve.**

Interjúkat közlünk **Silvia Marzagalli** francia–olasz történésszel, **Johan Tollebeek**-kel (Leuven), **Michael Brenner**rel (München) és **Joachim von Puttkamer**rel (Jéna).

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2013-as évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Éves előfizetői ár: **4000 Ft** (tartalmazza a postaköltséget)

Egy számot megrendelőknél: **1000 Ft** + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: **1100 Ft**

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen, illetve megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén. Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja **jövedelemadójának 1%-át** egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet arra érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. Ezúton is köszönjük eddigi támogatásukat.

Ha az idei évben is az AETAS támogatása mellett dönt, akkor töltsse ki részünkre az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 3600 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 900 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1000 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.;

Telemi Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1000,- Ft
Előfizetőknek: 900,- Ft

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszechenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap társfinanszírozásával valósul meg.

„...az a tény, hogy az információs társadalom, a poszt-indusztriális világ kialakulása számos, az információs előtörténettel kapcsolatos kérdés feltételére készítette a társadalomkutatókat, már önmagában elég ahhoz, hogy a történelmi múlt információs metszete felértékelődjön. Olyan ismeretelméleti, etikai, technológiai, közösségi kihívások tudatosodnak, amelyek narratívaként történő megmunkálásához kontextusért, magyarázó erőért, a működési logika feltárásáért korábbi századok tanulságaihoz kell visszafordulni, sokszor akár az egész világtörténelmi folyamat prizmáján megtörve azokat”.

„Az információtörténeti kutatások mostani szakaszában ... nagyon termékeny lehet, ha egy-egy civilizáció, korszak vagy terület ismerői összegyűjtik az adott ország, birodalom, kultúra történetének információtörténeti specifikumait, módot adva arra, hogy más hasonló összefoglalók rokon elemeiből újfajta „szöttek” képződhessenek”.

Z. Karvalics László tanulmányát számunk 5–12. oldalán olvashatják.
